Előszó

E különszámot Neményi Mária, intézetünk (a 2012-ig szervezetileg önálló MTA Szociológiai Kutatóintézet, majd 2012-től az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont részévé vált Szociológiai Intézet) nagyra becsült és szeretett kutatójának 70. születésnapjára készítettük köszöntésképpen. Az itt szereplő tizenegy tanulmány szerzői szűkebb tudományterületeik jeles képviselői: az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont intézeteinek munkatársai mellett megtalálhatók többek között az ELTE több oktatóhelyének, a Budapesti Corvinus Egyetem, a BME, az MTA Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet és a University College London oktatói és kutatói. A szerzők affiliációin keresztül a társadalomtudományi kutatás számos kiváló magyar és külföldi kutatóhelye képviselteti magát, ami jól mutatja Neményi Mária személyének és munkásságának sokakat sokféleképpen inspiráló hatását.

A különszámot alkotó tanulmányok közös vonása, hogy tematikailag a magyar társadalom kisebbségi-többségi viszonyainak vizsgálatával foglalkoznak, ami az egyik központi témája Neményi Mária társadalomtudományi munkásságának is, aki többször hangsúlyozta saját kutatásai kapcsán, hogy ő nem csupán a társadalmi kisebbségek sajátosságai iránt érdeklődik, hanem a többség és a kisebbség viszonyai, kapcsolatrendszere és egymásra hatásai azok, amiket közelebbről vizsgálni kíván. Különszámunk tanulmányai a társadalmi többség és a – hatalommal való ellátottság vagy inkább ellátatlanság alapján meghatározott – társadalmi kisebbségek történetileg potenciálisan változó metszetein keresztül tekintenek a magyar társadalomra: többek között a nők és a romák társadalmi kirekesztésével, illetve befogadásával kapcsolatos kérdésköröket elemezve, mely témák Neményi Mária saját kutatásaiban is kiemelt helyet foglalnak el.

Az itt szereplő írások többségének tágabb elméleti keretéül a társadalmi konstrukcionizmus szolgál, melynek kiindulópontja, hogy a dolgok jelentéseiket a társadalmi aktorok egymással való kölcsönhatásai révén nyerik: így empirikus feladatként az egymásra kölcsönösen ható társadalmi csoportok jelentéskonstruáló mechanizmusainak feltárása kínálkozik. A most közreadott tanulmányokban megjelenő központi fogalmak között feltűnik még az identitás, az előítélet, a sztereotípiák, a társadalmi megkülönböztetés, a (de)kriminalizáció, az asszimiláció, a többszörös kisebbségi identitások, az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód is.

A különszám létrejöttéért a legnagyobb köszönet Neményi Máriát illeti, hiszen az ő munkássága és személye volt e tanulmányok legfőbb ihletője:

Kedves Mari! Köszönjük, hogy vagy nekünk. Fogadd szeretettel Neked ajánlott írásainkat!

Budapest, 2016. június 4-én

Erős Ferenc

Identitás és asszimiláció[1]

Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson amerikai pályája

DoI: 10.18030/socio.hu.2016.2.2

Absztrakt

A tanulmányban három neves pszichoanalitikus, Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson pályafutását hasonlítom össze, tudománytörténeti és tudásszociológiai szempontból. Mindhárman Közép-Európából származtak, zsidó családokból, és a harmincas években emigráltak Amerikába. Életművük Amerikában bontakozott ki, de meghatározóak voltak európai tapasztalataik és kérdéseik: a szabadság értelme, a túlélés dilemmája és az indentitás mibenléte. Az ötvenes és hatvanas években nemcsak pszichoanalitikusként és társadalomtudományi gondolkodóként, hanem közértelmiségiként is ismertek és népszerűek voltak. Mára azonban „elfelejtett értelmiségiekké" váltak: a cikk bemutatja, milyen társadalmi, tudományos, politikai és személyes tényezők játszottak közre hírnevük hanyatlásában.

Kulcsszavak: Erich Fromm, Bruno Bettelheim, Erik H. Erikson, identitás, zsidóság, Amerika, asszimiláció, pszichoanalízis, nácizmus, közértelmiségiek

Identity and assimilation. Fromm's, Bettelheim's and Erikson's carriers in America

Abstract

The essay attempts to compare the careers of three famous psychoanalysts, Erich Fromm, Bruno Bettelheim, and Erik H. Erikson from the point of view of the history of science and the sociology of knowledge. All of them came from Central Europe, from Jewish families. Their life work unfolded in America, but their thinking had been determined by their European experiences and questions: the meaning of freedom, the dilemma of survival, and the nature of identity. In the 1960s and 1970s they were respected not only as psychoanalysts and social thinkers, but as public intellectuals, too. For today, however, they became "forgotten intellectuals". The essay points out those social, scientific, political, and personal factors that played a part in their decline.

Keywords: Erich Fromm, Bruno Bettelheim, Erik H. Erikson, identity, Judaism, America, assimilation, psychoanalysis, Nazism, public intellectuals

1 Ez a tanulmány bővített változata annak az előadásnak, amelyet a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 23. őszi konferenciáján tartottam 2015. október 9-én.

Erős Ferenc

Identitás és asszimiláció

Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson amerikai pályája

Ez az írás része egy hosszabb távú projektnek, amely a közép-európai pszichoanalitikusok két világháború közötti emigrációjával foglalkozik, különös tekintettel azokra a magyarországi származású analitikusokra, akik Németországban, majd az Egyesült Államokban leltek új hazára, mint például Alexander Ferenc, Róheim Géza, Margaret Mahler és Radó Sándor, vagy Angliában, mint Bálint Mihály vagy Melanie Klein.[2] A közép-európai pszichoanalitikusok emigrációja szerves részét alkotta annak az értelmiségi exodusnak, amely – mint Peter Gay írja – *„az átültetett intellektus, tehetség és tudományosság olyan kollekcióját hozta létre, amelyet a világ korábban sohasem látott”* (Gay 1968:12). Az emigráció-történet egyik alapműve,[3] a Fleming és Bailyn által szerkesztett *The Intellectual Migration* című kötet (Fleming–Bailyn 1969) függeléke 300 kiemelkedő emigráns nevét tartalmazza, köztük 13 pszichoanalitikusét: Franz Alexander, Bruno Bettelheim, Edward Bibring, Helene Deutsch, Erik H. Erikson, Otto Fenichel, Erich Fromm, Frieda Fromm-Reichmann, Heinz Hartmann, Karen Horney, Ernst Kris, Wilhelm Reich és Theodor Reik. Lewis A. Coser (1982) részletesebben foglalkozik az Amerikába emigrált pszichológusok és pszichoanalitikusok pályájának alakulásával. Úgy véli, hogy a pszichológusok mint csoport (a „*Gestaltos*” Kurt Lewin körének kivételével) személyes karrierjük és tanításaik fogadtatása szempontjából kevésbé voltak sikeresek, mint a pszichoanalitikusok, akik mind életpályájuk alakulása, mind pedig szakmai befolyásuk szempontjából *„jó időben érkeztek jó helyre”* (Coser 1984:42). Coser négy ilyen „sikertörténetet” vázol fel: Erik Erikson, Bruno Bettelheim, Erich Fromm és Karen Horney életútját. Ebben a tanulmányban Erikson, Bettelheim és Fromm életpályáját hasonlítom össze, nem csupán azért, mert a legsikerebb emigráns analitikusok közé tartoztak, hanem azért is, mert életpályájuk és szerepeik alakulása, valamint recepciójuk története számos ponton mutat tanulságos párhuzamokat. Összehasonlításukat nagy mértékben megkönnyíti, hogy nemrég jelent meg Lawrence J. Friedman amerikai történész terjedelmes monográfiája Fromm, „a szeretet prófétája” életéről és munkásságáról (Friedman 2014)[4], és ugyancsak Friedman publikálta az eddig legrészletesebb Erikson-életrajzot is „az identitás építészéről” (Friedman 1999). Bettelheimről ugyancsak számos fontos biográfia született az elmúlt években (Sutton 1996, Pollak 2005).[5] Paul Roazen amerikai politológus és pszichoanalízis-történész *Political theory and the psychology of the unconscious* című könyvében (Roazen 2000) remek esszék olvashatók mind a három analitikusról. Írásomban nagy mértékben ezekre a szerzőkre támaszkodom.

2 Lásd erről részletesebben: Erős 2013, Mészáros 2008.

3 A fasizmus elől Amerikába menekült társadalomtudósok életútjának számos feldolgozása közül lásd még pl. Jay 1968, Bodek–Lewis (szerk.) 2010.

4 Frommról sok más intellektuális életrajz is megjelent, lásd pl. Burston 1991, Durkin 2014.

5 Richard Pollak magyarul is megjelent könyve *Az igazi Bruno Bettelheimről* nem annyira rekonstruáló, mint inkább leleplező szándékkal mutatja be az egykor nagy hírű pszichoanalitikus életét és művét.

„Hogyan legyünk elfelejtett értelmiségiek?" – teszi fel a kérdést Neil McLaughlin kanadai szociológus egy reputációtörténeti esettanulmányában (McLaughlin 2008), amely Erich Fromm felemelkedésének és bukásának tudás- és tudományszociológiai hátterét vizsgálja. Fromm „esetét" a posztmodern gondolkodás egyik vezéralakja, Jacques Derrida „esetével" veti össze. Míg Derrida rendkívüli gyorsasággal szerzett hírnevet és tekintélyt az amerikai akadémiai életben, Fromm reputációja az utóbbi évtizedekben erősen lehanyatlott. Erikson és Bettelheim, akikre McLaughlin szintén hivatkozik, ugyancsak ilyen „felejtés" áldozata lett, olyan, egykor nagyhatású társadalomtudósokkal együtt, mint C. Wright Mills, David Riesman vagy Margaret Mead. Ez nem azt jelenti, hogy a tudomány- és eszmetörténet ne tartaná őket számon, hogy ne olvasnák egyes könyveiket, s hogy ne kerülhetnének be ma is különféle tankönyvekbe vagy szöveggyűjteményekbe (mint Erikson)[6], hanem azt, hogy egyre inkább feledésbe merül az a *kontextus*, amelyben műveik létrejöttek, és az a közeg, amelyben *eredeti* hatásukat kifejtették.

Fromm, Bettelheim és Erikson, azon túl, hogy pszichoanalitikusként tevékenykedtek, „*public intellectual*"-ek, közértelmiségiek voltak. Az amerikai értelmiségiek azon csoportjához tartoztak, akik szűkebb szakmájuk művelése mellett sokszor hallatták hangjukat a legkülönfélébb társadalmi és politikai kérdésekben, gyakran szerepeltek a nyilvánosság előtt, könyveik egy időben nagy népszerűségnek örvendtek, olykor több százezer példányban kerültek forgalomba, nem csak angolul, hanem más nyelveken is. Megnyilatkozásaik megosztották a szakmai és a tágabb közvéleményt, sokszor kerültek parázs viták középpontjába.[7]

Mindhárman nagyjából egyidőben éltek, és mindhárman Európából, német nyelvterületről származtak. Fromm 1900-ban született a Majna menti Frankfurtban, Erikson 1902-ben Karlsuhéban, Bettelheim pedig 1903-ban Bécsben. Hitler hatalomra jutása után mindhárman Amerikába emigráltak, Fromm és Erikson már 1933-ban elhagyta Németországot, Bettelheim pedig 1939-ben a megszállt Ausztriát. További életét Erikson és Bettelheim mindvégig az Egyesült Államokban töltötte, az előbbi 1994-ben, az utóbbi 1990-ben halt meg. Fromm 1949 és 1965 között főként Mexikóban élt, 1974-ben pedig visszaköltözött Európába, és Svájcban halt meg 1980-ban. Terápiás intézetekben és magánrendelőkben folytatott pszichoanalitikus tevékenységük mellett életük nagy részében mindhárman egyetemeken tanítottak, Bettelheim a Chicagói Egyetemen, Erikson a Yale-n és a Berkeley-n, Fromm pedig a Mexikói Autonóm Egyetemen és a New York-i Egyetemen (NYU).

Mindhárman zsidó származásúak voltak, Fromm és Bettelheim mindkét, Erikson pedig anyai ágon. Bettelheim asszimilált, szekuláris bécsi zsidó kereskedőcsaládban nőtt fel. Fromm ugyancsak kereskedőcsaládból származott, és ortodox zsidó vallási nevelésben részesült. Már középiskolás korában hallgatója lett a modern ortodoxia egyik központjának, a frankfurti Szabad Zsidó Tanháznak. Ezen a híres szabadegyetemen

6 Ha álmából felébresztünk egy pszichológia vagy szociológia szakos egyetemi hallgatót, és megkérjük, mondjon egy szociálpszichológiai kísérletet, akkor bizonyára Stanley Milgram „áramütéses" vagy Philip Zimbardo „börtönös" kísérletét fogja mondani. Ha azt kérdezzük tőle, mi jut eszébe arról, hogy identitás, akkor (a saját, létező vagy nem létező) identitásán kívül nagy valószínűséggel Erikson neve fog eszébe jutni. Joggal, hiszen Erik H. Erikson életciklus- és identitáselméletét a társadalomtudományi, pedagógiai és pszichológiai stúdiumok széles körében tanítják ma is, a szocializáció elméleteitől a fejlődéslélektanig és a klinikai pszichológiáig vagy a pszichopatológiáig. Ha azonban azt kérnénk, említse meg Erikson legfontosabb műveit, valószínűleg egyet sem tudna megnevezni, holott számos könyve jelent meg, némelyikük magyarul is olvasható. (Erikson 1950/2002, 1958/1991)

7 Hogy csak néhány ismertebb példát említsek, Noam Chomsky, Susan Sontag, a neurológus Oliver Sachs, vagy az antipszichiátria atyjának tekintett Thomas Szasz.

tanított többek között Martin Buber és Saul Rosenzweig, Fromm tőlük sajátította el a judaizmus filozófiáját, majd a judaizmussal szakítva a marxizmus híve lett. A zsidó messianizmus és a kabalisztikus miszticizmus azonban – különböző formákban – egész életművére nagy hatással volt.[8] Erikson ugyancsak szekuláris családban nőtt fel, nevelőapja zsidó orvos volt, vérszerinti apja révén azonban dán protestáns családból származott. Zsidóságát nem tagadta meg, de erősen vonzódott a lutheri kereszténységhez, és át is tért a protestáns hitre. Pszichohistóriai főművét, *A fiatal Luther*-t (Erikson 1958/1991) nem véletlenül szentelte a reformáció megalapítójának. Emellett Eriksonra és Frommra egyaránt nagy hatással voltak a keleti vallások és kultúrák, így a buddhizmus (Fromm–Suzuki 1986) és a hinduizmus is (Erikson 1969).

Fromm és Erikson, akik még időben emigráltak, nem voltak közvetlen elszenvedői az üldözéseknek, de Európában maradt hozzátartozóik közül többen a holokauszt áldozatai lettek. Bettelheimet viszont, aki Ausztriában maradt, 1938-ban, nem sokkal az Anschluss után a Gestapo Bécsben letartóztatta, majd Dachauba, onnan a buchenwaldi koncentrációs táborba hurcolták. 1939 végén azonban szerencsés körülmények között, befolyásos amerikai ismerőseinek segítségével sikerült kiszabadulnia a lágerből, és közvetlenül ezután Amerikába emigrálnia.[9]

Élettörténetük is indokolja, hogy mind a három analitikus gondolkodásmódjában és elméletalkotásában meghatározó jelentőségű volt az európai fasizmus és a nácizmus tapasztalata. Mindhárman egyetlen évtized alatt, 1940 és 1950 között publikálták azokat az írásaikat, amelyek későbbi műveik diszkurzusát is megalapozták – és amelyeknek elsődleges reputációjukat is köszönhették. 1941-ben jelent meg Fromm főműve, a *Menekülés a szabadság elől* (Fromm 1941/1993), amelyben összefoglalta és egyben továbbgondolta a frankfurti Társadalomkutatási Intézet keretében végzett elméleti és empirikus kutatásainak, valamint pszichoanalitikusként folytatott terápiás munkájának eredményeit. Ez a könyv Wilhelm Reich 1933-ban megjelent műve, *A fasizmus tömegpszichológiája* (Reich 1933/1970) és Kolnai Aurél 1939-es könyve, *A Nyugat elleni háború* (Kolnai 1939) mellett az egyik első átfogó, még a holokauszt előtt született hozzájárulás volt a nácizmus hatalomra jutása társadalomlélektani okainak és következményeinek megértéséhez.

Bettelheim a buchenwaldi és dachaui koncentrációs tábor foglyaként személyesen is megtapasztalhatta, hogyan működik a náci terror a maga szörnyű valóságában. A táborokban átélt személyes élményein és megfigyelésein alapult 1943-ban publikált tanulmánya, az *Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben* (Bettelheim 1943/1988), amely az első szisztematikus beszámoló és pszichológiai elemzés volt a koncentrációs táborok belső világáról – megelőzve olyan szerzőket, mint Viktor Frankl, Eli Wiesel, Primo Levi vagy Kertész Imre. Ez az írás – amely, mint első híradás, annak idején megdöbbentette az amerikai közvéleményt – a holokauszt traumájával és a túléléssel foglalkozó irodalom egyik paradigmatikus alapművévé vált, annak ellenére, hogy Bettelheimnek az „igazi" megsemmisítő táborok, Sobibor, Treblinka, Bergen-Belsen vagy Auschwitz gázkamrái elől még sikerült megmenekülnie.[10]

---

8 Fromm messianizmusáról lásd Löwy 1998.

9 Lásd erről Bettelheim saját beszámolóját (Bettelheim 1988, 21–22, és Pollak 2005 88–98).

10 Bettelheimet követően, David Boder amerikai pszichiátertől származik az első olyan professzionális mű, amely a koncentrációs táborok túlélőinek lelki problémáival foglalkozik, túlélőkkel készített interjúk alapján (Boder 1949, lásd még Kellermann 2009).

Erikson paradigmatikus főműve, a *Gyermekkor és társadalom* (Erikson 1950/2002) már a holokauszt után, 1950-ben jelent meg, de előzményei visszanyúlnak a második világháború időszakára. A Bécsben Anna Freud tanítványaként kiképzett analitikus bostoni és Yale-egyetemi előzmények után 1939-ben került a Berkeley Egyetemre, ahol az ott működő gyermekjóléti intézet, az Institute of Child Welfare munkatársa lett. Ennek az intézménynek fontos szerep jutott a háborús erőfeszítésekben is. A második világháború kitörése, majd az Egyesült Államok 1941-es hadbalépése után a Roosevelt-kormányzat, a hadsereg és a hírszerző szervezetek hatalmas anyagi és szellemi energiákat mozgósítottak abból a célból, hogy képet nyerjenek az ellenséges hatalmak, elsősorban Németország és Japán, valamint szövetségeseik politikai és katonai vezetőinek, hivatalnokainak, katonáinak és egész lakosságának pszichológiai profiljáról, karaktervonásairól, viselkedésük kulturális, társadalmi és ideológiai beágyazottságáról. Ennek óriási jelentősége volt katonai szempontból is, mivel az amerikai vezetők felismerték, hogy a háborús propagandának tekintetbe kell vennie a hadban álló, illetve legyőzendő országok lakosságának lelkiállapotát, karakterológiai sajátosságait, és ezt a tudást a háború után is alkalmazniuk kell a „nácitlanítás" és a totális rendszer helyébe lépő demokratikus intézményrendszer majdani kialakítása során. Nem utolsó sorban pedig nagy fontossággal bírt az Amerikával akkor szövetséges viszonyban lévő sztálini Szovjetunió belső viszonyainak, politikai-ideológiai és pszichológiai arculatának megismerése is. Az amerikai hatóságok emigráns és „bennszülött" társadalomtudósok, szociológusok, antropológusok egész hadát vonták be különböző formákban és szinteken ezekbe a többnyire titkos feladatokba. Köztük volt például Gregory Bateson, Margaret Mead, Ruth Benedict, Henry Murray, Kurt Lewin, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Max Horkheimer, és nem utolsósorban Erikson is.[11] Az ő feladata főként annak vizsgálata volt, hogy Hitler és a nácizmus hogyan hatott a német ifjúságra, melyek voltak azok a családi, nevelési, szocializációs, kulturális és közösségi minták, amelyek elősegítették a nácizmus térhódítását és a hitleri propaganda tömegméretű hatását. Ez a kérdésfelvetés nem állt távol „a tekintélyelvű személyiség" klasszikus adornói koncepciójától, de míg ez elsősorban Sigmund Freud ösztön- és libidóelméletére támaszkodott, Erikson Anna Freudnak az énnel és az elhárító mechanizmusokkal kapcsolatos felfogásából indult ki, amelyben nagy hangsúlyt kapott az „agresszorral való azonosulás" fogalma. A német ifjúságról és egyben saját identitásáról alkotott képét nagyban befolyásolták Németországban szerzett diákkori élményei is, különösen kamaszkori „vándorlásai" (*Wanderschaft*) idején. Az ifjúkorral kapcsolatos felfogását az Anna Freud gyermekpszichoanalitikus szemináriumán szerzett ismeretei mélyítették el, továbbá kapcsolatai olyan analitikus pályatársakkal, mint Heinz Hartmann, Paul Federn vagy August Aichhorn, a pszichoanalitikus pedagógia egyik úttörője, aki *Utat vesztett ifjúság* címmel írt könyvet a fiatalkorú bűnözésről és a serdülőkori krízisek lélektani hátteréről (Aichhorn 1925).

A berkeley-i intézetben végzett munkájának eredményeként született Erikson első pszichohistóriai tanulmánya, a *Hitler gyermekkorának legendája*, ami a *Gyermekkor és társadalom*-ban jelent meg, más írásokkal együtt, köztük a Maxim Gorkij gyermekkoráról szóló, ugyancsak pszichohistóriai dolgozattal (Bettelheim 1950/2002, 355–386), amely már nem német, hanem szovjet témát dolgozott fel, Mark Donszkoj szovjet filmrendező *Gorkij gyermekkora* című, 1948-ban készült, meglehetősen sematikus filmje alapján. Ebben az írásában Erikson párhuzamot vélt felfedezni a protestantizmus megjelenése és a bolsevik forradalom között.

11 Hasonlóképpen, a brit kormány is nagy erőket mozgósított a „náci lélek" tanulmányozására (lásd Pick 2012).

A Hitler- és Gorkij-tanulmány megelőzte Erikson híressé vált későbbi pszichohistóriai monográfiáit, *A fiatal Luther*-t (1958/1991) és a *Gandhi igazságá*-t (1969). Már a Hitler-tanulmányban megjelennek identitáselméletének főbb támpontjai, különös tekintettel a serdülőkori krízis problémájára. Hitler ifjúkori identitásválsága Erikson szerint nem pusztán személyes patológiájának megnyilvánulása volt, hanem egyúttal kifejezte a német nemzeti identitás válságát is, amely egyenes úton vezetett agresszióhoz, destrukcióhoz, gyűlölethez, a háború és a holokauszt szörnyűségéhez. Erikson szavaival: *„az identitásprobléma szörnyű természetébe való bepillantás megvilágíthat valamit ama ténnyel kapcsolatban, hogy több százezer német részt vett a »zsidó probléma« megoldásában, több millió pedig elfogadta azt”* (Erikson 1950/2002:353). Hitler és a német ifjúság identitásválságának tanulmányozása azonban nem önmagában vett célja volt Eriksonnak, hanem részét képezte egy nagyszabású projektnek, amely az identitásprobléma „szörnyű természetével” egy „felebaráti alapú, magábafoglalóbb” identitást állított szembe. Ehhez a projekthez Erikson számára kézenfekvően adódott új hazája, Amerika, *„egy olyan ország, amely az összes identitásból, amelyet választópolgárai magával hoztak, valamiféle szuperidentitást kísérel meg létrehozni”* (uo:280).

A pszichohistóriai megközelítéssel párhuzamosan dolgozta ki Erikson a személyes identitás fejlődési szakaszaira vonatkozó ún. epigenetikus modelljét.[12] Pszicho-szociális elmélete szerint (amely Freud pszicho-szexuális elméletével polemizál), a fejlődés ideális célja minden egyes szakaszban, a csecsemő- és kisgyermekkortól a serdülőkorig és a felnőttkorig ugyancsak valamifajta „szuperidentitás” létrehozása. Az egyes korszakokra jellemző társas konfliktusok megoldásától függ, hogy megvalósul-e a független, stabil, magabiztos és kreatív egyén „szuperidentitása”, vagy pedig egymásra torlódó identitásválságok roncsolják szét az individuumot, aki megreked a gyermeki dependenciákban, és egyre inkább fogékonnyá válik minden olyan hatalom és ideológia elfogadására, amely a biztonság illúzióját nyújtja számára. A fenyegető „agresszorral” – szülővel, nevelővel, tanárral, diktátorral – való azonosulás nem más, mint védekezési mechanizmus, folyamatos „menekülés a szabadság elől”, egyre keményebb kötelékek szorításában. Éppen ez a heteronóm, nem szabad, folytonosan védekező ember, másnéven a tekintélyelvű, antidemokratikus személyiség képezi Fromm szerint a fasiszta mozgalmak karakterológiai bázisát is.

Erikson és Fromm mint Németországból származó emigránsok az Európából magukkal hozott kérdéseiket amerikai tapasztalataikkal vetették egybe, és a szabadságot, a cselekvés, a döntés, az ellenállás, az identitás és az alkotás szabadságát kérték számon az őket befogadó amerikai társadalmon. Bettelheimet ugyancsak a szabadság problémája foglalkoztatta, az a kérdés, hogy hol van az a „végső határ”, amelynél az ember már nem csak belső szabadságát, autonómiáját, lelki függetlenségét adja fel, amikor már senkivel, még az agresszorral sem képes azonosulni, hanem lelki és testi énjét egyaránt feladva élőhalottként, „muzulmánként” vonszolja magát – még egy ideig – a koncentrációs táborban.[13] *„A koncentrációs tábor* – írja Bettelheim – *a Gestapo laboratóriuma volt, ahol a szabad embereket, mindenekelőtt a náci rendszer legádázabb ellenségeit olyan dezintegrációs eljárásnak vetették alá, amely megszüntette autonóm egyéniségüket”* (Bettelheim 1989:82). Rámutat arra is, hogy a dezintegráció folyamatát „csak érett és magabiztos emberekből álló” demokratikus ellenállási

12 Lásd *„Az életciklus és az az identitás epigenezise”* című tanulmányát, amely magyarul egy kötetben jelent meg a Luther-könyvvel (Erikson 1950/1991:437–496).

13 Lásd erről Giorgo Agamben olasz filozófus könyvét (2002), amely sok szempontból Bettelheimre támaszkodik.

csoportok tudták megtörni, amelyek képesek voltak egymás segítésére, a szolidaritásra. Bettelheimet koncentrációs tábort járt pszichológusként mindvégig a végső határ kérdése és a túlélés lehetősége foglalkoztatta – új hazájának körülményei között is. Egymást követő könyveiben és tanulmányaiban a szélsőséges helyzetekre való reagálás különféle módjait kutatta: az autizmust mint bezárkózást az „elhagyott erődbe" (Bettelheim 1967), a skizofréniát mint a személyiség dezintegrációját (Bettelheim 1988:83–98), vagy az önpusztító viselkedéseket és az öngyilkosságot (uo.:168–174), amellyel ő maga fejezte be életét 87 éves korában.

Fromm, Erikson és Bettelheim a szabadság, az alávetettség és a túlélés problémájának felvetése révén újra és újra kemény morális leckékben részesítette az amerikai társadalmat. Bettelheim szemére vetette az amerikaiknak, hogy naiv jóindulatuk és tapasztalathiányuk miatt fogalmuk sincs arról, milyen lehet a zsarnokság, a hitleri vagy a sztálini rendszer uralma alatt élni. Elképzelni se tudják, hogyan kerülhettek a totalitarianizmus bűvkörébe még olyan emberek is, akik korábban meggyőződéses ellenfelei voltak a hitlerizmusnak vagy a sztálinizmusnak, hogyan ment végbe náluk az agresszorral való azonosulás, és hogyan keletkezett bennük bűntudat akkor is, ha mindvégig pontosan tudták, hogy ártatlanul hurcolják meg őket (Bettelheim 1952/1986). Fromm az elidegenedést, a konformizmust, a piacorientált, „birtokló létmódot", a szeretet hiányát és az emberi kapcsolatok kommercializálódását ostorozta,[14] Erikson pedig a családon belüli és a generációk közötti kapcsolatok meglazulását, az individualizmus térhódítását tette felelőssé az amerikai fiatalság körében eluralkodó deviáns jelenségekért és a „túlzásba vitt" lázadó törekvésekért (Erikson 1964).

Pszichológiai előfeltevéseikből kiindulva az ötvenes és hatvanas években mindhárman erőteljesen társadalomkritikai hangot ütöttek meg, kritikájuk legfőbb célpontja az emberi kapcsolatok kiürülése, a fogyasztói társadalom és a tömegkultúra személyiségtorzító hatása volt. Míg azonban Erikson és Bettelheim a pszichológus szakértő nézőpontjából, elsősorban a családi élet, a nevelés és felnövekvő egyén identitásproblémái kapcsán vetett fel fontos társadalmi kérdéseket, Fromm közvetlenül is bekapcsolódott társadalmi és politikai mozgalmakba. Szocialista és marxista elkötelezettségét Németországból, a frankfurti iskola egykori tagjaként hozta magával, és Amerikában is tagja lett különféle szocialista köröknek és marxista csoportosulásoknak. A békemozgalom és az antinukleáris mozgalom híveként az erőpolitikát, a hidegháborút, a szovjet expanzionizmust és az amerikai imperializmust egyaránt elítélte. Kapcsolatokat keresett progresszív, enyhüléspárti amerikai politikusokkal, köztük Adlai Stevensonnal, William Fulbrighttal, sőt John Kennedy elnökkel is, a hatvanas években pedig Moszkvában is részt vett egy békekongresszuson. A hruscsovi korszak kelet-európai menedzser-szocializmusát, a „gulyáskommunizmust" azonban éppúgy elvetette, mint a nyugati kapitalista rendszereket. Különféle „harmadik utas" platformokat javasolt – neves barátjával és harcostársával, Polányi Károllyal együtt – a „demokratikus szocializmus" vagy a „szocialista humanizmus" eszméinek elterjesztése céljából – Nyugaton és Keleten egyaránt. Ennek keretében *Let Man Prevail* címmel szocialista kiáltványt és programot állított össze. A hatvanas években nagy erőfeszítéseket tett kelet-európai másként gondolkodó marxista filozófusok támogatására, főként Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában. Fórumot biztosított írásaik megjelentetésére, szoros barátságot kötött Adam Schaff lengyel filozófussal, és kapcsolatokat tartott fenn a jugoszláviai Praxis kör gondolkodóival. Politikai aktivizmusára jellemző, hogy amikor egyik távoli rokonát, a disszidens kommunista

14 Lásd Fromm magyarul is megjelent, számos kiadást megért népszerű műveit: A szeretet művészete (1984), Zen-buddhizmus és pszichoanalízis (1986), Birtokolni vagy létezni? (1994). Ezekről lásd részletesebben Erős 2001:193–211.

Heinz Brandtot a keletnémet hatóságok elrabolták az NSZK-ból és börtönbe zárták, Fromm – a Nobel díjas filozófus és békeharcos Bertand Russell közvetítésével – Walter Ulbricht NDK pártvezetőnél és Hruscsovnál járt közre Brandt kiszabadítása érdekében. Akciója végül sikerrel járt.[15]

Hűen Frankurtból hozott freudomarxista elkötelezettségéhez, Fromm Amerikában is Marx és Freud örökösének vallotta magát – annak a radikális humanizmusnak a jegyében, amelyet mindkettőjüknek tulajdonított. Számos írásában elemezte Marx és Freud emberfelfogását, kísérletet tett arra, hogy mindkettőt újraértelmezze és a modern társadalom problémáira alkalmazza tanításaikat. Éppen ezért mind az ortodox marxisták, mind az ortodox freudisták szemében „revizionistának" minősült. Fromm marxizmusa a fiatal Marx antropológiai humanizmusához kapcsolódott (Fromm 1961), Freudban pedig a marxi radikális humanizmus továbbvitelét látta, aki a tudattalan felfedezésével tudományos vizsgálat tárgyává tette az emberben működő irracionális erőket, és feltárta annak útját is, hogy miként lehet ezeket az erőket legyőzni. Ugyanakkor elvetette Freud biológiai determinizmusát, ösztön- és libidóelméletét, nemkülönben emberfelfogásának pesszimizmusát és terápiás hozzáállásának autoriter vonásait (Fromm 1959). Felfogására talán a kölcsönösséget és az empátiát hangsúlyozó magyar pszichoanalitikus, Ferenczi Sándor volt a legnagyobb hatással, akivel a húszas években személyesen is megismerkedett egy másik nagyhatású analitikus, Georg Groddeck társaságában. Fromm volt az, aki már 1958-ban kísérletet tett Ferenczi rehabilitálására. „A történelem sztálinista újraírásának", karaktergyilkosságnak nevezve azt a módszert, ahogyan Ernest Jones brit analitikus Freudról szóló életrajzában Ferencziről azt állította, hogy élete utolsó éveiben, Freuddal szembekerülve, elmebetegségben szenvedett.[16] Jones Freud-életrajzát Bettelheim is alapos bírálatben részesítette, rámutva arra, hogy a brit szerző mennyire nem ismeri vagy nem érti azt a bécsi kulturális miliőt, amelyben a pszichoanalízis megszületett (Bettelheim 1989:39–56).

Bettelheim és Erikson ugyancsak ambivelensen viszonyultak a pszichoanalízis alapító atyjához. Hűséget fogadva szelleméhez, modernizálni kívánták Freudot, „asszimilálni" őt az amerikai kultúrához vagy legalábbis annak bennük élő képéhez, ha nem is egészen olyan irányban és nem is annyira radikálisan, mint Fromm. Mindketten egy Freud utáni, kevésbé patriarkális, szociológiailag és interperszonálisan érzékenyebb Freudot akartak meghonosítani Amerikában, olyan pszichoanalízist, amely nem az egyén és a kultúra közötti kibékíthetetlen ellentétre, a freudi „rossz közérzetre", hanem az alkalmazkodásra, a kompromisszumra, az „elégségességre" helyezi a hangsúlyt. Ezt fejezi ki Bettelheim egyik leghíresebb könyvének címe: *Az elég jó szülő* (1987/1994). Erre szolgál az identitás eriksoni kulcsfogalma is, amely nem cáfolja az eredeti freudi felismerések érvényességét, ugyanakkor új megvilágításba helyezi őket. *„Az identitás tanulmányozása…* – írja Erikson – *ugyanolyan stratégiai fontosságú a mi időnkben, mint a szexualitás tanulmányozása volt Freud idejében. Az effajta történeti viszonylagosság egy terület fejlődésében azonban… nem akadályozza meg eleve az alapelv következetességét és a megfigyelhető tényekhez való folytatólagos közelséget. Freud felfedezései egy elmezavar neurotikus részének szexuális kóroktanát illetően ugyanolyan igazak a mi betegeinkre, mint amilyen igazak voltak az övéire, az identitás elvesztésének nehézsége pedig, ami a mi figyelmünk homlokterében áll, ugyanúgy terhet rótt Freud betegeire, mint a mieinkre, ahogy ezt az újraértelmezések kimutatják"* (Erikson 1950/2002:280–281).

15 Lásd erről részletesebben: Friedman 2004.

16 Lásd erről részletesebben Erős 1991, Bacciagaluppi 1993.

A hetvenes-nyolcvanas években Fromm, Bettelheim és Erikson hírneve és tekintélye erősen fogyatkozni kezdett. Ennek számos oka volt, de hanyatlásukat és bukásukat jórészt mindhárman annak köszönhették, aminek felemelkedésüket is: közértelmiségi szerepvállalásaiknak, amelyek révén írásaik és más megnyilatkozásaik az akadémiai tudományosság, a módszertan bűvöletébe esett szociológia és pszichológia számára túl populárisnak, a nagyközönség számára túlságosan tudományosnak tűntek. Fromm az „*establishment*" számára túl radikális volt, a hatvanas évek végén kezdődő diákmozgalmak szemében viszont inkább konzervatívnak tűnt. Erikson távolsággal és csekély rokonszenvvel szemlélte a diákmozgalmakat, Bettelheim pedig egyenesen betegnek, paranoidnak, sőt „neonácinak" nevezte a lázadó diákokat (Roazen 2000:138).

Már életükben elkezdődött kirekesztésük és diszkreditációjuk, amely azután örökségükre is kiterjedt. Hármójuk közül Bettelheim járt a legrosszabbul. Szakmai és morális hitelét egyaránt kétségbe vonták, szabályos karaktergyilkosság áldozata lett. Nem sokkal halála után kezdtek megjelenni azok a leleplező újságcikkek, amelyekben azzal vádolták, hogy az autista és más súlyos lelki zavarokkal küzdő gyermekek általa vezetett nevelőotthonában, a chicagói Sonia Shankman ortogenetikus iskolában ő és munkatársai durván, erőszakos módon bántak a gyerekekekkel, súlyos visszaéléseket követettek el, lelki terrort és testi fenyítéseket alkalmaztak. Bettelheimet többen felelősnek tartották az egyik otthonlakó, egy tizennégy éves fiú öngyilkosságáért is.[17] Bár ezeket a vádakat sohasem bizonyították be teljes mértékben, kétségtelen, hogy Bettelheim vasfegyelmet követelve gyakran alkalmazott erőszakos módszereket, mintegy reprodukálva táborbeli helyzetét, amelyben ő volt az erőszak áldozata. Mindezek a vádak tovább rombolták Bettelheim hírnevét, mivel már életében is kétségbe vonták személyének és munkáinak hitelét. Többször felmerült a gyanú, hogy életrajzát is meghamisította, vagy legalábbis megszépítette. „Sarlatánsággal" is vádolták, bécsi évei alatt ugyanis nem szerzett sem pszichológus diplomát, sem pszichoanalitikus képzettséget, valójában művészettörténetből doktorált, bár melléktárgyként pszichológiát is tanult, és egy ideig pszichoterápiás kezelésben részesült. Plágiumvád is többször felmerült ellene, elsősorban *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek* című, Magyarországon is jól ismert könyve kapcsán (Bettelheim 1986).

Legvitatottabb műve azonban éppen az lett, amelynek eredetileg hírnevét köszönhette: az 1943-as láger-tanulmánya. Volt fogolytársai és más, későbbi olvasói és kritikusai, közülük legprovokatívabban Terrence Des Pres amerikai író, kétségbe vonták dachaui és buchenwaldi tapasztalatainak hitelességét és őszinteségét, szemére vetve, hogy társainak nagyrészét az „agresszorral", vagyis a tábori őrökkel, a Gestapóval való azonosulással vádolja, arctalan tömegnek, autonómiájuk maradékától is megfoszott gyermeki lényeknek tekinti őket, miközben önmagát autonómnak és „ellenállónak" stilizálja át (Des Pres 1976:18–171).[18] Az igazság valószínűleg ennél sokkal összetettebb, mindenestre az a kérdés, hogy meddig tart a normalitás, és hol kezdődik a patológiás konformizmus, Bettelheimet egész életében foglalkoztatta. Idős korában Woody Allen *Zelig* című filmjében ő maga lépett fel, mint egy *fiktív* eset *valóságos* szakértője. A Zelig-jelenségről a filmbeli interjúban így nyilatkozott: *„Azt a kérdést, hogy Zelig pszichotikus volt-e, vagy pedig csak szélsőségesen neurotikus, a végtelenségig vitatták orvosai. Én magam azt hiszem, hogy érzései nem nagyon különböztek a normálistól. Azt, amit jól alkal-*

17 Pollak (2005) több egykori bentlakó, hozzátartozó és munkatárs emlékezéseivel támasztja alá az abúzus-vádat. Lásd erről Fischer Eszter írását is (1994).

18 Lásd erről még Des Pres 1979, Hirsch 1995.

mazkodó, normális személyiségnek nevezünk, ő csak szélsőséges fokon valósította meg. Én úgy látom, hogy őt valójában a végsőkig konformistának nevezhetjük."

Az a gyanúnk támadhat, hogy Bettelheim *önmagát parodizálta* Zelig parodisztikusan hiper-asszimiláns figurájáról szóló, komoly szakértői véleménynek álcázott nyilatkozatában. De paradox módon éppen ő volt az, aki „zsidó öngyűlölettel" vádolta – egyik parodisztikus írásában – Portnoyt, Philip Roth *Portnoy panasza* című regényének főszereplőjét, aki fiktív pszichoanalitikus terápiáját csak arra használja, hogy igazolást keressen öngyűlöletéhez, ahhoz, hogy *ne* kelljen fellázadnia családja ellen, és hogy *ne* kelljen megszabadulnia a „gettó-mentalitástól" (Bettelheim 2010). Bettelheim számos írásban foglalkozott a holokauszt tanulságaival, ugyancsak öngyűlöletet, konformizmust, „gettó-gondolkodást" tulajdonítva az európai zsidóságnak, amiért szervezett ellenállás nélkül, vezetőinek együttműködésével hagyta magát a haláltáborokba terelni (1989b:243–273). A „gettó-mentalitás" hatékony ellenszerét látta a közösségi nevelésre épülő izraeli kibuc-mozgalomban, amelyet hosszabb ideg tanulmányozott a hatvanas években (Bettelheim 1969).

A zsidóság kollaborációját saját elpusztításában kárhoztatta például Dr. Nyiszli Miklós *Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című könyve[19] amerikai kiadásához írt előszavában (Nyiszli 2012),[20] az Anna Frankról szóló írásában pedig felrótta a Frank-családnak, hogy nem szöktek meg időben a megszállt Hollandiából, holott szerinte megtehették volna (Bettelheim 1960a). Bettelheim álláspontját nem kisebb személyiség igazolta, mint Hannah Arendt, aki az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében (magyarul: Arendt 2000) ugyancsak a passzivitást és vezetőinek kollaborációját vetette az európai zsidóság szemére. Míg azonban Arendt – az őt ért vádak és kritikák ellenére – erkölcsileg támadhatatlan maradt, Bettelheimet erkölcsi integritásában zúzták szét, sajátos „bűnbakká" lett, talán éppen azért, mert ő valóban ott volt a lágerben, bár nem eleget ahhoz, hogy megtapasztalja, milyen egy „igazi" haláltábor. Elkövetette azt a „bűnt", hogy idejekorán kiszabadult onnan. Ő maga lett Zelig, a szélsőségesen konformista és asszimiláns kisember, aki – az autista gyerekek otthonában – maga is „agresszorrá" válhatott, hogy azután élete végén agresszióját önmaga ellen fordítsa. Bettelheim március 13-án, Ausztria német megszállásának 52. évfordulóján lett öngyilkos, meglehetősen durva módszerrel, plasztikzacskót húzva a fejére (Roazen 2000:145). Egy volt páciense szerint *„Gazember volt. De zseniális"* (uo.).

Bettelheimével szemben Fromm erkölcsi integritása kétségbevonhatatlan volt, de a pszichoanalízis „*mainstream*"-jéhez képest mindvégig marginális pozícióban maradt, a főáram képviselői sohasem fogadták be maguk közé. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület, amelyből automatikusan kizáródott, amikor 1936-ban – már emigránsként – ki kellett lépnie az „árjásított" német egyesületből, sohasem vette őt vissza tagjai közé, ennélfogva az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesületnek sem lehetett tagja. 1943-ban Fromm alapította a Ferenczi egykori elgondolásaiból kiinduló amerikai interperszonális pszichoanalitikus irányzat fő műhelyét, a ma is létező New York-i William Alanson White Intézetet, a Ferenczi-tanítvány Clara Thompsonnal, Harry Stuck Sullivannel, valamint korábbi feleségével, Frida Fromm-Reichmannal együtt. Később azonban súlyos vitákba

19 Nyiszli Mikós könyve először 1946-ban jelent meg. Újabb kiadása: Nyiszli 2010. A könyv – és az auschwitzi „Sonderkommando" szerepe – legújabban a Saul fia című film révén került a figyelem középpontjába.

20 Ebben az amerikai kiadásban Bettelheim korábbi előszava utószóként jelent meg.

keveredett korábbi munkatársaival, és kivált az intézetből.[21] A legélesebb támadásokat egykori frankfurti kollégáitól és harcostársaitól, Adornótól, Horkheimertől, Marcusétől kellett elviselnie, akik a freudi libidó- és halálösztön-tan elvetése miatt revizionizmussal, opportunizmussal, konformizmussal, a fennálló társadalmi rendhez való alkalmazkodás szükségességének hirdetésével, a freudi elméleti eredeti forradalmi és radikális tartalmának felhigításával vádolták. Fromm és Marcuse között nagy vita zajlott 1955-ben a *Dissent* című folyóiratban.[22] Marcuse szerint Fromm a fennálló rendszert igazolja, feltételezve, hogy a szabadság, a szeretet és a boldogság megvalósítható egy represszív rendszer keretein belül, míg Fromm a marcusei álláspont ultraradikalizmusának tarthatatlanságára, a „Nagy Tagadás" értelmetlenségére, annak alapvetően antihumánus vonásaira mutatott rá. Bár elismerte, hogy az igazi szeretet – az emberi kapcsolatok „piacosítása", a birtoklási orientáció eluralkodása miatt – inkább kivétel, mint szabály a mai társadalomban, korántsem tekinthető pusztán „konformista ideológiának", hanem olyan célnak, amelyre minden embernek törekednie kell. A „frankfurtiak", akik ekkor még igen nagy befolyást gyakoroltak az amerikai társadalomtudományi elitre, kritikájukkal alaposan megtépázták Fromm tekintélyét. Pár évtizeddel később az „elméleti antihumanizmus" – Althusser, Foucault, Lacan, Derrida posztmodernizmusa – száműzte végleg az akadémikus tudomány élvonalából Fromm avíttnak tűnő radikális humanizmusát és profetikus messianizmusát.

Természetesen Erikson sem úszta meg szárazon. Ha nem is olyan durván, mint Bettelheim, de ő is áldozata lett egyfajta „karaktergyilkosságnak". Ez legérzékenyebb pontján, saját identitásában érintette. Egy Marshall Berman nevű politológus 1975-ben a *New York Times Book Review*-ban megjelent cikkében azt állította, hogy Erikson voltaképpen „saját magát találta fel". Identitás-elmélete nem más, mint saját identitásválságainak elaborációja. Erik Homburger, ahogyan eredetileg hívták (az őt örökbefogadó apa, az anyját feleségül vevő karlsruhei zsidó orvos után), önkényesen választotta az Erikson nevet, azt sugallva, hogy ő saját magának, vagyis Eriknek lenne a fia. Az „Erikson" név a skandináv származásra utal, ám vérszerinti dán apját, akit személyesen nem is ismert, Valdemar Salomonsennak hívták. Amerikában már csak az Erikson nevet használta, csupán egy H betűt meghagyva a Homburgerből, ezzel is jelezve az asszimiláns pályát, azt az identitásváltást, amelynek során német zsidóból amerikai protestánssá vált, mintegy újraírva saját családregényét. Ahogy maga írja az emigráns lét követelte változásokról: *„Az embernek a változásból magából kell kialakítania az identitását, abból a képességéből, hogy a változást válassza, mint az élet alapelemét"* (idézi Friedman 1991:227).

Berman és mások is Erikson szemére vetették, hogy Luther-könyvében még csak említést sem tesz Luther olykor igencsak durva antijudaista megnyilatkozásairól, holott ez a modern antiszemitizmusban és náci propagandában is nagy szerepet kapott (noha persze teljesen történelmietlen volna Luther és Hitler között direkt párhuzamot vonni). *A fiatal Luther* Erikson nagyszabású kísérlete volt arra, hogy identitás- és életciklus-elméletét a történelmi múltra, a reformáció korszakára alkalmazza. A pszichohistóriai „családregény" történész- és teológuskörökben annak idején is nagy figyelmet keltett, de több kritikus kifogásolta, hogy Erikson önkényesen bánik a forrásokkal, illetve számos forrást figyelmen kívül hagy, az idős Luther megnyilatkozásait vetíti vissza a fiatalra, a történeti hűséget feláldozza saját konstrukcióinak érvényesülése érdekében.[23] Ilyen kifogásokat vetettek fel

21 Lásd Friedman 2014:183–214.

22 Lásd részletesebben Durkin 2014, Erős 2001.

23 A forráshiány vagy forráskezelés, illetve az értelmezés önkényessége persze a pszichohistória vagy pszichobiográfia általános prob-

Erikson modern kori pszichohistóriáival, így a Gandhi-könyvvel és a Gorkij-tanulmánnyal szemben is.

Eriksonnak sem volt sokkal több szerencséje a mainstream pszichoanalízissel, mint Frommnak, aki egyébként kifogásolta, hogy Erikson számos gondolatát a *Menekülés a szabadság elől* című művéből merítette, anélkül, hogy megfelelő módon hivatkozott volna rá. Bár Erik sokkal kevésbé radikálisan, sokkal óvatosabban deviált az ortodox Freudtól, mint Erich, „anyamestere", Anna Freud és a korszak más „mainstream" pszichoanalitikusai a szemére vetették, hogy nem valódi pszichoanalízist csinál, hanem egyfajta pozitív pszichoterápiát, amelyben nem az én tudattalan elhárításai, hanem az alkalmazkodás tudatos folyamatai kerülnek előtérbe.

Más oldalról Erikson identitás- és életciklus modellje kapta a legtöbb kritikát. Bírálták az elmélet egyoldalú pszichologizmusát, amely szerint az identitást alapvetően nem a társadalom strukturális, hatalmi viszonyai, hanem az individuum belső törekvései és erői alakítják. Erikson identitás-elmélete normatív módon előírja, milyen az „egészséges" vagy „jó" identitás. Ennek az identitásmodellnek leginkább az amerikai fehér középosztályhoz tartozó fiatal férfiak felelnek meg, feltéve, ha sikerült „jó", azaz a kulturális és társadalmi elvárásoknak megfelelő megoldást találniuk csecsemő- és kisgyermekkori, iskoláskori, kamasz- és ifjúkori kríziseikre. Ennek a fejlődési folyamatnak Erikson univerzális és ontológiai érvényt tulajdonít, az identitás újabb mai elméletei viszont az identitást, a „szelfet" narratív konstrukciónak, s nem valamiféle esszenciális „dolognak" tekintik (Gergen 1991).

Friedman könyve szól arról is (Friedman 1999:423–436), hogy az identitás- és életciklus modell legradikálisabb vitatói a pszichoanalízis feminista kritikusai voltak, akik Eriksont éppúgy, mint Freudot a férfidominanciát fenntartó kulturális mítoszok képviselőjének tartották. A hatvanas és hetvenes évek feminista szerzői, Naomi Weisstein, Kate Millet, Germaine Greer különösen Erikson „belső és külső tér" elméletét (Erikson 1960b) bírálták, rámutatva arra, hogy a nőknek tulajdonított „belső tér" és a férfias „külső tér" fenntartja, sőt tovább erősíti a pszichoanalízis biológiai alapú esszencialista gender-felfogását és a szexuális szeparatizmust. Más feminista gondolkodók, mint például Carol Gilligan, azt kifogásolták Eriksonnál, hogy modellje férfi-centrikus, nem hagy teret a női identitás önálló kibontakozásához. Gilligan szerint a nők számára egy másik identitásfejlődési modell vár kidolgozásra, amelyben a hangsúly nem annyira a leválásra és a függetlenségre esik, mint a férfiaknál, hanem az intimitásra és a kapcsolatiságra (Gilligan 1982). Mindenestre Erikson társadalmi nemről alkotott felfogása – csakúgy, mint Frommé és Bettelheimé – meglehetősen konzervatív, esszencialista vonásokkal rendelkezik, a homoszexualitást pedig – sok más korabeli pszichoanalitikussal együtt – alapjában véve patologikus jelenségnek tartották. Mindez azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

Összefoglalásul: Erikson, Fromm és Bettelheim életútja jellegzetesen emigrációs pálya volt, a maga asszimilációs csapdáival. Életművük Amerikában bontakozott ki, de meghatározóak voltak európai tapasztalataik és kérdéseik: a szabadság értelme, a túlélés dilemmája és az identitás mibenléte. Ezek a kérdések azóta sokféle átfogalmazáson és újraértelmezésen mentek át, mindazonáltal mindmáig aktuálisak maradtak. Éppen ezért Erikson, Fromm és Bettelheim hanyatlásának és bukásának története legalább annyira izgalmas és tanulságos, mint felemelkedésüké.[24] Bettelheim tekintélyét – érdemeitől függetlenül – lerombolták a leleple-

lémája is (lásd pl. Botond 1998, Kőváry 2014, Kövér 2014).

24 Nagy kísértés lett volna hármójuk mellé Wilhelm Reichet is „bevenni", akinek pályája ugyancsak egy jellegzetes emigráns pálya volt. Tündöklése még fényesebb, bukása még nagyobb volt, mint kortársaié, személye pedig végletesen megosztó maradt. Életművével azonban korábban részletesen foglalkoztam (Erős 2001).

zések és gyanúsítások, Eriksont pedig kanonizálták és tankönyvi anyaggá szimplifikálták. Frommot, az egyik leghíresebb „elfelejtett értelmiségit” viszont, mint számos jel mutatja, reneszánsz „fenyegeti”: a posztmodern „antihumanizmus” hanyatlásával együtt a radikális humanizmus is új értelmet nyerhet (Durkin 2014).

Hivatkozások

Agamben, G. (2002) *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive.* New York: Zone Books.

Aichhorn, A. (1925/1951) *Wayward Youth*. London: Imago.

Arendt, H. (2010) *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest: Osiris.

Bacciagaluppi, M. (1993) Ferenczi's influence on Fromm. In Aron, L. – Harris, A. (eds.) *The Legacy of Sandor Ferenczi.* Hillside, NJ: The Analytic Press, 186–205.

Bettelheim, B. (1943/1988) Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben. In Bettelheim 1988:39–82.

Bettelheim, B. (1967) *The empty fortress. Infantile Autism and the Birth of the Self.* New York: The Free Press.

Bettelheim, B. (1969) *Children of Dream*. New York: Macmillan.

Bettelheim, B. (1976/1985) *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat.

Bettelheim, B. (1986) *Surviving the Holocaust*. London: Fontana Books.

Bettelheim, B. (1988) *A végső határ. Tanulmányok*. Európa: Budapest.

Bettelheim, B. (1987/1994) *Az elég jó szülő. Könyv a gyermeknevelésről.* Budapest: Gondolat.

Bettelheim, B. (1989) *Freud's Vienna and other essays*. New York: Vintage Books.

Bettelheim, B. (2010) Portnoy pszichoanalízisben. Dr. O. Spielvogel New York-i pszichoanalitikus iratai közül előkerültek terápiás jegyzetei. *Holmi*, 5. http://www.holmi.org/2010/05/bruno-bettelheim-portnoy-pszichoanalizisben-palyi-mark-forditasa.

Bodek, R. – Lewis, S. (eds.) (2010) *The Fruits of Exile. Central European Intellectual Immigration to America in the Age of Fascism.* Columbia: University of South Carolina Press.

Boder, D. (1949) *I did not interview the dead.* Champaign: University of Illinois Press.

Botond Á. (1998) *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Burston, D. (1991) *The Legacy of Erich Fromm.* Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press.

Coser, L. A. (1984) *Refugee Scholars in America: Their Impact and Their Experiences.* New Haven: Yale University Press.

Des Pres, T. (1976) *The Survivor. An Anatomy of Life in the Death Camps.* Oxford – New York: Oxford Univesita Press.

Des Pres , T. (1979) The Bettelheim Problem. *Social Research,* 4, 619–647.

Durkin, K. (2014) *The Radical Humanism of Erich Fromm.* London: Palgrave-Macmillan. http://dx.doi.org/10.1057/9781137428431.

Erikson, E. H. (1950/2002) *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.

Erikson, E. H. (1958/1991) A fiatal Luther. In *A fiatal Luther és más tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 7–387.

Erikson, E. H. (1960) Inner and Outer Space: Reflections on Womanhood. *Daedalus,* 93, 582–606.

Erikson, E. H. (1964) *Insight and Responsibility*. New York: London.

Erikson, E. H. (1969) *Gandhi's truth.* New York: W.W. Norton.

Erős F. (1991) A történelem sztálinista újraírása. *Thalassa* (2), 1, 92–97.

Erős F. (2001) *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.

Erős F. (2013) A pszichoanalízis és a közép-európai értelmiségi emigráció a huszadik század első felében. *Kritika*, 42(9–10):10–14.

Fischer E. (1994) *Egy „hamis próféta" különös története.* http://www.fischereszter.hu/irasok/egy_hamis_profeta.pdf.

Fleming, D. – Bailyn, B. (szerk.) (1969) *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930–1960.* Cambridge, MA: Belknap, Harvard University Press.

Friedman, L. J. (2014) *Love's Prophet. The Lives of Erich Fromm.* New York: Columbia University Press.

Friedman, L. J. (1999) *Identity's architect. A biography of Erik H. Erikson*. New York: Scribner.

Fromm, E. (1941/1993) *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai.

Fromm, E. (1959) *Sigmund Freud's Mission*. New York: Harper and Row.

Fromm, E. (1956/1984) *A szeretet művészete.* Budapest: Helikon.

Fromm, E. – Suzuki, D. T. (1960/1986) *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis.* Budapest: Helikon.

Fromm, E. (1961) *Marx's Concept of Man*. New York: Frederick Ungar.

Fromm, E. (1976/1994) *Birtokolni vagy létezni?* Budapest: Akadémiai.

Gay, P. (1968) *Weimar Culture: The Outsider as Insider*. New York and Evanston: Harper and Row.

Gergen, K. J. (1991) *The Saturated Self: Dilemas of identity in contemporary life.* New York: Basic Books.

Gilligan, C. (1982) *In a different voice: Psychological theory and women's development.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hirsch, H. (1995) *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life.* Chapel Hill: North Carolina University Press.

Jay, M. (1986) *Permanent Exiles*. New York: Columbia University Press.

Kellermann, N. (2009*) Holocaust Trauma: Psychological Effects and Treatment*. New York – Bloomington: iUniverse.

Kolnai, A. (1939) *The War against the West*. New York: Viking Press.

Kövér Gy. (2014) A biográfia nehézségei. In Kövér Gy. *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest: Osiris, 17–39.

Kőváry Z. (2014) *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás.* Budapest: Oriold és Társa.

Löwy, M. (1988) *Rédemtion et Utopie. Le judaïsme libertaire en Europe Centrale.* Paris: Presses Universitaires de France.

McLaughlin, N. (1998) How to Become a Forgotten Intellectual: Intellectual Movements and the Rise and Fall of Erich Fromm. *Sociological Forum,* 2, 215–246.

Mészáros J. (2008) *„Az Önök Bizottsága". Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*. Budapest: Akadémiai.

Nyiszli M. (2010) *Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban.* Budapest: Magvető.

Nyiszli, M. (2012) *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*. London: Penguin.

Pick, D. (2012) *The Pursuit of the Nazi Mind. Hitler, Hess, and the analysts.* Oxford: Oxford University Press.

Pollak, R. (2005) *Az igazi Bruno Bettelheim*. Budapest: Európa.

Reich, W. (1933/1970) *The Mass Psychology of Fascism*. New York: Simon and Schuster.

Roazen, P. (2000) *Political theory and the psychology of the unconscious.* London: Open Gate Press.

Sutton, N. (1996) *Bettelheim: A Life and a Legacy*. New York: Basic Books.

Messing Vera – Ságvári Bence[1]

„Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk” A magyarországi idegenellenesség okairól[2]

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.17

Absztrakt

Tanulmányunkban abból az állításból indulunk ki, hogy a másság elfogadásával kapcsolatos attitűdjeink egyben tükröt is tartanak elénk: a „másoknak” tartott emberek elutasítása egyben a saját világunkban való bizonytalanságból, az önbizalom hiányából táplálkozik. Ezzel az írással szeretnénk hozzájárulni annak megértéséhez, vajon mi állhat annak hátterében, hogy a magyar társadalom a nemzetközi felmérések alapján az idegenek be- és elfogadását tekintve az egyik leginkább elutasító társadalom Európában. Amellett érvelünk, hogy nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya tesz a mássággal kapcsolatban elutasítóvá, sokkal inkább az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatos küzdelmet folytatnak az alsó-középosztálybeli társadalmi pozícióik megőrzéséért. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózó és kirekesztő attitűdök terjedésében. A másik fontos tényező az iskola, a magyar oktatási rendszer évtizedek óta jellemző sajátosságai: az oktatás szelektív jellege és az ennek következtében létrejövő homogén iskolai környezet; a demokratikus normák hiánya az iskolában; az erőteljes és állandó versenyhelyzetre építő iskolai módszerek. Ezek mind az alacsony szintű elfogadásra szocializálják már nagyon korai életkortól fogva az későbbi felnőtteket. Tanulmányunkban a European Social Survey (ESS) első (2002) és hetedik (2015) adatfelvételéből származó adatokat használjuk fel.

Kulcsszavak: bevándorlás, a másság elfogadása, attitűdök, oktatás, Európa, Magyarország

1 A szerzők az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet munkatársai.

2 Az ESS 7. adathulláma a MTA és az NKFIH (projekt szám: ED_14-2-2014-0002) anyagi támogatásával valósult meg.
Ságvári Bence munkáját a PD105354 jelű („A kultúra és az értékek kapcsolata a gazdasági versenyképességgel”) projekt keretében az NKFI támogatta.

"The way we relate to 'others' shows how we actually are" Causes of xenophobic attitudes in Hungary

Abstract

As a starting point for our paper we propose that our attitudes towards respecting and accepting others are somewhat similar to a mirror about ourselves. Refusing those who are 'other than me' usually feeds on our own uncertainty and the lack of self-confidence. Our aim is to highlight and discuss some underlying factors that could contribute to explaining the high level of support for xenophobic and isolationist attitudes in the Hungarian society. We argue that not only poverty or the lack of well-being are strengthening the refusal of others. There is a considerably high proportion of people in Hungary who are threatened by social marginalization and by the fear of being declassed from their weak lower-middle class social status. Experiencing the state of constant uncertainty plays an important role in conserving and spreading the attitudes towards isolation and exclusion. We also draw attention to the particular role of education: the built-in selection routines resulting in rather homogeneous school environments; the lack of democratic norms in classrooms; and the teaching methods focusing on intense and perpetual competition. These all could contribute to the development of non-acceptance and exclusionary attitudes towards 'otherness' from early childhood. For our empirical analysis we use comparative data from the first (2002) and last (2015) rounds of the European Social Survey (ESS).

Keywords: immigration, acceptance of otherness, attitudes, education, Europe, Hungary

Messing Vera – Ságvári Bence

„Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk”

A magyarországi idegenellenesség okairól

Tanulmányunk egy empirikus kutatás eredményeiből indul ki, a leírtak értelmezése azonban már inkább egy tudományos esszé műfaji sajátosságait követi. Ezzel a „hibrid” írással szeretnénk Neményi Mária előtt tisztelegni, melynek fő kiindulópontját Ő maga, illetve a vele közösen végzett kutatásaink ihlették: a másság tisztelete és az elfogadás azért kulcskérdés, mert az tulajdonképpen egy tükör saját magunkról; a „másoknak” tartott emberek elutasítása egyben a saját világunkban való bizonytalanságból, az önbizalom hiányából táplálkozik. A nemzetközi felmérések alapján a magyar társadalom a különösen elutasító és bezárkózni kívánó népek közé tartozik. A magyar népesség nemigen akar senkit elfogadni, legyen az szegény, külföldi, hajléktalan, cigány, más vallású, munkanélküli, fogyatékos, meleg vagy bármilyen szempontból „más”, mint az ideálisnak gondolt „magyar”. Elgondolkodtató azonban, hogy hogyan vált ennyire bezárkózóvá – legalábbis mentálisan – egy olyan ország, amely történetileg alapvetően soknemzetiségű, amelynek az egész történelme népekkel való együttélésről, alkalmazkodásról és együttműködésről tanúskodik, ahol szinte nem találni olyan családot, amelynek ne nyúlnának rokoni szálai Magyarországon kívülre. Miért fogadja be, sőt, igényli a magyar lakosság a kirekesztő politikusi szólamokat pont akkor, amikor a világ talán soha korábban nem látott módon kinyílt előtte?

E kérdés megválaszolására már nagyon sok elmélet született, és a hazai elemzések irodalma is bőséges (Fábián–Sik 1996, Sik–Dencső 2007, Sik 2016, Csepeli et al. 1998, Neményi–Takács 2005, Örkény 2005). Mi itt most a számos korábban részletesen tárgyalt szempont mellett (iskolázottság, társadalmi kapcsolatok, kontaktok mennyisége és jellege, média-hatás, politikai szimpátia, társadalmi státusz) két további lehetséges szempontot kívánunk röviden felvillantani: az egyik a társadalmi státusszal, pontosabban annak veszélyeztetettségével, a másik pedig az oktatással, pontosabban az itt végbemenő szocializációval kapcsolatos. Ez utóbbi gondolatot 2005-ben vetette fel tanulmányuk konklúziójában Neményi Mária és Takács Judit (Neményi–Takács 2005:52) – ezt szeretnénk továbbgondolni.

Amellett érvelünk, hogy nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya teszi a mássággal kapcsolatban elutasítóvá a magyar társadalmat, hanem az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatosan azért küzdenek, hogy a nagyon gyenge alsó-középosztálybeli pozícióikat megőrizzék. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózni és kirekeszteni vágyó attitűd terjedésében.

A másik fontos tényező az iskola, a magyar oktatási rendszer évtizedek óta jellemző sajátosságai: az oktatás szelektív jellege és az ennek következtében létrejövő homogén iskolai környezet; a demokratikus normák hiánya az iskolában; az erőteljes és állandó versenyhelyzetre építő iskolai módszerek. Ezek mind már nagyon korai életkortól fogva az el nem fogadásra és a másság elutasítására szocializálják az későbbi felnőtteket.

Tények: idegenellenesség a számok tükrében

Tanulmányunk első részében röviden bemutatjuk a magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos attitűdjeinek változását nemzetközi összehasonlításban. Számos felmérés méri esetenként és folyamatosan is a külföldiekkel és mássággal kapcsolatos attitűdöket. Elemzésünkhöz a *European Social Survey* (ESS) adatait használjuk, mivel az 2002-ig visszamenőleg tartalmaz attitűdökre vonatkozó kérdéseket, és szigorú módszertani szabályai és kontrollja okán talán a legjobb minőségű, longitudinális és országok közötti összehasonlításra alkalmas felmérés. Miközben tisztában vagyunk az attitűdök kérdőíves mérésének bizonytalanságaival és a válaszok megbízhatóságainak módszertani kockázataival, sőt magunk is írtunk ezekről (Messing–Ságvári–Simon 2014), úgy gondoljuk, hogy hosszabb távon kimutatott, tartós eltéréseknek mégis van jelentősége, és ezek az eltérések alkalmasak arra, hogy rámutassanak hosszabb távú trendekre, illetve az egyes országok közötti makro-társadalmi különbségekre.

A magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos elutasító, illetve befogadó attitűdjeinek változása a rendszerváltástól napjainkig terjedő időszakban több szakaszra osztható. Az idegenellenesség mértékének az 1990-es évek első felében tapasztalt gyors ütemű növekedése rövid ideig tartó hullámzást követően, nagyjából a 2000-es évek elejétől kezdődően stabilizálódni kezdett (Bernát 2010). Az elutasítás mértéke „madártávlatból” tehát meglehetősen stabilnak mutatkozott, vagyis rövid távon nagyobb kilengések sem politikai, sem egyéb társadalmi változások hatására nem voltak kimutathatók. Az adatok azonban azt is jelzik, hogy a felszín alatt egy lassú, de folyamatos átrendeződés ment végbe.

Ennek bizonyítására az ESS 2002-es első és a 2014/15-ös hetedik hullámának adatait használtuk fel.[3] Az idegenekkel kapcsolatos attitűdök longitudinális és mélyebb elemzéséhez két összevont mutatót hoztunk létre. A „*befogadás-indexet*” 4 kérdés összevonásával alakítottuk ki, melyek arra kérdeztek rá, hogy a válaszadó az alábbi csoportok mekkora részének engedné meg a betelepülést az országába:

1. külföldön élő magyar nemzetiségűek[4];
2. külföldön élő nem magyar nemzetiségűek;
3. szegényebb európai országokból érkezők;
4. szegényebb Európán kívüli országokból érkezők.

A *„befogadás index”* (pontosabban annak országokra kiszámolt átlagos értéke) azt fejezi ki, hogy hányan vannak azok, akik a fenti négyből egyik csoport betelepülését sem utasítják el teljes mértékben, mérlegelés nélkül.[5]

3 Az ESS 1. hullámának adatfelvételi munkálatai a résztvevő országokban 2002 szeptembere és 2003 februárja között zajlottak. Magyarországon a személyes interjúk néhány kivételtől eltekintve 2002 novemberében készültek. A 7. hullám adatfelvételére Magyarországon 2015. április 24-e és június 15-e között került sor. A többi országban ennél néhány hónappal korábban (2014 utolsó hónapjaiban, illetve 2015 elején) zajlott az adatfelvétel.

4 A kérdőív eredeti angol verziója az azonos etnikai csoporthoz tartozókra kérdezett rá, így ez minden ország esetében változó volt.

5 A kérdőívben négy válaszlehetőség volt: (1) *Sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni*; (2) *Jó néhánynak meg kellene engedni*; (3) *Keveseknek kellene megengedni*; (4) *Senkinek sem kellene megengedni*. A „befogadás index” tehát azoknak az arányát fejezi ki, akik összességében a kérdésekre az 1–2–3 válaszlehetőségek valamelyikét adták.

1. ábra
Az idegenekkel kapcsolatos befogadó/elfogadó attitűdökkel rendelkezők arányának változása 2002 és 2015 között az ESS-ben résztvevő európai országokban

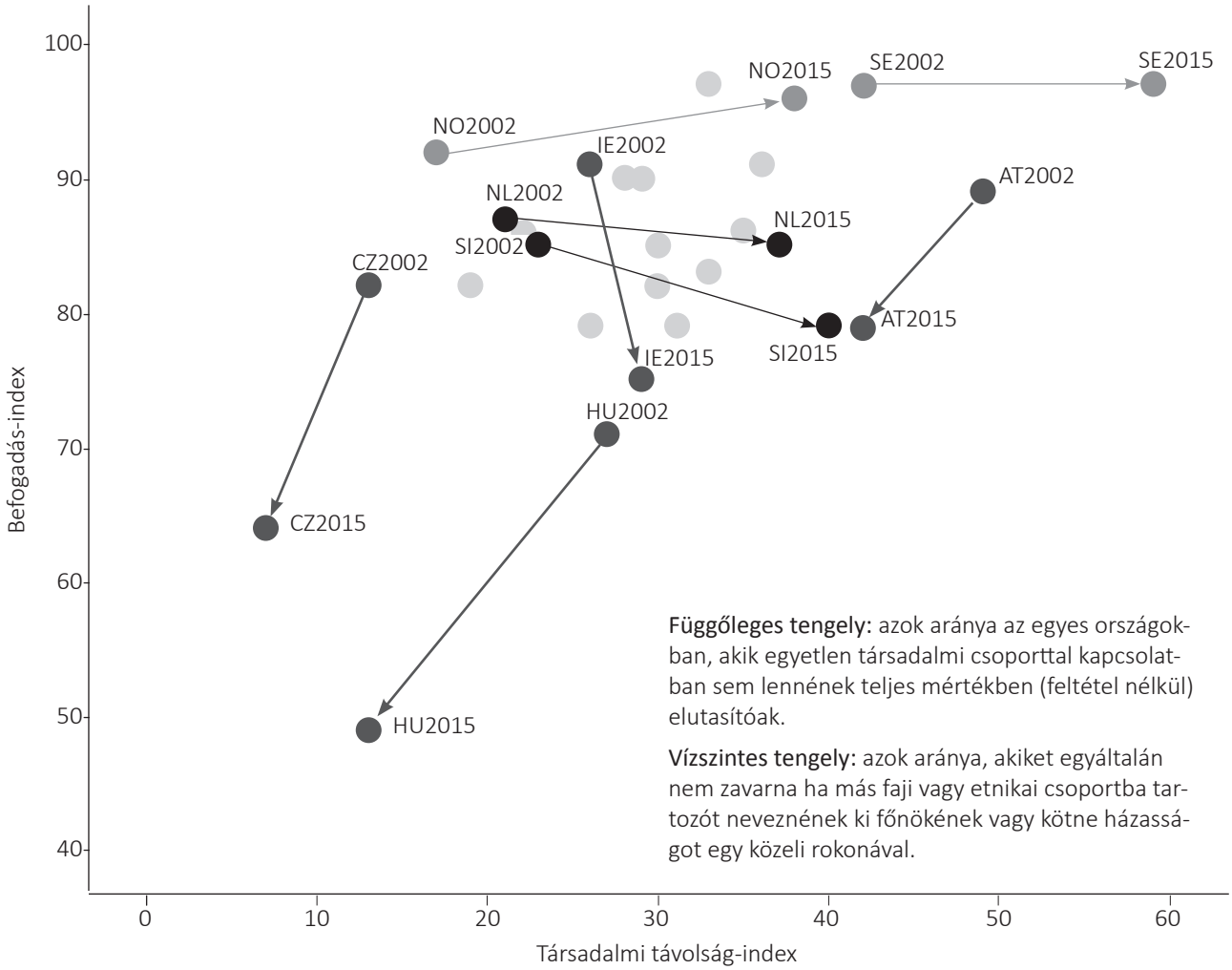

A másik összetett mutatót az ESS kérdőív szubjektív társadalmi távolságra vonatkozó két kérdése alapján hoztuk létre. Ezek azt vizsgálták, hogy a válaszadót mennyire zavarná az, ha egy olyan betelepülő külföldit, aki a sajátjától eltérő faji vagy etnikai csoporthoz tartozik, kineveznének (1) a főnökének, vagy (2) házasságot kötne egy közeli rokonával. Mindkét kérdés megválaszolására egy 0–10 közötti skála állt a válaszadók rendelkezésére, ahol a 10-es érték jelentette azt, hogy a lehető legnagyobb mértékben zavarná. Mivel a két kérdésre adott válaszok között igen erős az összefüggés[6], így létrehozható volt belőlük egy összevont társadalmi távolság index változó.

A fenti két mutató értékei 2002-re és 2015-re vonatkozóan is rendelkezésünkre álltak, így ezek alapján megvizsgálhatjuk, hogy milyen irányú változások következtek be az elmúlt közel másfél évtizedben. Az 1. ábrán közvetett módon közelítettük meg az idegenellenességet, azaz inkább azt vizsgáltuk, hogyan változott az alapvetően nyitott, befogadó attitűddel rendelkezők aránya az egyes országokban. Az eredmények alapján

6 A teljes (15 országot tartalmazó) mintára, illetve csak a magyarországi adatokra külön-külön is kiszámolva a két változó közötti korreláció értéke 0.70.

2. ábra
Az elutasító attitűdökkel rendelkezők arányának változása 2002 és 2015 között
(azok aránya, akik az adott csoportból senkinek sem engednék meg a betelepülést)

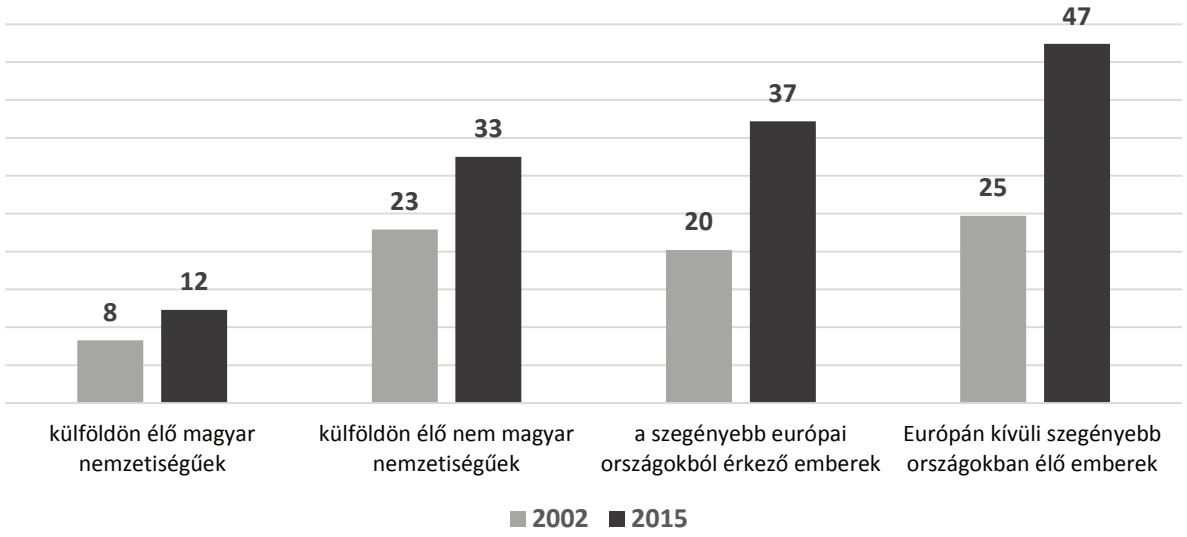

4–4 olyan országot tudtunk azonosítani (az összesen 15, mindkét ESS kutatásban résztvevő országból), ahol jelentősebb mértékben változott pozitív, illetve negatív irányban az idegeneket elfogadók aránya az ESS 1. és 7. hullámának adatfelvétele, azaz 2002 és 2014/15 között.

A 2002 és 2015 közötti időszakot és a két index együttes mozgását vizsgálva (1. ábra) Norvégiában és Svédországban egyértelműen nőtt a be- és elfogadók aránya (mindkét indexen pozitív elmozdulás), míg Magyarországon, Csehországban és Ausztriában csökkent (mindkét indexen negatív elmozdulás). Hollandiában és Szlovéniában pedig a befogadás index értéke kis mértékben csökkent, míg a társadalmi távolságé érezhetően nőtt. A többi – szürkével jelzett – ország esetében a változás nem jelentős vagy nincsen egyértelmű iránya.

Különösen Magyarország esetében szembetűnő ez a változás, hiszen a legnagyobb „negatív ugrás” nálunk következett be: míg 2002-ben az embereknek még több mint 70%-a nem utasított el teljes mértékben egyetlen vizsgált népcsoportot sem, addig 2015-re az embereknek már csak alig fele tartozott ebbe a csoportba. Az indexet alkotó négy elemet külön-külön vizsgálva látható, hogy minden népcsoporttal szemben megnőtt a teljes mértékben elutasítók aránya (akik szerint senkit sem kéne közülük beengedni), de leginkább a „szegényebbek”, közülük is az Európán kívülről érkezők elutasításának mértéke áll a negatív magyar eredmények hátterében.

A bezárkózni látszó magyar társadalom másik nemzetközi összehasonlításban is kiugró negatív folyamata, hogy 2002–2015 között lényegében megfeleződött (27%-ról 13%-ra csökkent) azoknak az aránya, akiket sem főnökükként, sem pedig egy közeli rokon házastársaként nem zavarna egy idegen jelenléte. Itt fontos azt is megjegyezni, hogy már a 2002-es adatok alapján is Magyarországon volt az egyik legalacsonyabb a befogadó attitűdökkel rendelkezők aránya, 2015-re pedig hazánk Csehországgal együtt még inkább eltávolodott a többi (az ESS-ben résztvevő) európai országtól.

Ezek az eredmények nem feltétlenül jelentik azt, hogy az idegenekkel kapcsolatban korábban befogadó és nyitott társadalmi csoport mára egyértelműen idegenellenessé vált volna. A két szélső csoport közötti köz-

3. ábra
A mérlegelés nélkül elutasított társadalmi csoportok megoszlása
(aszerint, hogy ki hány csoportot utasított el összesen)

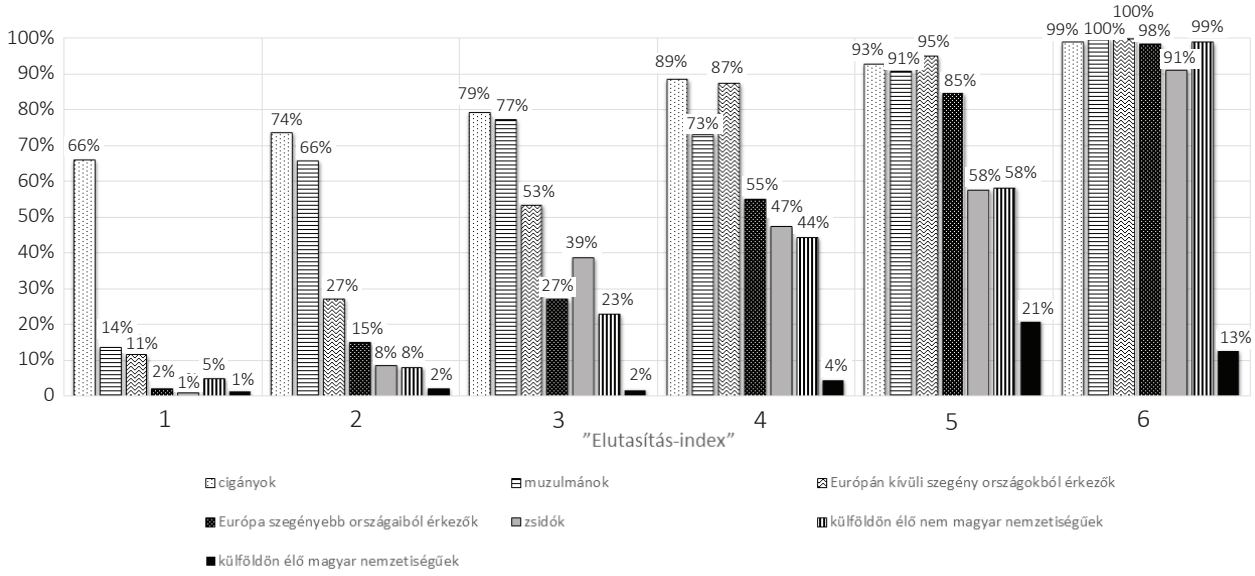

tes, „mérlegelő zónában” a félelmekből, bizonytalanságból, kételyekből, konformizmusból táplálkozó attitűdök olyan komplex rendszerét találjuk, amely még nem jelent zsigeri elutasítást. A magyar társadalom egészére vonatkozóan azonban tapinthatóvá vált a domináns attitűdöknek a bezárkózás és a félelem irányába való eltolódása. Ezt jelzi az a tény, hogy 2015 késő tavaszán (tehát még a menekült válság legintenzívebb szakaszát megelőzően) az ESS adatai alapján a magyarok tűntek a leginkább bezárkózó, az idegeneket saját maguk között a legkevésbé elfogadó nemzetnek. Más kutatásokból azt is tudjuk, hogy a menekültválság sajátos kilengést (először növekedést, majd nem sokkal később nagyjából az eredeti állapotba való visszarendeződést) eredményezett az idegenekkel kapcsolatos attitűdök terén (Simonovits–Sik 2016).

Magyarországgal kapcsolatban egy másik, kevéssé ismert tény az elutasító attitűdök viszonylag homogén jellege. Amennyiben nem a külföldiek letelepedéséhez való viszonyulást, hanem a különbözőség elfogadásának más dimenzióit vizsgáljuk, úgy hasonlóan Európa inkább (de nem extrém mértékben) elutasító országai közé sorolhatók a magyarok.[7]

Az alábbiakban megpróbáljuk szétszálazni az elutasítás tényezőit. Az ESS adatai lehetővé teszik, hogy vallási, származási, etnikai, földrajzi (európai vagy azon kívüli) vagy gazdasági helyzet alapján azonos és eltérő csoportokra bontsuk a befogadás/elutasítással kapcsolatos attitűdöket. Hét csoportot vontuk a vizsgálatba: cigány (etnikai másság); muzulmán (vallási másság), zsidó (vallási és kulturális másság); külföldön élő magyar nemzetiségűek; külföldön élő nem magyar nemzetiségűek (földrajzi és nemzeti); szegényebb európai országból érkezők és szegényebb nem európai országból (földrajzi és gazdasági) érkezők elfogadásáról külön-külön is tartalmaz kérdéseket a kérdőív. A magyar népesség 8%-a mind a hét csoport befogadását elutasította, 18%-

7 Például az ESS 2012-es adatai alapján a magyarok 46%-a értett egyet azzal az állítással, mely szerint *„hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják”*. Ezzel az értékkel hazánk a 28 európai ország között a 22. helyen állt.

4. ábra
A mérlegelés nélkül elutasított népcsoportok átlagos száma (0–7 közötti skálán) életkor, iskolai végzettség, szubjektív jövedelmi helyzet és pártszimpátia alapján

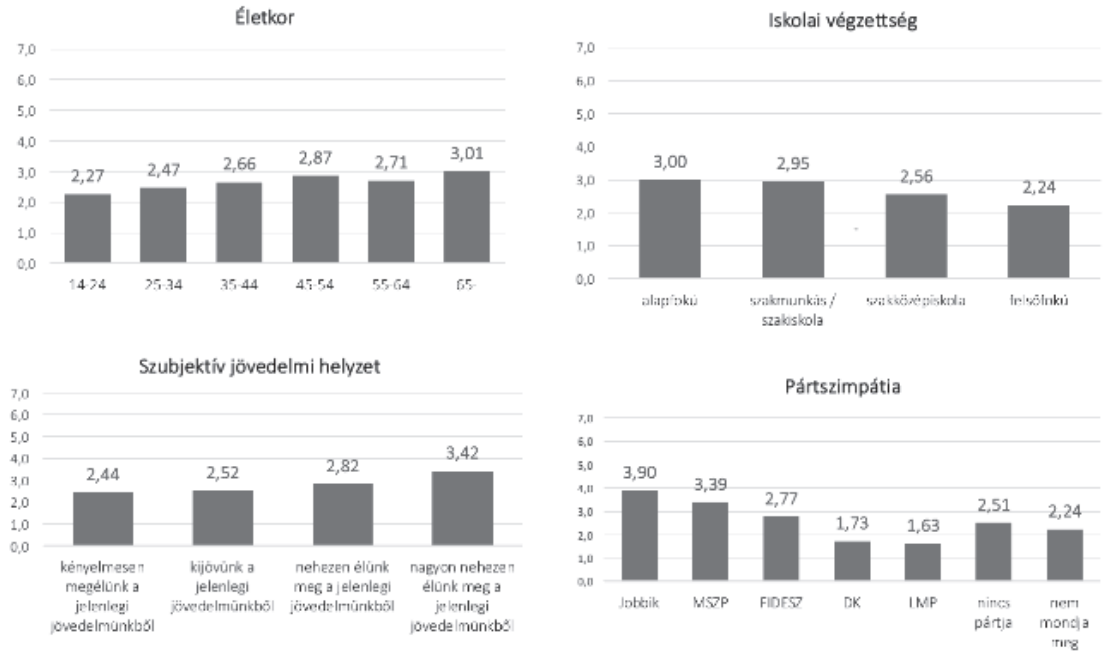

legalább hat, 27%-a legalább öt, 36%-a legalább négy, 47%-a legalább három, 59%-a legalább két és 73%-a legalább egy csoport befogadását utasította el minden további megfontolás nélkül („*senkinek nem engedné meg, hogy Magyarországra jöjjön élni*”). Mindössze 27% volt azoknak az aránya, akik mind a hét csoport esetében (legalább) megfontolás tárgyává tennék a befogadást.

A 3. ábra adatai jól mutatják, hogy a leginkább elutasított csoport egyértelműen a cigányság (etnikai, faji); de hasonlóan erőteljes a muzulmánok (vallási), majd az Európán kívüli szegényebb országokból (gazdasági) érkezők elutasítása is. Látható tehát, hogy a magyar társadalomban legerősebb a faji/etnikai mássággal kapcsolatos averzió, ezt a vallási-kulturális, majd a gazdasági szempontú kirekesztés követi. Egyedül az azonos nyelvi, etnikai, kulturális és vallási hátterű, határon túli magyarokkal kapcsolatban tekinthető viszonylagosan befogadónak a magyar társadalom. Az elutasítás minden demográfiai csoportban erőteljes, de azért vannak jól látható különbségek: az idősebbek, az alacsonyabb iskolázottságúak valamivel elutasítóbbak, mint a fiatalok és az iskolázottabbak. Az anyagi bizonytalanság és a politikai pártszimpátia ugyanakkor jelentősebben befolyásolja az attitűdöket: az anyagi nehézségek között élők és a Jobbik szavazói az átlagnál jóval elutasítóbbnak. (4. ábra)

De vajon mi lehet az oka a széles körű, stabil és viszonylag tagolatlan elutasító attitűdöknek? Az okok természetesen nagyon szerteágazók, így itt és most csak a bevezetőben már említett két szemponttal szeretnénk az adatok szintjén részletesebben foglalkozni.

5. ábra

Az el- és befogadók aránya a legalsó jövedelmi ötödben, illetve a legalsó és legfelső jövedelmi ötöd közti különbség (százalékpontban)*

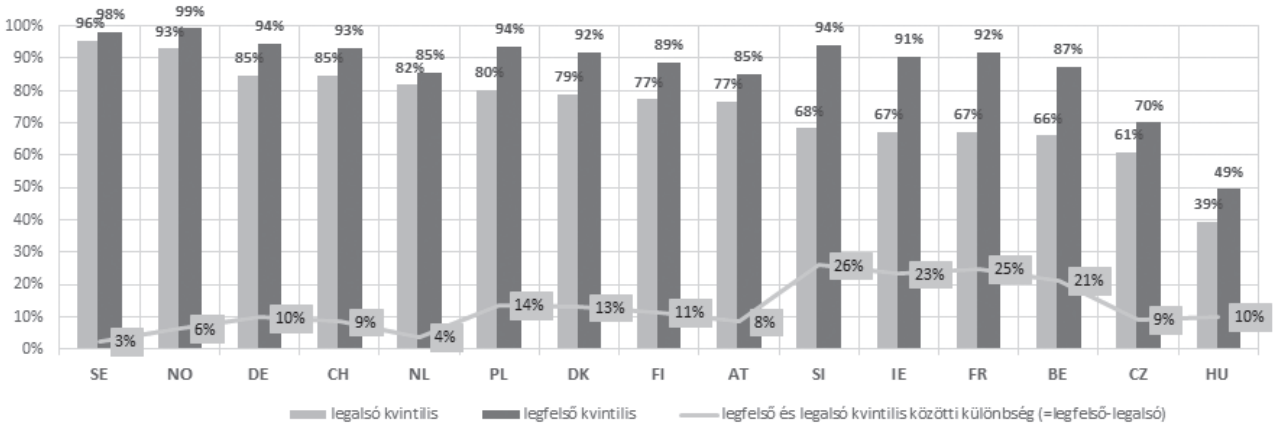

** Azok aránya, akik egyetlen vizsgált társadalmi csoport beengedésével kapcsolatban sem választanák a mérlegelés nélküli elutasítást.*

A bizonytalanság és státuszvesztéstől való félelem szerepe az idegenellenesség erősödésében

Egy ország teljes népességét egyetlen százalékos átlagértékbe „kényszeríteni” sok esetben félrevezető lehet, hiszen nem tudhatjuk, hogy vannak-e, és ha igen, akkor hol húzódnak a valódi törésvonalak egy közösségen belül. Úgy véljük, hogy nem önmagában az alacsony státusz, a szegénység, hanem sokkal inkább a lecsúszástól, a státuszvesztéstől való félelem növeli az idegenellenességre és a bezárkózásra való hajlamot. Ezért a következőkben az objektív és a szubjektív anyagi helyzetnek az idegenellenességre gyakorolt hatását külön-külön vizsgáljuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy a státusz fogalma jóval összetettebb, mint amit az egydimenziós, anyagi helyzetre vonatkozó kérdésekkel mérni tudunk, azonban az ESS adatbázisa ebben a tekintetben igen szűk mozgásteret ad. Az idegenek elutasításának mértékét továbbra is a korábban bemutatott „befogadás-index” segítségével mérjük.

Az objektív jövedelmi helyzet mérésére az ESS országonként meghatározza a jövedelmi decilisek határait, a kérdőívben pedig ez az adat szolgál a háztartás vagyoni helyzetének mérésére. A legalsó és a legfelső jövedelmi decilisek esetleges mérési pontatlanságait csökkentendő az első kettő, illetve az utolsó kettő decilist összevontuk, így a továbbiakban a két szélső jövedelmi kvintilist vesszük alapul.

Az összes vizsgált országban a (háztartási jövedelem szerinti) legalsó és legfelső 20%-ot összehasonlítva az utóbbi csoport tagjai az inkább elfogadók. Országonként azonban igen nagyok az eltérések: azokban az országokban, ahol az emberek döntő többsége a „nem elutasítók” csoportjába tartozik, ott a jövedelmi kvintilisek által definiált „gazdagok” és a „szegények” csoportjai között kisebb az elutasítás mértékének különbsége (pl. Svédország, Norvégia, Németország). A kevésbé elfogadó országokban ezek a különbségek már jóval nagyobbak (pl. Szlovénia, Írország, Franciaország, Belgium). A magyar adatok annyiban térnek el az általános trendtől, hogyan nálunk a nagyon alacsony arányú elfogadás a két szélső jövedelmi csoportra univerzálisan jellemző: a legfelső és a legalsó jövedelmi ötöd között csak 10 százalékpont a különbség. Az 5. ábra azt is jól mutatja, hogy a magyarok leggazdagabb 20%-a bármely másik ország legszegényebb 20%-nál is elutasítóbb.

A konkrét jövedelem alapján meghatározott társadalmi státusz természetesen nem veszi figyelembe a szubjektív, pszichológiai tényezőt: a lecsúszástól való félelmet. A következő lépésben így létrehoztunk egy viszonylag egyszerű csoportosítást, amely a szubjektív jövedelmi helyzet, továbbá a gyermek, illetve kamaszkorban megélt súlyos anyagi depriváció együttes elemzése alapján különíti el a „felemelkedők”, illetve a „lecsúszók” egymással ellentétes társadalmi helyzetű csoportjait. Az előbbiek közé azokat soroltuk, akiknek jelenleg nem okoz gondot a megélhetés, ugyanakkor fiatalabb korukban mindennapos élmény volt számukra a nélkülözés. Az utóbbi csoportot pedig azok a jelenleg anyagi nehézségekkel küzdők alkotják, akik gyermekkorukban jól éltek, sosem nélkülöztek. Fontos ismételten rögzíteni, hogy ennek a két csoportnak ezzel a módszerrel való elkülönítése szintén csupán egy lehetséges alkotóeleme a társadalmi státusz sokdimenziós jelenségének.[8]

A két csoport mérete országonként eltérő: a felemelkedők esetében 6% (Magyarország) és 15% (Észtország) között mozog, míg a leszakadóknál 2% (Svédország) és 17% (Magyarország) között. Természetesen nem törekedtünk arra, hogy Magyarországra vonatkozóan minden esetben nemzetközi összehasonlításban valamilyen szélső értéket nyerjünk az adatokból, de ez a szegmentáció is azt mutatja, hogy hazánkban a legrosszabb a helyzet akkor, ha a saját szubjektív érzet alapján létrejött felemelkedő és a lecsúszó csoportok arányát vizsgáljuk. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy a valós élethelyzet negatív megítélése mellett mennyiben jelenik meg itt az a sajátos magyar panaszkultúra, amely egyfajta normává emeli az elégedetlenséget. (A legalacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező európai országok – pl. Bulgária, Ukrajna, Moldávia, Románia – közül jelenleg még egyiknek sem érhetőek el az ESS 7. hullámának eredményei.)

Nézzük most meg, hogy milyen mértékben határozza meg a befogadással kapcsolatos attitűdöket az, hogy valaki a „felemelkedő” vagy „lecsúszó” társadalmi csoport tagja-e? (6. ábra) Annak érdekében, hogy az életkor hatását figyelembe tudjuk venni, a teljes mintát két – nagyjából egyforma méretű – korcsoportra osztottuk. (Így az esetszám is megfelelő nagyságú maradt a további elemzéshez.) Az elsőbe a 25–49, míg a másodikba az 50 évnél idősebbek kerültek. A 25 évnél fiatalabbak eredményeit itt most nem vettük figyelembe, mivel sokan közülük még a szüleikkel együtt élnek, önálló egzisztencia nélkül, így esetükben a társadalmi státuszt és mobilitást is figyelembe vevő kategóriarendszer nem mérvadó.

Az eredmények azt mutatják, hogy Magyarországon a két korosztályban ellentétes irányú tendenciák érvényesülnek. A fiatalabb csoportban (25–49 évesek) élesen elválnak egymástól a felemelkedők és a lecsúszók befogadással kapcsolatos attitűdjei. Ebben a korcsoportban 29 százalékpontos – nemzetközi összehasonlításban a legnagyobb mértékű – különbség a befogadók arányát tekintve. Ugyanakkor az idősebb korosztályban a két státusz-csoport közötti különbség már jóval kevésbé mutatható ki: a különbség 11%, viszont az itt lévő lecsúszó rétegek még a fiatalabbaknál is inkább elutasítók az idegenekkel szemben.

Ezek az eredmények tehát alátámasztani látszanak azt a hipotézisünket, mely szerint Magyarországon a korábbi – rendszerváltás előtti, alatti – társadalmi státuszukat elvesztő, anyagi lecsúszástól félő és emiatt frusztrált emberek az idegenekkel szembeni elutasító és bezárkózó attitűdök fő hordozói.

Mielőtt az oktatás fontosságának szerepére rátérünk, érdemes röviden kitérni a legfiatalabb korosztá-

8 A két csoport létrehozásának pontos menetét a tanulmány függelékében közöljük.

6. ábra
Az idegenek befogadásával kapcsolatos attitűdök a „felemelkedők” és „lecsúszók” csoportjában a 25–49 és az 50 évnél idősebb korosztályban

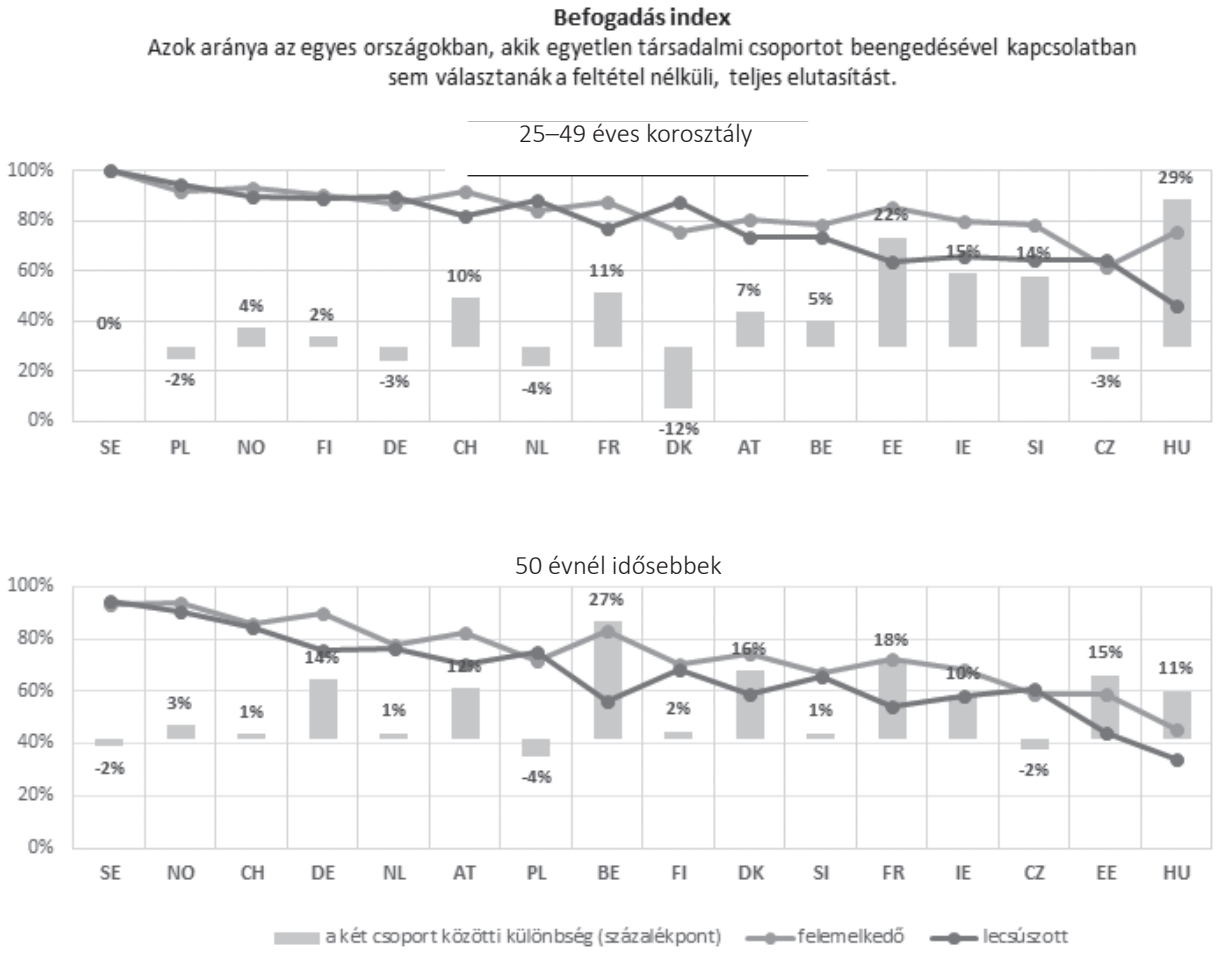

lyokra is. Az előbbiekhez hasonló elemzést készítettünk, külön bemutatva a két adatfelvételi időpontban 14 és 24 év közöttiek (azaz a mindenkori fiatalok), illetve az 1978 és 1988 között született kohorsz értékeit (akik 2002-ben voltak 14–24 évesek, míg 2015-ben 27–37 évesek). Ez utóbbi adatsor indirekt módon (hiszen természetesen nem panelkutatás révén nem ugyanazokról az emberekről van szó) mutatja be az elutasítás mértékének növekedését azonos generáción belül.

Az eredmények azt mutatják, hogy a két adatfelvétel közötti időszakban a legfiatalabb korosztályokban is jelentős mértékben csökkent (78%-ról 51%-ra) azok aránya, akik egyetlen vizsgált társadalmi csoportot sem utasítanának el teljes mértékben, mérlegelés nélkül. Ez a jelenleg rendelkezésre álló ESS országok adatai alapján a legnagyobb mértékű csökkenés. A magyar fiatalok 2002-ben is az ország-rangsor végén voltak, 2015-re pedig még inkább nőtt a szakadék hazánk, illetve a másik 14 ország között. Az azonos kohorszot vizsgálva országonként az előzőhöz nagyon hasonló trendeket láthatunk. A vizsgált országok döntő többségében kimutatható valamilyen negatív irányú változás, de ez különösen szembetűnő Ausztria, Írország, Csehország és Magyarország esetében. Hazánkban az 1978–1988 között születettek körében (2002-höz képest 28 százalékpontos csökkenéssel) 2015-ben már csak az emberek fele tartozott a nem elutasítók csoportjába.

7. ábra
Befogadás index értéke
(Azok aránya az egyes országokban, akik egyetlen társadalmi csoport beengedésével kapcsolatban sem választanak a feltétel nélküli, teljes elutasítást)

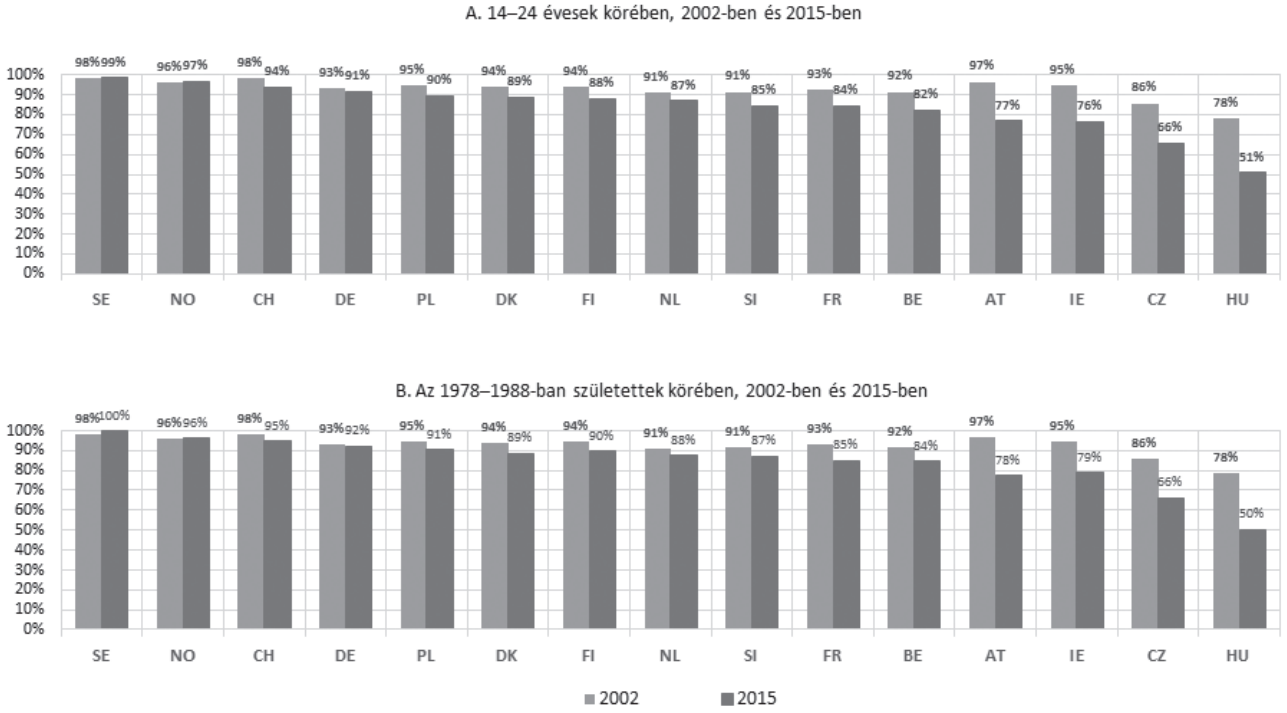

**Az ESS 2002-es I. hullámának idején 14-24 év közöttiek 2015-ben 27-37 évesek voltak. A százalékos érték a 2002-re és 2015-re vonatkozó eredmények százalékpontos különbségét mutatja.*

Mindezek az eredmények azt támasztják alá, hogy a nem befogadó és bezárkózó attitűd már a legfiatalabb korosztályok esetében is jelen van, ami pedig felveti azt a kérdést, hogy vajon mi lehet az oktatás szerepe a széleskörű elutasító attitűdök kialakulásában? A szakirodalmat vizsgálva azt találjuk, hogy számos szerző foglalkozott az idegenellenes attitűdök és az iskolázottság szintje közötti összefüggések kimutatásával, annak magyarázatával (Drazanova 2010, Weil 1985, Jenssen–Engesbak 1994). A kutatások másik iránya a multikulturális oktatás, illetve a demokrácia tantervi oktatásával kapcsolatban vizsgálja az oktatás szerepét az elutasító attitűdök csökkentésében (Green et al. 2006). Az iskola azonban sokkal komplexebb tér, melyben olyan tényezők határozzák meg a gyerekek mindennapi élményeit, mint például az, hogy kikkel járnak egy osztályba, iskolába; hogyan tanítanak a tanárok, és mennyire bizalmi vagy hierarchikus a viszony velük; mennyire érdekes a tanítás, és kell-e félni az iskolában, akár a számonkéréstől magától, akár pedig a tanártól, vagy a diáktársaktól. Olyan irodalmat azonban, amely ezeket a tényezőket és az idegenellenes attitűdök kapcsolatát vizsgálja, sokkal kevésbé találni. Ez bizonyára nem véletlen, hiszen ezeket a tényezőket nagyon nehéz mérni, számszerűsíteni – különösen nemzetközileg is összehasonlító módon. Mi sem tudjuk ezt az előző fejezetben taglaltakhoz hasonlóan megtenni, ennek ellenére mégis szeretnénk felvázolni azt a gondolatmenetet, amelyet a rendelkezésre álló szakirodalom, a témában végzett kutatásaink (EDUMIGROM, amelynek Neményi Mária volt a hazai kutatásvezetője), valamint a rendelkezésre álló adatok is alátámasztanak. Ezek szerint a magyar iskolarendszer évtizedek óta uralkodó és nehezen változó tradícióinak meghatározó szerepe lehet az idegenellenesség és az elutasítás domináns társadalmi kultúrájának fenntartásában, újratermelésében.

Az oktatás lehetséges hatása

A magyar oktatási rendszernek számos olyan sajátossága van, amelyek egyenként ugyan nem egyediek, összességében mégis szinte egyedülállóan erőteljesen korlátozzák az autonóm gondolkodás fejlődését, a demokratikus diskurzust, és ezáltal a tolerancia és empátia kialakulását a fiatal gyerekekben. Témánk szempontjából a legfontosabb tényezők az iskolarendszer évtizedek óta jellemző és egyre erősödő szelektivitása és ennek következtében fellépő egyenlőtlensége, valamint a lexikális tudásra és a fegyelmezésre hangsúlyt helyező pedagógia dominanciája.

A magyar iskolarendszer egyedülállóan szelektív; több szinten és változatos mechanizmusok folytán „biztosítja” hogy a különböző etnikai, társadalmi és gazdasági hátterű családok gyerekei eltérő iskolákba járjanak és más minőségű oktatásban részesüljenek (Kertesi–Kézdi 2014, Feischmidt 2013, Messing 2014). Ennek a rendszerváltás óta egyre erősödő folyamatnak számos mozgatórugója van, melyek közül a legfontosabbak az iskolák fenntartóinak diverzifikálódása (az állami iskolák mellett megjelentek az alapítványi és egyházi iskolák), a szabad iskolaválasztás, valamint az iskolán belüli szelekció kialakítása tagozatok, specializációk első osztálytól történő bevezetésével.

Az alapítványi, egyházi és állami iskolák között kialakult „munkamegosztás” révén a különböző társadalmi hátterű gyerekek – a gyereknépesség közel ötöde, aki nem állami iskolába jár – már az iskolába történő belépéskor elkülöníttetnek. Az egyházi iskolákra annak ellenére nem vonatkoznak a beiskolázás körzetszabályai, hogy kiemelt állami normatívában részesülnek. Így az egyházi iskolák minden megkötés nélkül kimazsolázhatják a nekik tetsző családok gyermekeit, illetve az alapítványi iskolák elvárása a pénzbeli hozzájárulásra önmagában is kiszűri a nehéz anyagi helyzetben élő családokat (Farkas 2014). Ez azonban csak a korosztályos népesség ötödét érinti, hiszen négyötödük továbbra is állami fenntartású iskolákban tanul. Csakhogy az állami „általánosnak” nevezett iskolák között is óriásiak a tartalmi és minőségi különbségek attól függően, hogy az ország melyik területén helyezkednek el; hogy falusi, kisvárosi vagy városi iskoláról van-e szó. A falusi iskolákban tanuló nyolcadikos gyerekek matematika teljesítménye 100 ponttal marad el a városi iskolában tanuló társaiktól (395 és 496 pont), de ha kiszűrjük a szülők társadalmi-gazdasági helyzetének befolyását, még akkor is 58 pontos különbség mutatkozik a két településtípus iskolásainak teljesítménye között (OECD 2013). Továbbá, a városi iskolák is kifinomult, gyakran informális módszereket alkalmaznak, hogy megszűrjék a gyerekeket: a körzeten kívülről érkező gyerekeket a szülői háttér alapján szűrik, miközben a gyerekeket az iskola falain belül is gyakran elkülönítik, az akár első osztályától indított különböző specializációk, nyelvi tagozatok mentén. Így gyakran már hatéves korban párhuzamos iskolába és osztályba kerülnek a gyerekek szüleik társadalmi hátterének és ambícióinak megfelelően. A szelekció bejáratott csatornáinak közvetlen következménye, hogy a magyar gyerekek zöme meglehetősen homogén iskolai környezetbe jár: a tőle társadalmi, gazdasági, vagy etnikai hátterét tekintve eltérő gyerekekkel csak ritkán találkozik. A toleranciára, a mássággal való megismerkedésre, együttműködésre és együttlétezésre tehát nem teremt lehetőséget az iskola.[9] Márpedig a hétköznapi kapcsolatok jelentőségét

9 A szelektivitás másik fontos következménye az esélyegyenlőség hiánya az oktatási rendszerben: az OECD háromévenként elkészített, a diákok tudásáról és annak háttértényezőiről szóló felvételének (PISA) tanúsága szerint az európai országok közül a magyar és a szlovák iskolarendszerben befolyásolja legerősebben a szülők társadalmi-gazdasági helyzete a diákok teljesítményét. Vagyis a hátrányos helyzetű tanulók esélyei a jó teljesítményre jóval csekélyebbek, mint ha másik ország iskolájában tanulnának: a

és szerepét az idegenellenes attitűdök kapcsán a szakirodalom kontakt-elméletét tesztelő tanulmányok rendre megerősítik (Pettigrew 1998, Pettigrew–Todd 2008).

Az elutasító attitűdök elterjedtségéhez az iskola azonban nem csupán a homogén környezet megteremtésével járul hozzá, hanem a pedagógiai gyakorlatával is. Az iskola, amellett, hogy formálisan meghatározott tananyagot taníttat meg a diákokkal, a rejtett tanterven (*hidden curriculum*) keresztül értékeket, viselkedésmintákat is közvetít (Gillborn 1992). A rejtett tanterv szakirodalma széles, és itt elég csak arra utalni, hogy az iskola nem csupán a kimondott és leírt szóval, hanem a benne tevékenykedő emberek által – akarattal vagy akaratlanul – közvetített viselkedésmintákon keresztül is szocializál. Felvethető tehát egyrészt az a kérdés, hogy vajon a magyar iskolai tananyag mennyire veszi figyelembe, közvetíti a sokszínűséget, az el- és befogadást. A témán belül elsősorban a cigányság tankönyvi jelenlétére vonatkozóan születtek tanulmányok, és mind azt a megállapítást tartalmazzák, hogy a magyar iskolai tananyag a Magyarországon élő történelmi kisebbségeket nemigen, a hazánkban élő bevándorlókat pedig egyáltalán nem reprezentálják. A tankönyvi leírások szemléletmódját szinte kizárólag a többségi társadalom nézőpontja, gyakran paternalizmusa határozza meg. Még a gyerekek számára készített feladatok között sem találni olyat, amelyben a szereplő kisebbséghez tartozó, vagy esetleg bevándorló lenne (Vidra–Fox 2011, Terestyéni 2004, Balázs et.al. 2014). „N*emcsak azt állapíthatjuk meg, hogy egészében alacsony – a lehetséges 74 könyvnek csupán 28 százaléka – a cigányokat érintő tankönyvek száma, hanem azt is, hogy összességében a cigány vonatkozású szövegrészleteknek a terjedelme is csekély: a roma említések harmada csak egyetlen mondatnyi volt, és mindössze 7 könyvben találtunk 2–3 bekezdésnyi vagy ennél hosszabb szövegrész(eke)t a cigányságról*” (Terestyéni 2014:3).

Azt is szeretnénk bemutatni, hogy a formális tananyagon túl, az úgynevezett rejtett tanterven keresztül milyen értékeket közvetít, milyen viselkedésre szocializál a magyar iskola, és vajon ez lehet-e összefüggésben a kirekesztő attitűdök elterjedtségével. Ahány iskola, annyiféle; ahány tanár, annyiképp tanít, de vannak nagy általánosságban és évtizedek óta meggyökeresedett jellemző vonásai a magyar iskolák pedagógiai gyakorlatának, amelyek szerepet játszhatnak a másság elutasításának szívós jelenlétében. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az alábbi megállapítások alól bizonyára léteznek kivételek, és lehet, hogy nem is kevés ezek száma. Megállapításaink tehát a magyar közoktatás fősodrára vonatkoznak.

Az egyik ilyen általános jellemző a lexikális tudásra építő tanítás és tanulás; vagyis a gyerekek és készségeik helyett a magyar iskola az elsajátítandó tudás mennyiségét tartja szem előtt. Vagyis általános az a gyakorlat, amely a tananyagot akarja „leadni” és számon kérni, nem pedig a gyereket tanítani. Ez a tananyag-központú felfogás azonban kiveti magából azokat a gyerekeket, akik valamilyen okból kilógnak az átlagból: akár azért, mert valamilyen nehézségük adódik, akár azért, mert kiemelkedőek. Az erősen sztenderdizált tananyagot ugyanis minden gyereknek – képességeitől, érdeklődésétől, készségeitől függetlenül – egyforma mértékben kell elsajátítania[10]. Az átlagtól eltérő gyerekek problematizálásában annak a pedagógiai tradíciónak is jelentős szerepe

leghátrányosabb és legkedvezőbb helyzetű tíz százalék gyermekeinek eredményei között óriási – 30%-os – szakadék tátong. Másképpen fogalmazva: a nyolcadik osztályt befejezők között ugyanúgy megtalálhatunk nemzetközileg is magas színvonalú tudással rendelkező és funkcionálisan analfabéta gyerekeket, legfőképp attól függően, hogy milyen családi környezetet tudnak maguk mögött. Magyarul, az iskola széthúzza az amúgy is meglévő jelentős társadalmi különbségeket ahelyett, hogy a különböző családi hátterű gyerekek esélyeit egymáshoz közelítené. (Schleicher 2014)

10 Ez a helyet a Nemzeti Alaptanterv keretjellegének megszűnése és ehhez kapcsolódóan a centralizált tankönyv-ellátás beszűkült

van, amely az (egységes) tananyagot ráadásul egységes módon – azonos ütemben és módszerekkel – kívánja megtanítani. A tanároknak csak kicsiny része készült fel arra, hogy differenciáltan, a gyerekek képességeit figyelembe véve oktasson és kérjen számon tudást, tananyagot; továbbá a gyereket ne egy ideál, hanem az alapján értékelje, hogy saját magához képest hogyan teljesít, mennyit fejlődik. Ez a tradíció önmagában is felerősíti a másság problémaként történő értelmezését és annak elutasítását.

A másik fontos következménye a tananyag központú oktatási szemléletnek az, hogy az iskola gyakran unalmas, mivel a tanítás nem, vagy csak különleges tanári erőfeszítés árán képes a gyerekek érdeklődéséhez igazodni. Ennek közvetlen következménye a fegyelmi problémák sokasága, hiszen az unatkozó gyerek keres magának más teendőt – jobb esetben ismerkedik a padtársával, játszik a kezébe eső tárggyal, rajzolgat vagy a pad alatt olvas, rosszabb esetben zavarja a társait, tanárait. Ezen tevékenységek zöme pedig rosszalkodásnak minősül az iskolai környezetben, amely büntetést von maga után. A magyar iskolában állandó probléma a fegyelmezés, miközben nyilvánvaló, hogy a büntető szankciókon alapuló fegyelmezés nemcsak elveszi az időt a tanítástól, de ritkán vezet eredményre. A gyakori büntetés végső soron a gyerek önbizalmának megnyirbálását eredményezi.

Ugyanezt – az önbizalom hiányát – erősíti a magyar iskola egy másik jellemzője, a negatív visszajelzés dominanciája. Miközben a feleletek, a dolgozatok a megszerzett tudás visszaadását célozzák, a gyakorlatban mégis a hiányokat értékelik, büntető módon. Ebben óriási különbségek vannak országok között: az amerikai iskolákban szélsőséges módon keresik azt, hogy miben jó és mit tud a gyerek, és a legkisebb szalmaszálba is belekapaszkodnak a tanárok, hogy megdicsérhessék a tanulókat. Az angol pedagógiai gyakorlat ugyan azt keresi, hogy mit tud a gyerek, de arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen hiányosságok vannak még a tudásával és mit érdemes fejleszteni. (Az amerikai és brit tanári visszajelzések pontos értelmezésének és kölcsönös fordításának önálló irodalma van.)[11.] A „poroszos” pedagógiai gyakorlat azonban, amilyen a magyar is, bünteti a mereven értelmezett normától való eltérést. A büntetés apróbb kihágások, tudáshiány kapcsán is súlyos lehet: elég csak arra a széleskörű iskolai gyakorlatra utalni, amely a részleges házi feladat- és/vagy felszereléshiányt is elégtelen – tantárgyi – tanulmányi osztályzattal „jutalmazza”. A gyér dicséret (megerősítés) és gyakori bírálat (büntetés) nagyon fontos következménnyel bír a gyerek személyiségfejlődésére vonatkozóan: a magyar gyerekek önbizalom-hiányosakká válnak az iskolától. Nem hiszik el, hogy ők jók, hogy vannak olyan területek, amiben sikeresek lehetnek, mert az iskolában az hangsúlyozzák, hogy miben gyengék. A magyar iskola tehát több mechanizmuson keresztül is az önbizalom hiányára (is) nevel.

A befogadó attitűdök szempontjából további fontos jellemzője a magyar iskolának a frontális tanítási módszerből is adódó hierarchia: a partneri viszonyok és a demokratikus párbeszéd hiánya. A magyar iskolákban – megint csak általánosságban, annak fősodrára utalva – élesek és egyértelműek a hierarchikus viszonyok, nemcsak a tanár és gyerek között, de a tanári gárdán belül is. A tanár tekintélye mindenek előtt pozícionális: nem feltétlenül a tudásából, a személyiségéből származik (bár ideális esetben ezekben a tulajdonságokban gyökerezik), hanem a pozíciójából. A tanárnak igaza van; kivételes tanár az, amelyik megengedi, hogy állításaival kapcsolatban a gyerekek kételyeket fogalmazzanak meg, mert az a hierarchia és az abban gyökerező

kínálata kapcsán még tovább súlyosbodott az elmúlt évben.

11 http://kieranhealy.org/blog/archives/2013/08/16/academic-feedback/

tekintély elleni támadásnak minősül. Az iskolai közegből nagyon hiányzik a partnerségi viszony és a demokratikus párbeszéd: a tananyagon túlmutató – akár aktuális, akár mindennapi – problémákat csak ritkán van mód egyenjogú társként megbeszélni. Ennek jelentőségét pedig számos, más tradíciójú iskola-rendszereket vizsgáló tanulmány bizonyítja: *„Az egyik fontos következtetés az volt, hogy a demokratikus szellemiség a hétköznapi osztálytermi munka során alakul ki. Habár a formális struktúrák támogathatják ezt a folyamatot, de egyértelműnek tűnik, hogy az osztálytermen belüli kialakuló informális dialógus a kiindulópont*” (Hammarberg, 1998: 22, ford. a szerzők)

A fenti sajátosságok (homogén iskolai környezet megteremtése; fegyelmezés és büntetés meghatározó volta, a pozitív megerősítés gyengesége és ennek megfelelően az önbizalom megrendítése; a hierarchiára épülő közeg, melyből hiányzik a partnerség és az együttműködés) azok, amelyek problematizálják az átlagostól való eltérést, és rengeteg frusztrációt szülnek. Ezek mind olyan szocializációs normák, amelyek merev gondolkodási mintázatokat hoznak létre; és pont ezek azok a sajátosságok, amelyet a szociálpszichológia a kirekesztésre, a befogadás elutasítására való fogékonyság mintázataként ír le (Adorno 1954). Ez az oktatási tradíció azonban nemcsak Magyarországra, de a szomszédos államokra is jellemző, és ha alaposabban megnézzük Európa térképét, azt látjuk, hogy többnyire pontosan ezekben az országokban a legelterjedtebb a kirekesztő szemléletmód. Eközben azokban az országokban a legmagasabb a befogadó attitűddel rendelkező fiatalok aránya (7. ábra), ahol a gyerekközpontú iskolai tradíció régóta meghatározó (Svédország, Norvégia), vagy ahol pontosan ilyen értelmű oktatási reformokat hajtottak végre a közelmúltban (Németország, Finnország, vagy akár Lengyelország). Ez az összefüggés természetesen nem kizárólagos, hiszen a befogadó attitűdök társadalmi mértetekben is kimutatható változása nagyon sok más tényezőtől is függ. Azt azonban kijelenthetjük, hogy az elfogadásra, a másság tiszteletére tanító, az ehhez szükséges készségeket és képességeket fejlesztő iskola mindennek alapvetően szükséges (de önmagában nem elégséges) feltétele.

Konklúzió

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos – nemzetközi összehasonlításban is kiugróan magas – elutasító attitűdjeit, illetve annak két lehetséges okát: a státuszcsökkenést, illetve az attól való félelmet, valamint az iskolai szocializációt. Tanulmányunk keretein belül csak egyszerűbb empirikus bizonyításra volt lehetőségünk, de bízunk abban, hogy sikerült alátámasztanunk azt az állításunkat, mely szerint e két tényező együttes hatása, a korábbi irodalomban ismertetett egyéb tényezők mellett meghatározó szerepet játszik abban, hogy a magyarok az idegenek befogadását és elfogadását, a velük való együttélést leginkább elutasító népek közé tartoznak. Bemutattuk, hogy 15 európai ország közül Magyarországon a legmagasabb a státuszvesztők és a legalacsonyabb a felemelkedők aránya, és azt, hogy a rendszerváltás környékén és az azt követően szocializálódott népesség körében nagyon jelentős – közel 30 százalékpontos – a két csoport befogadással kapcsolatos attitűdjei között a különbség. Írásunkban azt is bemutattuk, hogy melyek az oktatási rendszernek és a pedagógiai tradícióknak, gyakorlatoknak azon sajátosságai, amelyek közvetlen, de még inkább rejtett módon úgy szocializálják a gyerekeket, hogy annak eredményeként a kirekesztő attitűdökre inkább fogékonnyá váljanak, és ezeket az attitűdöket felnőttkorukra is megőrizzék.

A magyar társadalomnak az idegenekkel szembeni elutasító attitűdjei természetesen nem újkeletűek. Ezeknek egy része generációkon keresztül, az alapvető társadalmi normáinkkal és értékeinkkel együtt átörökített világkép (Neményi–Takács 2005), másik része pedig az adott kor történéseire, a közbeszéd és a politikai kommunikáció aktuális üzeneteire, illetve a közvetlen személyes tapasztalatokra (ha van ilyen…) adott reakció. Így, ha nem is napról napra, de ezek az attitűdök is változhatnak. Eredményeink azonban azt mutatják, hogy dacára az elmúlt két évtized európai integrációs folyamatának, a szabad mozgásnak, a média, az internet által a „világra nyitott kapunak”, az idegenekkel szembeni alapvetően elutasító attitűdünk nem változott. Sőt, inkább nőtt az elutasítók aránya, ezen belül pedig különösen szembetűnő a fiatal generációk esetében is tapasztalt növekedés. A nagy csoportátlagok mögött természetesen sokféle társadalmi csoportot találunk, így a fiatalokat is különböző társadalmi helyzetben lévő, eltérő életlehetőségekkel és jövőképpel rendelkező fragmentumok alkotják. Közülük élesen elválik egymástól két csoport: egy arányait tekintve kicsiny, iskolázottságát tekintve heterogén, de nemzetközileg versenyképes, képességeit és tudását a globális (de legalábbis az európai uniós) munkaerőpiacokon is értékesíteni képes, mobil, és az így megszerzett tapasztalatain keresztül másokkal szemben inkább el- és befogadó réteg. A másik egy jóval nagyobb csoport, a státuszféltő leszakadóké, akik ezekhez a nemzetközi hálózatokhoz nem kapcsolódnak, miközben folyamatos küzdelmet folytatnak a puszta létfenntartásukért, vagy a nehezen megszerzett alsó-középosztálybeli társadalmi pozícióik fennmaradásáért. E csoport társadalmi helyzetének az objektíve és szubjektíve is észlelt javulása önmagában még nem garantálná, de nélküle szinte biztos, hogy nem várható az idegenekkel kapcsolatos negatív attitűdöknek a nagyobb fokú elfogadás irányába való elmozdulása. A változáshoz az oktatási rendszer elkülönítő jellegének és a hagyományos, tananyag fókuszú pedagógiai tradícióknak és gyakorlatoknak az alapvető megváltozására is szükség lenne, olyanokra, amelyek támogatják az együttműködést, a nemzetközi terekben való könnyű tájékozódást és mozgékonyságot, az önbizalmat és megalapozott pozitív önértékelést: csupa olyan tulajdonságok, amelyet a mai magyar iskola fősodra vagy mellőz, vagy akadályoz.

A 2015-ben felgyorsult menekülthullám, illetve az erre adott magyar kormányzati reakció, de legfőképpen a félelemre építő kommunikáció (Bernáth–Messing 2015) így tehát egy olyan fogékony „attitűd-térben” jelent meg Magyarországon, ahol a rövid távú politikai haszon borítékolható volt. Hosszabb távon azonban vélhetően konzerválja, vagy tovább növeli a magyar társadalom bezárkózó és elutasító hajlamát. Ha elfogadjuk azt, hogy az el- és bezárkózás, az ehhez kapcsolódó domináns attitűdök hosszú távon magának az el- és bezárkózó társadalomnak is károkat okoz, a kérdés leginkább úgy hangzik, hogy vajon megéri-e ily módon kioltani egy társadalom szolidaritásra, önreflexióra, együttműködésre való képességeit és hajlandóságát? És itt természetesen nem közvetlenül az elmúlt hónapokban menekültként Európába érkezők megítéléséről van csupán szó, hanem a politikai kommunikációs üzenetek közvetett, tovagyűrűző negatív hatásáról, amelynek szenvedő alanyai éppúgy lehetnek cigányok, melegek, nők, férfiak, idősek, fiatalok, vagy éppen taxisofőrök és politikusok.

Visszatérve a kiindulóponthoz, Neményi Mária és Takács Judit 2005-ös írásához, sajnos nem tudtunk jó hírekkel szolgálni: az idegenellenesség, a kirekesztő attitűdök az elmúlt tíz évben nem csökkentek, sőt a külföldieket, a másságot mereven elutasítók aránya növekedett 2015 tavaszára. Az Európai Unióhoz történt csatlakozás, a munkaerő szabad mozgása a kontinens területén, a jelentős uniós források mind-mind soha ko-

rábban nem látott lehetőséget jelentettek (volna) ahhoz, hogy az ország ne csak gazdaságilag, de mentalitását tekintve is modernizálódjon. Az optimista szcenárió nem valósult meg, és úgy tűnik, a társadalom (és a politika) a bezárkózás útját választotta.

Hivatkozások

Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswick, E. – Levison, D. – Sanford, N. (1950) *The Authoritarian Personality.* Harper and Brothers. http://dx.doi.org/10.4135/9781446220986.n8

Balázs A. – Ménesi L. – Horváth B. – Varga K. (2014) *Fekete pont 2014. A cigányság reprezentációja az általános- és középiskolai tankönyvekben.* Monitor Műhely tanulmány.

Bernát A. (2010) Idegenellenesség Magyarországon és a visegrádi országokban. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet.* Budapest: MTA KI.

Bernáth G. – Messing V. (2015) Bedarálva. Menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató,* 4.

Bernát A. – Simonovits B. (szerk.) (2016) *The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary.* Budapest: TÁRKI Social Research Institute.

Csepeli Gy. – Fábián Z. – Sik E. (1998) Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998.* Budapest: TÁRKI, 458–489.

Drazanová, L. (2010) *Does education matter for democracy? An international comparison of the effect of education on democratic attitudes and xenophobia.* MA thesis. Budapest: CEU.

Fábián Z. – Sik E. (1996) Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996.* Budapest: TÁRKI, 381–402.

Farkas, L. (2014) *Report on discrimination of Roma children in education.* Brussels: European Commission, Directorate-General for Justice.

Feischmidt M. (2014) A szegregáció folyománya: kortárs és tanár-diák kapcsolatok Európa multi-etnikus iskolai közösségeiben. *Esély,* (2): 53–69.

Gillborn, D. (1992) Cititenship, 'Race' and the Hidden Curriculum. *International Studies in Sociology of Education,* 2 (1), 57–73. http://dx.doi.org/10.1080/0962021920020104

Green, A. – Preston, J. – Janmaat, G. (2006) *Education, Equality and Social Cohesion - A Comparative Analysis.* Palgrave, Basingstoke. http://dx.doi.org/10.1057/9780230207455

Hammarberg, T. (1998) *A School for Children with Rights.* Florence: UNICEF. http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.development.1110129

Jenssen, A. T. – Engebak H. (1994) The Many Faces of Education: Why are people with Lower Education More Hostile towards immigrants than people with higher education? *Scandinavian Journal of Educational Research,* 38(1): 33–50. http://dx.doi.org/10.1080/0031383940380103

Kertesi G. – Kézdi G. (2014) Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitika 100 magyar városban. *Budapest Working Papers on the Labour Market,* BWP, 2014/6.

Messing, V. (2014) Apart or Together: Motivations Behind Ethnic Segregation in Education across Europe. In Szalai, J. – Schiff, C. (szerk.) *Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe. Being 'Visibly' Different.* London: Palgrave-McMillan. http://dx.doi.org/10.1057/9781137308634.0008

Messing, V. – Ságvári B. – Simon D. (2014) „Vajon mire gondoltam?”A demokráciával kapcsolatos attitűdök értelmezési bizonytalanságairól. *Socio.hu,* 4. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.4

Neményi M. – Takács J. (2005) Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon. *Esély,* (5): 24–52.

OECD (2013) *PISA 2012 Results: Excellence Through Equity: Giving Every Student the Chance to Succeed (Volume II)*. PISA,OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/9789264201132-eszo

Örkény, A. (2005) Hungarian National Identity: Old and New Challenges. *International Journal of Sociology,* 35 (4): 28–48. http://dx.doi.org/10.2753/IJS0020-7659350402

Pettigrew, T. F. (1998) Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology,* 49: 65–68. http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65

Pettigrew, T. F.- Tropp L. R. (2008) How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic test of three mediators. *European Journal of Social Psychology,* 38(6): 922–934. http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.504

Schleicher, A. (2014) *Equity, Excellence and Inclusiveness in Education: Policy Lessons from Around the World.* Paris: OECD. http://dx.doi.org/10.1787/9789264214033-en

Sik E. – Dencső B. (2007) Adalékok az előítéletesség okainak és mértékének megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio* (1): 50–66.

Sik, E. (2016) The socio-demographic basis of xenophobia in contemporary Hungary. In Simonovits B. – Bernát A. (szerk) *The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary.* Budapest: TÁRKI Social Research Institute.

Terestyéni T. (2014) Fekete pont. A középiskolai történelem- és társadalomismeret-tankönyvek romákkal kapcsolatos tartalmai. *Beszélő*, 9 (5).

Vidra Zs. – Fox J. (2011) *The Embodiment of (in)Tolerance in Discourses and Practices Addressing Cultural Diversity in Schools in Hungary. The Case of Roma.* Budapest: CEU.

Weil, F. D. (1985) The variable effect of education on liberal attitudes: a comparative historical analysis of anti-semitism using public opinion survey data. *American Sociological Review,* 50(4): 458–474. http://dx.doi.org/10.2307/2095433

Függelék

A szubjektív társadalmi helyzet alapján létrehozott „felemelkedők” és „lecsúszók” csoportjának összetétele

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2"></td><td colspan="5">Gyermek-, illetve kamaszkorában Ön és családja milyen gyakran küszködött súlyos anyagi gondokkal?</td></tr>
<tr><td>mindig</td><td>gyakran</td><td>néha</td><td>szinte soha</td><td>soha</td></tr>
<tr><td rowspan="4">Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?</td><td>kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkből</td><td colspan="2" rowspan="2">1. csoport
„felemelkedők”</td><td colspan="3" rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>kijövünk a jelenlegi jövedelmünkből</td></tr>
<tr><td>nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből</td><td colspan="3" rowspan="2"></td><td colspan="2" rowspan="2">2. csoport
„lecsúszók”</td></tr>
<tr><td>nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből</td></tr>
</table>

Kende Anna – Lantos Nóra Anna[1]

A kontaktusalapú előítélet-csökkentés lehetőségei és korlátai: egy intervenció tapasztalatai[2]

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.38

Absztrakt

Az előítéletesség csökkentésének eddig ismert leghatékonyabb eszköze a pozitív csoportközi kontaktus, amely a legkülönfélébb csoportközi konfliktusok enyhítésében bizonyult sikeresnek. Azonban nem is annyira a kontaktus megvalósítása, mint inkább az ehhez szükséges optimális feltételek megteremtése jelenti a legnagyobb nehézséget ott, ahol a társadalomból hiányzik az egalitáriánus normák széleskörű elfogadása, ahol erős a szegregáció, a csoportok közötti státuszkülönbségek nagyok és az előítéletek mélyek. Így a romákkal szembeni előítéletek enyhítésére tett kísérleteknél a kontaktus optimális feltételei a legritkább esetben adottak. Tanulmányunkban két vizsgálat eredményeit mutatjuk be, amely során azt ellenőriztük, hogy a csoportközi barátságra – tehát a kontaktus egy kiemelten pozitív példájára – épülő intervenció működhet-e nem roma egyetemisták körében a romaellenes előítéletek csökkentésére. A kutatás az úgynevezett „*fast friends*" eljárásra épült, amelynek lényege, hogy egy rövid kölcsönös önfeltárás eredményeképp létrejövő közelség a résztvevők számára akár a létező barátságokhoz hasonló élményt nyújthat. Első vizsgálatunkban elsőéves pszichológushallgatók vettek részt (N = 132), akik egy kísérleti csoportot, egy kiterjesztett kontaktus csoportot, és egy „kontroll" csoportot alkottak. Az attitűdök kismértékű, de általános javulást tükröztek az elő- és utóteszt összehasonlítása alapján, miközben a csoportok között nem volt kimutatható különbség. Második kísérletünkben (N = 61) tehát azt ellenőriztük, hogy az eredményeink magának az intervenciónak, vagy az intervenció által kiváltott közvetett hatásnak, az előítélet-mentesség intézményes normájának tulajdoníthatók-e. Ezúttal egy kísérleti és egy naiv kontrollcsoporttal dolgoztunk. Ezúttal szignifikáns különbségeket találtunk a csoportok között mind az egyes attitűdök terén, mind az intézményes normák percepciójában. Tanulmányunkban a kutatás eredményeinek interpretációján túl a romaellenességgel kapcsolatos intervenciók lehetőségeit és korlátait vitatjuk meg.

Kulcsszavak: csoportközi kontaktus, intézményes norma, csoportközi barátság, előítélet-csökkentés, romaellenesség

---

1 Kende Anna: ELTE PPK Szociálpszichológia Tanszék, Lantos Nóra Anna: doktorandusz, ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola.

2 Köszönetnyilvánítás: Szeretnénk megköszönni Kristin Daviesnek a kutatás kivitelezésében nyújtott segítségét, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a részletes vizsgálati protokollt, és véleményezte a kutatási jelentés első verzióját. Továbbá köszönettel tartozunk Daróczi Gábornak, Paskó Ildikónak, Antal Istvánnak, Berkics Mihálynak, Máriási Dórának és Ujhelyi Adriennek a résztvevők toborzásában nyújtott segítségükért, továbbá a Romaversitas, a Jezsuita Roma Kollégium hallgatóinak és az ELTE pszichológia szakos hallgatóinak, akik részvételükkel segítették kutatásunkat.

The Scope and Limits of Reducing Prejudice Based on Intergroup Contact: The Experiences of an Intervention

Abstract

Intergroup contact is the most effective method of prejudice reduction according to a vast number of studies conducted in various intergroup situations. However, it is not contact, but its optimal conditions which are difficult to attain in societies lacking a general acceptance of egalitarian social norms, facing strong segregation, large status differences, and endorsing strong prejudicial attitudes. Therefore, the optimal conditions for intergroup contact are rarely available when attempting to reduce prejudice against Roma people in Hungary. We present two studies in which we tested the influence of an intervention based on intergroup friendship – a highly positive example of intergroup contact – to reduce anti-Roma prejudice among university students. The research builds upon the so-called "fast friends" method which refers to a short closeness generating procedure based on mutual self-disclosure which creates an experience resembling real friendships. First year psychology students participated in our first study (N = 132) within an experimental, an extended contact, and a "control" group. We found some overall improvement in attitudes based on the comparison between the pre- and the post-test questionnaire results. In a second study (N = 61) we tested whether the findings of Study 1 were the direct result of the intervention, or its indirect influence through promoting non-prejudicial institutional norms. This time we worked with an experimental and a naïve control group, and found significant differences in attitude change between the groups along some attitudinal variables and in the perception of institutional norms. We discuss the scope and limits of anti-Roma prejudice reductions methods.

Keywords: intergroup contact, institutional norm, intergroup friendship, prejudice-reduction, anti-Roma prejudice

Kende Anna – Lantos Nóra Anna

A kontaktusalapú előítélet-csökkentés lehetőségei és korlátai: Egy intervenció tapasztalatai

A társadalmi diverzitás egyik legnagyobb kihívása, hogy egyszerre jelenik meg fontos célként a csoportközi harmóniára való törekvés és a csoportidentitások, illetve az ezek alapját képező csoporthatárok megőrzése. Ezek még az olyan erős demokratikus hagyományokkal rendelkező társadalmakban is nehezen összeegyeztethető célok, melyek jogalkotásukban, intézményeikben és a médiában támogatják az előítéletmentesség normáját. Különösen nehéz azonban az előítéletek csökkentése, vagyis a pozitív csoportközi találkozás feltételeinek megteremtése az olyan szegregált társadalmakban, mint a magyarországi, melyek nélkülözik az erős egalitariánus normákat.

Előítéletmentes társadalmi normák hiányában kudarcba fulladnak az integrációs törekvések, és eredménytelenek a diszkriminációt tiltó jogi intézkedések is. A gazdasági problémák, Magyarország politikai, társadalmi és demográfiai folyamatai erős és nyílt romaellenes előítéletekhez vezettek (Kertesi 2005), melyek a törvényhozás, az oktatás, a munkavállalás és a lakhatás területén is diszkriminációban nyilvánulnak meg (Kemény–Janky–Lengyel 2004, Kertesi–Kézdi 2005, Szalai 2010). A közbeszédben a nyílt előítéletek hangoztatása, sőt még a gyűlöletbeszéd is széleskörűen elfogadott (Messing–Bernáth 2012, Vidra–Fox 2012). Ilyen körülmények között a pozitív csoportközi találkozás rendhagyónak számít, az intézményes szegregáció következtében a magasabb iskolai fokozatok felé haladva pedig egyre ritkábbá válik. Bár a társadalom minden rétegét áthatja az előítéletesség, a szegregáció mintázata miatt éppen a legmagasabban képzett rétegnél, így pl. az egyetemisták körében nehéz megfelelő módszert találni a rasszizmus elleni küzdelemhez.

A következőkben két, pszichológia szakos hallgatók körében végzett terepkísérleten keresztül mutatjuk be egy kontaktusalapú előítélet-csökkentő módszer eredményeit, amely egyszerre valósítja meg a csoportközi harmónia és a diverzitás kívánalmait. Kutatásunkban egy, a magyar helyzethez adaptált amerikai vizsgálatot ismétlünk meg, amely a csoportközi barátság előítélet-csökkentő hatására épül (Davies–Wright–Aron–Comeau 2013).[3]

Egy 2010-ben végzett kutatás rámutat arra, hogy az előítéletek az egyetemisták körében is problémát jelentenek, és ez különösen kiugró a romákkal szembeni előítéletek esetében. Bár az általános, több csoportot érintő előítéletesség szintjében még kimutattak különbséget a különböző egyetemi karok között, amikor azonban a romákkal kapcsolatos előítéleteket fókuszcsoportos módszerrel vizsgálták, kartól függetlenül az előítéletes vélekedések magas szintjét találták (Paczári 2013). Pedagógusok, illetve pedagógusképzésben részt vevő hallgatók körében is a romákkal szembeni előítéletek átfogó jelenlétét találták több vizsgálatban (Bordács 2001,

3 A kutatás eredményeit Davies és Aron az SPSSI-EASP Small Group Meeting on Proactive Behavior across Group Boundaries konferencián ismertette Port Jeffersonban, 2012-ben. Az eljárás kidolgozásakor Kristin Davies személyes közléseire hagyatkoztunk, mivel a kutatásról eddig kutatási összefoglaló nem jelent meg, csupán az eredményekre történt utalás a hivatkozott könyvfejezetben.

Erőss–Gárdos 2007). Ezek mentén arra a feltevésre alapoztuk kutatásunkat, hogy a pszichológushallgatói minta a romaellenes előítéletek tekintetében nem tér el jelentősen más egyetemistáktól vagy a magyar társadalom egészétől. Ugyanakkor a hatékony előítélet-csökkentés kiemelten fontos egy olyan csoport esetében, amelynél a pedagógusokhoz hasonlóan kulcsfontosságú a társadalmi érzékenység és az előítéletmentes munkavégzés.

A csoportközi barátság mint előítélet-csökkentő módszer

A sikeres csoportközi kontaktus Allport (1954) által leírt feltételei (1) a kontaktusban részt vevő csoporttagok egyenlő státusza, (2) a csoportközi együttműködés, (3) a közös csoportcélok és (4) az előítélet-mentesség társas és intézményes normáinak támogatása. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a csoportközi barátság létrejöttéhez is ezek a feltételek szükségesek, így a barátság a felszínes kontaktusnál jobban is közvetíti a csoportközi kontaktus és előítélet-csökkenés közötti kapcsolatot (Wright–Aron–Brody 2008). A csoportközi barátság és a külső csoport iránti pozitív attitűdök közötti kapcsolatot számos vizsgálat igazolta (a témában készült meta-analízist ld. Davies–Tropp–Aron–Pettigrew–Wright 2011), melyek az azóta eltelt időben készültek, hogy Pettigrew (1998) rámutatott a csoportközi barátság speciális jelentőségére a kontaktusra épülő előítélet-csökkentés hatásában.

A csoportközi barátság és az előítéletek csökkenése közötti ok-okozati kapcsolatot a barátságot manipulációként használó vizsgálatok támasztották alá (ld. Wright–Brody–Aron 2005). A hatás oka pedig az, hogy a csoportközi barátság következtében csökken a csoportközi helyzet által kiváltott szorongás (Page-Gould–Mendoza–Denton–Tropp 2008, Paolini–Hewstone–Cairns–Voci 2004, Wright–Aron–McLaughlin-Volpe–Ropp 1997), egyúttal nő az empátia és a bizalom (Turner–Hewstone–Voci 2007). Így a másik csoporthoz tartozó barátról (vagyis a személyközi kontaktusból kiindulóan) generalizálódik a pozitív vélemény a külső csoportra, és attitűdváltozást eredményez a csoport többi tagja iránt is. A kiterjesztett kontaktus elmélete (tehát annak a hatása, hogy a saját csoportom valamely tagja pozitív csoportközi kontaktusban vett részt) pedig azzal magyarázza a generalizációs hatást, hogy a kontaktus révén új, előítéletmentes csoportnorma alakul ki (Wright et al. 1997). Látható tehát, hogy a saját csoport normáit a kontaktus befolyásolni tudja, de a kontaktushelyzettől független, előzetesen fennálló normák szintén fontos szerepet játszanak a változás előmozdításában. Tropp, O'Brien és Migacheva (2014) azt találták, hogy a kortárs-csoport meglévő befogadó normái erősebb bejóslói voltak a csoportközi barátságra való nyitottságnak, mint egy-egy korábban már meglévő csoportközi barátság. Ugyanakkor a kortárscsoport normáit az intézményi normák is befolyásolják, melyek megszabják, hogy létrejön-e a csoportközi találkozás, és ha igen, kialakulhat-e attitűdváltozás ennek nyomán (Ata–Bastian–Lusher 2009, Lewis–Chesler–Forman 2000).

Az erősen szegregált társadalmakban a csoportközi barátságok épp olyan kis valószínűséggel fordulnak elő, mint a pozitív kontaktus más formái. Feltételezhetjük tehát, hogy eleve másmilyen attitűdökkel rendelkeznek azok, akiknek az uralkodó társadalmi normák ellenére vannak más csoportokból származó barátai (Binder et al. 2009). Mi több, a szegregáció demográfiai és intézményes megnyilvánulásainak eredményeként (Havas–Kemény–Liskó 2002, Virág 2006) a fizikai távolság lesz az első számú korlátja az ilyen kapcsolatok kialakulásának (Festinger–Back–Schachter 1950). Neményi Mária (2007, 2012) kutatásaiból tudjuk, hogy a vegyes iskolai környezet lehetőséget nyújt az etnikai identitás pozitív megélésére, azonban ebben meghatározó szerepet játsza-

nak az intézményes környezet integrációra vonatkozói törekvései.

Történelmi példák, mint az afro-amerikaiak polgárjogi mozgalma, a dél-afrikai apartheid rendszer bukása vagy az észak-írországi konfliktus azt mutatják, hogy még a megoldhatatlannak tűnő csoportközi konfliktusok is kezelhetőek, ha sikerül bizonyos strukturális átalakítások révén megteremteni a kontaktus lehetőségét, figyelembe véve a csoportközi viszonyok pszichológiai aspektusait. A háborús övezetekben, pl. Boszniában végzett sikeres intervenciók is a kontaktus szerepét támasztják alá a csoportok egymás iránti attitűdjének megváltozásában (Cehajic–Brown–Castano 2008).

A kölcsönös önfeltárás (feltárulkozás) játssza a legfontosabb szerepet abban, hogy egy kapcsolat intimmé válik, tehát a felszínes ismeretségből barátság vagy szerelem alakul ki, amely során az interakcióban álló felek személyes információkat osztanak meg egymással (Aron–Aron–Smollan 1992, Aron–Melinat–Aron–Vallone–Bator 1997). A kölcsönös önfeltárás azonban nemcsak a barátság elmélyüléséért felelős, hanem úgy tűnik, a csoportközi barátság által kiváltott előítélet-csökkentésnek is kulcstényezője (Turner et al. 2007). Ez az oka annak, hogy egyáltalán felmerült a kölcsönös önfeltárás mint előítéletcsökkentő intervenció tesztelése. Aron és kollégái szerint (1997) a személyközi barátság kialakulása felgyorsítható, ha a feleket ráveszik arra, hogy egy aránylag rövid időintervallumban kölcsönös önfeltárásra irányuló kérdéseket tegyenek fel egymásnak – melyet gyakran *„fast friends”* (gyors barátkozás) módszerként is említenek. Ez az intimitást generáló mesterséges folyamat, úgy tűnik, ahhoz hasonlítható élményt nyújt, mint a természetesen létrejövő barátságok. Ezeket az újonnan szövődött barátságokat szignifikánsan intimebbnek és pozitívabbnak értékelik a kísérleti résztvevők, mint az ugyanennyi idő alatt kialakított, de kölcsönös önfeltárás nélküli kapcsolatokat. Erre a módszerre épül tehát Davies és munkatársai (2013) előítélet-csökkentő intervenciója fehér és afro-amerikai pszichológushallgatók között, melynek eredményei azt támasztották alá, hogy a külső csoport iránti attitűdök megváltoztathatóak a csoportközi barátság kialakításával a *„fast friends”* módszer segítségével.

Paradox módon éppen a barátság személyközi természete teszi lehetővé, hogy olyan közegben előítélet-csökkentő módszerként alkalmazzuk, ahol hiányzik a tágabb társadalmi támogatás, ugyanis a közvetlenül a csoportközi szintet megcélzó intervenciós módszerek reaktanciát, vagyis ellenállást válthatnak ki a magasabb státuszú csoportok tagjaiból. Számukra fenyegető lehet a meglévő csoportelőnyök elvesztése, vagy a közvetlen az attitűdjük megváltoztatására irányuló meggyőzési szándék is, míg ez a fajta ellenállás kevésbé valószínű egy személyközi helyzetben (Cavazza–Butera 2008, Dixon–Durrheim–Tredoux 2007).

Ugyanakkor a túlnyomóan pozitív következmények ellenére a kontaktuson alapuló, csoportközi harmónia növelésére irányuló előítélet-csökkentő módszereknek megvannak a hátulütői is. Először is a csoportközi találkozás nem csupán kevésbé hatékony az attitűdváltoztatás szempontjából a résztvevő kisebbségi csoporttagok körében (Tropp–Pettigrew 2005), de előfordulhat, hogy kellemetlen élménnyé is válik számukra (pl. Hopkins–Kahani-Hopkins 2006, Shelton 2003). Másfelől a kisebbségi csoport tagjai éppen a több előzetes csoportközi kontaktus-tapasztalatnak köszönhetően kevesebb szorongást élhetnek meg a többségi tagokkal való találkozás során, mint a többségi tagok velük szemben. Tehát elképzelhető, hogy az élmény mindkét fél számára bizonyos mértékig szorongáskeltő, amelyet azonban ellensúlyoznak a széleskörben feltárt pozitív hatások (Pettigrew–Tropp 2006, 2008; Shelton 2003, Tropp–Pettigrew 2005).

A csoportközi kontaktus nemkívánatos következményei közül az utóbbi években egy újabb jelenség, a csoportközi találkozás demobilizáló hatása került a figyelem középpontjába. Számos kutatás bizonyítja, hogy a hátrányos helyzetű csoportok tagjai a kontaktus miatt előálló csoportközi harmónia illúziójának következtében kevésbé kérdőjelezik meg a társadalmi egyenlőtlenségeket, emiatt sérül az érdekérvényesítő képességük (ld. Dixon–Tropp–Durrheim–Tredoux 2010, Wright–Lubensky 2009). Ezért van szükség arra, hogy az intervenciók ne csupán a csoportközi viszonnyal, hanem a társadalmi változás lehetőségével is foglalkozzanak, túllépve az előítélet-csökkentés célján. Ennek eszköze lehet, ha a kutatók nem csak a többségi csoport tagjainál, de a kisebbségi csoporttagok körében is mérik az intervenció hatását, és nem csak a harmóniát és a hasonlóságok hangsúlyozását, hanem a csoporthatárokra, strukturális problémákra való reflexiót és a kollektív cselekvésre való szándék növelését tűzik ki célul az igazságtalan státuszkülönbségek leküzdésére. Pettigrew és Tropp (2006) metaanalízise megmutatta, hogy a pozitív csoportközi találkozás növelheti a többségi csoport kollektív cselekvési szándékát a kisebbség érdekében, ugyanakkor a szövetséges aktivizmus, tehát amikor többségi csoporttagként valamely kisebbségi csoport érdekérvényesítésében vesz valaki részt, máig kevéssé kutatott aspektusa az előítélet-csökkentést célzó kutatásoknak.

A kutatás célja

A magyarországi romák széleskörű szegregációja, és ebből következően a felsőoktatásban a roma és nem roma magyarok közötti informális találkozás lehetőségének a hiánya miatt olyan módszert kellett választanunk, amely viszonylag kis beavatkozást igényel, miközben korábbi kutatások alapján feltételezhető, hogy hatékony. Nyilvánvaló az is, hogy minél inkább szegregált egy társadalom, minél mélyebbek az előítéleteket, minél erőteljesebb a kisebbségi csoport stigmatizációja, annál nehezebb megteremteni a csoportközi kontaktus optimális feltételeit. Éppen ez indokolja, hogy fontos megvizsgálni, lehet-e előítéleteket csökkenteni úgy, ha az optimális feltételek nem vagy nem maradéktalanul adottak.

Számos érv szólt, amellett, hogy kiindulópontként a Davies és kollégái (2013) által alkalmazott *„fast friends”* módszerre támaszkodjunk. Az eljárás nem tartalmazott semmilyen kultúraspecifikus elemet, és nem is meghatározott csoportközi helyzetre készült, továbbá beilleszthető volt egy egyetemi szemeszter időkeretébe. A módszer ezen kívül adaptálható volt a szegregált magyarországi kontextus feltételeihez, mivel egy viszonylag könnyen kialakítható, pozitív személyközi kontaktusra épült, amelyről azt feltételeztük, hogy elfogadható lesz még azok számára is, akik egyébként ellenállnának annak, hogy kifejezetten a romaellenes előítéletek problémájával foglalkozzanak. Így a módszer elfogadhatónak tűnt a magyarországi kontextusban, ahol a többségi csoportot a nem-roma pszichológushallgatók, a kisebbségi csoportot a Romaversitas és a Jezsuita Roma Kollégium tagjai adták. Hangsúlyozzuk, hogy a vizsgálatot a fent sorolt praktikus okok miatt választottuk, és nem azért, hogy az eredeti eredmények replikálhatóságát vizsgáljuk. Ezért nem is térünk ki az eredeti vizsgálat eredményeivel való összevetésre, hanem a magyarországi kontextusban értelmezzük az eredményeket.

Az attitűdváltozáshoz szükséges allporti (1954) négy feltételt a következőképpen teremtettük meg. Pettigrew és Tropp (2006) az intézményes támogatást a pozitív változás legfontosabb aspektusaként jellemzi. Az egyetem, és azon belül a szociálpszichológia kurzus képes megteremteni a támogató normát azáltal, hogy

megszervezi az intervenció alapját képező eseményt, vagyis lehetőséget ad az amúgy ritka csoportközi találkozásra. A kiterjesztett kontaktus hatás is kimondja, hogy a generalizációs hatásban fontosabb a saját csoport normája, mint az általánosabb társadalmi normák (Wright et al. 1997). Emiatt gondoltuk úgy, hogy érdemes azt is vizsgálnunk, vajon az intézményes támogatás felül tudja-e írni a közbeszédben meghatározó, előítéletes társadalmi normát. Az egyenlő státusz feltételét azzal biztosítottuk, hogy mindkét csoport egyetemi hallgatókból állt, bár tudtuk, hogy a roma hallgatók rendkívül alacsony aránya a felsőoktatási intézményekben azt a veszélyt hordozza magában, hogy a vizsgálatban részt vevő roma hallgatókat a pszichológus résztvevők kivételnek, egyfajta speciális alcsoportnak tartják, amely akadályozhatja a pozitív élmény csoportközi attitűdökre való generalizációját (Allport 1954, Hewstone 1996). Végezetül, a *„fast friends"* módszer nyomán kialakuló csoportközi barátság, ugyanúgy, mint az eredeti vizsgálatban (Davies et al. 2013), a közös célokat és a csoportközi kooperációt helyettesítette.

Hewstone és Brown (1986) kiemeli, hogy fontos, hogy a partnert valóban a külső csoport tagjaként kategorizáljuk, hiszen a pozitív interperszonális élmény másként nem tud a csoport egészére kiterjedni. Ezt azzal biztosítottuk, hogy roma szervezeteket kértünk fel partnerként az intervencióhoz, így a pszichológushallgatók számára a csoporttagság ténye ismert volt.

A kutatás célja tehát az volt, hogy megvizsgáljuk, Aron és kollégái (1997) kölcsönös önfeltáráson alapuló, pozitív csoportközi találkozáshoz vezető módszere képes-e a személyközi közelség kiváltására a romaellenes előítéletek erős társadalmi jelenléte mellett. Továbbá kíváncsiak voltunk arra, hogy a személyközi közelség és a domináns társadalmi normával szemben megteremtett intézményes normák kiváltják-e a generalizációs hatást, vagyis az előítéletek csökkenését, és a nagyobb mértékű kollektív cselekvési szándékot a romák érdekében.

Kutatásunk nem a roma résztvevők attitűdváltozásának vizsgálatára irányult, ezért a részt vevő roma egyetemisták körében nem vizsgáltuk az intervenció hatását. Mivel a csoportközi találkozás akár negatív élmény is lehet a kisebbségi csoport tagjai számára (Pettigrew–Tropp 2006), ezért azt viszont felmértük, hogy miként értékelték az intervenciót a roma résztvevők. Ezen felül részletes tájékoztatást adtunk a kutatásról közvetlenül az intervenció után egy csoportos beszélgetés formájában, ahol érintettük a demobilizációs hatás problémáját is. Mivel azonban kutatásunkban elsősorban a többségi társadalmat átható romaellenes előítéleteik problémájával foglalkoztunk, az intervenció hatását csak a többségi résztvevők körében vizsgáltuk.

Hipotézisek

Feltételeztük, hogy a *„fast friends"* módszeren alapuló intervenció növelni fogja a pozitív érzéseket (csökkenteni a negatív érzéseket) a roma emberek felé általában, csökkenteni fogja a romaellenes előítéleteket és diszkriminációs szándékot, növeli a későbbi informális találkozásra és a roma érdekérvényesítés támogatására vonatkozó kollektív cselekvési szándékot a kísérleti csoport pszichológushallgatói körében. A kiterjesztett kontaktus hipotézis alapján (Wright et al. 1997, Turner et al. 2007, Turner–Hewstone–Voci–Vonofakou 2008) azt feltételeztük, hogy azok a pszichológushallgató résztvevők, akik más pszichológushallgatókkal beszélgettek az intervenció során, ugyanakkor tanúi voltak a saját és a külső csoport (más pszichológushallgatók és roma hallgatók) közötti pozitív kontaktusnak, a közvetlen kontaktusban részt vevőkhöz hasonló attitűdváltozáson mennek

keresztül azokhoz képest, akik nem voltak tanúi a pozitív csoportközi kontaktusnak, vagyis nem voltak jelen az eseményen. Tehát statisztikai értelemben a kísérleti feltételek és az idő (elő- és utóteszt) interakcióját vártuk.

Mindkét vizsgálatot jóváhagyta az ELTE PPK etikai bizottsága, a tanulmányban minden változóról, feltételről és az elemzésből kihagyott adatokról beszámolunk.

Első vizsgálat

A 2*3-as kísérleti elrendezés egy kísérleti (csoportközi kontaktus pszichológushallgatók roma hallgatókkal), egy kiterjesztett kontaktus (pszichológushallgatók egymással párba osztva, akik tanúi a csoportközi párok beszélgetésének), és egy „kontroll" (kontaktus nélküli csoport, akik nem vettek részt az ismerkedésen) csoportból állt, amelynek résztvevői egy elő- és egy utótesztet töltöttek ki az intervenciót megelőzően illetve követően. Mindkét teszt az elsőéves pszichológushallgatóknak szóló szociálpszichológia előadás során került felvételre, a szemeszter második és tizenharmadik hetében 2014-ben. Az intervenció két külön alkalommal történt, a negyedik és nyolcadik héten, de minden résztvevő csak az egyik eseményen vett részt. A pszichológia szakos hallgatók a kurzusba beszámítható pontot kaptak a részvételért, de a részvétel önkéntes volt. Az intervenció során a másik csoport a Romaversitas hallgatóiból állt. Ők is önkéntesen vettek részt a találkozón, az intervenció időpontjait az ő szokásos találkozóikhoz igazítottuk.

Az intervenciót képező ismerkedés kb. 60 perces volt, melynek során a pszichológushallgatókat random rendeltük hozzá egy partnerhez, aki vagy a Romaversitas tagja (kísérleti feltétel), vagy egy másik pszichológushallgató (kiterjesztett kontaktus feltétel) volt. A párok egy három részből álló kérdéssort kaptak a közelséget generáló kérdésekből (ezt Aron és munkatársai 1997-es kérdéseiből állítottuk össze). A kérdéssort úgy alakították ki, hogy az lehetővé tegye a fokozatos önfeltárást. Egy-egy példa az egyes kérdéssorozatokból: *„Hogy néz ki számodra egy »tökéletes« nap?"* (első rész), *„Mi a legnagyobb félelmed az életben?"* (második rész), és *„Mondd el a partnerednek, hogy mik azok a most megismert belső tulajdonságai, amelyeket kedvelsz benne!"* (harmadik rész). Mindhárom kérdésblokkot kb. 20 perc alatt beszélték meg a párok, miközben felváltva kérdezték egymást.

Az intervenciót képező ismerkedés egy nagy aulában zajlott, amely lehetővé tette, hogy kettesével ülve, zavartalanul beszélgessenek egymással a párok. A beszélgetéseket semmilyen módon nem rögzítettük, és utólag sem kérdeztünk rá a beszélgetések tartalmára. A résztvevőket úgy tájékoztattuk, hogy a találkozás célja az ismerkedés. A pszichológushallgatókkal nem közöltük, hogy az elő- és utóteszt azonos kutatás részét képezi, mint az intervenció, és erről, illetve a kutatás egészéről csak az utóteszt kitöltése után kaptak teljes tájékoztatást. Minden kérdőívet papíron vettünk fel.

Az amerikai vizsgálattal ellentétben, ahol mindkét csoport tagjai (fehér és afrikai amerikai diákok) pszichológushallgatók voltak, nem tudtuk teljes mértékben maszkolni az intervenció célját. Az eseményt úgy definiáltuk, hogy annak célja pszichológushallgatók és roma egyetemisták közötti találkozás. Így a találkozás csoportközi minőségét nem titkoltuk. Ez az információ és az esemény szokatlansága növelhette a csoporttagság kiugróságát, amely akár meg is erősíthette a feltételezett hatást. Mivel a tipikusság és a csoporttagság kiugrósága a generalizációs hatás szükséges elemei, az utóbbi ellensúlyozhatta az előbbi, vagyis a roma résztvevők

prototipikusságának hiányát (Brown–Hewstone 2005). Ezt természetesen figyelembe vesszük az eredmények értelmezésénél. Végül, az eredeti vizsgálattal ellentétben nem tudtuk biztosítani mindenki számára az azonos nemű párt, a két alcsoport eltérő nemi aránya miatt, így ezt a változót nem kontrolláltuk.

Mérőeszközök. A kérdőív a Davies és kollégái által használt skálákból állt, melyet kiegészítettünk a romaellenes attitűdök mérésére alkalmas specifikus mérőeszközökkel. Az elő- és utótesztben függő változóként használtuk az egyitemes, kilencfokú rokonszenvmérőt, és a 6 itemből álló általános értékelő skálát, amely egy csoportfüggetlen szemantikus differenciál skála (Wright et al. 1997, $\alpha_{előteszt}$ = 0,80; $\alpha_{utóteszt}$ = 0,82).

Ezt egészítettük ki egy 9 itemes romaellenes attitűdöt mérő skálával (Enyedi–Fábián–Sik 2004), mely faktoranalízis alapján két alskálából áll, az egyik a 4 itemes negatív sztereotipizálás alskála (az egyik tételt ki kellett hagynunk az alacsony illeszkedés miatt, $\alpha_{előteszt}$ = 0,71, $\alpha_{utóteszt}$ = 0,76), a másik pedig a 4 itemes diszkrimináció elfogadása alskála ($\alpha_{előteszt}$ = 0,83, $\alpha_{utóteszt}$ = 0,82). Egy tétellel mértük az informális kontaktusra vonatkozó viselkedéses szándékot, és 3 itemmel a kollektív cselekvési szándékot ($\alpha_{előteszt}$ = 0,86, $\alpha_{utóteszt}$ = 0,87). Ezeket a mérőeszközöket mi hoztuk létre a kutatás céljából. Minden kérdőívnél (a rokonszenvmérőt leszámítva) ötfokú skálán kértük a válaszokat, ahol az 1 jelentette az „egyáltalán nem értek egyet”, az 5 a „teljes mértékben egyetértek” választ. Minden skála megtalálható a *Függelék*ben.

Az utótesztben ugyanezeket a kérdéseket használtuk, kiegészítve azzal, hogy rákérdeztünk, megváltozott-e a véleményük a roma emberekről az első teszt kitöltése óta, és ezen kívül használtunk két manipuláció-ellenőrző kérdést. Az egyik a partner etnikai hovatartozására kérdezett rá, és a „roma”, „nem-roma” és „egyéb” opciókat adtuk meg, a másik pedig arra kérdezett rá, hogy a partnerük a Romaversitas tagja volt-e vagy pszichológushallgató. Ezek a kérdések biztosították annak ellenőrzését, hogy a kísérleti csoport tagjai helyesen azonosították-e az intervenciót mint csoportközi helyzetet. Végül egy nyitott kérdést tettünk fel az intervencióval kapcsolatban, amely alapján teljesebb képet kaptunk az intervenció szubjektív élményéről.

Azért, hogy maszkolni tudjuk a kérdőív valós célját, más célcsoportokkal kapcsolatos attitűdöket is mértünk a rokonszenvmérő, az általános értékelő skála és a kontaktus és kollektív cselekvési szándék skálákon, és más, romaellenes előítéletek szempontjából közvetlenül nem releváns skálákat is felvettünk az elő- és utótesztben (pl. ambivalens szexizmus skála, szociális dominancia orientáció skála, antiszemitizmus skála). Ezeket nem használtuk az elemzés során.

Az elő- és utóteszttől függetlenül, közvetlenül az intervenció után még egy rövid kérdőívet vettünk fel, hogy felmérjük és összehasonlítsuk a résztvevők tapasztalatait az intervencióról. Itt az intervenciót képező ismerkedés minden résztvevőjét kérdeztük, vagyis a roma résztvevők tapasztalatait is vizsgáltuk. Ez a kérdőív nem tartalmazott semmilyen azonosításra alkalmas kérdést vagy kódot, így nem is párosítottuk össze az elő- és utótesztekkel. A kérdőív öt, általunk létrehozott tételből állt a partnerrel és a beszélgetéssel kapcsolatban (α = 0,85). A következő kérdéseket kértük, hogy értékeljék egy 5-fokú skálán, ahol az 1 az „egyáltalán nem” választ, az 5 a „kifejezetten igen” választ jelölte: „*Mennyire kedveli a beszélgetőpartnerét? Mennyire értékeli személyesnek a kapcsolatát a partnerével? Mennyire élvezte a beszélgetést? Ha lehetősége lenne, folytatná a beszélgetést a partnerével? El tudná képzelni, hogy a későbbiekben kapcsolatba lép beszélgetőpartnerével?*”

Eredmények

Az intervenció értékelése. 135 résztvevő (78,2% nő) töltötte ki az intervenció értékelésére vonatkozó kérdőívet, amelyet még az intervenció helyszínén, közvetlenül a beavatkozás után vettünk fel. A kérdőív kitöltőit három csoportba soroltuk: kísérleti csoport (pszichológushallgatók Romaversitas partnerrel, n = 32), kiterjesztett kontaktus csoport (pszichológushallgatók másik pszichológushallgató partnerrel, n = 70) és roma csoport (Romaversitas hallgatók pszichológushallgató partnerrel, n = 33).

Az 5 tételes kérdőív átlagai azt mutatják, hogy az intervenciót a résztvevők kiemelkedően pozitívan élték meg (M = 4,53, SD = ,56), és a csoportok között nem volt szignifikáns különbség a kontaktus értékelésében ($M_{kísérleti}$= 4,47 $SD_{kísérleti}$= 0,50; $M_{kiterjesztett}$ = 4,54 $SD_{kiterjesztett}$ = 0,54; M_{roma} = 4,56 SD_{roma} = 0,67; F(2, 132) = 0,219, p = 0,804). Tehát az intervenciót követő kérdőív alapján a kontaktus egyaránt pozitív élmény volt a csoportközi kontaktusban részt vevő roma és nem roma résztvevők számára, és a kiterjeszett kontaktus résztvevőinek (akik saját csoportjuk tagjával beszélgettek).

Leíró statisztika. Az előtesztet 162 résztvevő töltötte ki, de 32 résztvevő lemorzsolódott az utóteszt-szakasz előtt. Ezért 130 fővel végeztük az összesített elemzést (83,5% nő, M_{kor} = 20,23, SD_{kor} = 2,45). Az elő- és utóteszttel egyaránt rendelkező résztvevők feltételek közötti megoszlása a következőképpen alakult: kísérleti csoport: n = 30; kiterjesztett kontaktus csoport: n = 49; „kontroll” csoport n = 51. A G-power elemzés szerint, a várható kisebb hatáserősség miatt a mintaelemszám inkább alacsony (Faul et al. 2009), emiatt a kutatás eredményei konzervatív következtetésre alkalmasak (vagyis abban az esetben, ha a kutatás nem eredményes, ennek oka akár a kisebb elemszámban is keresendő, amennyiben azonban kimutatható különbség, az azt jelenti, hogy a vártnál nagyobb hatás érvényesült).

Az előteszt eredménye, tehát a kiinduló állapot, negatív attitűdökről tanúskodik a rokonszenvmérőn (a 9 fokú skálán a magas számok jelentik a pozitív viszonyulást, M = 3,87, SD = 1,74), az általános értékelő skálán (az itemeket megfordítottuk, így itt is a magasabb pontszám jelent pozitívabb viszonyulást M = 2,66, SD = 0,60), a romaellenes-sztereotípia alskálán (a magas számok jelzik a fokozottabb negatív sztereotipizálást, M = 3,34, SD = 0,84), és a középértéknél alacsonyabb érték jelent meg a kollektív cselekvési szándékban (M = 2,80, SD = 1,04). Ezzel szemben a diszkrimináció elfogadása alskála a középértéknél alacsonyabb értéket ér el (M = 2,20, SD = 0,99), ami a diszkriminációval szembeni alacsonyabb toleranciát jelzi, és az informális kontaktus szándéka szintén inkább pozitív (M = 3,46, SD = 1,04). Az első vizsgálat elő-és utótesztjeinek leíró statisztikáit a három feltételben az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat
Az első vizsgálat függő változóinak átlagai és szórásai a három feltétel szerinti bontásban

		Kíséleti csoport n = 30	Kiterjesztett kontaktus csoport n = 49	„Kontroll" csoport n = 51	Összesen N = 130
Tesztelés ideje (1:előteszt; 2:utóteszt)			Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)
Rokonszenvmérő (1–9)	1	3,87 (1,99)	3,73 (1,17)	3,65 (2,05)	3,87 (1,74)
	2	4,27 (1,79)	4,18 (1,41)	4,24 (2,07)	4,22 (1,77)
Általános értékelő skála	1	2,54 (0,72)	2,74 (0,51)	2,64 (0,60)	2,66 (0,60)
	2	2,71 (0,56)	2,79 (0,52)	2,66 (0,75)	2,72 (0,63)
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	1	3,34 (0,87)	3,31 (0,77)	3,39 (0,89)	3,34 (0,84)
	2	3,12 (0,79)	3,12 (0,88)	3,30 (0,86)	3,19 (0,85)
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció elfogadása	1	2,12 (1,02)	2,18 (0,97)	2,27 (1,02)	2,20 (0,99)
	2	2,03 (1,00)	2,05 (0,85)	2,27 (1,14)	2,13 (1,00)
Kontaktus szándéka	1	3,13 (1,22)	3,29 (1,00)	3,08 (1,07)	3,17 (1,08)
	2	3,33 (1,24)	3,63 (0,93)	3,35 (1,00)	3,46 (1,04)
Kollektív cselekvési szándék	1	2,68 (1,13)	2,87 (0,96)	2,80 (1,09)	2,80 (1,04)
	2	3,06 (1,11)	3,05 (1,01)	2,93 (1,03)	3,01 (1,04)

Megjegyzés: Minden tételre 5-fokú skálán kértük a válaszokat (kivéve, ahol másképp jelöltük), ahol az 1 az „Egyáltalán nem értek egyet", az 5 a „Teljesen egyetértek" választ jelentette.

Bár a kísérleti és kiterjesztett kontaktus feltételbe kerülés randomizált módon történt, a „kontrollcsoportba" kerülés nem, hiszen a kontrollcsoport azokból állt, akik nem vállalkoztak az intervencióban való részvételre, azonban azonos szociálpszichológia kurzusra jártak. Ennek természetesen számos oka lehetett – pl. kedvezőtlen időpont vagy helyszín –, de azt is ellenőriztük, hogy állhatott-e ennek hátterében egyfajta önszelekció, amely torzíthatná az eredményeinket. Ezért összevetettük a csoportokat az előteszt szakaszban.

Egyik függő változóban sem találtunk különbséget: rokonszenvmérő: ($F(2, 127) = 0,15$, $p = 0,863$), általános értékelő skála ($F(2, 127) = 1,08$, $p = 0,342$), romaellenes attitűd (sztereotipizálás: $F(2, 127) = 0,13$, $p = 0,877$; diszkrimináció elfogadása: $F(2, 127) = 0,23$, $p = 0,793$), informális kontaktus szándéka ($F(2, 124) = 1,16$, $p = 0,318$) és kollektív cselekvési szándék értékei $F(2, 127) = 0,31$, $p = 0,732$). Így az alcsoportok alkalmasak arra, hogy összehasonlítsuk őket az intervenció hatékonyságának teszteléséhez.

Manipulációellenőrzés. A kísérleti csoportba sorolt 30 fő közül 24-en jelezték, hogy a beszélgetőpartnerük „roma", négyen jelölték, hogy „részben roma", egy jelezte az „egyéb" választ és egy nem jelölt választ. Ugyanakkor mind a harminc résztvevő helyesen azonosította partnerét mint a Romaversitas tagját. Az utóteszt végén található nyitott kérdésre, két válaszoló kivételével, a kísérleti csoportból mindenki pozitív szöveges választ adott az intervenció értékelésére, mint pl. *„Nagyon pozitív élmény nyújtott"* vagy *„Nagyon pozitív élmény volt, sok közös pontot találtunk. Meghatározó élmény volt."*

Ezek az eredmények, az intervenciót közvetlenül követő kérdőíves értékelésekkel együtt azt mutatják, hogy sikerült megteremteni a pozitív csoportközi kontaktust a kísérleti feltételben, amely feljogosít minket arra,

hogy vizsgáljuk az intervenció hatását.

Hipotézis-ellenőrzés. Ismételt méréses vegyes ANOVA-t használtunk annak tesztelésére, hogy van-e különbség az attitűdökben az elő- és utóteszt között, és a háromféle feltételben történő részvételnek volt-e hatása a változás mértékére. A számítások alapján nem találtunk szignifikáns interakciót az eltelt idő dimenziója (elő- és utóteszt közötti változás) és a feltételek között a függő változókban. Az ANOVA eredményeit ld. a 2. táblázatban.

2. táblázat
Az első vizsgálat idő x feltétel közötti interakciós hatásai a függő változók mentén

	df	Standard hiba	F	p	parciális η2
Rokonszenvmérő	2	124	0,258	0,773	0,004
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	2	124	0,313	0,729	0,005
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció	2	124	0,329	0,720	0,005
Általános értékelő skála	2	124	0,780	0,461	0,012
Kontaktus szándéka	2	124	0,236	0,790	0,005
Kollektív cselekvési szándék	2	124	0,987	0,375	0,016

Találtunk viszont idői főhatást négy változó mentén, vagyis ezeken a mérőeszközökön mérve a csoportba sorolástól függetlenül minden résztvevőnél változás történt az elő- és utóteszt között. Növekedés figyelhető meg a rokonszenvmérő eredményeiben ($F(1, 124) = 10,79$, $p = 0,001$, *parciális* $\eta^2 = 0,08$), csökkenés a romaellenes attitűdök sztereotipizálás alskáláján ($F(1, 124) = 8,20$, $p = 0,005$, *parciális* $\eta^2 = 0,62$), emellett nőtt az informális kontaktus szándéka ($F(1, 124) = 8,89$, $p = 0,003$, *parciális* $\eta^2 = 0,07$), és a kollektív cselekvési szándék ($F(1, 124) = 8,48$, $p = 0,004$, *parciális* $\eta^2 = 0,06$). Nem történt változás az általános értékelő skála mentén ($F(1, 124) = 1,924$, $p = 0,168$, *parciális* $\eta^2 = 0,015$), illetve a romaellenes attitűdök diszkrimináció elfogadása alskálájában ($F(1, 124) = 1,553$, $p = 0,215$, *parciális* $\eta^2 = 0,012$).

Annak ellenére, hogy nem találtunk a feltételek között különbséget a függő változókban, abban a kérdésben, hogy saját megítélésük szerint változott-e a romákról alkotott véleményük, mégis volt különbség. A kísérleti feltételben lévő résztvevők szignifikánsan magasabb véleményváltozásról számoltak be, mint a másik két csoport, habár a változás percepciója mindenhol viszonylag alacsony ($M_{kísérleti} = 2,45$ $SD_{kísérleti} = 1,2$; $M_{kiterjesztett} = 1,86$ $SD_{kiterjesztett} = 0,94$; $M_{„kontroll”} = 1,84$ $SD_{„kontroll”} = ,87$; $F(2, 126) = 4,30$, $p = 0,016$, *parciális* $\eta^2 = 0,07$).

Az első vizsgálat megvitatása

A pozitív csoportközi kontaktus nyomán bekövetkező attitűdváltozással kapcsolatos főhipotézisünk nem nyert alátámasztást, hiszen annak ellenére, hogy attitűdváltozás következett be több skálán mérve, ezek az eredmények nem kizárólag a kísérleti és kiterjesztett kontaktus csoportokra voltak igazak, hanem a „kontroll” csoportra is. Ezért arra következtethetünk, hogy a változás nem az intervencióban való részvétellel állt összefüggésben, hanem valami más, az intervención kívül álló ok váltotta ki. Erre vonatkozóan két lehetséges magyarázatot találtunk. Az első, hogy mindhárom csoport tagjai részt vettek a szociálpszichológia kurzuson, ahol az adatgyűjtés zajlott. Mivel ez a kurzus explicit módon foglalkozik a sztereotipizálás és előítélet témáival, ez

egyfajta „felvilágosulási hatást” eredményezhetett (Gergen 1973), vagyis minden résztvevő tudatosabbá vált az előítéletek helytelenségének a kérdésében.

Másodszor, figyelembe kell vennünk az eljárás korlátait, különösképpen azt, hogy a „kontrollcsoport” olyan hallgatókból állt, akik ugyan nem vettek részt az intervencióban, de jelen voltak a toborzásnál, és kapcsolatban álltak az intervencióban részt vevő hallgatókkal. Mivel az intervenció célját nem tudtuk teljesen maszkolni, tehát világos volt, hogy csoportközi találkozásról van szó, így valójában ez a csoport is egyfajta kiterjesztett kontaktus feltétel tagja volt, hiszen tisztában voltak azzal, hogy saját csoportjuk tagjai pozitív csoportközi kontaktusba léptek roma hallgatókkal (Wright et al. 1997). Ez indokolja a kontrollcsoport kifejezés idézőjeles használatát is, hiszen az abban részt vevők nem voltak teljesen naiv személyek, vagyis nem képeztek egy valós kontrollcsoportot.

Az, hogy egy olyan skálán találtunk változást a teljes mintában, amely a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat méri, ugyanakkor nem találtunk különbséget egy általánosabb értékelő skálán, arra hívja fel a figyelmet, hogy az eredmény a valódi előítélet-csökkenés helyett az előítéletek nyílt kifejezésében bekövetkezett gátlásnak tudható be (az előítéletek kifejeződését felszabadító és gátló tényezőkhöz ld. Crandall–Eshleman 2003). Ez a gátlás a helyzetből fakadó társas normák hatására jelenhetett meg, mely egyaránt származhatott az egyetem által szervezett intervencióból és a szociálpszichológia kurzuson való részvételből. Összefoglalva tehát lehetséges, hogy a hallgatók egyszerűen megtanultak „megfelelőbb” válaszokat adni az attitűdteszteken.

Nem zárható ki azonban, hogy az utótesztben tapasztalt változásokat az okozta, hogy az intervenció kapcsán a hallgatók megtapasztalták a támogató intézményes normákat, hiszen ehhez a hatáshoz sem kellett közvetlenül részt venni az intervencióban. A közvetlen intézményes normák fontosságát, akár szélesebb társadalmi normák befolyásával szemben, számos előzetes kutatás kiemeli (pl. Ata et al. 2009, Lewis et al. 2000, Wright et al. 1997). Eszerint az optimistább olvasat szerint tehát volt értelme az intervenciónak, amely így közvetve fejtett ki hatást az attitűdökre, ami az érzések, sztereotípiák és viselkedési szándékok változásában nyilvánult meg. Ezt azonban ebből a vizsgálatból biztosan nem állapíthatjuk meg, ezért még egy vizsgálatot végeztünk, hogy ellenőrizzük, valóban az intézményi normák állhatnak-e az attitűdváltozás hátterében, és hogy ezek a normák az intervencióhoz kötődnek-e, vagy „csak” a szociálpszichológia kurzus felvilágosító hatásának tudhatók be.

Második vizsgálat

A második vizsgálat az első megismétlése volt. Ezúttal egy 2*2-es kísérleti elrendezést használtunk, egy kísérleti csoportközi kontaktus feltétellel (pszichológushallgatók roma partnerrel) és egy naiv kontroll (kontaktus nélküli) feltétellel, melynek résztvevőit egy másik szociálpszichológia kurzus résztvevőiből toboroztuk, így nem értesülhettek az intervencióról. Az első vizsgálatban használt kérdőívet kiegészítettük az intézményes norma észlelésére vonatkozó itemekkel az utótesztben. Az előtesztet a szemeszter második hetében vettük fel, az intervenciók a szemeszter negyedik és nyolcadik hetében valósultak meg, míg az utótesztek felvételére a tizenkettedik héten került sor 2015-ben. A pszichológushallgatók ismét a kurzuson beszámítható pontokért, míg a Romaversitas és a Jezsuita Roma Kollégium hallgatói önkéntesen vettek részt. Az alkalmak időpontjait az ő szokásos találkozóikhoz igazítottuk, és ezúttal a helyszínt is ők biztosították a találkozókhoz.

Mérőeszközök. Ugyanazokat az mérőeszközöket használtuk, amelyeket az első vizsgálatban: az egytételes rokonszenvmérőt (9 fokú skála), a 6 itemes általános értékelő skálát ($\alpha_{előteszt}$ = 0,81; $\alpha_{utóteszt}$ = 0,81), a 8 itemes romaellenesség skálát, amely a 4 itemes sztereotipizálás alskálából ($\alpha_{előteszt}$ = 0,67; $\alpha_{utóteszt}$ = 0,75), és a 4 itemes diszkrimináció elfogadása alskálából áll ($\alpha_{előteszt}$ = 0,82; $\alpha_{utóteszt}$ = 0,82), egy tétel szól az informális kontaktus szándékáról, és 3 item a kollektív cselekvési szándék skála ($\alpha_{előteszt}$ = 0,89; $\alpha_{utóteszt}$ = 0,87).

Az utóteszt ismét tartalmazott egy roma emberekkel kapcsolatos véleményváltozásra vonatkozó kérdést az előteszthez képest, és a partner etnikai és intézményi hovatartozására (helyesen azonosítja-e a partnert mint az egyik roma szervezet tagját) vonatkozó manipuláció-ellenőrző kérdést. Nyitott kérdést tettünk fel itt is, hogy vizsgálhassuk az intervenció értékelését, az arra való reflexiókat. Három kérdést hoztunk létre az észlelt intézményi támogatás mérésére. Az egyik a támogató állami normák észlelésére, a másik kettő a közvetlenebb intézményi normák észlelésére vonatkozott, pl. amit az egyetem, és amit a BA-s szociálpszichológia kurzus közvetít (r = 0,55, p < 0,001). Minden mérőeszközt, a maszkoló kérdések kivételével ld. a *Függelék*ben.

Ezúttal is felvettük az 5 itemből álló, a beszélgetésre és a partnerre vonatkozó értékelő kérdőívet az esemény után közvetlenül, mind a nem-roma, mind a roma résztvevők körében, melyet arra használtunk, hogy felrmérjük és összehasonlítsuk az intervenció élményét az összes résztvevő körében.

Eredmények

Az intervenció értékelése. Összesen 62 személy (65,5% nő) töltötte ki azt a kérdőívet, melyet közvetlenül az intervenció után vettünk fel. Ebben a vizsgálatban a kiterjesztett kontaktus feltétel nélkül két csoportot hasonlítottunk össze: a nem-roma pszichológushallgatókból álló kísérleti csoportot (n = 30) és a roma csoportot (n=32). Az eredmények újra az élmény általános pozitív értékeléséről tanúskodtak (M = 4,39, SD = 0,46), de a két csoport összehasonlítása ezúttal szignifikáns különbséget mutatott ($M_{kíséleti}$ = 4,26 $SD_{kísérleti}$ = 0,46; M_{roma} = 4,53 SD_{roma} = 0,42; t(60) =-2,47, p = 0,017). Az eredmények igazolják a pozitív csoportközi kontaktust mindkét csoportnál, de különösen a roma csoporthoz tartozó résztvevők körében.

Leíró statisztika. Az előtesztet 90 résztvevő töltötte ki. Kilencen morzsolódtak le az utóteszt fázisra, az ő adataikat kizártuk az elemzésből. Tizenkilenc résztvevő nem vett részt az intervención, de arra a szociálpszichológia kurzusra járt, ahol az intervenciónak a toborzása zajlott, vagyis ez a csoport megegyezett az első vizsgálat nem-naiv „kontroll" csoportjával, ezért kihagytuk őket az elemzésből. Így az ideálisnál kisebb elemszámú kísérleti (n = 27) és kontroll csoportunk (n = 35) maradt, tehát az eredményeket ismét némi óvatossággal kell kezelni.

Az előteszt kérdőívei az első vizsgálathoz hasonlóan általánosan negatív viszonyulást mutattak a romák felé. A rokonszenvmérő (1–9 skálán, M = 3,63, SD = 1,42), és az általános értékelő skála (M = 2,57, SD = 0,56) hasonlóan negatív volt. A romaellenes skála sztereotipizálás alskálája enyhén pozitív volt (M = 2,95, SD = 0,83), és a diszkrimináció elfogadása alskála itt is viszonylag alacsony értéket tükrözött (M = 2,12, SD = 0,83). Az informális kontaktus szándéka valamivel a középérték felett volt (M = 3,34, SD = 1,11), ahogy a kollektív cselekvési szándék is (M = 3,17, SD = 1,09). Az elő-és utóteszt leíró statisztikáit a két feltételben a 3. táblázatban mutatjuk be.

3. táblázat

A második vizsgálat függő változóinak átlagai és szórásai a két feltétel szerinti bontásban

		Kísérleti csoport n = 27	Kontroll csoport n = 35	Összesen N = 62
Tesztelés ideje (1:előteszt; 2:utóteszt)		Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)
Rokonszenvmérő (1–9)	1	3,56 (1,67)	3,66 (1,21)	3,61 (1,42)
	2	4,56 (1,80)	4,29 (1,13)	4,40 (1,45)
Általános értékelő skála	1	2,44 (0,61)	2,67 (0,50)	2,57 (0,56)
	2	2,89 (0,72)	2,80 (0,45)	2,84 (0,58)
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	1	3,16 (0,83)	2,78 (0,08)	2,95 (0,83)
	2	2,95 (0,86)	2,65 (0,74)	2,78 (0,80)
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció elfogadása	1	2,23 (0,98)	2,03 (0,79)	2,12 (0,83)
	2	2,12 (1,04)	1,86 (0,74)	1,98 (0,88)
Kontaktus szándéka	1	3,11 (1,15)	3,51 (1,01)	3,34 (1,11)
	2	3,44 (1,09)	3,37 (1,14)	3,40 (1,11)
Kollektív cselekvési szándék	1	3,04 (1,24)	3,27 (1,15)	3,17 (1,09)
	2	3,11 (1,09)	3,42 (1,99)	3,28 (1,04)

Megjegyzés: Minden tételre 5-fokú skálán kértük a válaszokat (kivéve, ahol másképp jelöltük), ahol az 1 az „Egyáltalán nem értek egyet", az 5 a „Teljesen egyetértek" választ jelentette.

Manipuláció-ellenőrzés. Tizenkilenc résztvevő adott „roma" vagy „részben roma" választ a partner etnikumára vonatkozó kérdésre, nyolcan hagyták válasz nélkül a kérdést, és a kísérleti csoport mind a 27 résztvevője helyesen azonosította a partnerét a két roma szervezet egyikének tagjaként, ami alapján feltételezhetjük, hogy tudatában voltak a beszélgetés csoportközi jellegének, még ha valamilyen okból nem szívesen válaszoltak is az etnikumra vonatkozó kérdésre. Ennek az egyik oka lehetett, hogy a személyes beszélgetést követően, és a társadalomban észlelt előítéletek tükrében nem érezték helyénvalónak a partner etnikai kategorizációját, továbbá mivel a kérdések között expliciten nem volt az etnikai származásra irányuló, a beszélgetés során nem biztos, hogy előkerült a téma. Egy kivétellel minden nyitott kérdésre adott válasz pozitív volt, és egy résztvevő nem adott választ. A válaszok az intervenciót mint kellemes tapasztalatot (pl. „*Pozitív meglepetés volt, nagyon kellemes volt a beszélgetés, szimpatikus volt a partnerem*"), mint szemléletformáló eseményt („*…a példája mutatta meg nekem, hogy a romákkal kapcsolatos előítéletek túlzóak*") vagy mint mély élményt jellemezték („*Őszinték voltunk egymással (…) Ritkán tapasztaltam, hogy ilyen mély barátság kialakulhat valakivel már az első alkalommal, mint vele")*. Vagyis a kísérleti csoport pozitív csoportközi találkozást élt meg, ami lehetővé teszi az intervenció hatásvizsgálatát.

Hipotézis-ellenőrzés. Ismételt méréses vegyes ANOVA-t használtunk újra. A *„fast friends"* módszer attitűdökre kifejtett hatásának eredeti hipotézise szerint ezúttal találtunk interakciós hatást két változó mentén: az általános értékelő skálában ($F(1,59) = 6,69$, $p = 0,012$, *parciális* $\eta^2 = 0,10$) és a további kontaktus szándékában ($F(1, 59) = 5,09$, $p = 0,028$, *parciális* $\eta^2 = 0,08$). Ez azt jelenti, hogy e két változó mentén az elő- és utóteszt közötti szignifikáns változás mértéke eltérő volt a két feltételben. Az ismételt méréses ANOVA eredményei a 4. táblázatban láthatók.

4. táblázat
A második vizsgálat idő x feltétel közötti interakciós hatásai a függő változók mentén

	df	Standard hiba	F	p	parciális η2
Rokonszenvmérő	1	59	0,090	0,765	0,019
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	1	59	0,304	0,583	0,005
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció elfogadása	1	59	0,090	0,765	0,002
Általános értékelő skála	**1**	**59**	**6,689**	**0,012**	**0,102**
Kontaktus szándéka	**1**	**59**	**5,089**	**0,028**	**0,079**
Kollektív cselekvési szándék	1	59	0,139	0,711	0,002

Megjegyzés: A szignifikáns interakciókat dőlttel és vastagon szedve kiemeltük.

Az általános értékelő skála szignifikáns idői főhatást mutatott, vagyis mindkét csoport attitűdjei pozitívabbak lettek, de a kísérleti csoportban ez a változás szignifikánsan nagyobb mértékű volt ($F(1,59)= 16,38$, $p < 0,001$, *parciális* $\eta^2 = 0,22$). A viselkedési szándékban viszont nem találtunk szignifikáns főhatást az idői dimenzióban ($F(1, 59) = 0,765$, $p = 0,39$, *parciális* $\eta^2 = 0,01$). Azon változók esetében, ahol nem volt szignifikáns interakció, szignifikáns idői főhatást találtunk a romaellenes sztereotipizálás alskálában ($F(1, 59) = 5,90$, $p = 0,018$, *részleges* $\eta^2 = ,09$) és a rokonszenvmérőben ($F(1, 59) = 20,03$, $p < 0,001$, parciális $\eta^2 = 0,25$). Nem történt idői változás a romaellenesség diszkrimináció elfogadása alskálája ($F(1, 59) = 2,616$, $p = 0,111$, parciális $\eta^2 = 0,042$) és a kollektív cselekvési szándék itemei tekintetében ($F(1, 59) = 0,964$, $p = 0,330$, parciális $\eta^2 = 0,016$).

Az első vizsgálathoz hasonlóan, a csoportok különböztek egymástól abban, hogyan értékelték saját véleményváltozásukat ($M_{kísérleti} = 2,89$, $SD_{kísérleti} = 1,28$; $M_{kontroll} = 2,28$, $SD_{kontroll} = 1,07$, $t(60) = 2,017$, $p = 0,048$). A kísérleti csoport nagyobb mértékű változásról számolt be, habár a változás szintje mindkét csoportnál viszonylag alacsony. Az előítélet-mentesség észlelt normáját a társadalom egészére és az egyetem intézményével kapcsolatban teszteltük. Az előítélet-mentesség társadalmi normájának észlelésében alacsony átlagokat kaptunk, és a két csoport között nem volt különbség ($M_{kísérleti} = 2,65$, $SD_{kísérleti} = 0,99$; $M_{kontroll} = 2,63$, $SD_{kontroll} = 0,93$, $t(45) = 0,07$, $p = 0,943$). Ezzel szemben az intézményes normák észlelésénél az átlagok jelentősen magasabbak, és a két csoport között szignifikáns mértékben eltértek a kísérleti csoport javára ($M_{kísérleti} = 4,56$, $SD_{kísérleti} = 0,42$; $M_{kontroll} = 3,98$, $SD_{kontroll} = 0,81$, $t(53) = 3,27$, $p = 0,002$). A csoportok közötti különbségeket az észlelt változás és a normák percepciójában az 1. ábra mutatja.

1.ábra.
Az utóteszt alapján a kísérleti és a kontroll csoport válaszai a véleményváltozásra, az állam és az intézmény előítéletmentes normáira vonatkozó percepciók. A csillaggal jelzett különbségeknél p < 0,05

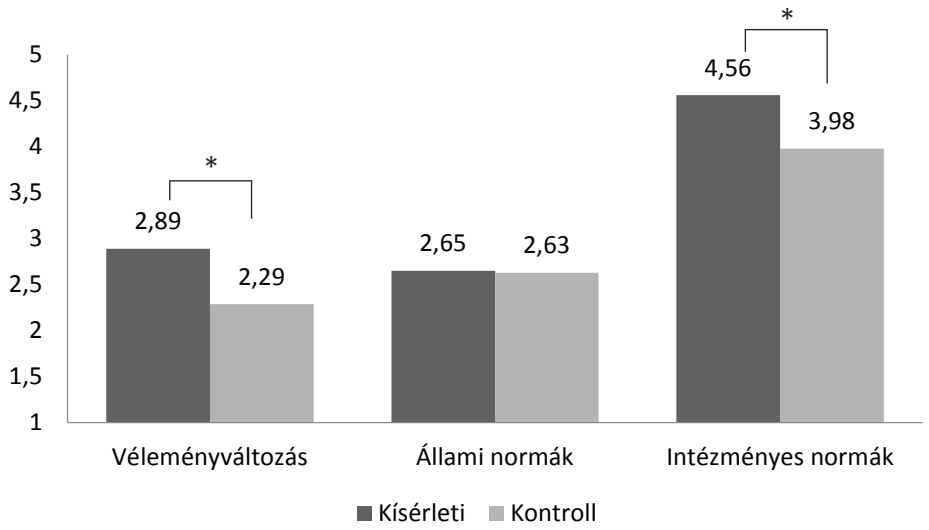

A MÁSODIK VIZSGÁLAT MEGVITATÁSA

Úgy tűnik, a naiv kontrollcsoport bevezetése eredményes volt, mivel ebben a vizsgálatban találtunk a feltételek és idő között interakciós hatást. Ez az eredmény alátámasztja az intervenció hatékonyságát, vagyis megerősíti a *„fast friends"* módszer attitűdökre kifejtett hatására vonatkozó fő hipotézisünket. Ugyanakkor ez a hatás csak az általános értékelő skála és az informális kontaktus szándék változókra korlátozódott. Továbbra is általános, tehát mindkét csoportra jellemző javulást találtunk két változó mentén, hiszen a romaellenes sztereotipizálás csökkent, és a rokonszenvmérőn mutatott szimpátia nőtt, ami újra valamely, az intervenciótól független hatást jelez. Eszerint az első kísérlet eredményeinek az az értelmezése helyes volt, hogy a szociálpszichológia kurzus befolyásolhatta a résztvevők attitűdjeit, vagy legalábbis csökkentette az előítélet kifejezésének hajlandóságát. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy az előítélet-mentesség intézményes normáinak percepciója (mind a szociálpszichológia kurzusé, mind az egyetemé) magas volt mindkét csoportban (a kíséreti csoport viszonylagos magasabb értékeivel együtt), különösen a társadalmi normákkal való összehasonlításban.

A második hipotézisünk, amely arra vonatkozott, hogy az intervenció következtében nő az előítélet-mentességet támogató intézményes norma észlelése az intervenció hatására, szintén alátámasztást nyert. Ez az eredmény megerősítette azt az első vizsgálat alapján megfogalmazott feltételezésünket, hogy a pozitív csoportközi találkozás nem önmagában vezet generalizált (vagyis egy személyről az egész külső csoportra kiterjesztett) attitűdváltozáshoz, hanem azon keresztül, hogy az intervenció hatással van a támogató intézményes normák észlelésére is. Ugyanakkor sem az intervenció, sem azon kívüli más hatás nem csökkentette a diszkrimináció elfogadását, és nem növelte a kollektív cselekvési szándékot, az utóbbi eredmény ellentmondott az első vizsgálatban kapott pozitív eredményeknek a kollektív cselekvési szándék változásáról.

A kísérleti csoport ismét magasabb attitűdváltozást élt meg, ami arra enged következtetni, hogy a pozitív csoportközi élmény sikeresen tudatosította a résztvevőkben az előítéleteket és az attitűdváltozást, ahogy a támogató intézményes normákat is, a kontrollcsoporthoz képest. Megvizsgálva, hogy mely változók mentén van különbség a két csoport között, és ezeket összevetve azokkal, ahol időfőhatás volt csak, azt állapíthatjuk

meg, hogy csak korlátozott mértékben történt generalizációs hatás, hiszen inkább egyfajta pozitívabb személyes alapállást tükröz ez a változás, míg a sztereotípia skálákkal mérve nem igazolható az intervenció hatása. Az intervenció tehát képes volt növelni a további személyes kontaktusra való nyitottságot, és olyan támogató intézményes normákat tudott közvetíteni, amelyek kulcsszerepet játszanak az intervenciós módszerek sikeres alkalmazásában. Ebből a szempontból ez a módszer – még ha korlátozott eredményeket is hozott – megfelelőnek bizonyult egy erősen stigmatizált csoporttal kapcsolatban, mivel sikeresen közvetítette a támogató intézményes normákat, és hozzájárult az ezzel kapcsolatos tudatosság és további személyes kapcsolat iránti hajlandóság növeléséhez. Ez valószínűleg éppen az intervenció kevésbé direkt és inkább személyközi jellegének köszönhető, összhangban azokkal a tanulmányokkal, amelyek a közvetlenül csoportközi fókuszú módszerek ellenállást kiváltó hatására hívják fel a figyelmet (Cavazza–Butera 2008, Dixon et al. 2007).

Általános megvitatás és korlátok

Kísérletünket egy terepen végzett – tehát nem laborban szimulált – intervenció keretein belül végeztük pszichológushallgatók körében, így nem tudott megvalósulni egy teljes mértékben kontrollált elrendezés és az optimális mintanagyság. Ugyanakkor a két vizsgálat mégis hozzá tudott járulni ahhoz, hogy jobban megértsük, milyen lehetőségek rejlenek a csoportközi kontaktusra épülő intervenciókban optimális társadalmi feltételek hiányában. Az interakciós hatás hiánya az első vizsgálatban, és korlátozott megjelenése a másodikban arra int, hogy ne bízzuk el túlságosan magunkat az intervenció hatásosságával kapcsolatban. Ugyanakkor az eredményeink megerősítik a közvetlen intézményes normák jelentőségét a tágabb társadalmi normákkal szemben (ld. Neményi 2012), továbbá kiderül, hogy a támogató intézményes normák észlelése már egy olyan intervenció segítségével is kiváltható, amely csupán egy rövid ideig tartó pozitív csoportközi kontaktusra ad lehetőséget. Ezt a hatást valószínűleg felerősítette, hogy lehetetlen volt maszkolni az intervenció célját, ami a csoporttagság kiugróságát növelhette a személyközi interakció során (ld. Brown–Hewstone 2005). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy mindkét vizsgálat résztvevői szociálpszichológia kurzuson is részt vettek a két tesztelés között, amelyek szintén felelősek lehetnek az idői főhatásokért, amit alátámasztott a naiv kontrollcsoport attitűdváltozása is a második vizsgálatban.

Összefoglalásként, egy nagymértékben szegregált társadalomban, ahol hiányoznak az előítélet-mentesség normái, a pozitív csoportközi kontaktus élménye közvetlenül csupán kevéssé alakítja az attitűdöket és a sztereotpizálásra való hajlamot, viszont egyfajta tudatosságot alakít ki az adott intézményi kontextus előítéletmentes normáival kapcsolatban. Habár vegyes eredményeket kaptunk a kollektív cselekvési szándékkal, optimisták vagyunk az intézményi norma észlelésében bekövetkező változás miatt, amely megadhatja a szövetségesként való fellépés lehetőségét, alapul véve az összefüggést, hogy a kollektív cselekvésbe való bekapcsolódásban kulcsszerepet játszanak a csoportnormák (van Zomeren–Postmes–Spears–Bettache 2011).

Konklúzió

Az eredményeink nem adnak egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy a *„fast friends”* módszer az előítélet-csökkentés sikeres eszköze lehet-e egy olyan társadalomban, ahol gyengék az előítélet-mentességre vonatkozó társadalmi normák egy olyan csoporttal szemben, amely erősen stigmatizált és nyíltan elutasított, és akikkel korlátozott a pozitív csoportközi találkozás lehetősége. Ugyanakkor az eredményeink azt mutatják, hogy a pozitív kontaktus megteremtésén keresztül létre lehet hozni a támogató intézményes normát, és nagyobb fokú tudatosságot a változtatás szükségességével kapcsolatban, és ezáltal akár közelebb is kerülhetünk ahhoz a célhoz, amit a *„fast friends”* intervencióval eredetileg kitűztünk. Az eredmények alapján tehát úgy gondoljuk, hogy van lehetőség a változtatásra, azonban a pozitív személyközi élményeken alapuló attitűdváltoztatási kísérletek csakis a diverzitást támogató intézményes normák segítségével lehetnek eredményesek.

Hivatkozások

Allport, G. W. (1954) *On the nature of prejudice*. Boston, MA: Addison-Wesley.

Ata, A. – Bastian, B. – Lusher, D. (2009) Intergroup contact in context: The mediating role of social norms and group-based perceptions on the contact–prejudice link. *International Journal of Intercultural Relations*, 33, 498–506. http://dx.doi.org/10.1016/j.ijintrel.2009.05.001

Aron, A. – Aron, E. N. – Smollan, D. (1992) Inclusion of Other in the Self Scale and the structure of interpersonal closeness. *Journal of Personality and Social Psychology,* 63, 596–612. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.63.4.596

Aron, A. – Melinat, E. – Aron, E. N. – Vallone, R. D. – Bator, R. J. (1997) The experimental generation of interpersonal closeness: A procedure and some preliminary findings. *Personality and Social Psychology Bulletin,* 23, 363–377. http://dx.doi.org/10.1177/0146167297234003

Binder, J.– Zagefka, H.– Brown, R.– Funke, F.– Kessler, T. – Mummendey, A. – Leyens, J.-P. (2009) Does contact reduce prejudice or does prejudice reduce contact? A longitudinal test of the contact hypothesis among majority and minority groups in three European countries. *Journal of Personality and Social Psychology,* 96, 843–856. http://dx.doi.org/10.1037/a0013470

Bordács M. (2001) A pedagógusok előítéletességének vizsgálata roma gyerekeket is tanító pedagógusok körében. *Új Pedagógiai Szemle*, február. Letöltve: 2016. ápr. 24. http://epa.oszk.hu/00000/00035/00046/2001-02-ta-bordacs-pedagogusok.html

Brown, R.– Hewstone, M. (2005) An integrative theory of intergroup contact. *Advances in Experimental Social Psychology,* 37, 255–343.

Cavazza, N.– Butera, F. (2008) Bending without breaking: Examining the role of attitudinal ambivalence in resisting persuasive communication. *European Journal of Social Psychology,* 38, 1–15.

Cehajic, S.– Brown, R.– Castano, E. (2008) Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology,* 29, 351–367. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9221.2008.00634.x

Crandall, C. S. – Eshleman, A. (2003) A justification-suppression model of the expression and experience of prejudice. *Psychological Bulletin,* 129, 414–446. http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.414

Davies, K. – Wright, S. C. – Aron, A. – Comeau, J. (2013) Intergroup Contact through Friendship: Intimacy and Norms. In G. Hodson & M. Hewstone (szerk.), *Advances in Intergroup Contact.* New York: Psychology Press. 200–229.

Davies, K. – Tropp, L. R. – Aron, A. – Pettigrew, T. F. – Wright, S. C. (2011) Cross-Group Friendships and Intergroup Attitudes A Meta-Analytic Review. *Personality and Social Psychology Review, 15*, 332–351. http://dx.doi.org/10.1177/1088868311411103

Dixon, J. – Durrheim, K. – Tredoux, C. (2007) Intergroup contact and attitudes toward the principle and practice of racial equality. *Psychological Science, 18*, 867–872. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01993.x

Dixon, J. – Tropp, L. R. – Durrheim, K. – Tredoux, C. (2010) "Let Them Eat Harmony" Prejudice-Reduction Strategies and Attitudes of Historically Disadvantaged Groups. *Current Directions in Psychological Science*, 19, 76–80. http://dx.doi.org/10.1177/0963721410363366

Enyedi Zs. – Fábián Z. – Sik E. (2004) „Nőttek-e az előítéletek Magyarországon?" In Kolosi T. – Tóth István Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*, 375–399. Budapest: TÁRKI.

Erőss G. – Gárdos J. (2007) Az előítélet-kutatások bírálatához. *Educatio*, I, 17–37.

Faul, F. – Erdfelder, E. – Buchner, A. – Lang, A.-G. (2009) Statistical power analyses using G* Power 3.1: Tests for correlation and regression analyses. *Behavior Research Methods, 41*, 1149–1160. http://dx.doi.org/10.3758/brm.41.4.1149

Festinger, L. – Back, K. W. – Schachter, S. (1950) *Social pressures in informal groups: A study of human factors in housing*. Stanford: Stanford University Press.

Gergen, K. J. (1973) Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, *26*, 309–320. http://dx.doi.org/10.1037/h0034436

Havas G. – Kemény I. – Liskó I. (2002) *Cigány gyerekek az általános iskolában.* Budapest: Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum.

Hewstone, M. – Brown, R. E. (1986) *Contact and conflict in intergroup encounters*. Oxford: Basil Blackwell.

Hewstone, M. (1996) Contact and categorization: Social psychological interventions to change intergroup relations. In Macrae, C. N. – Stangor, C. – Hewstone, M. (szerk.) *Stereotypes and stereotyping*. New York, NY: Guilford Press, 323–357.

Hopkins, N. – Kahani-Hopkins, V. (2006) Minority group members' theories of intergroup contact: A case study of British Muslims' conceptualizations of Islamophobia and social change. *British Journal of Social Psychology*, 45, 245–264. http://dx.doi.org/10.1348/014466605x48583

Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. (2004) *A magyarországi cigányság 1971–2003.* MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest: Gondolat.

Kertesi G. (2005) *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris.

Kertesi G. – Kézdi G. (2005) Általános iskolai szegregáció, II. rész. *Közgazdasági Szemle*, LII. (5.), 462–479.

Lewis, A. E. – Chesler, M. – Forman, T. A. (2000) The impact of „colorblind" ideologies on students of color: Intergroup relations at a predominantly White university. *Journal of Negro Education,* 69, 74–91.

Messing V. – Bernáth G. (2012) Szélre tolva: Roma médiakép 2011. *Médiakutató: Médiaelméleti Folyóirat,* 1, 18–28.

Neményi M. (2007) Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái, *Educatio,* 16, 84–98.

Neményi M. (2012) Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra. *Szociológiai Szemle,* 22, 27–53.

Paczári V. (2012) Előítéletesség a debreceni egyetemisták körében. *Metszetek*, 4, 232–243.

Page-Gould, E. – Mendoza-Denton, R. – Tropp, L. R. (2008) With a little help from my cross-group friend: reducing anxiety in intergroup contexts through cross-group friendship. *Journal of Personality and Social Psychology,* 95, 1080–1094. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.95.5.1080

Paolini, S. – Hewstone, M. – Cairns, E. – Voci, A. (2004) Effects of direct and indirect cross-group friendships on judgments of Catholics and Protestants in Northern Ireland: The mediating role of an anxiety-reduction mechanism. *Personality and Social Psychology Bulletin,* 30, 770–786. http://dx.doi.org/10.1177/0146167203262848

Pettigrew, T. F. (1998) Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, *49*, 65–85. http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65

Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2006) A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*, 751–783. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751

Pettigrew, T. F. –Tropp, L. R. (2008) How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology,* 38, 922–934. http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.504

Shelton, J. N. (2003) Interpersonal concerns in social encounters between majority and minority group members. *Group Processes & Intergroup Relations*, 6, 171–185. http://dx.doi.org/10.1177/1368430203006002003

Szalai J. (2010) A szabadságtalanság bővülő körei: Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről". *Esély, 10,* 3–22.

Tropp, L. R. – O'Brien, T. C. – Migacheva, K. (2014) How peer norms of inclusion and exclusion predict children's interest in cross-ethnic friendships. *Journal of Social Issues,* 70, 151–166. http://dx.doi.org/10.1111/josi.12052

Tropp, L. R. – Pettigrew, T. F. (2005) Relationships between intergroup contact and prejudice among minority and majority status groups. *Psychological Science,* 16, 951–957. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2005.01643.x

Turner, R. N. – Hewstone, M. – Voci, A. (2007) Reducing explicit and implicit outgroup prejudice via direct and extended contact: The mediating role of self-disclosure and intergroup anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology, 93*, 369–388. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.93.3.369

Turner, R. N. – Hewstone, M. – Voci, A. – Vonofakou, C. (2008) A test of the extended intergroup contact hypothesis: The mediating role of perceived ingroup and outgroup norms, intergroup anxiety and inclusion of the outgroup in the self. *Journal of Personality and Social Psychology, 95*, 843–860. http://dx.doi.org/10.1037/a0011434

Vidra, Zs. – Fox, J. (2012) *The Rise of the Extreme Right in Hungary and the Roma Question: The radicalization of media discourse* [Research report]. Accept Pluralism Research Project, Tolerance, Pluralism and Social Cohesion: Responding to the Challenges of the 21st Century in Europe. European University Institute; Robert Schuman Centre for Advanced Studies. Elérhető: https://cps.ceu.edu/sites/default/files/publications/cps-policy-brief-accept-pluralism-rise-of-extreme-right-in-hungary-and-roma-question-2012.pdf

Virág T. (2006) Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer, *Szociológiai Szemle,* 1, 127–139.

Wright, S. C. – Aron, A. – McLaughlin-Volpe, T. – Ropp, S. A. (1997) The extended contact effect: Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology,* 73, 73–90. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.73.1.73

Wright, S. – Brody, S. – Aron, A. (2005) Intergroup contact: Still our best hope for reducing prejudice. In C. S. Crandall & M. Schaller (szerk.) *The social psychology of prejudice: Historical perspectives*. Seattle: Lewinian Press. 115–142.

Wright, S. C. – Lubensky, M. E. (2009) The struggle for social equality: Collective action versus prejudice reduction. In S. Demoulin, J. P. Leyens & J. F. Dovidio (szerk.) *Intergroup misunderstandings: Impact of divergent social realities*. New York: Psychology Press. 291–310.

van Zomeren, M. – Postmes, T. – Spears, R. – Bettache, K. (2011) Can moral convictions motivate the advantaged to challenge social inequality? Extending the social identity model of collective action. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14, 735–753. http://dx.doi.org/10.1177/1368430210395637

Függelék

Az elő- és utóteszt itemei

Az általános értékelő szemantikus differenciál skála tételei (1–5 közötti skála):

melegszívű – rideg, negatív – pozitív, barátságos – ellenséges, megbecsülendő – megvetendő, gyanús – megbízható, csodálatraméltó – undort keltő

Romaellenes attitűdök skála tételei (az 1–5 közötti skálán az 1: Egyáltalán nem értek egyet, az 5: Teljes mértékben egyetértek)

– sztereotipizálás alskála:

A romáknak több segítséget kellene adni, mint a nem romáknak.

A romák gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni.

A romák közül sokan azért nem dolgoznak, mert nem kapnak munkát. (fordított tétel)

A roma családokban azért van olyan sok gyermek, mert az utánuk kapott családi pótlékból akarnak megélni.

– diszkrimináció elfogadása alskála:

A romákat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre.

Csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a romákat nem engedik be.

A roma lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát.

Minden roma gyermeknek joga van arra, hogy a nem romákkal közös iskolai osztályokban tanulhasson. (fordított tétel)

Kihagyott item, amelynek nem volt jó illeszkedése az alskálákhoz:

A romák között ugyanannyi a bűnöző, mint a hasonló körülmények között élő nem romák között. (fordított tétel)

Kontaktus szándékára vonatkozó item (az 1–5 közötti skálán az *1: Egyáltalán nem értek egyet, az 5: Teljes mértékben egyetértek*) Szívesen elmenne olyan összejövetelre, ahol romák is vannak?

Kollektív cselekvési szándék tételek (az 1–5 közötti skálán az *1: Egyáltalán nem értek egyet, az 5: Teljes mértékben egyetértek*)

El tudná képzelni magáról, hogy az esélyegyenlőségért dolgozzon egy civil szervezetben?

Szívesen dolgozna olyan civil programban, amely a cigányok elleni előítéletek csökkentését célozza?

Szívesen részt venne a jövőben egy, a cigánysággal való szolidaritást kifejező megmozduláson?

Manipuláció-ellenőrző kérdések

Az ismerkedésen a beszélgetőpartnerem a:

<a roma hallgatókat tömörítő szervezet> hallgatója volt

<az egyetem> pszichológia szakos hallgatója volt

egyéb

Kiderült-e a beszélgetés során az ön számára a partnere származása?

Igen – Nem, Ha igen… Roma – Részben roma – Egyéb származású

Az utótesztben hozzáadott itemek

Véleményváltozás percepciója:

Megváltozott-e a véleménye az első kitöltés óta a romákkal kapcsolatban?
(a választ 1–5 skálán kértük, ahol 1: egyáltalán nem, 5: teljes mértékben)

Kontaktus értékelése:

Röviden írja le, hogy milyen élmény volt az ön számára az ismerkedési esemény:
(nyitott kérdés)

A második vizsgálat hozzáadott tételei:

Észlelt normák (a választ 1–5 skálán kértük, ahol 1: egyáltalán nem, 5: teljes mértékben)

Magyarországon az állami intézmények (pl. bíróság, iskolák, egészségügyi intézmények) támogatják azokat a programokat, amelyek a romákkal szembeni előítéletek csökkentésére irányulnak.

Az ELTE támogatja azokat a programokat, amelyek a romákkal szembeni előítéletek csökkentésére irányulnak.

A BA szociálpszichológia kurzus támogatja azokat a programokat, amelyek a romákkal szembeni előítéletek csökkentésére irányulnak.

Tardos Róbert[1]

Fortélyos félelmek
negatív viszonylatok szociokulturális és ideológiai beágyazottsága

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.61

Absztrakt

Az elmúlt évek a migrációs problematika ugrásszerű felívelését hozták mind a hazai, mind a nemzetközi nyilvánosság színterén. Az új jelenségek a mélyebben meghúzódó attitűdök kutatására és különböző vonatkozásokban végbement átrendeződéseik újragondolására késztetnek. A jelen tanulmány az MTA-ELTE Peripato Kutatócsoport 2014 tavaszi felvételén alapul, amely a bevándorlásról és a külföldiekkel kapcsolatos attitűdökről, sztereotípiákról is tartalmazott egy kérdésmodult. Bár a terepmunka még a menekültválság nagyobb hullámai előtt zajlott, e modul és további kérdésblokkok a közgondolkodás átfogóbb szemléleti mintáinak elemzését is lehetővé teszik. A megállapítások az outgroup- és ingroup-fókuszok külön szindrómáinak érvényesülését támasztják alá; ez a kétirányú megközelítés nem magától értetődő a negatív és pozitív viszonyulások többnyire reciprok működését feltételező irodalomban. A két dimenzió alapján továbbá egy négyelemű tipológia rajzolódik ki, amely a befogadás/kirekesztés szempontjából két ideológiailag koherensnek tekinthető, és két ilyen szempontból „eklektikus” (az általános bizalom vagy ressentiment másfajta köznapi logikáihoz kapcsolódó), összességében nagyobb létszámú típust foglal magába. Az elemzések a szociodemográfiai és a kulturális-ideológiai mozzanatok részben eltérő magyarázó együtteseit vázolják az attitűdök ingroup- és outgroup-tengelyeit, másrészt a szemléleti logika koherens és „rendhagyó” szegmenseit tekintve; a regionális-kontextuális tényezők, a gazdasági erőforrások szintje és dinamikája, valamint az ideológiai-politikai tengelyek egyaránt a meghatározó befolyások közt szerepelnek. A migrációs attitűdök közgondolkodásbeli helyéről a képet végül egy olyan (szemantikai hálózatra épülő bipartit) networkrajzolat egészíti ki, amelynek alapelemeit a csoportközi attitűdök vizsgált metszetei, illetve három (bal/jobb, liberális/konzervatív, mérsékelt/radikális) ideológiai-politikai dimenzió kölcsönös összefüggései alkotják.

Kulcsszavak: csoportközi attitűdök, outgroup/ingroup fókusz, menekültválság, negatív viszonylatok, bipartit network

1 MTA – ELTE Peripato Kutatócsoport

Cunning fears
The sociocultural and ideological embeddedness of negative intergroup attitudes

Abstract

The recent years have witnessed a rapid surge in the problem of migration on the public agenda in Hungary and on a larger international plane as well. Research is prompted to go into deeper layers of attitudes and rethink their rearrangements in various respects. The paper is based on a survey from the Spring of 2014 by the MTA – ELTE Peripato Research Group containing a module on immigration and attitudes, as well as stereotypes toward foreigners. Though the field work took place prior to the larger waves of refugee crisis, the module and a further array of questionnaire blocks on various public issues enables a comprehensive look into the respective patterns of thinking. The findings confirm the assumption of separate syndromes of outgroup- and ingroup foci; a dual scheme not quite ubiquitous in the literature given the general conception of the (negative/positive) reciprocity of outgroup- and ingroup ties. A fourfold typology is furthermore added to these two dimensions resulting in two congruent types in terms of inclusion/exclusion on the ideological poles and two, more sizable ones incoherent in the sense of a theoretical constraint, following other types of everyday logics on their own (related to general confidence or ressentiment). Analyses display partially different sets of socio-demographic and cultural-ideological backgrounds regarding the ingroup and outgroup axes of attitudes and the ideologically coherent and incongruous sub-populations, with regional-contextual characteristics, levels and dynamics of economic resources and ideological-political axes figuring among key influences. A two-mode network approach based on a semantic web with nodes of intergroup attitudes on the one hand, and poles of three (left/right, liberal/conservative, moderate/radical) ideological dimensions on the other, adds to the picture with special regard to the place of migration attitudes in the landscape of public thought.

Keywords: intergroup attitudes; outgroup/ingroup focus; refugee crisis; negative ties; two-mode network.

Tardos Róbert

Fortélyos félelmek

negatív viszonylatok szociokulturális és ideológiai beágyazottsága

1. A probléma, tágabb aktualitásokkal

E tanulmány kidolgozására óhatatlanul rányomták bélyegüket azok a menet közbeni események – menekültválság és az Európába özönlő milliónyi népesség, a terrorakciók világszerte gyűrűző hullámai –, amelyeket, s nem utolsó sorban a közvéleményre való hatásait a téma kapcsán, egyszerűen nem lehet mellőzni. Az alapul szolgáló empirikus eredmények 2014-ből valók, s ez a körülmény kétségkívül mérsékli a relevanciájukat. Ugyanakkor bizonyos előnnyel is jár: inkább engedi látni a gondolkodási struktúrák tartósabb beágyazottságait. Bár az aktuális reakciók gyakran pánikhatás nyomán és a politikai vonzalmak következtében formálódnak, a megelőző időszakból származó adatok lehetővé teszik, hogy a közgondolkodás látens elemeit, „népérzületi" komponenseit[2] ezektől a tényezőktől mentesebben vegyük szemügyre.

Az aktuális véleményekben a változások ütemét jól szemléltetik a témakörben az elmúlt időszakban gyakoribbá vált közvélemény-kutatások. Ezek mindenképp árnyaltabb képet adnak, mint a napi publicisztika nem ritka fekete-fehér beállítása. A Tárki jelenleg is folyó kutatássorozatának első eredményei (2015) még a jelzett események után is a közgondolkodás csekély átrendeződésére utaltak. Az ott alkalmazott hármas tipológia[3] alapján a „xenofóbok" aránya nem emelkedett tovább a 2015 első feléhez képest, ha az elmúlt jó két évtizedben megfigyelt legmagasabb szintek táján alakult is. Sőt, ez az arány a témában beindult közéleti viták, a civil szerveződések menekültügyi akciói nyomán valamelyest még csökkent is. Hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők a nemzetközi összehasonló kutatások eredményeiben is. A visegrádi országokban a CEORG (illetve a hazai felvételt illetően szintén a Tárki) égisze alatt végzett 2015. októberi kutatás az aktuális fejlemények nyomán e szűkebb régióban bizonyos kiegyenlítődésről tanúskodott (a háborús övezetekből érkező menekültekkel szemben ezen belül a cseh és a szlovák közhangulat mutatkozott a legelutasítóbbnak). A DEREX kutatássorozat[4] elmúlt másfél évtizedből való eredményei a régiót az idegenekkel szembeni toleranciában a nemzetközi mezőny alsó mezőnyéhez kapcsolták. A hazai közgondolkodás megosztottságáról és ellentmondásos belső szerveződéséről adott képet a Publicus 2015. szeptemberi felvétele (a tetőző civil aktivitáshoz és a menekülő útvonalak ideiglenes megnyitásához közeli dátummal).[5] Míg a felvétel során leggyakrabban választott kijelentések közül

2 E fogalmi megkülönböztetésekről lásd Angelusz 1983.

3 A kutatássorozat a xenofóbok (idegenellenesek) és az idegenbarátok csoportjai mellett egy harmadik, a kettő között elhelyezkedő mérlegelő csoportot is megkülönböztet. Simonovits (2014) ismerteti a Tárki felvételeiben több mint két évtizede alkalmazott kérdést (a menedékkérők feltétlen vagy szelektív befogadására, illetve feltétlen elutasítására vonatkozóan), amelyre e hármas tipológia épült.

4 Lásd a fentieket Tárki–CEORG 2015, illetve Juhász et al. 2014.

5 Lásd Publicus Research 2015.

csaknem mindenki (87%) volt azon a véleményen volt, hogy Európa nem fog tudni megbirkózni a menekültek áradatával, kétharmadnyian voltak azok is, akik úgy vélekedtek, hogy a menekülteken segítenünk kell, és 52%-os többségben azok, akik humánusabb bánásmódot igényeltek velük kapcsolatban. A kerítésügyben az eszköz hatékonyságával kapcsolatos szkeptikus többségi álláspont még erősödött is nyárról az ősz elejére.[6]

Szembetűnő a fentiek és a Medián év végi eredményei közti kontraszt.[7] Míg a kerítés kérdésében már az intézet kora őszi felvétele is a kormányálláspont támogatottságát jelezte, ez közel 20%-ot növekedve túlnyomó (87%-os) többséggé vált november végére. Az uniós kvótajavaslat korábbi enyhe többségi elfogadottsága is a teljes ellentétére változott. A vizsgálat a népesség valamennyi politikai szegmensében hasonló elmozdulásokra hívta fel a figyelmet – a pártpreferenciáktól nem teljesen függetlenül. Az időtényező hangsúlyos szerepére utal,[8] hogy míg a tavaszi plakátkampány, kormányzati propaganda hatása a nyári-kora őszi eredmények alapján még nem mutatkozott kifejezetten átütőnek, az alig két héttel a párizsi terrordráma után lezajlott felvétel már a hazai közvélemény jelentős áthangolódását regisztrálta.[9]

Röviden érdemes megemlíteni a nemzetközi tapasztalatokat, esetenként párhuzamos tendenciákat is. Az Eurobarometer 2015. szeptemberi felvétele[10] (még az említett párizsi események előtt) arról adott számot, hogy 2013-hoz képest a problématerületek, kihívások rangsorában messze a bevándorlás és a terrorizmus vitte a prímet, felfelé mozdulva. Jelentősebb különbségek mutatkoztak az Unión belüli munkaerőmozgásnak, esetleges áttelepüléseknek egy-egy ország gazdasági és kulturális életére való befolyását illetően. Az új tagországok válaszadói ezen belül jóval több fenntartást fogalmaztak meg főként a munkaerőpiacot, a gazdasági kihatásokat tekintve (a magyar adatok ez utóbbi mezőnybe tagozódnak be, míg egy említett felvételhez hasonlóan e téren is a cseh és szlovák véleményekben fejeződött ki a legtöbb averzió).

A 2016-os elnökválasztási kampánnyal és az előválasztásokkal felfutó amerikai kutatások is a közgondolkodás hangsúlyváltásait tükrözik. A *Quinnipec University Poll* (2015. decemberi) felvétele az aktuális problémák rangsorát illetően a demokrata és a republikánus szavazók közötti szokatlan méretű eltérésekről számolt be. Míg az előbbieknél a munkanélküliség, az utóbbiaknál a terrorizmus témája vezette a problémalistát.[11] Noha a terrorizmus világhulláma San Bernardinoval az amerikai terepen is látványosan megjelent, közvetlen és gyökeresen eltérő kihatása aligha lehetett a különböző pártállású szavazókra nézve;a szemléleti platformok különbségei, esetleg az egyes pártkampányok, központi szereplők iránti érdeklődés eltérő foka is szerepet játszhat az

6 A vélekedések ambivalenciáira, nyilvános normák és a vélt személyes felelősség szerepére utal ugyanakkor, hogy abban a másik kérdésben, amely egy elképzelt helyzetben arról érdeklődött, hogy a kérdezett személy szerint szintén megépítette volna a kerítést, az elutasító álláspont szintén többségben volt, azonban ez az 51%-os válaszarány már néhány százalékkal alacsonyabb volt, mint két hónappal korábban.

7 Lásd Hann–Róna 2015.

8 Nem kizárt, hogy az időtényező kétségtelen szerepe mellett egyes felvételek általános tematikája és kérdésblokkjainak eltérő kontextusa is hatással lehetett az eredmények közti különbségekre.

9 És a kronológiai hűség kedvéért, közvetlenül a jelen átdolgozott kézirat leadása előtt jelent meg az a sajtóközlemény, amely a Tárki kutatássorozatának újabb publikációja alapján 2016 elején az idegenellenesség minden korábbinál nagyobb mértékéről adott hírt.

10 Eurobarometer 84.

11 Sőt e 30%-os arányhoz csatlakozott a bevándorlás témájának 11%-os részesedése; a demokrata szavazóknál ugyanezek mindössze 10, illetve 3%.

észlelt problémarangsorok e szokatlan mértékű differenciáiban.[12]

A nemzetközi kutatási tapasztalatok arra hívják fel a figyelmet, hogy bizonyos veszélyforrások korábbinál drasztikusabb megjelenése, a mindennapok biztonságának észlelt megingása nyomán a közhangulat élesen változhat. A szóban forgó vélemények ellentmondásos és törékeny, sok tekintetben szituatív jellege nem jelenti, hogy adott szituációkban e vélekedések, vagy akár csak a közvéleményről alkotott kép, az azzal kapcsolatos várakozások ne nyomhatnák rá jelentősen a bélyegüket a nyilvánosság egy-egy terepén a látásviszonyok aktuális alakulására.

A jelen tanulmány az idegenekkel, kisebbségekkel, a külső és a saját csoportokkal kapcsolatos gondolkodási sémák vizsgálatára tesz kísérletet. Elsőként e beállítódások szerveződésének kérdésével, egy vagy inkább több látens dimenzió érvényesülésével foglalkozik. Majd ezeknek az elemzéseknek az alapján egy olyan tipológiai modellt vázol fel, mely egyrészt a külső és belső fókusz önálló szerepét emeli ki, másrészt lehetőséget nyújt a befogadás/kirekesztés szempontjából vett ideológiai koherencia eltérő fokával jellemezhető, ilyen szempontból kongruens vagy „eklektikus" (az előbbihez képest másfajta szemléleti logikákat követő) népességszegmensek megkülönböztetésére. A vizsgálódás további tárgya a beállítódások egyes dimenzióinak és típusainak szociokulturális beágyazottsága, külön figyelemmel az attitűdválfajok és szemléleti szegmensek szerinti eltérésekre. Végül egy szemantikai csomópontokra épülő kapcsolathálózati rajzolat egészíti ki a vizsgált viszonyulások, köztük a migrációs attitűdök közgondolkodásbeli elhelyezkedéséről alkotott képet. A tanulmány ezekre a csomópontokra épül a konceptuális kiindulópontok felvázolásától (2. rész) az egyes változók mérésén és a felhasznált módszerek ismertetésén keresztül (3. rész) az eredmények bemutatásáig (4. rész) és a nyitott kérdésekre, további irányokra is kitekintő összefoglalásig (5. rész).

2. Konceptuális kiindulópontok

Peter Blau (1994) minden elődjénél hangsúlyosabban kísérelte meg a csoportközi interakciók alakulását tisztán strukturális tényezőkkel magyarázni (mint például csoportméret, homogén vagy heterogén eloszlás, bizonyos tulajdonságok, pozíciók együtt járása vagy szétválása). A kontaktusok esélyével, a (sokdimenziós) társadalmi térben elfoglalt helyek közelségével valóban meghatározó mozzanatokat ragadott meg. Némiképp más tartalmi implikációkkal járt volna ugyanakkor a távoli pozíciók redukált kapcsolódási valószínűségéből való – ugyanúgy lehetséges – kiindulás. Empirikus vizsgálódásainak eredményei Blaut később egy olyan „szegregációs klauzula" beiktatatására vezették, amely a fenti típusú strukturális hatások érvényét a csoportközi mozgásokat konszenzusosan nem akadályozó (vagy másként, nem előítéletes) közegekre korlátozta. Míg az elméleti építmény ezzel realisztikusabbá vált, a szóban forgó kulturális vonatkozások feltárása már más megközelítésekre maradt.

A társadalmi távolságok egyik úttörő kutatója, Bogardus (1926) a korabeli viszonyok közt alighanem világosabban érzékelhetően fogalmazott úgy, hogy a csoportok közti távolságtartás funkciója nem utolsó sorban a

12 Sőt e mozzanatoknak a republikánus táboron belüli kitüntetett szerepe mutatkozik meg abban, hogy míg e szavazói szegmensen belül az aktuálisan éllovas Donald Trump választása főként a terrorizmus kiemelt említésével jár együtt, addig a munkanélküliség problémáját hangsúlyozók inkább más jelölteket részesítenek előnyben. A választói viselkedés amerikai polarizációjának lényeges – politikai, pártjellegű – elemeire világít rá Hetherington (2009), és sok tekintetben ezekre a megállapításokra is támaszkodva aktuálisabban a Vox/Morning Consult projekt (Taub 2016).

„kivívott" társadalmi státus fenntartása, értékvesztéstől való megőrzése. A kapcsolathálózati és társadalmi tőke irodalmának (részben már Blau utáni) fejleményei például egyes kontaktusok s a velük kapcsolatos társadalmi miliők presztízsét, az ázsiójukkal kapcsolatos státusszignálokat tették vizsgálat tárgyává.[13] A networkkutatások egy, a társadalmi homofília különböző dimenzióit új típusú eszközökkel megközelítő vonulata (például McPherson et al. 2014) további elemekkel egészítette ki a faji-etnikai tényezőnek a csoportközi kapcsolatok – illetve kapcsolathiányok – terén már Blau és Schwartz (1984) által kimutatott, majd Marsden (1988) kapcsolathálózati eszközökkel is megerősített vezető szerepét Amerikában.

A szociálpszichológiai kiindulású attitűdkutatások számára általában kulcskérdés a vélekedések minél egyszerűbb (lehetőleg egy dimenziós) és minél magasabb mérési szintű (lehetőleg lineárisan megragadható) leképezése. A komparatív metodológia (különböző közegekre, eltérő kulturális környezetekre vonatkoztatott) strukturális ekvivalencia igénye sok tekintetben hasonló gyökerekről fakad.[14] Például a szélsőjobboldali attitűdökre irányuló mérések metodológiája, részben deduktív jellege annyiban is igazodik ezekhez a metodológiai kiindulópontokhoz, mivel egy meghatározott népességszegmens meghatározott tulajdonságokkal való körülírása bizonyos fokig eleve garantálja a belső koherenciát, az egyes elemek közti empirikus összefüggések magas szintjét. Más a helyzet, ha az előbbihez képest szélesebb népességszegmensek gondolkodásmódjára, s azok – bizonyos elméleti vagy ideológiai kiindulópontok szerint – nem feltétlenül koherens jellemzőire irányul a vizsgálat. Az attitűdkutatások terén fontos fordulat volt, amikor Cacioppo és munkatársai (1997) arra a következtetésre jutottak, hogy bizonyos tárgyak pozitív és negatív vonatkozásai nem egy adott skála végpontjaiként, inkább két különböző skála elemeiként ragadhatók meg; s hogy következményeit tekintve a negatív vonatkozás többnyire hangsúlyosabb szerepet játszik ezen belül. Haidt és munkatársai (2009) újabb kutatásai a bal és jobb (vagy liberális és konzervatív) bináris szembenállás viszonylagosságára hívták fel a figyelmet, s bizonyos fokig ezekkel az eredményekkel csengenek egybe a kapcsolathálózati megközelítésre is építő Baldassarri–Goldberg (2014), illetve DiMaggio–Goldberg (2015) tanulmányokban körvonalazott tipológiai elképzelések az ideológiai mintázatok szerveződésének különböző népességszegmensekben eltérő logikáiról.

Bár a vizsgálódásunk tárgyához közelebb eső területen, az előítéletek kérdéskörében is megfogalmazódtak azok a felismerések, amelyek az ingroup- és outgroup attitűdök reciprok jellegének szükségszerűségét kétségbe vonták, ezek azonban nem bizonyultak a kutatói gyakorlatot tekintve igazán átütő erejűnek. Az e felfogást hangsúlyosan képviselő Brewer (1999) Allport (1954) klasszikus munkájának arra a szövegére hivatkozik egyik fő irodalmi támpontjaként, amely a két vonatkozásban ellentett beállítódások feltételezését domináns áramlatként konstatálta – és az előzményhez képest közel fél évszázad múlva továbbra is a kutatások hasonló szemléleti jellegzetességéről számolhatott be. Bár Hetherington és kutatótársai (2014) már említett vizsgálatsorozatának polarizációs hangsúlya maga is a reciprok megközelítéshez szolgálhatott adalékokkal, az etnikai szubkultúrák szerepét kiemelő elemzések az autoriter beállítódások szerveződésének a kisebbségi csoportokban a többségi „normál" mechanizmusoktól eltérő jellegére hívták fel a figyelmet.

13 Így Podolny (2004).

14 A strukturális ekvivalencia elvének különböző fajta invariancia kritériumairól (az inglehart-i megközelítés kritikai kontextusában) lásd Lakatos 2015.

Elemzésünk – alapvetően exploratív fókusza mellett – több olyan elméleti implikációktól sem mentes elemet tartalmaz, amelyek a jelzett szakirodalmi kezdeményezéseket egészítik ki, gondolják tovább bizonyos pontokon. 1. Annak tételezése, hogy az outgroup- és ingroup-fókusz szemléleti orientációi nem egymás közvetlen reciprokjai, egymástól bizonyos fokig eltérő komponenseken alapulnak, és részben különböző szociokulturális mintázatokba is ágyazódnak. 2. Míg az ingroup-mozzanat szimbolikus közösség és hagyomány eleme az értékvonatkozások, szemléleti orientációk jelentősebb szerepét feltételezi, addig az outgroup-mozzanat esetében a munkaerő-piaci versenyhelyzet, a globalizációval kapcsolatos fenyegetettség-érzések, az „idegenség" megjelenésének a mindennapi élethelyzetre, életmódra való kihatásai jöhetnek inkább szóba az ezekkel kapcsolatos érdekvonatkozásokkal, személyes vagy csoportszintű szociodemográfiai befolyásokkal együtt. 3. Továbbmenve, míg Converse (1964) és mások nyomán hosszú időn keresztül a koherens szemléleti szerveződések álltak az elméleti érdeklődés előterében – az azoktól való eltérést inkább csak a tájékozottság hiányának tulajdonítva –, az elemzésünk által előnyben részesített megközelítés szerint az ideológiai értelemben inkoherens szerveződések legalább annyira tipikusak lehetnek. 4. Az előbbiekkel részben összefüggő módon, az ideológiai-politikai befolyások közül nem csupán a bal-jobb, hanem a – köznapi szemléleti jellemzőkhöz közelebbi – liberális-konzervatív és mérsékelt-radikális dimenziók is jelentős szerepet játszhatnak. 5. Amikor az outgroup- és ingroup-alapelemek és az ideológiai-politikai pólusok közti szemantikai jellegű network-kapcsolódásokat vizsgáljuk, egy bináris ellentétekre épülő , világos körvonalú szerveződés helyett szintén egy több pólus szerint szerveződő, kevésbé sematikus mintázatot feltételezünk. E kérdésfeltevések, ha nem is feltétlenül előzmény nélküliek, a hazai, sőt a nemzetközi irodalomban sem széles körben elterjedtek és magától értetődőek, de az utóbbiakban említett kapcsolathálózati elemzési irányok újszerű megközelítéseket is magukba foglalnak.[15]

Aktuális hozadékként mindenekelőtt a migrációs témakörnek a csoportközi beállítódások tágabb rendszerében való elhelyezkedését jelölhetjük meg (amely kérdéshez a fentiekben jelzettek közül elsősorban az 1., illetve a szintetikusabb megközelítések után a kiinduló elemekhez ismét visszatérő 5. pont járulhat hozzá). Nem kevésbé jelentős célpont azoknak az *élethelyzeteknek, neuralgikus közegeknek* a körvonalazása, amelyekhez a fókuszban lévő negatív viszonyulások gyökerei, *ressentiment motívumok kiváltói* kapcsolódhatnak (e kérdésekhez a 2, 3. és 4. pontokban foglaltak adhatnak támpontokat). És érdeklődésre tarthat számot a kérdéskörnek az ideológiai-politikai erőtér hazai kontúrjain belüli elhelyezkedése (ehhez a fentekből főként a 3., 4. és 5. pont szolgálhat adalékul). Kétségkívül nem kevés kérdésről van szó, és nincs is garancia mindent kimerítő válaszokra. De ha a felmerülő problémák komplexitását tekintjük, sokkal kevesebbel nem is úszhatjuk meg, amennyiben valamennyire is árnyalt képet szeretnénk kapni. Az elmúlt pár évben a szélesebb színtéren is előtérbe került új jelenségek, közgondolkodásbeli és ideológiai-politikai átrendeződések értelmezéséhez, bizonyos kérdések újragondolásához a nemzetközi tudományosság is csak az első lépéseket tette meg – sok tekintetben még az adekvát kérdések megtalálása a feladat.

15 A viszonyulási fókuszok vizsgálatának egy általánosabb szociológiai értelmezési kereteket is magába foglaló sémavázlatát a Függelék 1. ábrája tartalmazza.

3. Módszerek, dimenziók, mérés

Mikor a témakör kutatásában a kulturális mozzanatok, szemléleti sémák megkerülhetetlen szerepe felé közelítünk, nem árt az e téren is jelen levő megismerési korlátokkal kezdeni. Komoly hasznunkra lehetnek itt olyan klasszikus kutatások is, mint a múlt század harmincas éveiből LaPiere (1934) az attitűdöket és a tényleges cselekvést szembeállító – a felépítését tekintve ma is egész korszerűen ható hibrid (kísérleti plusz survey) módszertanon alapuló – vizsgálata. A vizsgálat kapcsán fontos kritikai észrevételek is elhangoztak. Miller és munkatársai (2000) a privát és nyilvános vélemények közti eltérések mindennapos jelenségére világítottak rá. A szintén klasszikus Katz–Allport (1931) kutatás volt a hivatkozási alap arra a tapasztalatra is, hogy bizonyos szituációkban a csoporttársak feltételezett véleménye – s gyakran az erről alkotott téves kép – lehet a meghatározó. Az észrevételek a többnyire hallgatólagos köznapi norma, a rutin interakciók, új kontaktusok során a találkozási partnernek megelőlegezett bizalom működésére is felhívták a figyelmet.

Jóllehet zömüket aktuális közhangulati fókusz jellemzi, a menekültválság kérdéskörében az elöljáróban hivatkozott hazai közvélemény-kutatások némelyike a szerkezeti összefüggések mélyebb vonatkozásait illetően is szolgál adalékokkal. A Tárki már érintett hármas tipológiájának valamennyi eleme figyelmet érdemel.[16] Már maga a xenofóbia fogalma is rejt magában komplikációkat. Bár a xenofilia pozitív érzelmi töltésével szemben a xenofóbia oldalán negatív viszonyulás áll, a szeretet egyik végpontjával szemben a másik oldalon – noha az idegengyűlölet gyakori publicisztikai, de köznapi szóhasználata is így sugallja – gyűlöletről közvetlenül már nem annyira, inkább félelemről, idegenkedésről beszélhetünk. Ha az előbbi többnyire előfeltételezi is az utóbbit, a negatív érzelmek intenzitásának fokozati különbsége nem mellékes. A jelen vizsgálódáshoz is fontos szempontokat adnak azok az elméleti előzmények, amelyek a kérdéskörben a félelem elemére s a mindennapi biztonságérzet hiányának szerepére hívják fel a figyelmet.[17] Végül a tipológia harmadik, formailag közbülső kategóriájánál, az ún. „mérlegelőknél" is érdemes megállnunk. Ha el is tekintünk attól a gyakori interjúszituációs tapasztalattól, hogy a határozott választás elutasítását egyszerűen egy adott tárggyal kapcsolatos tájékozottság hiánya, egyfajta „passzolás" motiválja,[18] a szóban forgó típus jelenléte nem pusztán a dologról való gondolkodás meglétét, hanem esetleg egy, a meglévő – ideológiailag koherens, vagy esetleg csak a sztereotip megformáltság értelmében rendezett – kognitív sémáktól különböző „alternatív gondolkodás" megjelenését jelezheti. Ahogy korábban szó esett róla, a „nem kongruens" szemléleti válfajok felmutatása az elmúlt időben kulturális irányok felé fordult kapcsolathálózati, de a komplexebb kezelésmódok irányában tájékozódó szociálpszichológiai megközelítéseknek is figyelemre méltó új mozzanata.

---

16 Ezek első tagja a jelen vizsgálódás keretei közt kiemelt kapcsolathálózati megközelítés szempontjából annál érdekesebb, mivel közvetlen tartalmi szálak is fűzik a kapcsolathálózati irodalom – az utóbbi időben előtérbe került – előzőleg említett homofília/heterofília fogalompárhoz (lásd McPherson et al. 2001).

17 Az idegen fogalmával foglalkozó szociológiai, filozófiai irodalom nem utolsó sorban a jellegbeli eltérés köznapi percepcióját és a vele kapcsolatos reflexszerű válaszokat teszi vizsgálat tárgyává. Simmel (1908) az (eredetileg többnyire kereskedelmi tevékenységet folytató) jövevények hiányzó helyhez kötöttségét, s e (részben társadalmi-kulturális) kötetlenségnek a törzsökös népesség számára zavaró voltát emeli ki. Vajda (2015) értelmezésében a közösségbeli azonosság, egyneműség a köznapi identitás olyan horgonya, amelyhez képest az idegenséggel járó szokatlanság, meglepő jelleg a biztonságérzet elvesztésének, a félelemnek, esetleg további frusztrációnak a forrása.

18 Simonovits (ibid) is utal a kérdéssel, illetve a szóban forgó típussal kapcsolatban felmerült módszertani megfontolásokra.

A Tárki vizsgálatnak már a Political Capital/DEREX kutatássorozattal összefüggő elméletileg érdekes mozzanata a „jóléti sovinizmus" terminus hazai bevezetése és a bevándorlóktól, illetve a megjelenésük következményeitől való félelem mérésében történő alkalmazása. Főként a skandináv országokban néhány évtizede megjelent (radikális, populista) „új-jobboldali" pártok szavazóközönségét mozgatta sok esetben a korábban megszerzett jóléti vívmányok megosztásától, esetleg elvesztésétől való aggodalom. Felmerül, hogy a mi esetünkben ezek az aggodalmak jelentős részben még egy alacsonyabb egzisztenciális szinthez tapadnak.[19] Vélhetően az Európában megfigyelt regionális szétválások is legalább részben ezen a tájon eredeztethetők. Ahogy az itt alkalmazott konceptuális keret egy fontos eleme a szükségletek Maslow (1943) által tételezett hierarchikus rendeződése, úgy feltételezhető, hogy azokban a közegekben, ahol az egzisztenciális alapok, alapvető biztonságigények kielégítése eleve ingatagabbak, ott az ezek – valóságos vagy vélt – veszélyeztetettségének aggodalmai is intenzívebben jelentkeznek.

A DEREX-mérések által megkülönböztetett négy analitikus komponens némelyike a jelen kutatási hangsúlyoktól sem áll távol. Így a „félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus" szindróma sok tekintetben rokon az általunk is kiemelt jelenségekkel, de az „előítéletesség, jóléti sovinizmus" komponens is – a fent kifejtettek ellenére. S míg az előbbi nézet-együttes egyértelműen negatív vonatkozású, az utóbbi – egyértelműen pejoratív tartalma ellenére – legalábbis formálisan (a saját csoport értékelését tekintve) egy pozitív elemet is tartalmaz. E megkülönböztetés fontos szempont lesz a következő elemzéseinkben.

Az érdekmotívumok által diktált távolságtartást – részben ezekre épülve – ideologikus megkülönböztetések, orientációs sémák, sztereotípiák, előítéletek jókora halmaza tetézheti, amelyek a csoportközi viszonyok alakulása szempontjából kutatásra érdemesek. Az MTA–ELTE Peripato Összehasonlító Társadalomdinamika Kutatócsoport *Válság és Innováció* projektjének 2014 tavaszi személyes megkeresésen alapuló 1000 fős országos felvétele[20] körében egy jelentősebb modul irányult idevágó témákra. A kérdőív az Athéni Egyetem Szociológiai Intézete által kidolgozott kérdésblokkot adaptálva többek közt migrációs vonatkozású, a bevándorlással kapcsolatos kérdéseket is tartalmazott. Két éve mindez absztraktabb jelleggel merült fel, mint a majdani eseménysorozat fényében. Viszont – ahogy szó esett róla – bizonyos alapattitűdök, mélyebben fekvő gondolkodási sémák még tisztábban jelenhettek meg, mint aztán később aktuális érzelmek és politikai befolyások által formálódtak.

A mélyebb beágyazottságok vizsgálatát a modulban a migrációs vonatkozás mellett szereplő további kérdéskörök is segítik. Így bizonyos etnikai csoportok iránti előítéletek, meghatározott nemzetekkel, népekkel kapcsolatos sztereotípiák (a klasszikus Buchanan–Cantril 1953 megközelítésre építve), a pluralizmus ignorancia elgondolásnak az Angelusz Róbert által meghatározott kisebbségi vonatkozásokra adaptált változata[21] és a

19 A tanulmány empirikus kifejtésében esik majd szó a materialista/posztmaterialista érzékenység vizsgálatában az előbbi póluson az „egzisztenciális" és a „státus-materialista" válfajok szétválásáról.

20 Az országos reprezentatív jellegű személyes survey a jelen elemzésekben is felhasznált témakörök mellett a formális és informális politikai és civil részvétel, a médiafogyasztás és személyes kommunikáció, a kapcsolathálózati erőforrások és társas miliők különböző témaköreit fogta át. A minta szociodemográfiai összetételéről, s a jelen elemzésekben alkalmazott változók alapjellemzőiről a Függelék 1. táblázata ad együttes áttekintést.

21 Angelusz (1996) a pluralizmus ignorancia tükörpercepciós és ettől eltérő változatait különbözteti meg; a jelen alkalmazás a személyeshez képest felülbecsült többségi elutasítás utóbbi verziójához kapcsolódik, az adott tematikai összefüggésben a politikai korrektségnek megfelelő, illetve mellőző álláspontok értelmében.

tradicionális-autoriter (illetve ellentett) beállítódások egy néhány tételes együttese. Az orientációk, általánosabb szemléleti beállítódások olyan vonatkozásai is rendelkezésre állnak a felvétel moduljai közül, mint a (pozitív viszonyulás szűkebb vagy tágabb csoportkereteit jelző) „bizalom-rádiusz".[22] A materialista vagy posztmaterialista jellegű tematikus érzékenység egy kommunikációs alapú indexe[23] mellett a személyes válságpercepció tételsorozata, illetve a személyes társadalmi-gazdasági státus egy Cantril által bevezetett kérdés-együttese is szerepelt a kérdőívben. A kutatásainkban már hosszabb ideje megkülönböztetett három ideológiai-politikai tengelye, továbbá az ideológiai orientációk egy nyolc identifikációs címkére épülő megközelítése mellett a politikai emóciók (a politika által kiváltott pozitív vagy negatív indulatok) egy – szintén nyolctételes kiválasztáson alapuló – mutatója a vizsgálat további változóblokkja.[24]

Az elemzésekbe bevont mutatók és módszerek rövidre fogva a következők:

I. Az idegenekkel, kisebbségekkel és a saját csoporttal, közösségekkel kapcsolatos viszonyulások

A. (Anti)migrációs vonatkozások (MIGRATT) – három kérdés alapján az olyan válaszok összesített előfordulása, amelyek az Európai Unión kívülről Magyarországra érkezett számát nagyon soknak, a bevándorlás hatását az országra egészében inkább negatívnak, mint pozitívnak tekintik, illetve arról szólnak, hogy az illetőt zavarná, ha a gyereke bevándorlóval kívánna összeházasodni.

B. Előítéletek (ELOITDSC3) – az utóbbi fajta kérdés egy általánosabb, ugyanakkor meghatározott nemzetiségek, etnikai vagy vallási kisebbségek értelmében specifikusabb változata képezte a szóban forgó index alapját (öt item hierarchikus – Ward módszerű – klaszterezésével, majd hiányzó adatok miatt kieső esetek diszkriminanciaanalízis révén való feltöltésével ezen belül három csoportot különítve el az elzárkozó vagy befogadó viszonyulás fokozatai szerint).[25]

C. Politikai (in)korrektség (POLKORRDSC4) – az Angelusz-féle pluralizmus ignorancia kérdéssorozat (háromszor két iteme) alapján képzett index bizonyos típusú politikai diszkriminációk elutasítását vagy elfogadását tekintve (személyes és projektív – észlelt többségi – attitűd alapján egy parlamenti választás szavazási szituációjában).

D. Külföldiek iránti sztereotípiák (KULFSZTER) – a Buchanan–Cantril-féle megközelítés adaptálása, tizenhat tulajdonság alkalmazásával amerikai, orosz és görög viszonylatban, a pozitív és negatív mozzanatok összesített egyenlege alapján.[26]

E. Magyarok iránti sztereotípiák (MAGYSZTER) – a fenti kérdésmodul önkép vonatkozása, a választott pozitív és negatív tulajdonságok egyenlegének hasonló indexe révén.

F. Tradicionális-autoriter attitűdök (AUTORATT) – tekintély- és hagyományközpontú beállítódások négy sztenderd kijelentésének felhasználásával, Optimal Scaling kategoriális skálázási eljárás (és a kirajzolódott skála tercilis kategorizálása) révén.

22 A bizalom kérdéskörének erről az újabb megközelítéséről lásd Delhey et al. 2011.

23 Az itt kirajzolódott három kategória – az eredeti inglehart-i koncepciónál differenciáltabb módon – az egzisztenciális materialista, a státusmaterialista és a posztmaterialista érzékenység típusai.

24 Ez utóbbi mutató szintén az Athéni Egyetem kérdőívtervezetének adaptálása.

25 A hierarchikus klaszterezés által kirajzolt három csoport hiányzó eseteinek feltöltéshez az öt kiinduló item (meglévő adatainak) újbóli bevonása szolgált alapul a diszkriminancia elemzés idevágó rutinja révén.

26 A kérdésmodul alapadatainak részletesebb bemutatása a változók nagy száma miatt e tanulmány kereteit szétfeszítené, lásd ugyanakkor a kutatásról, s ezen belül e résztémáról Peripato Gyorsjelentést (2015), ezen belül Jelenfi Gábor összefoglalását.

II. Szociodemográfiai változók[27]

A. Demográfiai adatok
nem, életkor (4 kategória)

B. Réteghelyzet
iskolázottság (4 kategória), foglalkozási státus (8 kategória), foglalkozási miliő (7 kategória), 28szubjektív osztály-identifikáció (5 kategória), anyagi önbesorolás (5 kategória)

C. Területi státus
településtípus (4 kategória), régió (3 kategória)

D. Vallási, etnikai vonatkozások.
vallásosság (5 kategória), felekezet (3 kategória), kisebbségi családi háttér (önbesorolás alapján)

E. Ideológiai-politikai identifikáció
bal-jobb (tizenegyfokú skála alapján három kategória), liberális-konzervatív (ua.), mérsékelt-radikális (ua.)

III. Ideológiai-politikai, szemléleti orientációs (közbülső) változók:

A. Ideológiai orientáció (IDEOCLU4) – nyolc ideológiai orientációs címke közt két tétel választása[29] alapján kialakított (hierarchikus Ward) klasztertipológia

B. Politikai emóciók (POLATTCLU4) – a politika fogalmához társított érzelmek, nyolc megadott tétel közül két item választása alapján kialakított (2Step) klasztertipológia[30]

C. Bizalom rádiusz (BIZCLU4) – a kapcsolati források különböző körei, hat megadott kategóriára vonatkozó bizalom különböző foka alapján képzett (Kmeans) klasztertipológia[31]

D. Materialista/posztmaterialista érzékenység (MATPOSZTMAT) – média- és személyes kommunikációs tartalmak megadott toposzai közti témapreferenciák, tizenhat tétel közül vonatkozásonként három, illetve öt választás alapján kialakított (2Step) klasztertipológia[32]

E. Észlelt válsághelyzet (VÁLSDINCL4DSC) – a 2008-cal kezdődött válságjelenségek személyes megjelenése, a múltbeli tapasztalatok és jövőbeli várakozások alapján képzett klasztertipológia[33]

F. Cantril státusindex (CANTRKOMBCL4) – a Cantril-féle 11-fokú life satisfaction létra, illetve annak öt éves

---

27 A részletesebb kategóriákat külön-külön lásd a regressziós-reziduális elemzések Függelékben közölt adatainál.

28 A Peripato kutatásnak egy, a személyes (jelen és múltbeli) munkajelleg és ágazati pozíción kívül a családi-ismeretségi nexusok hasonló vonásain alapuló leegyszerűsített változata. Az Angelusz Róberttel végzett Kulturális-interakciós rétegződés vizsgálatokból a kapcsolathálózati és tudásstílus mutatók szélesebb körét bevonó foglalkozási miliőmutató alapjairól lásd Angelusz–Tardos 1991, Tardos 2008, bizonyos vonatkozásokban 2015.

29 A nyolc alapcímke: erős nemzeti érzésű; hívő; szocialista gondolkodású; zöld, környezetvédő; liberális, szabad gondolkodású; szociáldemokrata felfogású; a rend és a stabilitás hívei; konzervatív, hagyománytisztelő emberek (e megközelítésről lásd Angelusz–Tardos 2005).

30 A nyolc tétel (a politika által kiváltott érzelmek): csalódás, lelkesedés, félelem, érdeklődés, düh, elkötelezettség, közömbösség, a részvétel szándéka.

31 A hat kapcsolati vonatkozás: a család; a szomszédok; egy ismeretlen ember; más nemzetiségű ember; más vallású ember; más pártok, politikai nézetek támogatói.

32 A tizenhat téma: államadósság, bűnözés, demokrácia, egészségügy, elvándorlás, euró, hajléktalanság, hitel, infláció, korrupció, munka, munkanélküliség, nyugdíj, oktatás, parlament, recesszió.

33 A megadott válságmomentumok, amelyek közül tetszés szerinti számban lehetett a múltra és a jövőre vonatkozóan választani: munkahelyelvesztés; kereset, egyéb járandóság, jövedelem csökkenés; a megélhetési költségeknek a jövedelemnél nagyobb emelkedése; valamilyen szociális juttatás, kompenzáció csökkenése (elvesztése); valamilyen helyi ellátás, önkormányzati intézmény megszűnése; valamilyen adó (illeték) emelkedése (belépése); romló hitelfelvételi lehetőségek; emelkedő devizahitel törlesztés; romló vállalkozási lehetőségek; kényszerű külföldi munkavállalás. A kérdéssorozat alapjául a DKMKA MVP 2009-es *Részvétel és képviselet* felvételének idevágó kérdésegyüttese szolgált. A 2Step klaszterezést a hiányzó esetek feltöltése céljából ez esetben is egy utólagos diszkriminancia-analízis egészítette ki.

jövőbeli projekciója alapján kialakított (2Step) klaszteripológia[34]

Az elemzések közt elsőként a más csoportokkal, etnikai vagy más kisebbségekkel, illetve a saját csoporttal kapcsolatos viszonyulás negatív és pozitív komponenseinek faktor szerveződését és az ezekben meghatározó tényezők szerepét vizsgáljuk. Egy következő lépésben – a feltárt alapdimenziók klaszterezése nyomán – egy viszonyulási tipológia kkörvonalazódik. Ennek folytatásaként a gondolkodási sémák eltérő logikája alapján a népességet két (ideológiailag koherens és „eklektikus") részre bontva, az egyes tényezők szerepének az illető szegmensekben külön-külön történő vizsgálatára kerül sor, az eltérő szemléleti logikák szerinti eltérő szerveződések feltárásának és az össznépességhez képest teljesebb magyarázatok elvi lehetőségével. Az empirikus vizsgálódások sora olyan kapcsolathálózati elemzéssel zárul, amely a csoportközi összefüggésekben már vizsgált kiinduló elemeknek és a jelen kutatás során is megkülönböztetett három ideológiai-politikai tengely bevonásával, az e tényezők közt meglévő szemantikai hálózatok, illetve az őket képviselő válaszadói szegmensek közti viszonylatokat tárja fel. A network technikák közt olyan újabb ún. kétoldalú *(2-mode)* változat kerül alkalmazásra, amely az azonos típusú szereplők, csomópontok (esetünkben az egyes viszonyulási alapkomponensek) belső viszonylatai mellett más típusú elemzési egységekkel (esetünkben az egyes ideológiai-politikai tengelyek pólusaival) való összefüggéseket is egyidejű elemzés tárgyává teheti.[35] Ennek révén az „egyoldalú" network-képlethez képest a vizsgált csoportközi viszonyulások egy ideológiai-politikai keretű „térképe" kerülhet látókörünkbe.

4. Kutatási megállapítások

4.1. A külső és belső viszonyulási tengelyek szétválása

Az első szerkezetfeltáró elemzés során egyrészt arra kaphatunk választ, hogy a befogadó-nyitott, illetve kirekesztő-etnocentrikus beállítódások fokozatai egyetlen komponenssel lefedhetők-e, vagy több tengely párhuzamos érvényével kell számolnunk. Másrészt arra, hogy a migrációval, bevándorlással kapcsolatos (még a politikai aktualizálódás előtti) „természetes" attitűdök hol foglalnak helyet ebben a szemléleti együttesben. Kezdjük az elemzések sorát az előzőleg leírt hat viszonyulási mozzanat szerveződésének egy faktormodelljével.

34 Az alapkérdés így szólt: *„Kérem, képzeljen el egy olyan létrát, aminek a lépcsőfokai a lenti nullától a fenti 10-ig terjednek. A létra teteje az Ön számára elképzelhető legjobb életet jelképezi, a létra alja pedig az Ön számára elképzelhető legrosszabbat. Kérem, helyezze el magát ezen a létrán, annak megfelelően, hol áll jelenleg."*

35 Az Ucinet SVD szerkezetfeltáró modul alkalmazásával.

1. táblázat
Külső és saját csoportokkal kapcsolatos viszonyulások főkomponens-elemzése
(PCA rotált faktorok; MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció felvétel 2014, N=801)

	Faktor	
	1	2
	outgroup fókusz „határ, távolságtartás”	ingroup fókusz „tradicionalizmus”
előítéletek (ELOITCL3_DSC)	,730	
migrációs_attitűdök (neg) (MIGRATT)	,667	
politikai_(in)korrektség (POLKORR)	,520	
külföldi_sztereotípiák (KÜLFSZTER)	-,476	
magyar_sztereotípiák (MAGYSZTER)		,750
tradicionális-autoriter_ attitűdök (AUTORATT)		,591
Eigenvalue	1,549	1,057
Variancia %	25,8	17,6
Kumulatív %	25,8	43,4

A hat viszonyulási mozzanat jól elkülönülően két alapkomponensbe szerveződik. A két sztereotípia-tényező előjele és helye ezeken belül jól jelzi a dimenziók tartalmi jellegét – a külföldiekkel kapcsolatos sztereotípiák negatív iránya az outgroup-fókusz hasonló jellegű tengelyét az egyik, a saját csoportra, hagyományokra vonatkozóan a pozitív előjel az ingroup fókusz adott jellegét a másik oldalon. Az előbbi dimenzión hangsúlyosan van jelen az előítéleteket megjelenítő index, és világosan kapcsolódik ide a bevándorlókkal, a bevándorlás jelenségével összefüggő negatív attitűd is. Alapkérdéseinket tekintve közvetlenül releváns a migrációs beállítódási szindróma outgroup vonatkozása. Ha nem is az előzőekhez hasonló súllyal, tartalmilag jól értelmezhetően egészíti ki ezt a szindrómát a potenciális politikai szereplők közti diszkriminációra hajló, a politikai korrektséget mellőző beállítódás is. Az ingroup oldalon a pozitív túlsúlyú önsztereotípiák a hagyományok, a tekintélytisztelet szerepét hangsúlyozó mozzanattal kapcsolódnak össze egyfajta tradicionális szemléleti irányultság jegyében. Ha figyelembe vesszük az egyes alapelemek széles tárgyi spektrumát és a megközelítésükben, mérésükben meglévő eltéréseket is – amelyek némiképp behatárolják a köztük kimutatható összefüggéseket –, a két komponens összes magyarázata ugyan nem kimagasló, de jelentéktelennek sem tekinthető.

4.2. A tengelyek eltérő szociokulturális beágyazottsága

Az egyes dimenziók önállóságát tekintve további adalékot nyújthatnak azok az elemzések, amelyek az őket kondicionáló szociodemográfiai és orientációs tényezők szerepéről nyújtanak képet. A részmozzanatok plasztikusabb körvonalazása céljából itt olyan (Optimal Scaling CATREG) elemzések alkalmazására kerül sor, amely nemlineáris összefüggések feltárását, alacsonyabb mérési szintű nominális változók bevonását és az egyes kategóriák szerepének külön-külön való megjelenítését is lehetővé teszik.[36] Független változóként elsőként a szociodemográfiai, rétegződési mozzanatok és a politikai tagolódást a hazai viszonyok közt sok tekintetben leképező három ideológiai-politikai dimenzió bevonására kerül sor. Függő változóként az előzőleg feltárt két viszonyulási tengely, az outgroup, illetve az ingroup fókusz szerepel, a határ, távolságtartás, illetve a tradicionalizmus jelentésbeli csomópontjaival. Az alábbi táblázat az egyes tényezők globális szerepét jeleníti

36 Az Optimal Scaling és regressziós eljárások egyes elemeit összekapcsoló, viszonylag újonnan kifejlesztett (az SPSS kategoriális moduljai közt az elmúlt másfél-két évtizedben megjelent) megközelítésről lásd Meulman–Heiser 2009.

meg, míg az elemzések további adalékaként részletesebb képet a Függelékben közölt reziduális eredmények vázolják fel.

2. táblázat

Az outgroup- és ingroup-fókusz szociodemográfiai és ideológiai-politikai magyarázatai

(Optimal Scaling CATREG regresszióelemzés, MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció felvétel 2014, N=802)

	outgroup fókusz „határ, távolságtartás”				ingroup fókusz „tradicionalizmus”			
	Beta	F	Sig	Importance	Beta	F	Sig	Importance
életkor (4 kategória)	,129	9,838	,000	,098	,022	,580	,628	-,001
neme (nő+)	,071	3,558	,060	,015	,014	,213	,645	-,001
kisebbségi családi háttér	-,207	16,077	,000	,234	,007	,062	,804	,001
foglalkozás (8 kategória)	,095	6,068	,000	,058	,094	5,816	,000	,041
foglalkozási miliő	,107	7,377	,000	,052	,107	7,622	,000	,049
osztályidentifikáció	,125	12,887	,000	,073	,123	8,634	,000	,100
anyagi önbesorolás	,121	7,896	,000	,026	,074	4,624	,001	,023
településtípus (4 kat.)	,147	11,606	,000	,137	,238	36,338	,000	,267
régió (3 kategória)	,126	8,915	,000	,119	,081	1,744	,175	,023
vallásosság	,056	3,565	,007	,016	,149	15,149	,000	,148
felekezet (3 kategória)	,045	2,223	,084	,019	,027	,951	,415	,000
bal-jobb azonosulás (3 k.)	,110	5,460	,004	,046	,174	16,925	,000	,171
liberális-konzerv. (3 k.)	,028	,805	,447	,002	,094	6,100	,002	,070
mérsékelt-radikális (3 k.)	,151	16,058	,000	,103	,171	20,444	,000	,107
R^2	,176				,205			
adjR^2	,128				,158			

A két tengelyt befolyásoló tényezők közt hasonlóságok és eltérések is felfedezhetők. Nagy vonalakban, *az outgroup tengelyt tekintve az erőforrás-jellegű, rétegződési, anyagi-gazdasági és kontextuális* (foglalkozási és regionális miliő), *az ingroup tengelyt tekintve viszonylag inkább az orientációs* (így vallásosság és ideológiai-politikai) *változók szerepe domborodik ki*. Míg a szociodemográfiai tényezők közt a környezeti hatásokra utaló területi vonatkozások – a lakóhely és régió – mindkét esetben az első számú meghatározók közt jelennek meg (ahogy a változók egészére 100%-ot adó Importance mutatón belül összesítve mindkétszer egynegyeden felüli részarányuk jelzi). Az éles határképzéssel, távolságtartással kapcsolatos első tengelyt a területi tényezőkön belül a regionális mozzanat dominálja, míg a tradicionális, hagyományközpontú második tengely esetében a lokális miliő jellegét magába rejtő településtípus hatása jelentős. A regionális jellegzetességekről további elemzések kapcsán még szó lesz; a településtípus szerepére a Függelék 2. táblázatának (reziduális) adalékai világítanak rá közvetlenebbül, így például az adott esetben a nagytelepülések (főváros és megyei jogú városok) mérsékeltebb, a kistelepülések (s ezen belül főként a kisvárosi környezet) erősebb ingroup hangsúlyára.

A rétegződési vonatkozások és az ideológiai-politikai mozzanatok mindkét oldalon megjelenő szerepe mellett az eltérések is figyelmet érdemelnek. Bár az eredmények – a kutatási előzmények többségével egybecsengő módon – a magasabb státuscsoportok befogadóbb és kevésbé tradicionális orientációi irányában mutatnak, ez a tendencia nem egyöntetű. Ezt önmagában az is jelzi, hogy az iskolázottság változója egyik dimenzió esetében sem bizonyult jelentékenynek.[37] S míg a vezető állásúak és rutin szellemi foglalkozásúak esetében

37 Ezért, továbbá a bevont foglalkozási tényezőkkel való átfedések miatt az iskolázottságot a jelen modellbe végül nem is vontam be. A következő elemzés szerint, ahol a rétegződési tényezőcsoportot – a foglalkozási és további mozzanatok kihagyásával – az

érvényesnek bizonyultak a magasabb szociokulturális státusokkal kapcsolatban említett jellegzetességek, a beosztott diplomások esetében nem. Nem mellékes adalék ehhez a foglalkozási miliő ellentmondásos tapasztalata: főként a szak-, és mérsékeltebben a hierarchikus szervezeti struktúrákhoz jobban kötődő cégmiliő esetében a (negatív irányultságú) outgroup- és az ingroup-fókusz is magas értékekkel jelenik meg. Érdekes tapasztalat *az éles határhúzásnak, távolságtartásnak az önállókhoz, illetve az ezt részben átfedő piaci-kisvállalkozási miliőhöz kapcsolódó magas értéke és a magukat a középosztályhoz sorolók hasonló jellegzetessége.* A személyes foglalkozás és a foglalkozási miliő közti megkülönböztetés szerepére utal például az alsóbb státuscsoportok közül például a szakmunkások esete, ahol a személyes mozzanat kevéssé profilos jellegét a hozzá jellegzetesen kapcsolódó miliők közül a felsőperiféria hangsúlyos outgroup fókusza egészíti ki, míg a szolgáltatási miliő oldalán ez az elhatárolódási tendencia kevésbé jelenik meg. S míg ezek az eredmények valószínűleg nem utolsó sorban *a piaci (illetve munkaerő-piaci) pozíciók őrzése és a státusféltés* oldaláról is értelmezhetők, hasonló irányban jelenik meg egy alapjában más típusú gazdasági motívum, a *lecsúszás, depriváció* szerepe, amikor az elzárkózó outgroup-fókusz hangsúlya az anyagi helyzetet illető önbesorolás alapján rendszeres gondokról beszámolók közt is erőteljes. *A tradicionalizmus in-group dimenzióját tekintve ugyanakkor ezek a tendenciák nem, vagy csak kisebb részben vannak jelen.*

Akár a közvetlen személyes érintettség, akár a személyes kontaktusok szerepét tekintve sem mellékes eredmény az önbesoroláson alapuló felvétel szerint 7–8%-os (nagy többségében roma-cigány) *kisebbségi családi szálaknak az outgroup-fókusz alacsony értékei felé mutató erős befolyása*. Az viszont már kevésbé kézenfekvő, hogy az életkor befolyása csak az outgroup-fókusz esetében bizonyult szignifikánsnak. S míg a legfiatalabb korcsoport nyitottabb, a legidősebbek zártabb beállítódása itt ismét egybevág a kutatási előzmények jelentős részével, ez a korral kapcsolatos összefüggés nem lineáris, amennyiben a fiatal-közép korcsoport tagjai inkább távolságtartónak, míg a közép-idős kohorszokhoz tartozók viszonylag befogadóbbnak bizonyultak. Ebben generációs és életciklus mozzanatok, a státusszerzés terén eltérő pozíciók egyaránt közrejátszhatnak.

A vallásosságnak a tradicionalizmus, hagyománytisztelet mozzanatát tekintve jelentős szerepe is könnyen értelmezhető. Az ideológiai-politikai identitás tényezői ugyanakkor ismét azok közé tartoznak, amelyek a legtöbb vizsgált vonatkozásban jelentős szerepet gyakorolnak, ha nem is minden tekintetben konvencionális módon. *A bal-jobb tengely szerinti önbesorolás csak az ingroup vonatkozás tekintetében éri el a mindkét vonatkozásban jelentékeny mérsékelt-radikális tengely befolyását. Míg az utóbbi dimenzió szerint az out-group tengely mentén a vélemények az általános tapasztalatokat követve a radikális póluson sűrűsödnek az elhatárolódó, és a mérsékelt végponton a toleránsabb pozíciók körül, a bal-jobb tengelyen már ellentmondásosabbak az eredmények.*

Bár az elzárkózó beállítódások elsősorban a jobboldali végponton jelennek meg, a befogadóbb attitűdök nem annyira a baloldali póluson, mint a két pólus között, az ideológiailag-politikailag közömbösebbek vagy magukat kevésbé elkötelezők mezőnyében. S míg az ingroup-fókusz tengelyén a bal-jobb és a liberális-konzervatív identifikáció szerint az eredmények a szokásos tendenciáknak megfelelően a jobboldali és konzerva-

iskolázottság önmagában képviseli, e mutató hatása már szignifikáns mind a két tengelyen, a képzettségi szint szerint szokásos tendenciákat megjelenítve.

tív pólusok tradicionális beállítódásai felé mutatnak, az előzőek fényében kevésbé magától értetődő, hogy a tradicionalizmus mozzanata a mérsékelt póluson jelenik meg magasabb, a radikálison alacsonyabb értékekkel.[38]

4.3. Egy tipológia körvonala – négy típus és a szemléleti logika két szegmense

Az eddigi analitikus hangsúlyokhoz képest szintetikusabb kép körvonalazására nyújt lehetőséget a két tengely együttes felhasználásán alapuló tipológia. A rendelkezésre álló lehetőségek közül a 2-Step klaszterezési technikának a csoportok optimális elkülönítésére irányuló automatikus változatát felhasználva, egy konceptuálisan és empirikusan is jól kezelhető négyelemű megoldás körvonalazódott. Ha az egyes típusoknak a köznapi címkékben is megjelenő és hozzájuk tapadó konnotációkat lehetőleg kerülő elnevezése nem is egyszerű, az outgroup- és ingroup-fókusz két tengelye alapján az alábbi táblázatból leolvasható tartalmuk viszonylag egyszerű és egyértelmű (a könnyebb áttekinthetőség érdekében az összefüggések előjelét és intenzitását stilizált módon megjelenítve).[39]

3. táblázat

Az outgroup- és ingroup-fókusz két tengelyére épülő klasztertipológia

(2-Step klaszteranalízis, MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció felvétel 2014, N=801)

	outgroup fókusz „határ, távolságtartás”	ingroup fókusz „tradicionalizmus”	előfordulás (%)
„xenofób”	++	++	24%
„xenofil”	-- --	-- --	16%
„omnifób”	+	--	30%
„omnifil”	--	+	30%

Belső logikájuk bizonyos hasonlósága alapján a négy típus két nagyobb – az elméletileg vagy ideológikusan *koherensnek tekinthető* két felső, és az ilyen értelemben eklektikus, illetve másfajta köznapi logikák szerint szerveződő két alsó – szegmensre osztható. Noha az ilyenfajta osztályozások nem mentesek az esetleges, netán önkényes elemektől, az bizonyára nem véletlen, hogy az ideológiailag koherens első *két típus részaránya lényegesen alacsonyabb*, mint az ilyen szempontból inkongruens másik kettőé. Az utóbbiak egyike egy – akár naiv vagy nem naiv jóhiszeműségen, akár az intézmények iránti általános bizalmon alapuló – pozitív alapállás, széleskörű befogadói habitus megnyilvánulása. A másik válfaj ennek ellentettjeként egy mindenoldalú bizalmatlanság lenyomata.[40] E két utóbbi típus azért is külön figyelmet érdemel, mert mindkettőnek megvan a maga „szabad vegyértéke” az outgroup- és ingroup-fókusz „tisztább” kombinációinak irányában. A konkrét szituációk,

38 Felmerülhet, vajon ezekben az eredményekben a többváltozós modell sajátosságai, az ideológiai-politikai tengelyek, esetleg további változók egymást keresztező szerepe nem játszik-e közre. A „szabad szemmel” is szemügyre vehető kétdimenziós bontások szerint azonban a fentiekhez hasonló a kép. Ahogyan további adatok szerint a felvétel előtt nem sokkal lezajlott 2014-es országgyűlési választáson a baloldali koalícióra szavazók válaszai is az outgroup-tengely közbülső sávjában, a Fidesz-támogatók közelében helyezkednek el (a skála magas értékei a Jobbik szavazóihoz kapcsolódtak). Az ingroup-fókusz másik tengelyén a politikai alapképlet tisztábban rajzolódott ki a Fidesz szavazóival a skála pozitív oldalán, a „Kormányváltók” támogatóival a másik végponthoz közelebb (míg a Jobbik hívei itt a közbülső sávban foglaltak helyet).

39 (Az egyes tengelyek ötfokú kategorizálása alapján) a pontos értékek a következők: xenofób 4,54 és 4,25, xenofil 1,72 és 1,53, omnifób 3,74 és 1,72, omnifil 2,01 és 3,87).

40 Goldberg–DiMaggio (ibid) némiképp hasonló jelleggel szól egy „hostile world” szindrómáról, s ezzel az általános averzióval jellemezhető népességszegmensről.

1.1 ábra. Ingroup/outgroup típusok régiók és településtípusok szerint

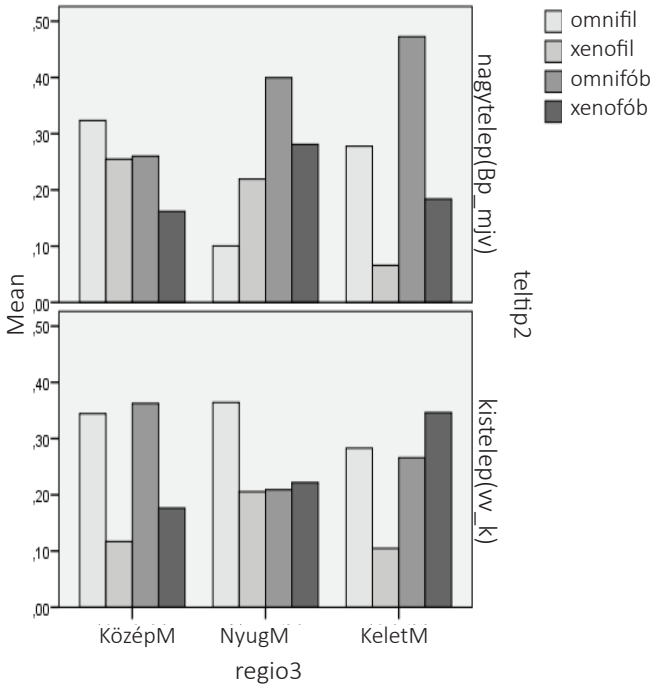

1.2. ábra Anyagi stressz mutatók régiók és településtípusok szerint

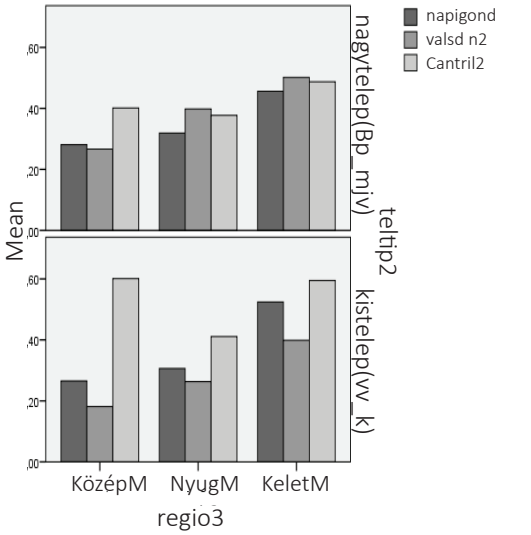

uralkodó beszédmódok, s nem utolsó sorban a nyilvános diskurzus napirendjének alakításában aktív szereplők kommunikációs készségének is függvénye, hogy ezek a potenciálok esetenként inkább az elhatárolódó, távolságtartó, vagy a nyitottabb viselkedésmódok irányában realizálódnak inkább.

A következőkben a szemléleti csoportok társadalmi hátterét, szociokulturális beágyazottságát még a mögöttük meghúzódó eltérő logikák szerint részletesebben vizsgáljuk, azonban egy már eddig is jelentősnek mutatkozó tényezőcsoport, a regionális és településjelleggel kapcsolatos kontextuális befolyások szerepét indokolt jobban szemügyre venni. A fenti ábra-együttes baloldali panelje (1.1 ábra) e két mozzanat szerint együttesen jeleníti meg az egyes típusok előfordulását (úgy, hogy a szemléletesség céljából a regionális mellett a településjelleg változó is összevont kategóriákkal – a fővárost és megyei jogú városokat magába foglaló nagyvárosi, illetve a kevésbé népes kistelepülési – kategóriákkal szerepel). A nagyvárosi és kistelepülési szegmenseken belül is jól kivehető az „omnifób" és „xenofób" típusoknak az ország keleti régióiban való hangsúlyos megjelenése (az előbbi inkább a nagy-, az utóbbi a kistelepüléseken). Mivel a felvétel időpontjában a 2015-tel berobbant migrációs válságjelenségek még nem éreztették hatásukat, más mozzanatok lenyomatát érdemes inkább keresni. Ahogyan már az előző elemzések is jelezték, az első helyek egyikén az anyagi gondok, a megélhetési-egzisztenciális fókusz kerülhet előtérbe. Az ábra-együttes jobboldali (1.2) panelje az előzőhöz hasonló bontásban néhány anyagi-gazdasági stressz (közvetlen megélhetési gond, személyes válságpercepció, alacsonyra értékelt anyagi státus és jövőbeli várakozás) mutatónak az alakulását mutatja be, az előzőhöz hasonlóan a keleti országrészben és részben a kistelepüléseken megjelenő kiemelkedésekkel. Bár az anyagi stressz és az outgroup-fókusz közti közvetlen kapcsolat a negatív viszonyulások irányában csak részben – mindenekelőtt a közvetlen megélhetési nyomás, észlelt napi gondok, nélkülözés terén – jut kifejeződésre, az itt jelzett regionális eltérések realitását a

gazdasági fejlettségnek például azok a nemzetközi adatai is alátámasztják, amelyek a három kelet-magyarországi régió mindegyikét az EU húsz legszegényebb területi egységéhez sorolják. (Míg a nyugati régiók közül csak a dél-dunántúli jelenik meg itt, a közép-magyarországi egy főre jutó GDP-szint pedig valamelyest az EU átlagát is meghaladja). Az eltérő külső munkaerő-piaci lehetőségek, s ennek belső oldalán például a nemzetközi turizmusba való bekapcsolódás különböző szintjei maguk is hozzátesznek ehhez a regionális összképhez.

A regionális összefüggések hátterében az etnikai-kisebbségi tényező is szerepet játszhat; a mozzanat súlyát az előzőekben bemutatott elemzés is jelezte. Az országos népességarányoknak megfelelően, a kisebbségi családi szálakkal rendelkezők a kelet-magyarországi válaszadók közt fordulnak elő legmagasabb arányban, s bár ez a tényező – közvetlen hatásként – önmagában véve mérsékli a xenofób és omnifób típusok arányát, mintegy másodlagos kontraszthatásként növeli ez utóbbi előfordulást az ilyen szálakkal nem rendelkező többségi népesség körében.

4. táblázat

A külső és belső fókusznak a szemléleti logika két szegmensén belüli beágyazódása

(Optimal Scaling CATREG regresszióelemzés, MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció 2014, N=404, ill. 230)

		„köznapi eklektikus" típusok szegmense				„ideológiailag koherens" típusok szegmense			
		Beta	F	Sig	Imp	Beta	F	Sig	Imp
Demográfiai tényezők	életkor (4 kategória)	,072	2,838	,038	,016	,158	6,536	,000	,111
	nem	,051	,999	,369	,004	-,015	,056	,946	,001
	kisebbségi családi háttér	-,124	6,884	,001	,071	-,140	4,826	,009	,059
Erőforrás tényezők	iskolai végzettség (4 kat.)	,085	1,300	,274	,029	-,066	,296	,587	,015
	településtíp. (2 k., nagyv+)	-,237	18,867	,000	,158	,053	,536	,586	,027
	régió (3 kat.)	,233	18,139	,000	,133	,166	5,250	,006	,144
	anyagi státus (5 kat.)	-,029	,090	,765	,000	,120	1,512	,212	,010
Köznapi attitűdök, szemléleti orientációk	személyes válságpercepció	,107	5,661	,001	,046	,034	,665	,574	,003
	mat./posztmat. orient	,203	17,363	,000	,135	,135	5,347	,005	,070
	bizalom rádiusz	,169	11,809	,000	,116	,212	12,860	,000	,194
	politikai emóciók	,156	10,378	,000	,106	,090	3,149	,026	,047
Ideológiai-politikai orientációk	ideológiai orientáció (4 k.)	,084	3,463	,017	,005	,145	6,687	,000	,090
	bal-jobb azonosulás (3 k.)	-,125	4,805	,029	,074	,227	9,039	,000	,225
	liberális-konzervatív (3 k.)	,008	,012	,988	-,002	,033	,163	,686	,006
	mérsékelt-radikális (3 k.)	,186	11,689	,000	,109	-,022	,063	,802	-,001
	R2	,285				,303			
	adjR2	,216				,207			
	N	382				275			

A jelen tipológiai elemzések arra is lehetőséget adnak, hogy most már a jelzett két nagyobb – bizonyos értelemben hasonló belső logikájú – szegmensen belül is megvizsgáljuk az egyes tengelyek meghatározásában szerepet játszó tényezőket és azok magyarázatát, ahogy erre a 4. táblázat elemzéseiben kerül sor. Általános – és a korábbiakban jelzett kutatási előzményeket megerősítő – tapasztalat, hogy *a teljes mintában megfigyelthez képest valamennyi vonatkozásban és szemléleti-logikai szegmensben jelentősen nőttek a megmagyarázott hányadok*. Nem kevesebb figyelmet érdemel bizonyos tényezőknek, tényezőcsoportoknak a két szegmensen belül eltérő szerepe. *Az anyagi, gazdasági változók közül a személyes válságpercepció és a materialista/posztmaterialista (s ezen belül különösen az egzisztenciális hangsúllyal anyagi) beállítódás a köznapi*

szemléleti szegmens esetében, míg az orientációs mozzanatok, politikai momentumok főként az az ideológikus térfélen befolyásolják a vizsgált szindrómákat. Amíg *a politikai vonatkozások közül* a „koherens" szegmensnél inkább az ideológiai, addig *az „eklektikusoknál" az érzelmi motívumok (félelem, indulat)* jelennek meg nagyobb súllyal. A bizalom-rádiusz, a tágabb körre is kiterjedő bizalom általános foka ugyanakkor mindkét gondolkodási szegmensen belül a számottevő tényezők közé tartozik.[41]

4.4. Az alapkomponensek egy kapcsolathálózati modellje

Vizsgálódásaink egy olyan elemzéssel zárulnak, amely a kapcsolathálózati megközelítésmódot az eddigieknél közvetlenebbül is alkalmazza. A kiinduló viszonyulási elemek bevonásával itt ismét az analitikusabb részletek felé közelítünk, egyben a tágabb beágyazottság rajzolatának egy újabb szintjével. A network technikák kétoldalú (*2-mode*) eszközét használjuk, amely többfajta egység (természetes szereplők vagy különböző események, tárgyak, fogalmak) közti kapcsolatok, közvetlen vagy közvetett viszonylatok egyidejű kezelését teszi lehetővé. Egyik oldalon a kiinduló hat attitűdről, a másik oldalon az egyes ideológiai pólusok közti szemantikai összefüggésekről van szó, ahogy az egyes felfogásokat képviselő személyek, csoportok gondolkodásában e kapcsolódások megjelennek. Utóbbi vonatkozásban az idevágó dimenzió-együttes három (bal-jobb, liberális-konzervatív, mérsékelt-radikális) tengelypólusaihoz kapcsolódó pozitív és negatív viszonyulások (összesen háromszor négy, tizenkét ideológiai elem) jelenti a kiindulópontot. A két oldal elemeinek kapcsolatát egy (6*12-es) kétoldalú mátrix korrelációs együttese jeleníti meg.[42] A következő vizuális modell egy olyan (SVD) elemzés produktuma, amely a közvetett kapcsolatokat, illetve kapcsolathiányokat, a strukturális hasonlóságokat és különbözőségeket a közvetlen relációkhoz hasonló módon veszi figyelembe.[43] Mivel az egyes elemek közelségetávolsága, térképszerű elhelyezkedése áll középpontban, a közvetlen kapcsolatokat jelző összeköttetések (más network eljárásoktól eltérően) a rajzolaton nem jelennek meg. Megjelennek viszont a ponthalmazok egyes mezőnyeinek elkülönülését „szabadkézzel" felvillantó határvonalak – a szubjektív értelmezés bizonyos fokát óhatatlanul magukban hordozva.

A tanulmány kiinduló kérdésfelvetéseihez térhetünk vissza a kirajzolódó séma alapján. Ahogy a szemléletesebb képet szolgáló körvonalak is érzékeltetik, a csomópontok három blokkja különül el ideológiai-politikai beágyazottságuk alapján egy (e vonatkozásban egymástól) kevéssé elkülönülő jobboldali-konzervatív, egy radikális és egy (ugyancsak viszonylag közel kapcsolódó) baloldali-liberális szemantikai mezőben elhelyezkedve. Az elsőként említett blokk főként az ingroup-fókusz (önsztereotípia és tradicionális-autoriter hangsúlyú) komponenseit, a második az outgroup-fókusz (előítélet és politikai korrektség-deficit) alapelemeit foglalja magába, míg a harmadik blokk – az előzőekhez képest ellenkező előjellel – a külföld-sztereotípiák pozitív hangsúlyait. Az aktuálisan előtérbe került *migrációs attitűdök valahol a három mezőny közt egy közbülső sávban foglalnak helye*t (a baloldali-liberális blokkhoz talán még közelebb). Jelen elemzés kapcsán is hangsúlyozni kell az időtényező, az aktuális

41 A kvalitatív jellegű kategoriális (reziduális) eredményeket lásd: Függelék F3 táblázat.

42 Az elemzésben a három 11-fokú skála 1–4, illetve 7–11 foka képezi pozitív jelleggel az egyes póluselemeket, míg a (közbülső mezőket is bevonó) ellentett mezők ezek negatív vonatkozásait. A mátrix konkrét értékeit a két (viszonyulási és ideológiai) oldal elemei közti Spearman rho korrelációs együtthatók (illetve bizonyos transzformációval ezek kvintilisei) képezik.

43 A faktoranalízishez bizonyos fokig hasonló Singular Value Decomposition eljárás.

2.ábra
Ingroup, ill. outgroup viszonyulások és ideológiai tengelypozíciók egy szemantikai network rajzolata (UCINET_6.4 2-mode Singular Value Decomposition, MTA–ELTE Peripato 2014)

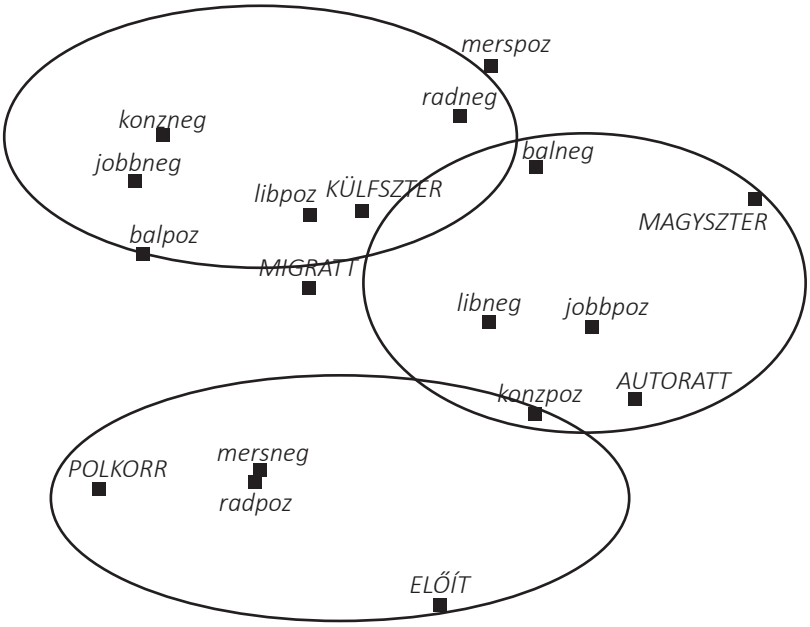

kontextus szerepét, azonban a mélyebben fekvő gondolkodási sémák itt kifejeződő mintázatai az aktuális történések értelmezésében is segítségünkre lehetnek.

5. Összefoglalás, kitekintés

A feltárt kutatási eredmények több ponton is alátámasztották az idegenekkel, kisebbségekkel, a külső és saját csoportokkal kapcsolatos gondolkodási sémák összetett, belsőleg tagolt és a tényezők széles köre által kondicionált szerkezetét. A szerveződés fontos elemeként viszonylag tisztán elkülönülnek egymástól a fő hangsúlyaikban negatív viszonyulást kifejező outgroup-, és velük szemben az önkép pozitív elemeit megjelenítő ingroup-fókuszú nézet-együttesek.[44] Fontos megfigyelés, hogy a szóban forgó tengelyek alapján kirajzolódó gondolkodási típusok között számottevően kevesebben tartoznak az ideologikusan koherens szemléleti válfajokhoz. A népesség jelentős része ilyen értelemben inkoherens, eklektikusnak is tekinthető vélekedéseket mondhat magáénak. Az utóbbi kombinációknak is meglehet azonban a maguk logikája, ahogy a beágyazódásokban szerepet játszó tényezők széles – és esetenként tartalmilag egymást is keresztező – köre is utal erre. Anyagi válságérzet ugyanúgy járhat például együtt az elzárkózás, az éles határok attitűdjeivel, mint a kedvező státus féltése, miközben az egyik vagy másik fajta státuspozíció a tapasztalatok szerint nem feltétlenül korrelál a saját csoport hagyományainak, a nemzeti hovatartozás jegyeinek előnyben részesítésével. Hasonlóképp, bár a különböző ideológiai-politikai tengelyek (a bal-jobb dimenziótól a mérsékelt-radikálisig) számottevő szerepet játszanak e viszonyulásuk alakulásában, szerepük részben különbözik az outgroup- és az ingroup-vonatkozásban, eseten-

44 Jóllehet ezek az eredmények országos minta makro-megközelítéséből, csoportszituációtól független személyes interjúkból valók, egybecsengenek velük az iskolai mikro-miliők etnikai viszonylatait és ezen belül a kisebbségi beállítódásokat feltáró olyan kutatási tapasztalatok, amelyek a kisebbségi és a többségi kultúrával kapcsolatos pozitív és negatív attitűdök párhuzamos működésének eseteiről adnak számot (lásd: Neményi 2012).

ként nem is a szokásos mintákat követve. Társadalmi-demográfiai és közvetlenül ideológiai-politikai jellemzők mellett más változók további szélesebb köre is jelentős szerepet játszik e szemléleti sémák alakulásában. Míg például a bizalom rádiusza a különböző gondolkodási szegmensekben egyaránt érvényre jut, több szempontból különbözik is egymástól az ideológiailag rendezett és az inkoherens – gondolkodási típusokat befolyásoló tényezők rangsora. Míg például az előbbinél az ideológiai orientáció kristályosabb jellemzői, az utóbbinál a politika világának érzelmi lenyomatai, személyesen kifejezett félelmei, indulatai kerülnek inkább előtérbe. S bár érdekek és értékek, racionális megfontolások és emóciók, indulatok elméletileg és részben empirikusan is az egyik vagy másik fókuszhoz inkább köthetők, e különböző befolyások végső soron összefonódnak egymással, és szituációnként eltérő súllyal jutnak kifejezésre, amikor valaki egy adott kérdésben mindezt spontán mérlegel, amikor az álláspontját egyik vagy másik irányban kialakítja. Ezeken kívül egy sor olyan további tényező is befolyásoló szerepet játszhat, melyeket kutatásunk már nem foghatott át: a közvetlen csoportbefolyástól a médiatartalmakig és a kormányzati propaganda eszközeiig, s nem utolsó sorban a sokkszerű események sorozatáig a világ különböző pontjain. Ezek – hosszabb vagy rövidebb időre – alighanem minden másnál meghatározóbban alakíthatják a szóban forgó vélekedéseket.

Epilógusként hadd idézzük fel a már említett Cantril (1940) egy klasszikus kutatását a harmincas évek végéről, a II. világháború előestéjéről. Apropója a marslakók inváziójáról szóló (egykori sci-fi) rádiójáték volt, amelyet az eseményt tényként megélő sok ezernyi hallgató pánikszerű megnyilvánulásai követtek.[45] S bár a vizsgálat kiválóan mutatta be e reakciók hátterét, a befolyásolhatóság, mentális törékenység motívumait, nem voltak alaptalanok azok a kritikák sem, amelyek a szóban forgó hatás bizonyos túldimenzionálására utaltak (egyebek közt arra, hogy az adást a népességnek csak pár százaléka hallgatta, és e hallgatóságnak is csak töredéke reagált az ominózus módon). S némiképp ehhez is kapcsolódóan, hadd említsük meg az utolsó gondolatok közt a bezárkózás év végi fordulatáról beszámoló Medián-kutatásnak azt a nem kevésbé lényegesnek tűnő további adalékát, mely az aktuális problémalista elején ezúttal is a gazdaság és a munkanélküliség „örökzöld" témái regisztrálta, miközben a menekültügy csak ezek után következett a legfontosabbnak tekintett társadalmi problémák között. Ha az események nem egyszer szédítő forgatagát józanul próbáljuk követni, gyorsan változó és tartós, efemer és mélyebben fekvő momentumok tapasztalatai egyaránt rendelkezésünkre állhatnak – még ha ezek világos elkülönítése nem is mindig egyszerű.

45 Említést érdemel, hogy az inváziókénti észlelt betelepülés momentuma – kevésbé fiktív nagyvárosi környezetben, kisebbségi összefüggésben – már jó egy évtizeddel korábban felmerült Bogardus (1925) már idézett munkájában.

HIVATKOZÁSOK

Allport, G. W. (1954) *The Nature of Prejudice.* Cambridge, MA: Perseus Books.

Angelusz R. (1983) *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat.

Angelusz R. (1996) *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon.

Angelusz R. – Tardos R. (1991) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE–MKI.

Angelusz R. – Tardos R. (2005) Ideológiai pluralizmus és politikai tagolódás. In Sándor P. – Vass L. – Tolnai Á. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2004.* Budapest: DKMKA, 143–173.

Baldassarri, D. – Goldberg, A. (2014) Neither Ideologues nor Agnostics: Alternative Voters' Belief System in an Age of Partisan Politics. *American Journal of Sociology,* 120 (1), 45–95. http://dx.doi.org/10.1086/676042.

Bernát A. – Sik E. – Simonovits B. – Szeitl B. (2015) *Attitudes toward refugees, asylum seekers, migrants. First results* (October 2015). Budapest: TÁRKI Social Research Institute.

Blau, P. (1994) *Structural Contexts of Opportunities*. Chicago: University of Chicago Press.

Blau, P. – Schwartz, J. E. (1994) *Crosscutting Social Circles: Testing A Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. New York: Academic Press.

Bogardus, E. S. (1926) Social distance in the city. *Proceedings and Publications of the American Sociological Society,* (20) 40–46.

Brewer, M. B. (1999) The Psychology of Prejudice. Ingroup Love or Outgroup Hate? *Journal of Social Issues,* 55(3), 429–444. http://dx.doi.org/10.1111/0022-4537.00126.

Buchanan, W. – Cantril, H. (1953) *How Nations See Each Other.* Urbana: University of Illinois Press.

Cacioppo, J. T. – Gardner, W. L. – Berntson, G. G. (1997) Beyond Bipolar Conceptualizations and Measues. *Personality and Social Psychology Review,* 1 (1), 3–25. http://dx.doi.org/10.1207/s15327957pspr0401_2.

Cantril, H. (1940) *The Invasion from Mars. A study in the psychology of panic.* Princeton, NJ: Princeton UP.

Converse, P. E. (1964) The Nature of Belief Systems in Mass Publics. In Apter, D. (ed.) *Ideology and Discontent.* New York: Free Press.

Delhey, J. – Newton, K. – Welzel, Ch. (2011) How general is trust in "most people"? Solving the radius of trust problem. *American Sociological Review,* 76 (5) 786–807. http://dx.doi.org/10.1177/000312241142081.

Douglas, M. (1978) *Cultural Bias.* London: Royal Anthropological Institute.

Eurobarometer (2015) EB/EP 84.1 Brussels, 14 October 2015.

Goldberg, A. – DiMaggio, P. (2015) *Searching for Homo Economicus: Institutional Boundaries and Americans' Construals of and Attitudes toward Markets.* http://web.stanford.edu/~amirgo/docs/homoecon.pdf.

Haidt, J. – Graham, J. – Joseph, C. (2009) Above and Below Left–Right: Ideological Narratives and Moral Foundations. *Psychological Inquiry,* 20: 110–119. http://dx.doi.org/10.1080/10478400903028573.

Hann E. – Róna D. (2015) *A kormányzati kommunikáció elérte célját.* Budapest: Medián – HVG, 2015. dec. 19.

Hetherington M. J. (2009) Putting Polarization in Perspective. *British Journal of Political Science,* (39) 413–448. http://dx.doi.org/10.1017/s0007123408000501.

Juhász A. – Krekó P. – Molnár Cs. (2014) A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet változása. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 4: 25–55. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.25.

Katz, D. – Allport, F. H. (1931) *Students' Attitudes.* Syracuse, NY: Craftsman Press.

Lakatos, Z. (2015) Traditional values and the Inglehart Constructs. *Public Opinion Quarterly*, Vol. 79, Special Issue, 291–324. http://dx.doi.org/10.1093/poq/nfv005.

LaPiere, R. (1934) Attitudes versus actions. *Social Forces,* 13 (2), 230–237. http://dx.doi.org/10.2307/2570339.

Marsden, P. V. (1988) Homogeneity in Confiding Relations. *Social Networks,* (10), 57–76. http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733(88)90010-x

Maslow, A. H. (1943) A Theory of Human Motivation. *Psychological Review,* 50, 370–396. http://dx.doi.org/10.1037/h0054346.

McPherson, M. – Smith-Lovin, L. – Cook, J. M. (2001) Birds of a feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology,* (27), 415–44. http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415.

Meulman, J. J. – Heiser, W. (2009) *PASW Categories 18.* Chicago: SPSS Inc.

Miller, D. T. – Monin, B. – Prentice, D. A. (2000). Pluralistic ignorance and inconsistency between private attitudes and public behaviors. In Terry, D. J. – Hogg, M. A. (eds.) *Attitudes, behavior, and social context.* Mahwah, NJ: Erlbaum, 95–113. http://dx.doi.org/10.1111/pere.12030.

Neményi M. (2012) Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra. *Szociológiai Szemle,* 22 (2), 27–53.

Perez, E. O. – Hetherington, M. J. (2014) Authoritarianism in Black and White: Testing the Cross-Racial Validity of the Child Rearing Scale. *Political Analysis,* 22 (3), 398–412. http://dx.doi.org/10.1093/pan/mpu002.

Peripato Kutatócsoport (2015) *Válság és társadalmi innováció Survey Gyorsjelentés.* Budapest: MTA – ELTE Peripato, http://peripato.tatk.elte.hu/index.php?mod=cikk&cikkid=81.

Podolny, J. (2005) *Status Signals.* Princeton, NJ.: Princeton University Press.

Publicus Research (2015) *Hungary, Refugee Crisis: A Divided Country.* Publicus/Vasárnapi Hírek 2015. szept.

Quinnipac (2015) *Quinnipeck University Poll.* December 22, 2015, http://www.quinnipiac.edu/news-and-evens/quinnipiac-university-poll/national/release-detail?ReleaseID=2311.

Simmel, G. (1908) *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung.* Berlin: Duncker & Humblot.

Simonovits B. (2014) Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjeinek alakulása 1992 és 2014 között. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI

Smith, J. A. – McPherson, M. – Smith-Lovin, L. (2014) Social Distance in the United States: Sex, Race, Religion, Age and Education Homophily among Confidants, 1985 to 2004. *American Sociological Review*, 79 (3), 432–456. http://dx.doi.org/10.1177/0003122414531776

Tardos R. (2008) Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég,* (50) 1–46.

Tardos R. (2015) Elismerés, presztízs, kizárás, társadalmi tőke. *Replika* (92–93), 59–76.

Taub, A. (2016) *The rise of American authoritarianism.* Vox/Morning Consult. http://www.vox.com/2016/3/1/11127424/trump-authoritarianism.

TÁRKI Omnibusz – CEORG (2015) *A visegrádi országok lakosságának véleménye a menekültek befogadásáról.* Budapest: TÁRKI, 2015 október.

Vajda M. (2015) Mi az idegen? Ki egy idegen? *Korunk*, 25 (9), 3–8.

Függelék

F1. ábra
A viszonyulási fókuszok vizsgálatának egy konceptuális sémavázlata

Alapelvek	konceptuális csomópontok	Out-group fókusz relevancia	In-group fókusz relevancia	szociológiai kiindulópont (rokonság)	(további) alapszerzők
Mechanikus „primitív” elvek	esély és közelség elv, homofília; szegregációs ellenelv	+	+	Blau	
	kontaktus hipotézis	+(-)	+	Blau	G. Allport
Szükségleti mozzanatok	elsődleges /másodlagos vonatkozások	elsődleges	másodlagos		Maslow
	materialista/posztmat. orient	egzisztencia/ státusmat.	státusmat/ posztmat		Inglehart
Kontextuális-normatív elemek	privát/nyilvános	privát	nyilvános	Dahrendorf	LaPiere, F. Allport, Katz
	miliőnyomás	+	++	Lazarsfeld, Coleman	Sherif, Asch
	grid/group orientáció	group	grid		M. Douglas
Normatív hangsúlyok	érdek/érték	érdek	érték	Weber	
	profán/szent	profán	szent	Durkheim	
	kizárás, társadalmi távolság	++	+	Bourdieu	Bogardus
Látásviszonyok, optikai csalódás, illúzió,	társas összehasonlítás	++	+	Merton	Festinger
	loss aversion, myopia	++	+		Kahneman
	pozitív/negatív hangsúly	negatív	pozitív		Cacioppo
	szimbolikus tőke, illúzió,	negatív	pozitív	Bourdieu	
	pluralizmus ignorancia, csendspirál		+		F. Allport, Noelle-Neumann

F1. táblázat
Az elemzés során alkalmazott változók együttese és alapjellemzői

		N	Minium	Maximum	Mean	Std. eviation
Függő változók	előítdsc3=befogad	866	0	1	,28	,45
	előítdsc3=szelekxen	866	0	1	,44	,50
	előítdsc3=xenofob	866	0	1	,29	,45
	autoratt3=nemaut	1000	0	1	,33	,47
	autoratt3=mérsaut	1000	0	1	,33	,47
	autoratt3=autoriter	1000	0	1	,34	,47
	migratt(BE1_2_4)	1000	0	3	,81	0,90
	polkorr2	858	1	2	1,61	,49
	magyszter	1000	-3	3	,59	1,95
	külfszter	1000	-3	3	,44	,99
Szociodemográfiai magyarázó változók	Sz1 A kérdezett neme (ffi 1 nő 2)	1000	1	2	1,53	0,50
	Sz2 Mikor született Ön?	1000	1923	1996	1966,15	17,76
	teltip4-4 kat.	1000	1	4	2,73	1,08
	regio3=Közép-M	1000	0	1	,30	,46
	regio3=Nyugat-M	1000	0	1	,30	,46
	regio3=Kelet-M	1000	0	1	,40	,49
	A kérdezett iskolai végzettsége-4 kat.	1000	1	4	2,38	1,08
	FOGLAKT78=vezet	1000	0	1	,04	,20
	FOGLAKT78=beoért	1000	0	1	,11	,31
	FOGLAKT78=egyszell	1000	0	1	,16	,36
	FOGLAKT78=önáll	1000	0	1	,07	,25
	FOGLAKT78=szakm	1000	0	1	,27	,45
	FOGLAKT78=bet_sm	1000	0	1	,19	,40
	FOGLAKT78=mg	1000	0	1	,03	,17
	FOGLAKT78=NINCSFOGL	1000	0	1	,13	,33
	foglmiliő=cég	1000	0	1	,12	,32
	foglmiliő=szak	1000	0	1	,16	,36
	foglmiliő=trend	1000	0	1	,05	,21
	foglmiliő=piaci_kisváll	1000	0	1	,11	,32
	foglmiliő=szolgált	1000	0	1	,20	,40
	foglmiliő=felsőperif	1000	0	1	,11	,32
	foglmiliő=alsóperif	1000	0	1	,26	,44
	osztidenT=felső-közép(_fels)	994	0	1	,04	,18
	osztidenT =középoszt	994	0	1	,39	,49
	osztidenT =alsó-közép	994	0	1	,25	,43
	osztidenT =munkoszt	994	0	1	,26	,44
	osztidenT =alsó	994	0	1	,07	,26
	Sz32=beosztással jól kijönnek,	1000	0	1	,30	,46
	Sz32=éppen hogy kijönnek,	1000	0	1	,45	,50
	Sz32=hónapról-hónapra anyagi gondok	1000	0	1	,18	,38
	Sz32=nélkülözések között élnek	1000	0	1	,03	,17
	Sz33=van kisebbségi családi szál	993	1	2	1,93	,262
	vallás=vallásos vagyok (egyház tanítása)	980	0	1	,14	,35
	vallás=vallásos vagyok a magam módján	980	0	1	,43	,50
	vallás=nem tudom megmondani	980	0	1	,07	,25
	vallás=nem vagyok vallásos	980	0	1	,32	,47
	vallás=más a meggyőződésem	980	0	1	,04	,21
	felekez3=kat	1000	0	1	,62	,49
	felekez3=prot	1000	0	1	,18	,39
	felekez3=felek_kívüli	1000	0	1	,13	,34
	felekez3=egyéb(vallás_NT_VH)	1000	0	1	,06	,24

Ideológiai-politikai, szemléleti-orientációs magyarázó változók	baljobb3 (bal 1 jobb 3)	857	1	3	2,22	0,82
	libkonz3 (lib 1 konz 3)	869	1	3	2,04	0,84
	mérsrad3 (mérs 1 rad 3)	881	1	3	1,61	0,75
	matposztmcl3=egzisztm	849	0	1	,38	,49
	matposztmcl3=státusm	849	0	1	,42	,49
	matposztmcl3=posztm	849	0	1	,20	,40
	ideoclu4=libzold	926	0	1	,28	,45
	ideoclu4=konzhivo	926	0	1	,29	,46
	ideoclu4=szoc_dem	926	0	1	,13	,33
	ideoclu4=nemzrend	926	0	1	,30	,46
	polattclu4=poltáv(közömb)	1000	0	1	,46	,50
	polattclu4=távol(fél)	1000	0	1	,12	,33
	polattclu4=pol_indulat	1000	0	1	,15	,35
	polattclu4=pol_közel	1000	0	1	,27	,45
	bizrádcl4=magkapcs	912	0	1	,25	,44
	bizrádcl4=bizhiány	912	0	1	,14	,34
	bizrádcl4=lokálisbiz	912	0	1	,21	,40
	bizrádcl4=omnibiz	912	0	1	,41	,49
	válsdincl4dsc=immun	1000	0	1	,38	,49
	válsdincl4dsc=stressz	1000	0	1	,22	,42
	válsdincl4dsc=kapaszk	1000	0	1	,25	,44
	válsdincl4dsc=depressz	893	0	1	,32	,47
	Cantrkombcl42=felső	893	0	1	,22	,41
	Cantrkombcl42=emelk	893	0	1	,27	,45
	Cantrkombcl42=csúsz	893	0	1	,19	,40
	Cantrkombcl42=alsó	893	0	1	,32	,47

F2. táblázat
Az outgroup- és ingroup-fókusz 1.
(szociodemográfiai, ideológiai-politikai) magyarázó modelljének részletes eredményei
(a kategoriális regressziós elemzések reziduális adatai alapján, a szignifikáns összefüggések esetében)

	outgr. fókusz	ingroup fókusz		outgr. fókusz	ingroup fókusz		outgr. fókusz	ingroup fókusz
cég	,908	1,464	vezető	-2,176	-1,193	egyházI TANÍT.	-,023	1,415
szak	-1,819	-,407	beoszt. ért.	,047	,384	maga módján	-,559	,419
trend	-,561	,439	rutin szell.	-1,257	-1,772	BIZONYTALAN	-2,382	-2,857
piaci_kisvállalk.	1,209	-,212	önálló	2,035	1,785	nem vallásos	1,288	-,609
szolgáltatási	-,479	-,928	szakmunkás	,384	-,089	más meggyőz	-,190	-,592
felső-periféria	1,097	-1,574	szakképzet-len	,073	,828	bal	,389	-1,432
alsó-perif. miliő	,078	,980	mezg. fiz.	2,222	-,500	bj_közép	-1,552	-,394
Budapest	-1,193	-,392	foglalk.nélk.	-,379	,505	jobb	,756	,988
Megyeszékhely	1,713	-1,649	felső_F.KÖZ.	-1,837	-1,903	lib	-	-,659
Város	,194	1,148	középoszt.	,882	-,450	lk-közép	-	-,876
Község	-,627	,222	alsó-közép	-1,446	-,007	konz	-	1,308
KÖZÉP-MAGYARORSZÁG	-,788	-1,471	munkoszt.	,157	1,551	mérsékelt	-,821	,837
NYUGAT-MAGYARORSZÁG	-1,266	11	alsó OSZT.	,581	-1,910	mr_közép	,486	-,546
KELET-MAGYARORSZÁG	,983	,316	gond nélkül	,660	2,988	radikális	1,860	-1,806
18-29	-1,546	-	beosztva jól	-,907	-,576			
30-44	,904	-	épp kijönnek	-,185	,453			
45-59	-,852	-	hóról-hóra	2,000	-,053			
60 fölött	,728	-	nélkülözé-sek	,975	-4,978			

F3. táblázat
A negatív outgroup-fókusz jellegzetes közegei az eltérő szemléleti logikákkal jellemezhető szegmenseken belül
(a kategoriális regressziós elemzések reziduális adatai alapján, a szignifikáns összefüggések esetében, az „omnifób", illetve „homofób" klaszterek irányában)

	„eklektikus" szegmens	„koherens" szegmens		„eklektikus" szegmens	„koherens" szegmens
18-29 év	-1,026	-,950	BIZALOMHIÁNY	1,419	1,841
30-44	1,335	,731	MAGKAPCSOLATI	,132	,002
45-59	,524	-1,591	LOKÁLIS_ RÁDIUSZ	1,443	-,805
60-	-,955	,749	ÁLTALÁNOS_ BIZALOM	-,973	-,725
Közép-Mo.	-1,470	-1,127	POl_távols_ félelem	2,084	
Nyugat-Mo.	,187	-,538	pol_indulat	,707	
Kelet-Mo.	,920	1,227	pol_közömb	,241	
egziszt_ materiális	1,139	,563	pol_közelség	-1,175	
státus_materiális	-1,094	,379	lib_zöld		-1,537
posztmat. orientáció	,247	-2,127	konz_hívő		-,012
válság_ immunitás	1,819		SZOC_szocdem		,272
kapaszkodás	,102		nemz_rend		1,158
stressz	-1,435				
depresszió	-,492				

Janky Béla[1]

A szegénység újratermelődése: A struktúrától a kultúráig, és vissza
Gondolatok Orlando Patterson és Ethan Fosse „The Cultural Matrix: Understanding Black Youth" című kötete kapcsán

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.89

Absztrakt

A tanulmány a kortárs észak-amerikai kultúraelméleteket bemutatva és azokra támaszkodva elemzi a tartós mélyszegénységben élő csoportok *kultúrája* és életlehetőségei közötti viszonyt. Amellett érvelek, hogy a közéleti vitákban és a tudományos diskurzusok egy részében a kulturális jelenségeket jellemzően túl szűken értelmezik, aminek súlyos társadalompolitikai következményei voltak, vannak és lehetnek. Elsősorban akkor, ha e szűken értelmezett kultúra érdemi hatásában hiszünk. Azonban ha a kultúra egy tágabb értelmezését tekintjük, az egyének társadalmi-gazdasági integrációjának vizsgálata tudományosan termékeny és társadalompolitikailag hasznos lehet. Az elemzés konklúziója, hogy a kulturális jelenségek hagyományos szemléletmódját elvetve, ugyanakkor a kulturális jelenségek bevonásától való félelmeket levetkőzve érthetjük meg jobban a mélyszegénység újratermelődésének mechanizmusait.

Kulcsszavak: szegénység, kultúra, struktúra, Patterson

Reproduction of poverty: Back and forth from structure to culture
An essay based on 'The cultural matrix' by Orlando Patterson and Ethan Fosse

Abstract

This non-comprehensive (review) essay focuses on the relationship between cultural traits and economic integration of social groups living in deep poverty. My argument relies on the contemporary cultural theories of American sociology. I suggest that current public and scientific discourses tend to adopt a narrow interpretation of culture. False but popular beliefs in the power of cultural forces defined in this narrow way could support harmful measures and policies. However, a more comprehensive concept of culture could lay the ground for fruitful investigations of economically relevant cultural effects. I conclude that in order to understand the reproduction of poverty better, sociologists should not shy away from the investigation of the roles of cultural traits but should refuse simplistic concepts of, and theories about culture.

Keywords: poverty, culture, structure, Patterson

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Janky Béla

A szegénység újratermelődése: A struktúrától a kultúráig, és vissza

Gondolatok Orlando Patterson és Ethan Fosse „The Cultural Matrix: Understanding Black Youth" című kötete kapcsán

Bevezetés[2]

Az alábbi elméleti tanulmány a mai modern jóléti államok tartós szegénységben élő polgárainak életlehetőségeivel foglalkozik, különös tekintettel azokra a szegényekre, akiket valamilyen etnikai kisebbséghez sorolnak. Fókuszában az a kérdés áll, hogy miképpen befolyásolhatja az életlehetőségeket a szegények etnikum-, státusz- és/vagy lakóhely-specifikus *kultúrája*. A későbbi elméleti és empirikus kutatásokat megalapozó elemzésben arra vállalkozom, hogy a Harvard egyetem két kutatója, Orlando Patterson és Ethan Fosse 2015-ben megjelent kötete kapcsán bemutatom és továbbgondolom a kortárs észak-amerikai szociológiában zajló kultúraelméleti vitákat.

Két tézis kifejtésére vállalkozom: *1. A közéleti vitákban és a szaktudományos diskurzusok egy részében a kulturális jelenségeket és folyamatokat túlságosan szűken értelmezik*: úgy gondolják, hogy az etnikai kultúrák legfontosabb aspektusai az etnikum-specifikus, koherens és tartós érték- és normarendszerek. E szemléletnek a társadalompolitikákra is kiható súlyos következményei vannak. *2. A kultúra érdemi hatást gyakorolhat az egyének gazdasági-társadalmi integrációt befolyásoló viselkedésmintáira*. Azonban *nem* a gazdasági és közösségi alapértékek az integráció szempontjából lényeges kulturális tényezők. Ráadásul a kulturális mintázatok a strukturális hatásokkal interakcióban befolyásolják az egyének életlehetőségeit; és egyes lényegi folyamatok esetében megalapozottan feltételezhető, hogy a kulturális befolyás nem korlátozza, hanem erősíti a strukturális hatások erejét.

A két tézis kifejtése során amellett érvelek, hogy a kulturális jelenségek hagyományos szemléletmódját elvetve, ugyanakkor a kulturális jelenségek bevonásától való félelmeket levetkőzve érthetjük meg jobban a mélyszegénység újratermelődésének mechanizmusait. Azt gondolom, hogy e mechanizmusok jobb megértése a jelenleginél hatékonyabb és a szegények emberi méltóságát is figyelembevevő társadalompolitikák kidolgozásának előfeltétele.

A tézisek nem új állítások, és a kifejtésükhöz használt érvek alapvonalai is a szakirodalomban már megjelent gondolatmenetekre épülnek. Ugyanakkor az érvelések egyes elemei új hozzájárulást jelenthetnek a tézisek körüli, utóbbi években felélénkült nemzetközi és hazai akadémiai vitákhoz.

2 A szerző témában folytatott kutatásait az MTA Bolyai Ösztöndíja támogatta. Az elemzés továbbá része a K 113208 jelű OTKA projektnek. Köszönettel tartozom Husz Ildikónak, a Socio.hu által felkért bírálóknak, valamint Hajdu Gábornak és Kristóf Lucának a tanulmány korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéseikért.

Szegénység és kultúra: egy régi vita újratöltve

Debreczeni József politikus, közíró, a Miskolci Egyetem szociológia tanszékének volt oktatója 2014 őszén könyvet jelentetett meg a hazai cigányságról. A könyv fontos tézise, hogy a roma szegényeket érintő társadalompolitikai erőfeszítéseket a roma kultúra egyes, a hazai cigány közösségek sajátos történelmére visszavezethető mintázatai nehezítik. Debreczeni tézisei széles nyilvánosságot kaptak a tömegkommunikációban, és rövid, de heves közértelmiségi vita bontakozott ki a munkáról (ld. Hell 2014, Marsovszky 2014, Setét 2014, Erőss 2015).

Egy évvel később Orlando Patterson volt politikus, közíró, a massachusetts-i Harvard Egyetem szociológia tanszékének oktatója szintén könyvet jelentetett meg a szegénység és kultúra viszonyáról (Patterson–Fosse 2015a). Kötetének fókuszában a gettókban élő feketék vannak. Látni kell, hogy akad néhány eltérés a két kötet és szerzőik között. Patterson (aki maga is fekete bőrű) ötven éve kutatja a rabszolgaság és a feketék stigmatizálásának történetét, a téma egyik legavatottabb kutatója (pl. Patterson 1967, 1982). Emellett legalább tizenöt éve dolgozik általános kultúraelméletén (Patterson 2001). Politikusi pályája során pedig Jamaica legnagyobb szabású szegénységenyhítő programjaiban vett részt a hetvenes években (Lambert 2014). Vele sokat vitatkozó tanszéki kollégája, a téma másik nagy hatású felvetője, Michèle Lamont a kultúraelmélet egyik legtöbbet hivatkozott kortárs kutatója, az Amerikai Szociológiai Társaság jelenlegi elnöke. Továbbá Patterson új publikációja nem csak egy hosszabb esszé, hanem egy közel hétszáz oldalas kötet, amelynek tucatnyi szerzője között közismert kvalitatív és kvantitatív szociológus ugyanúgy található, mint közgazdász és morálfilozófus. Lamont, Patterson és más kollégáik vitáját többek között a Harvard kultúra-témájú műhely-szeminárium sorozata kanalizálja jó pár éve; és az egyetem kutatói már öt éve szerkesztettek szakfolyóirat különszámot is ugyanerről a témáról (Small et al. 2010).[3]

Úgy látom, hogy a nyitottabb gondolkodás és az erősebb akadémiai háttér a hazainál jóval kifinomultabb tudományos és közéleti diskurzust eredményezett az Egyesült Államokban.[4] E diskurzusok és kontextusaik összehasonlítása tanulságos lehet, de a mostani elemzésemben nem foglalkozom a hazai tudományos és közéleti vitákkal. Az észak-amerikai kutatások eredményeire támaszkodva fejtem ki a bevezetőben ismertetett két tézist. Előtte néhány szó a jelenlegi amerikai viták előzményeiről.

Kultúra vagy struktúra: a régi vita

A mostani amerikai diskurzus jelentős hozzájárulás a problémakör megértéséhez, azonban Amerikában sem most lángolt fel először a tudományos vita arról, hogy bevonható-e a kultúra koncepciója a mélyszegénység reprodukciójának magyarázatába. A domináns álláspont hangsúlyai évtizedről évtizedre változtak. A kulturális magyarázatok teljes kizárásának hívei talán a hetvenes években voltak a legtöbben. Merev elzárkózásukat részben a hatvanas évekbeli szociológiai, illetve társadalompolitikai irodalom két alapművének feltételezett

3 Kétségtelen, hogy a téma Debreczeniéhez talán jobban hasonlító, laikus felvetésére is vannak fontos példák, például Németországban (Sarazzin 2010) és Franciaországban (Lagrange 2010 – tudományos reflexiókhoz ld. Fassin 2012, illetve Lamont in. Duvoux et al. 2011). Az is igaz, hogy néhány évvel ezelőtt Solt (2010a) terepkutatása nyomán itthon is indult a Debreczeni-féle vitánál mélyebb akadémiai diskurzus a témában (Dupcsik 2010, Lukács 2010, Solt 2010b, Rácz 2010); de ebben a vitában egyrészt a módszertani kérdések váltak hangsúlyossá, másrészt a kultúra kapcsán nem merültek fel az utóbbi 15–20 év elméleti eredményei. Ráadásul a cikk nyomán indult párbeszéd hamar lezárult.

4 Patterson (2015b) véleménycikke a New York Times-ban jó példa a téma közérthető és tudományosan is megfelelő kifejtésére.

káros hatásaira alapozták. Az egyik az ún. Moynihan riport (1965), amely a fekete családok problémáit, köztük a csonka családban felnövő gyermekek magas arányát kötötte össze a rabszolgaság örökségével. A másik mű Lewis (1966) elemzése a szegénység kultúrájáról, amelyben a korábbi strukturális korlátok viselkedési következményeinek továbbéléséről értekezik. A strukturalista álláspont képviselőinek kritikája részben politikai jellegű volt: a kulturalista magyarázatok elkerülhetetlenül erősítik az áldozatokat hibáztató gondolkodást, mivel azt sugallják, hogy a pozitív változásokhoz nem (csak) a közpolitikáknak, hanem a szegényeknek (is) kell változtatniuk, a viselkedési változásokat más nem teheti meg helyettük (Patterson–Fosse 2015b).

A nyolcvanas években Wilson (1987) óriási hatású gettókutatásai vetették fel a kultúra strukturális hatásokat közvetítő szerepét. Míg a korábbi „kulturalisták" és kritikusaik jellemzően a generációk közötti kulturális transzmisszióra koncentráltak, addig Wilson fontosnak tartotta a szegregált közösségekben működő kortárscsoport hatásokat is. A végső okok/változtatandók tekintetében ugyanakkor Wilson mindmáig strukturalista maradt: a gettótelepek felszámolásától és a szegények számára elérhető infrastruktúra javításától várja a problémák enyhülését.

A szociológia „kulturális fordulata" és a kulturális tanulmányok irányzatának megjelenése aztán számos, a kultúra koncepcióját befogadó etnográfiai kutatást alapozott meg a kilencvenes évektől. A fordulat ugyanakkor a magyarázó modellektől való elfordulást is jelentette, így a témában születő kutatások metodológiai alapjaik miatt nem szólhattak hozzá a kultúra versus struktúra vitához (Patterson 2014). Mindeközben már a nyolcvanas években, és később is időről-időre nagy visszhangot keltettek közírók kulturalista álláspontot hirdető tanulmányai. Az USA-ban talán a legnagyobb visszhangot Charles Murray politológus (1984) tézise keltette a függőség kultúrájáról.

Az amerikai társadalomtudományi porondon zajló mostani párbeszéd a „mérsékelt" strukturalizmus és a megújult kulturalista értelmezések konvergenciáját vetíti előre. A legfontosabb változás a korábbi vitákhoz képest, hogy mostanra konszenzus van arról, hogy a kulturális elemzéseket nem dominálhatják a koherens, komprehenzív, generációkon átívelő értékrendszerek vizsgálatai. Az értékek és normák interetnikus különbségei ugyanis jellemzően keveset magyaráznak a viselkedési mintázatok interetnikus eltéréseiből, miközben intraetnikus varianciájuk nagy. Ráadásul az ilyen típusú vizsgálatok okozzák a legtöbb, tudományt és társadalompolitikát egyaránt zavaró ideológiai vitát. A kortárs kultúrakutatók álláspontja, hogy nagyobb hangsúlyt kell helyezni más típusú kulturális folyamatokra és jelenségekre (pl. Small et al. 2010).

Szegénység és kultúra: a korábbi közelítésmód és következményei

Dolgozatom első kiemelt tézise, hogy a közéleti vitákban és a szaktudományos diskurzusok egy részében a kulturális jelenségeket és folyamatokat túlságosan szűken értelmezik, aminek a társadalompolitikákra is kihatós súlyos következményei vannak.

E szűk értelmezés alapja a kultúra fogalmának klasszikus, a Parsons-i elméleti keretekre épülő lehatárolása. Tömören és egyszerűsítve, a kultúra ebben az értelmezésben egy koherens rendszer, amelynek alapvető aspektusai (és egyben jól mérhető indikátorai) a korai szocializációval vagy legkésőbb a felnőtté válással megszilárduló értékek. A kulturális mintázatok környezeti ösztönzőkre adott válaszokból fejlődnek ki, azonban

miután megszilárdultak, generációkon keresztül képesek, ha nem is sértetlenül, ellenállni a változó környezet változó ösztönzőinek. Látnunk kell, hogy a kulturalista magyarázatok korábbi ellenzői is ebből az értelmezésből indultak ki.

A következő fejezetben, az újabb kultúraelméletek ismertetése kapcsán mutatom be, hogy miért tartom szűknek a kultúra Parsons-i értelmezését. A fenti tézis közéleti vitákra vonatkozó állítása egy erős sejtés, amelyre vonatkozóan nem ismerek meggyőző empirikus kutatási eredményt (például átfogó kvantitatív tartalomelemzést). A tézis tudományos diskurzusokra vonatkozó állításához fontos illusztráció a kurrens közgazdasági kultúrakutatások uralkodó álláspontja. Guiso és szerzőtársai (2006) a téma közgazdasági irodalmának áttekintésekor egyértelműen fogalmaztak: *„a kultúrát általános hiedelmekként és értékekként definiáljuk, amelyeket az etnikai, vallási és társadalmi csoportok meglehetősen változatlan formában örökítenek át generációról generációra."* (i.m. 23.o.)[5] A téma legjelentősebb közgazdász kutatói ma is ezt a szűk definíciót használják (Alesina–Giuliano 2015). Az idézett szerzők tisztában vannak azzal, hogy ez a lehatárolás számos kulturális jelenséget figyelmen kívül hagy, azonban a) ezt a szűk értelmezést szükségesnek tartják a gazdasági következmények értelmes oksági elemzéséhez; továbbá b) meggyőződésük, hogy gazdasági következménye csak az átörökíthető vélekedéseknek és értékeknek van (Guiso et al. 2006).

Az alábbiakban megpróbálom röviden rekonstruálni az etnicizált szegénység klasszikus, a fenti kultúraértelmezésen nyugvó kulturalista magyarázatát és a vele szembenálló ún. strukturalista álláspontot is. A társadalompolitikai implikációk bemutatása mellett mindkét magyarázat problémáira is felhívom a figyelmet.

A modern jóléti államok szegényei között felülreprezentált különböző etnikai csoportok sok tekintetben eltérnek egymástól, ahogy a többségi társadalmakkal való viszonyuk is változó. A velük szemben a többségi társadalomban elterjedt sztereotípiáknak azonban vannak közös vagy legalábbis sok csoportra alkalmazott elemei. Könnyen rekonstruálható egy olyan álláspont, amely az etnicizált mélyszegénység hagyományos kulturális magyarázatának sok társadalomban felbukkanó változatait közelíti kielégítően. Eszerint a szóban forgó (társadalmanként változó) hátrányos helyzetű kisebbség értékrendszere régre visszanyúló történeti okokból nem kompatibilis a modern piacgazdaságokban sikerre vezető viselkedésmintákkal, és/vagy a modern polgári társadalmak együttműködést szabályozó normáival (Gilens 1999, v.ö. Debreczeni 2014). Társadalmanként változó, hogy a kulturalista magyarázatok mely értékek és normák esetében látják lényegesnek az eltéréseket. A kulturális eltérések kapcsán jellemzően a kapitalista munkaetika, valamint az önfegyelem és a tervezés képességének hiányát, az erőszakra és általában a bűnözésre való hajlandóságot, a formális tanulásra képtelenséget, továbbá a szülői felelőtlenséget és esetleg a megbízhatatlanságot szokták emlegetni. Ezek mellett gyakran felmerül a többségi társadalommal szembeni közvetlenül ellenséges hozzáállás feltevése is (Fábián–Sik 1996, Gilens 1999).

Ahhoz, hogy megértsük a kultúra új típusú elemzésének sajátosságait és esetleges hozzáadott értékét a klasszikus kulturalista és a velük szembenálló klasszikus strukturalista magyarázatokhoz képest, érdemes a fenti magyarázatokban analitikusan elválasztható állításokat sorba venni.

5 Eredetiben: *„we define culture as those customary beliefs and values that ethnic, religious, and social groups transmit fairly unchanged from generation to generation."*

A klasszikus kulturalista magyarázatok következő elemeit érdemes elkülöníteni: a) a közösségi együttélés alapvető normáiban és/vagy a gazdasággal összefüggő értékekben mutatkozik eltérés a szegény kisebbség és a többségi társadalom között; b) ezek az értékek szülőről gyermekre vándorolnak sok generáció óta, és az egyéni életutak során alig változnak; c) ezek az értékek az etnikai csoport kollektív történetével magyarázhatók, és így általában jellemzőek az egész csoportra; és végül d) a régmúlt korok körülményeivel magyarázható, és az életút során nehezen változtatható értékek, ahogy a tapasztalat mutatja, erőteljesen ellenállnak a mai kor gazdasági és társadalmi ösztönzőinek.

A klasszikus kulturalista magyarázatot a fenti állításokra szétbontva jobban megérthetők a kulturalista álláspontot hangoztatók társadalompolitikai következtetései. a) Egyrészt a közösségi együttélés alapvető normáiban mutatkozó eltérések miatt meg kell érteni a többségi közvélemény egy részének kisebbséggel szemben elutasító magatartását, hiszen az nem feltétlenül egyes csoportok genetikai alacsonyabbrendűségét hirdető rasszizmus, csupán a társadalom alapvető működését biztosító közösségi morál védelme. Azaz nem a cigány embert, hanem a társadalom kohézióját veszélyeztető (sic) cigány kultúrát utasítja el a romaellenes nézeteket hangsúlyozó állampolgár. b) A morális távolság miatt a deszegregáció kikényszerítése nem etikus az érintett többségi népességgel szemben. c) Ráadásul a deszegregációnak és sok más költséges, a kisebbségi szegényeket segíteni kívánó társadalompolitikai erőfeszítésnek kérdésesek a hozadékai a finomabb gazdasági ösztönzőknek erősen ellenálló értékrendek miatt. d) Felmerülhet ugyanakkor, hogy a többségi morál alapján hozott erősebb, büntető jellegű ösztönzők már célt érnek, vagy legalábbis fenntartják a többségi közösség morálját és/vagy legalább nem pazarolják a társadalom erőforrásait. e) Amibe érdemes lehet befektetni, az a generációkon átívelő „átkot" megtörő, a családból hozott hagyományokkal szembeszálló paternalista értékközvetítés, elsősorban a legfiatalabbak felé.

Az újratermelődő szegénység hagyományos kulturalista magyarázatai könnyen szereznek népszerűséget a laikus közvélemény körében, mert jól látható vagy bizonyos észlelési torzítások nyomán látni vélt korrelációk mögé helyeznek plauzibilis oksági mechanizmusokat. Ha csak a demokratikus jóléti államok második világháború utáni történelmét tekintjük, akkor is számos intézkedést, programot és intézményt találunk, amelyek a fenti társadalompolitikai következtetésekre épültek.

Ugyanakkor szembeötlő a fenti társadalompolitikai következtetéseket megalapozó kulturalista magyarázatok néhány lényeges ellentmondása és empirikus problémája. Egyrészt az elmúlt évszázadban nagyon eltérő történetű populációkkal szemben terjedtek el a fenti kulturalista magyarázatokra épülő olyan sztereotípiák, melyek, miközben hivatkoznak egy-egy populáció egyedi történetére, egymáshoz nagyon hasonlítanak (v.ö. Fábián–Sik 1996, és Gilens 1999). Továbbá, miközben e sztereotipikus állítások generációkon átívelő, lassan változó kulturális mintázatokról szólnak, népszerűségük néhány, korábban stigmatizált etnikum esetében nagyon gyorsan csökkent. Azaz, egy generáció alatt gyakran megváltozik a többség véleménye arról, hogy egyes kisebbségek milyen tartós kulturális sajátosságokkal jellemezhetők (Madon et al. 2001). Emellett, a többségi társadalom sztereotípiáinak átalakulása mellett a szóban forgó etnikai csoportok viselkedési mintái is gyorsan változhatnak. A szóban forgó sztereotípiák által jellemzően érintett munkaerő-piaci integráció mellett például a demográfiai viselkedés mintázatai is gyorsan változnak időnként (Manski–Mayshar 2003, Ladányi–Szelényi

2004, Janky 2005). Végül ne feledkezzünk meg arról, hogy a sztereotípiákban szereplő értékkülönbségeket ritkán sikerül tudományos eszközökkel kimutatni; a stigmatizált csoportok tagjai jellemzően a mainstream társadalmi értékek támogatói (Harris 2011, Patterson 2015a).

Nehéz a fenti társadalompolitikai elvekre épülő intézkedések sikerességének megítélése. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nincs a klasszikus kulturalista paradigmát alkalmazó igazi jelentős sikertörténet, viszont van néhány látványos kudarc. Ezek közé sorolom a családjuktól elszakított ausztrál bennszülöttek történetét (pl. Petchkovsky–San Roque 2002), továbbá a kilencvenes években szigorított amerikai segélyezési és büntető politikák kétséges integrációs hatásait (pl. Andrews–Bonta 2010). E politikák részletes tárgyalása azonban szétfeszítené e tanulmány kereteit.

A fenti sémához hasonló gondolatmenetekkel vitatkozó klasszikus strukturalista magyarázatok azt hangsúlyozzák, hogy a gazdasággal összefüggő tevékenységek esetében a strukturális korlátok egyformán befolyásolják a különböző etnikai/kulturális hátterű emberek viselkedését. Az ilyen jellegű magyarázatok szerint az etnikai csoportok között megfigyelhető viselkedési különbségek mögött az erőforrások és döntési lehetőségek interetnikus varianciája húzódik meg.

Ha a strukturalista magyarázat állításait próbáljuk szétszálazni, akkor a következő feltevések kiemelését tartom fontosnak: a) Az emberek aktuális ösztönzőkre válaszolnak, az „értékek" változékonyak, és a strukturális hatásoktól függő endogén tényezőknek tekinthetők. b) Az etnikai hovatartozás és egyes viselkedési minták korrelációi az etnikum és a strukturális hatások korrelációjára vagy a kapcsolathálók által vezérelt erőforrás különbségekre vezethetőek vissza (azaz pl. az iskolai pályafutásokban mutatkozó roma-nem roma eltéréseket kielégítően magyarázza, hogy a romák jellemzően rosszabb anyagi helyzetű és kulturális tőkéjű családokból érkezve járnak rosszabb iskolákba, mint a többiek; továbbá pl. a rossz helyen lévő, szegregált gettókban jellemzően nehezebb megfelelő munkaerő-piaci információkhoz jutni személyes ismeretségeken keresztül, mint egy átlagos települési környezetben). Továbbá c) a megfigyelhető generációkon átívelő viselkedési mintázatok az etnikumtól független, családon belül átöröklődő emberi tőke-javak következményei (pl. az alultápláltság és a könyvek hiányának iskolai következményei a szegény családoknál), ahol az etnikum és a viselkedés korrelációja mögött nem áll valós oksági kapcsolat.

A strukturalista magyarázatot követők egyik fontos társadalompolitikai következtetése, hogy a szakértők és felelős politikusok feladata a közvélemény hamis oksági észleléseinek cáfolása. Továbbá, szemben a kulturalistákkal, a strukturalista magyarázati modell követői a deszegregációtól és a pozitív gazdasági ösztönzőktől viszonylag erős és gyors eredményeket várnak.

A klasszikus strukturalista álláspont és társadalompolitikai következtetései sem mentesek az ellentmondásoktól és kétséget ébresztő empirikus eredményektől. Először is, amikor ennek az álláspontnak a támogatói a kulturalista magyarázatokra hivatkozó sztereotípiák ellen harcolnak, gyakran a szegények életlehetőségeit befolyásoló értékeket, illetve vélekedéseket feltételeznek – a többségi társadalom tagjainak fejében. Mindeközben az etnikum-specifikus viselkedési mintázatokat strukturális tényezőkre visszavezető statisztikai elemzések jellemzően inkonkluzívak annyiban, hogy sokszor marad a rendelkezésre álló kontrollváltozók mellett megmagyarázatlan eltérés az etnikai csoportok között (ld. pl. Kertesi–Kézdi 2012). A klasszikus strukturalista

magyarázatokra épülő policy kísérletek, illetve intézkedések között is vannak komoly kudarcok. Elsősorban a nagy reményekkel várt lakhatási deszegregációs programok okoztak csalódást Európában és Észak-Amerikában az utóbbi egy-két évtizedben. Különösen nagy visszhangot váltott ki a *Moving to Opportunity* nevű amerikai deszegregációs program vegyes eredményekről beszámoló zárójelentése (Ludwig et al. 2013). Az 1994-ben kezdődött nagyszabású kísérletben öt észak-amerikai nagyváros több ezer, szegénygettóban élő családja kapta meg a lehetőséget, hogy voucherek segítségével jobb környékre költözzön. A program indítása feltehetően nem függetleníthető Wilson és kollégái gettókutatásainak következtetéseitől. A program zárójelentése szerint ugyanakkor a gettóból elköltözés fizikai és mentális egészségre gyakorolt pozitív hatása nem párosult a gazdasági integráció elősegítésével (Ludwig et al. 2013).[6]

Az alábbi fejezetből kiderül, hogy a kulturális jelenségek utóbbi két évtizedben elterjedt, befogadóbb értelmezései a klasszikus kulturalista és strukturalista nézőpontra alapozó elméletek ellentmondásainak csökkenését, egyúttal a két megközelítés kortárs változatainak konvergenciáját segítik elő. Az elméleti konvergencia a társadalompolitikai következtetések hasonulásával is jár.

Szegénység és kultúra: az új megközelítés

E tanulmány második fő állítása, hogy a kultúra érdemi hatást gyakorolhat az egyének gazdasági-társadalmi integrációt befolyásoló viselkedésmintáira. Ezt az állítást csak a kultúra fentiekben tárgyaltaknál összetettebb értelmezése alapján tartom értelmes és empirikusan is védhető állításnak. Ez az alábbiakban kifejtésre kerülő komplexebb értelmezés mára dominánssá vált a kulturális tanulmányok területén.

A kilencvenes évekre az ún. kulturális fordulat nyomán a szociológusok jelentős része elfordult a kultúra Parsons-i szemléletétől. Míg a korábbi elméleti keretben jelentős szerepet kaptak a koherens, komprehenzív, generációkon átívelő értékrendszerek, a kulturális tanulmányok újabb képviselői azt hangsúlyozzák, hogy számos fontos kulturális jelenség létezik az értékek mellett (és maguk az értékek sem állnak össze koherens rendszerré, ahogy Parsons feltételezte). Sőt, egyesek a kultúra egységes definiálásának a nehézségeit is felvetik; ehelyett különböző, önmagukban jobban megfogható kulturális jelenségeket azonosítanak (Small et al. 2010). A legfontosabb kulturális jelenségek közé tartoznak az értékek mellett a keretek, repertoárok, narratívák, szimbolikus határok, a társadalmi tőke és az intézmények.[7]

Az egységes kultúra-definíciót alkalmazó újabb elméleti törekvések közül Patterson (2014, 2015a) munkássága tűnik különösen hasznosnak e tanulmány téziseinek szempontjából. Patterson a kontinentális társadalomelmélet, a kognitív pszichológia és a szociálpszichológia mellett a játékelmélet fogalmi eszköztárát is mozgósítja. Meghatározásában a kultúra két, egymással interakcióban lévő komponensből áll. Egyrészt kollektíven létrehozott és bizonyos időbeli stabilitást mutató tudás-struktúrákból, másrészt e tudás-struktúrák körülményekhez alkalmazkodó, és jellemzően szintén személyközi interakciókba ágyazott gyakorlati felhasználásából. E gyakorlati felhasználás felel a viselkedésmintázatok, és hosszabb távon az alap tudás-struktúrák változásáért.

6 A program dizájnjának és értelmezésének korábbi szociológiai kritikájához ld. Sampson 2008, az eredmények újraértékeléséhez pedig ld. Chetty et al. 2015 – ez utóbbira még visszatérünk.

7 Elemzésemnek nem célja, hogy az egyes kulturális jelenségek és a szegénység újratermelődésének kapcsolatát mélyebben vizsgálja; ilyen típusú tanulmányra friss példa Lamont et al. 2014.

Patterson a klasszikus elméletekhez némileg hasonlóan a tudás-struktúrák deklaratív, procedurális és evaluatív típusai között tesz első szinten különbséget.

A fenti meghatározás kihangsúlyozza, hogy a kultúra nem értelmezhető a környezeti ösztönzőkre adott reakcióktól függetlenül, azokban manifesztálódik. Továbbá, kulturálisnak tekinthető minden olyan, környezeti ösztönzőkre adott csoport-specifikus reakció, amely csoport-specifikus előzetes tudáskészletet használ fel, vagy a környezeti információk személyközi interakciókban történő feldolgozása során ilyen tudáskészletet, és vele tartós viselkedési mintázatokat hoz létre (Patterson 2014, 2015a).

A kultúra ilyen befogadó szemléletével nem ellentétesek az etnicizált szegénység újratermelődésének hagyományos kulturalista magyarázatai. Ugyanakkor ez a közelítés megnyitja az utat olyan alternatív magyarázatok irányába is, amelyek mentesek a hagyományos kulturalista és strukturalista magyarázatok néhány, korábban idézett ellentmondásától.

Az újabb közelítésmód szegények kultúrájára vonatkozó feltevéseit is érdemes a klasszikus kulturalista elmélet értelmezésekor szétválasztott dimenziók mentén áttekinteni. a) A klasszikus kulturalista elmélet szerint a (kisebbségi) szegények a közösségi együttélésre vonatkozó normáikban és/vagy a gazdasággal összefüggő értékeikben térnek el a társadalom többségétől. Az új megközelítést alkalmazó kutatók egyrészt hangsúlyozzák, hogy ilyen jellegű eltéréseket ritkán találni. Másrészt ennél sokkal fontosabbnak tartják többek között a cselekvési készletek, kommunikációs stílusok és a bizalmi viszonyok eltéréseit. Mindezek az eltérések segítenek fenntartani a csoportok közötti szimbolikus határokat, amelyek viszont az említett kulturális különbségek fennmaradásához járulhatnak hozzá. b) A korábbi elmélet azt állítja, hogy a kulturális mintázatok szülőről gyermekre vándorolnak sok generáció óta, és az egyéni életutak során alig változnak. A kortárs elmélet ehelyett azt mondja, hogy a napi interakciók során a meglévő tudáskészletek folyamatosan újra-értékelődnek, csiszolódnak. Sokkszerű környezeti változások nyomán a kollektív tudáskészlet is gyorsan változhat – bár nem szükségszerű, hogy mindenfajta mintázat esetében történjen ilyen gyors változás. c) A klasszikus elmélet szerint az etnikum-specifikus kulturális mintázatok az etnikai csoport kollektív történetével magyarázhatók, ezért ezek az egész csoportra jellemző sajátosságok. Mára elég sok kutatási eredmény bizonyítja, hogy az etnicizált szegénység által érintett társadalmakban nem határolható le egyfajta kisebbségi szegénykultúra. Sokféle kulturális miliő él egymás mellett, gyakran szó szerint egymás mellett (Patterson–Fosse 2015b). Nincs egységes cigánykultúra, szegénykultúra, vagy szegény cigány kultúra. d) Végül, a hagyományos elmélet azt mondja, hogy a régmúlt korok körülményeivel magyarázható értékek erőteljesen ellenállnak a mai kor gazdasági és társadalmi ösztönzőinek. Ahogy a b) pontban kiemeltük, az új közelítés azt feltételezi, hogy a tudáskészletek a környezeti ingerek nyomán folyamatosan újraértékelődnek. A kultúra kortárs kutatóinak többsége tagadja, hogy minden kulturális folyamat a körülményekhez történő kollektív alkalmazkodást segítené elő. De az széles körben elfogadott, hogy egyes kulturális folyamatok részei a kollektív (és gyors) alkalmazkodásnak. Az is igaz, hogy más folyamatok erősebben állnak ellen a környezeti változásoknak, pontosabban a változásokra történő lokálisan optimális reagálás ezekben az esetekben egyes szuboptimálissá vált mintázatok fenntartását jelentheti. Az ilyen, paradoxnak tűnő helyzeteket hívja társadalmi csapdáknak a játékelmélet.

E tanulmány azt állítja, hogy a kultúra – a kulturális jelenségek itt tárgyalt sokszínű halmazaként értel-

mezve – érdemi hatást gyakorolhat az egyének gazdasági-társadalmi integrációt befolyásoló viselkedésmintáira. Egy fontos példán szeretném ezt a tézist demonstrálni. Tekintsük a kommunikációs mintázatokat! A kommunikációs mintázatok egyéb szerepeik mellett azért is fontos kulturális jelenségek, mert a külsőhöz hasonlóan segíthetik az egyének etnikai kategorizálását, és ennek nyomán a velük kapcsolatos általánosítások aktiválását. A kategorizálás és ennek kognitív, valamint viselkedési következményei erősítik a csoporthatárokat.

A kutatási eredmények megerősítik azt az erős hétköznapi tapasztalatot, hogy a beszédmódnak (a szókészlettől az intonációig) komoly hatása van a bizalmi viszonyok alakulására (Réger 1990, Orbe 1994, Ispa-Landa 2015); a bizalmi viszonyok gazdasági jelentősége pedig letagadhatatlan. Konkrétan arról van szó, hogy a szegregált szegények beszédmódját jellemzően etnikai beszédstílusként azonosítják a velük kapcsolatba lépő többségiek; és aktiválják a szegény kisebbségiekre vonatkozóan tipikusnak tekintett vélekedéseiket, miszerint az illető kisebbségi egyén inkompetens, akaratgyenge, illetve erkölcstelenségre hajlamos. A szóban forgó szegény ennek nyomán nem kap meg olyan üzletet, állást, hitelt vagy éppen jobb érdemjegyet, amelyre amúgy esélye lett volna.

Ahhoz, hogy az egyes, elegendően szegregált kisebbségi közösségekben kialakult beszédmódok hátráltassák e közösségek tagjainak integrációját (iskolai előmeneteltől kezdve az állásszerzésen keresztül az önálló üzleti tevékenységig), nem szükséges, hogy a szóban forgó egyének által vallott gazdaságetikai vagy általános együttélési normák különbözzenek a többségi társadalomban jellemző elvektől. Az ugyanakkor várható, hogy az ilyen érték-különbségekre vonatkozó többségi sztereotípiák jelentősen felerősítik a beszédmódban rejlő különbségek bizalomromboló hatását.

Sokan értenek egyet Wilsonnal (2009) abban, hogy a beszédmódban és a hasonló jellegű mintázatokban rejlő különbségek közvetlen hatásai csupán a strukturális tényezők mint végső okok befolyását közvetítik. Szerintük mindenekelőtt a lakóhelyi, iskolai és munkaerő-piaci szegregáció határozza meg a szóban forgó csoportközi eltérések kialakulását. A szegregáció felszámolásával az ilyen jellegű különbségek eltűnnek. Egyes kultúrakutatók ugyanakkor amellett érvelnek, hogy ez nem törvényszerű: ha a különbségek kialakultak, deszegregált környezetben is fenn tudnak maradni hosszabb ideig. Ispa-Landa (2015) például azt mutatja meg fehér és afroamerikai kamaszlányok iskolai kommunikációjának vizsgálatakor, hogy a deszegregáció és kontaktus nem feltétlenül vezet a sztereotípiák és félreértések elbontásához: ugyanazt a kommunikációs stíluselemet (fekete lányok cserfes hangossága) egészen máshogy értelmezik az iskolába később érkezett feketék, illetve a régóta ott tanuló fehérek; és egyik csoport tagjai sem érzik úgy, hogy saját viselkedésükön változtatni kéne. Ez pedig a negatív előítéletek és a kölcsönös bizalmatlanság fennmaradásával jár.

Ha hiszünk ezeknek a kutatási eredményeknek, akkor fontos példát találtunk második tézisünkre, nevezetesen arra, hogy az aktuális strukturális korlátokon túlmutató kulturális mintázatok befolyásolják a szegények életlehetőségeit. És ne feledjük, hogy e kommunikációs mintázatok alapvetően függetlenek a gazdaságetikai és együttélési normáktól!

A kommunikációs stílusok példája visszavezet a számos klasszikus és kortárs strukturalista által hangoztatott, valójában kulturalista állításhoz, miszerint a többségi társadalom sztereotípiái jelentős szerepet játszanak az etnicizált mélyszegénység újratermelődésében. Ugyanis e sztereotípiák aktiválását elősegíti, ha az átlag-

polgár észleli a saját maga és a szegények közötti kulturális határokat, és egy stigmatizált etnikum tagjaiként azonosítja őket.

A kommunikáció szélsőséges és látványos példája annak, amikor a gazdasági tevékenységekhez kötődő értékektől teljesen független kulturális jelenségek befolyásolják a szegények életlehetőségeit. De a kommunikáció a kulturális jelenségeknek nem az egyetlen olyan típusa, amely a gazdasági és közösségi alapértékektől meglehetősen független, mégis befolyásolja egy adott közösség tagjainak gazdasági integrációját. A készségek, gondolkodási keretek és viselkedési repertoárok potenciális hatásaira itt nem térek ki. Ezek tárgyalása e tanulmány kereteit szétfeszítő, megfontolt kifejtést igényel (ilyenre jó példa Lamont et al. 2014).

Túlmutat tanulmányom keretein annak részletes tárgyalása is, hogy a strukturális változások, különösen a deszegregáció nyomán milyen jellegű kulturális mintázatok esetében változhatnak gyorsan a korábban szegregált szegények viselkedési mintái, és milyen mintázatok esetében várható a korábbi minták megerősödése. Hipotézisem szerint ebből a szempontból az egyik elsődleges kérdés az, hogy a szóban forgó kulturális minták követése vagy elvetése döntéselméleti terminológiában vajon a) optimális megoldások tanulása a kortárs csoport tagjaitól; b) csoporton belüli, legalább részben identifikációs játszmák egyensúlyi stratégiájához történő illeszkedés; vagy c) csoportközi (részben identifikációs) játszmák egyensúlyi stratégiájához történő illeszkedés. Az a) esetben, a racionális döntéselméleti modelleken nyugvó intuíció szerint a strukturális változásokra történő reagálás gyorsaságát és/vagy hatékonyságát növeli, hogy nem egyéni alkalmazkodás, hanem ún. társas tanulás (kulturális folyamat) zajlik, ahol a többiek példájából is tanulva hozzuk meg döntéseinket (Charness–Sutter 2012). A b) esetben a hosszú idő alatt egymáshoz csiszolódott stratégiáktól a változó körülmények ellenére is nehéz lehet egyénileg eltérni, mert ha mindenki más a csoportban tartja magát az eredeti mintához, az új körülményekhez történő egyéni alkalmazkodás deviancia lehet, amelyet a közösség büntet. A c) esetben nehéz általános előrejelzést megfogalmazni. A csoportközi játszmák dinamikája konvergenciához és divergenciához is vezethet.

A kulturális jelenségek utóbbi két évtizedben elterjedt, fentiekben ismertetett befogadóbb értelmezései a strukturalista álláspont finomításához is hozzájárultak (ld. pl. Wilson 2009). Ez az elméleti magyarázatok konvergenciájához vezet. Az elméleti konvergencia tétje valós: a „kulturalista", illetve „strukturalista" jelzővel címkézett társadalompolitikai javaslatok közötti eltérések csökkennek. A kultúra befogadóbb értelmezését támogató különböző szociológusok konszenzuális véleménye, hogy a lakóhelyi deszegregáció elősegítése az egyik legalapvetőbb a mélyszegénység újratermelődését gátló kormányzati feladatok közül. Azonban az új megközelítés a korábbi kulturalistákhoz képest ehhez kevésbé társít explicit nevelési feladatokat, sokkal jobban hisz a spontán alkalmazkodási folyamatokban. Ugyanakkor, és ez nagyon lényeges, az új megközelítés a korábbi strukturalistákhoz képest kevésbé türelmetlen, nem vár gyors eredményeket. Jó példa erre a korábban említett nagyszabású amerikai deszegregációs kísérlet, a *Moving to Opportunity* program eredményeinek értelmezése. Az alapvetően a hagyományos strukturalista paradigmán nyugvó hivatalos közgazdasági elemzések a rövid távú és mindenkire kiterjedő gazdasági eredmények elmaradása miatt jelentős részben eredménytelennek minősítették a programot (Ludwig et al. 2013). Az új kulturalista közelítés egyik prominens képviselőjeként Sampson (2008) már korábban bírálta a gyenge kísérleti „ingerhez" képest erős és türelmetlen várakozásokat. A program

közelmúltban megjelent újraértékelése pedig megmutatta, hogy a kamaszkor előtt új lakóhelyre került szegények esetében valóban érdemi előrelépés történt, már rövid távon, még a gyenge program ellenére is (Chetty et al. 2015).

Összegzés

Tanulmányomban a kultúra lehetséges szerepét vizsgáltam a mélyszegénység újratermelődésében. Arra törekedtem, hogy a hazainál jelentősebb intellektuális erőforrásokat mozgósító jelenlegi észak-amerikai szociológiai diskurzus egyes megfontolásait becsatornázzam a hazai szaktudományos párbeszédbe, és továbbgondoljak néhány ott felvetett tézist. Azért mertem szűkíteni a szakirodalmi fókuszt, mert az ott most folyó diszkusszió résztvevői felhasználják az elmúlt öt évtized angolszász szegénység-, kultúra- és etnicitás-irodalmának tanulságait, továbbá beépítik az elmúlt évtizedek kontinentális kultúraelméleteinek számos elemét.

Nehéz helyzetben vannak azok a szakemberek, akik a tartós mélyszegénység gyökereiről és enyhítéséről szólva a strukturális tényezők szerepét hangsúlyozzák a laikus közvélemény előtt. Ugyanis a hétköznapi megfigyelők könnyen fedeznek fel kulturális különbségekre utaló viselkedési korrelációkat, és minden nehézség nélkül azonosítanak ránézésre társadalmi csoportokat. Az igaz, hogy a második világháborút követő évtizedekben szociálpszichológiai kutatások tömege mutatott rá az ilyen hétköznapi megfigyelésekben rejlő torzításokra és e torzítások nyomán létrejövő hamis oksági következtetésekre. Ezekre az eredményekre jogosan lehet hivatkozni. Ugyanakkor számos tudományos igényű elemzés mutatta meg azt is, hogy strukturális tényezőkkel nehezen magyarázható csoportközi eltérések tényleg léteznek, az életlehetőségeket érdemben befolyásoló viselkedési minták esetében is. Meggyőződésem, hogy ezek politikai-világnézeti indíttatású tagadása nem szolgálja a társadalomtudományok, a társadalompolitika és az érintett csoportok érdekeit.

Tanulmányomban azt kívántam megmutatni, hogy a kulturális hatások elismerése nem jelenti a társadalmi folyamatok áldozatainak hibáztatását, sem a társadalompolitikai erőfeszítések lehetőségeivel szembeni szkepszist, továbbá nem következik belőle, hogy a kultúra szerepét elismerő társadalompolitikusnak a mélyszegénységben élők viselkedésének és gondolkodásának változását vagy változtatását kellene várnia/elvárnia. A bevezetőben felvázolt két tézis mögött meghúzódó állításom az, hogy a kulturális hatásokat nem tagadni kell, hanem jobban megérteni azoknak is (közéjük tartozom én is), akik morális/világnézeti alapon csak a strukturális tényezők változtatására irányuló törekvéseket tartják elfogadhatónak, és félnek a hétköznapi kulturalista értelmezések inherensen áldozathibáztató gondolataitól.

Hivatkozások

Alesina, A. F. – Giuliano, P. (2015) *Culture and Institutions*. CEPR Discussion Paper Series DP10773.

Charness, G. – Sutter, M. (2012) Groups make better self-interested decisions. *The Journal of Economic Perspectives*, 157–176. http://dx.doi.org/10.1257/jep.26.3.157

Chetty, R. – Hendren, N. – Katz, L. F. (2015) *The Effects of Exposure to Better Neighborhoods on Children: New Evidence from the Moving to Opportunity Experiment.* National Bureau of Economic Research Working paper No. w21156. http://dx.doi.org/10.3386/w21156

Debreczeni J. (2014) *Ne bántsd a cigányt!* Budapest: DE.HU.

Dupcsik Cs. (2010) Mentalitások és kutatások. *Esély 2010/2*, 73–82.

Duvoux, N. (2011) Culture et pauvreté: perspectives transatlantiques. Débat entre Michèle Lamont & Hugues Lagrange. *La Vie des idées*, 19 juillet 2011. ISSN : 2105–3030. URL: http://www.laviedesidees.fr/Culture-et-pauvrete-perspectives,1556.html

Duvoux, N. – Tenret, E. – Vezinat N. (2011) Culture of Poverty and Social Resilience. An interview with Michele Lamont. *Books and Ideas*, 20 May 2011. ISSN : 2105–3030. URL: http://www.booksandideas.net/Culture-of-poverty-and-Social.html

Erőss G. (2015) Cigányútra ment a DK. *Népszabadság* 2015.01.08., nol.hu URL: http://nol.hu/velemeny/ciganyutra-ment-a-dk-1508433

Fábián Z. – Sik E. (1996) Előítéletesség és tekintélyelvűség. In. Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, Századvég, 381–413.

Fassin, É. (2012) Sexual Democracy and the New Racialization of Europe. *Journal of Civil Society*, *8*(3), 285–288. http://dx.doi.org/10.1080/17448689.2012.738887

Gilens, M. (1999) *Why americans Hate Welfare?* Chicago: University of Chicago Press. http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226293660.001.0001

Guiso, L. – Sapienza, P. – Zingales, L. (2006) Does Culture Affect Economic Outcomes? *The Journal of Economic Perspectives*, *20*(2), 23–48. http://dx.doi.org/10.3386/w11999

Harris, A. L. (2011) *Kids don't want to fail*. Harvard University Press. http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674060999

Hell I. (2014) Debreczeni és a cigányok. Galamus.hu, 2014. december 10. URL: http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=427251_debreczeni_es_a_ciganyok

Ispa-Landa, S. (2015) Effects of Affluent Suburban Schooling: Learning Skilled Ways of Interacting with Educational Gatekeepers. In Patterson, O – Fosse, E. (szerk.) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press, 393–414. http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085.c18

Janky B. (2005) A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 136–148.

Kertesi G. – Kézdi G. (2012) A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle,* 59: 798–853.

Lagrange, H. (2010) *Le déni des cultures*. Seuil.

Lambert, C. (2014) The Caribbean Zola. *Harvard Magazine,* 2014 November-December. URL: http://harvardmagazine.com/2014/11/the-caribbean-zola

Lewis, O. (1966) *La vida: a Puerto Rican family in the culture of poverty-San Juan and New York*. New York: Random House.

Ladányi J. – Szelényi I. (2004) A kirekesztettség változó formái. Budapest: *Napvilág*.

Lamont, M. – Beljean, S. – Clair, M. (2014) What is missing? Cultural Processes and Causal Pathways to Inequality. *Socio-Economic Review*, *12*(3), 573–608. http://dx.doi.org/10.1093/ser/mwu011

Ludwig, J. – Duncan, G. J. – Gennetian, L. A. – Katz, L. F. – Kessler, R. C. – Kling, J. R. – Sanbonmatsu, L. (2013) Long-Term Neighborhood Effects on Low-Income Families: Evidence from Moving to Opportunity. *The American Economic Review*, 103(3), 226–231. http://dx.doi.org/10.1257/aer.103.3.226

Lukács Gy. (2010) A telepi cigány és az ő kontextusai. *Szociológiai Szemle,* 20(3), 76–82.

Madon, S. – Guyll, M. – Aboufadel, K. – Montiel, E. – Smith, A. – Palumbo, P. – Jussim, L. (2001) Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(8), 996–1010. http://dx.doi.org/10.1177/0146167201278007

Manski, C. F. – Mayshar, J. (2003) Private Incentives and Social Interactions: Fertility Puzzles in Israel. *Journal of the European Economic Association*, 1(1), 181–211. http://dx.doi.org/10.3386/w8984

Marsovszky M. (2014) Debreczeni József, ne bántsd a cigányt*! Galamus.hu* 2014. december 5. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=426296_debreczeni_jozsef_ne_bantsd_a_ciganyt

Murray, C. (1984) The War on Poverty 1965–1980. *The Wilson Quarterly*, 94–136.

Orbe, M. P. (1994) "Remember, It's Always Whites' Ball": Descriptions of African American Male Communication. *Communication Quarterly*, 42(3), 287–300. http://dx.doi.org/10.1080/01463379409369935

Moynihan, D. P. (1965) *The Negro Family: The Case for National Action*, Washington, D.C., Office of Policy Planning and Research, U.S. Department of Labor.

Patterson, O. (1967) *The Sociology of Slavery*. Macgibbon & Kee.

Patterson, O. (1982) *Slavery and Social Death*. Harvard University Press.

Patterson, O. (2001) Taking culture seriously: A framework and an Afro-American Illustration. In Harrison L. E. – Huntington S. P. (szerk.) *Culture matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books, 202–218.

Patterson, O. (2014) Making sense of culture. *Annual Review of Sociology*, 40: 1–30. http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043123

Patterson, O. (2015a) The Social and Cultural Matrix of Black Youth. In. Patterson, O – Fosse, E. (szerk.) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press, 45–137. http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085.c4

Patterson, O. (2015b) The Real Problem With America's Inner Cities. *The New York Times, Sunday Review*, Opinion, 9 May 2015. URL: http://www.nytimes.com/2015/05/10/opinion/sunday/the-real-problem-with-americas-inner-cities.html

Patterson, O. – Fosse, E. (szerk.) (2015a) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press. http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085

Patterson, O. – Fosse, E. (2015b) Introduction. In Patterson, O. – Fosse, E. (szerk.) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press, 1–25. http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085.c1

Petchkovsky, L. – San Roque, C. (2002) Tjunguwiyanytja, Attacks on Linking: Forced Separation and Its Psychiatric Sequelae in Australia's 'Stolen Generations'. *Transcultural Psychiatry*, 39(3), 345–366.

Rácz A. (2010) Variációk egy témára. *Szociológiai Szemle,* 20(3), 134–142. http://dx.doi.org/10.1177/136346150203900304

Réger Z. (1990) *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány.* Budapest: Akadémiai.

Sampson, R. J. (2008) Moving to Inequality: Neighborhood Effects and Experiments Meet Structure. *AJS; American Journal of Sociology*, 114(11), 189. http://dx.doi.org/10.1086/589843

Setét J. (2014) Az Amazonas cigányai. *hvg.hu*, 2014. november 5. URL: http://hvg.hu/velemeny.publicisztika/20141105_Az_Amazonas_ciganyai

Small, M. L. – Harding, D. J. – Lamont, M. (2010) Reconsidering culture and poverty. *The annals of the American academy of political and social science*, 629(1), 6–27. http://dx.doi.org/10.1177/0002716210362077

Solt Á. (2010a) Élet a reményen túl. A szegregált telepen élők mentalitásvizsgálatának összegzése. *Szociológiai Szemle,* 20(3), 100–133.

Solt Á. (2010b) Válasz Dupcsik Csabának. *Esély,* 2, 83–94.

Wilson, W. J. (1987) *Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. London: The University of Chicago Press. http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226924656.001.0001

Wilson, W. J. (2009) *More Than Just Race: Being Black and Poor in The Inner City*. New York: WW Norton & Company.

Feischmidt Margit[1]

A kritikai és emancipációs diskurzusok megújulásáról

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.103

Absztrakt

Írásomban két kritikai társadalomtudományi diskurzus, a multikulturalizmus és a feminizmus aktuális helyzetét elemzem. Vizsgálom a két társadalomkritikai perspektíva közös és eltérő társadalomfilozófiai alapelveit, valamint a képviselőik közötti vitákat is. Foglalkozom az emancipáció kelet-európai és magyarországi sajátosságaival, rámutatva az adaptáció hiányosságaira, továbbá az utóbbi időben terjedő ellenideológiák formáival és okaival.

Kulcsszavak: multikulturalizmus, társadalmi nemek, emancipáció, kisebbségek

Multiculturalism and Feminism Revised

Abstract

The article examines the current state of two critical and emancipatory discourses in social sciences: multiculturalism and feminism. Similar and divergent elements of their theoretical position are investigated with a special emphasis on famous debates among their representatives. The limits of the East-European adaptation of multiculturalism and feminism alike are highlighted, whereas the social and political reasons of the current counter-ideologies (the “backlash multiculturalism” and the “anti-genderism”) are also revealed in the paper.

Keywords: multiculturalism, gender, backlash discourses, emancipation, minorities

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet

Feischmidt Margit

A kritikai és emancipációs diskurzusok megújulásáról

Bevezetés

Írásomban két politikailag elkötelezett társadalmi és társadalomtudományi diskurzus, a feminizmus és a multikulturalizmus aktuális helyzetét elemzem. Úgy tekintek rájuk, mint a társadalmi különbségtételt értelmező paradigmákra, amelyek ugyanakkor elkötelezettek az egyenlőség, az igazságosság és szolidaritás mellett. Munkámnak van egy közéleti apropója: a férfiak és nők, szexuális és etnikai kisebbségek egyenlőségét megkérdőjelező politikai diskurzusok terjedése a közbeszédben. A tanulmány első és második fejezetében ezeknek a politikai diskurzusoknak az állításait és érveit vázolom fel, elsősorban Magyarország vonatkozásában, de kitekintéssel a hasonló szellemiségű nyugat-európai diskurzusokra is. A harmadik fejezetben bemutatom a két paradigma (a feminizmus és a multikulturalizmus) eredeti szándékait és szemléletét, amellett érvelve, hogy mindkettő az egyenlőség eszméjének kiterjesztéséből következik; az egyik a nők, a másik az etnikai- és kulturális kisebbségek irányába. A velük kapcsolatos kétségeket és kritikákat sem kerülöm el, azokat azonban nem a közéleti feminizmus- és multikulturalizmus-ellenességből vezetem le, hanem elsősorban azokból a vitákból, amelyek a két irányzat képviselői között az utóbbi két évtizedben felmerültek. Meggyőződésem, hogy a közösségi és egyéni, az univerzális és partikuláris értékek küzdelme elkerülhetetlen velejárója egy folyamatos változásban és mozgásban levő globális társadalomnak. Ezeknek a vitáknak néhány fontos szempontját az írás negyedik részében mutatom be. Végül az utolsó fejezetben elsősorban elméleti megfontolásból amellett érvelek, hogy a nemi emancipációt tagadó kultúrák elismerési törekvéseit és az egyenlőség univerzális elvének ellentmondásait a feminizmus és multikulturalizmus szempontjainak összebékítésével és a valósághoz való igazításával fel lehet és fel kell oldani.

Az ún. gender-probléma

Neményi Mária 1994-es, *Miért nincsen Magyarországon nőmozgalom?* című cikkében arra a kérdésre kereste a választ, hogy összefüggésbe hozható-e a nőmozgalom és a női perspektíva hiánya a magyar társadalom sajátos fejlődésével, a magyar nők társadalmi szerepének jellegzetességeivel. Válaszában, amelyben a szocialista típusú modernizáció, a paternalista állam által infantilizált társadalom és a második gazdaság által helyreállított premodern családi munkamegosztás hatását hangsúlyozta, a következő, máig időtálló megállapítást tette: „*A kikényszerített modernizáció a hagyományos családdal kapcsolatos nosztalgiákat folyamatosan ébren tartotta. Ezekre a nosztalgiákra és a rendszerváltással felerősödött értékválságra jó eséllyel alapozhat a kormányzati politika, mely a társadalom regenerálódását többek között a keresztény, a nemi szerepek hagyományos megkülönböztetését fenntartó család rehabilitálásában látja. Ehhez a munkanélküliség rohamosan terjedő mértéke és a családokat támogató gyermekintézmények anyagi és ideológiai érvekkel alátámasztott zsugorítása is nagymértékben hozzájárul.*" (Neményi 1994:243)

Ma, bő húsz évvel a fenti diagnózis megfogalmazása után még inkább látjuk, hogy gazdasági és társadalmi válságok idején felértékelődnek azok a politikai beszédmódok, amelyek a tradicionális értékeket helyezik előtérbe, azok rehabilitálásán keresztül fogalmaznak meg ígéreteket, pozitív jövőképet a társadalom számára. Ilyen érték a nemzet, amelynek a múlthoz kötődő, mítoszokból táplálkozó képéről a legtöbb szó esik; de a család is, amelynek aktuális társadalmi adottságokhoz való igazítása helyett azoknak a múltba projektált vízióknak a feltámasztására törekednek, amelyek a férfiak alkotó és vezető szerepére és a nők otthonteremtő és reproduktív funkciójára épülnek.

Egy, a közelmúltban napvilágot látott elemzés és egy konferencia arra hívta fel a figyelmet, hogy a nők egyenlőségének és a szexuális kisebbségek emancipációjának eszméjét ikonikusan hordozó „gender" diskurzus bírálata és lejáratása a politikai közbeszéd központi ügyévé vált (Kováts–Poim 2015). Miként a kutatók megállapították, noha országonként eltérő kérdések indították be az ellendiskurzust, ám az rövidesen mindenhol néhány tágabb téma körül csoportosult, mint például a reprodukciós jogok, gender-érzékeny tananyag bevezetésére irányuló oktatási reformok, melegházasság vagy abortusz kérdése stb. (Kováts–Põim–Tánczos 2015: 4–5). Amiként a diskurzust megalkotó és a társadalmi mozgósításban kulcsszerepet játszó aktorok is jelentős hasonlóságokat mutatnak európai összehasonlításban. A politikai pártok szerepét elemző tanulmányok rámutatnak, hogy a gender-ellenes mozgósítás olyan pártokat is összeköt, amelyek korábban nem működtek együtt, és amelyek más témákban nem feltétlenül értenek egyet: számos konzervatív és szélsőjobboldali párt sorakozott fel a „gender-ideológia" „fenyegetése" ellen. A „gender" címkéje alatt nemcsak a nemek közötti egyenlőséget, a nők közéleti szerepét, vagy a szexuális kisebbségek jogait támadják. Ahogyan az elemzés szerzői fogalmaznak: *„(A) »gender« szinonimája lesz a homoszexualitás úgynevezett propagálásának, a nem és a szexuális orientáció szabad megválasztásának, a nemek állítólagos felszámolásának, valamint a pedofíliának, a gyerekek szexualizálásának, a »halál kultúrájának«. »Családfóbia«, »heterofóbia«, »homoszexualizmus« – ilyen és ehhez hasonló fogalmakkal indult nyelvi és definíciós küzdelem széleskörű társadalmi mozgalmak keretében. »Gender-ideológia«, »a gender-elmélet«, »gender-totalitarizmus«, »genderizmus« – ilyen kifejezések kerültek be a köztudatba egyik hónapról a másikra olyan társadalmakban, ahol a gender fogalomról korábban csak egy kisebb szakmai közönség tudott. A »gender-ideológia« mindeközben mint egy világméretű összeesküvés kerül bemutatásra, az ENSZ, az EU és a különböző nemzeti kormányok részvételével, amely ellen a demokrácia és az úgynevezett józan paraszti ész iránt elkötelezett tudatos állampolgárnak, illetve az aggódó és felelős szülőnek feltétlenül fel kell lépnie"* (Kováts–Soós 2014: 108).

Az elemzés és annak politikai tanulságait (Kováts–Põim–Tánczos 2015) megfogalmazó szerzőkkel egybehangzóan úgy látom, hogy a gender ellenideológia nem önmagában értelmezendő, nem csak a nők és a férfiak társadalmi viszonyáról és az egyenlőség ideáljáról szól. A gender fogalom a konzervatív mozgósítás szimbolikus eszköze, amelynek jelentését különböző politikai, közéleti és egyházi szereplők együttesen építik fel. Alkalmas arra, hogy megkérdőjelezze a huszadik századi, egyenlőségre és szabadságra épülő progresszív politikai nyelvet, illetve annak a szakpolitikákba és a politikai főáramba való beemelését. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a kulturális és etnikai kisebbségeket emancipáló multikulturalizmus ellendiskurzusa is működik, aminek az elmúlt években ugyancsak tanúi lehettünk a legkülönbözőbb hazai és nemzetközi médiumokban.

Az ún. multikulturalizmus-probléma

A multikulturalizmus bumerángja nagyjából 2006-ban repült vissza az európai közbeszédbe, amikor a londoni robbantás évfordulóján a brit sajtóban megjelent a „*A multikulturalizmus halott*" felkiáltás. Négy évvel később Angela Merkel keltette a német multikulturalizmus halálhírét. Magyarországon Orbán Viktor 2015. május 19-i, Európai Parlamentben tett kijelentése – *„Magyarország sosem volt multikulturális társadalom"* – indította el a lavinát. A miniszterelnök két legtöbbet idézett mondata így hangzik: *„Meg vagyok arról győződve, hogy mivel nekünk, magyaroknak az ilyen konfliktusok kezelésére való képességeink nem fejlődtek ki, mert mi sohasem voltunk multikulturális társadalom, mi sohasem fogadtunk be a gyarmatainkról érkezett bevándorlókat, ezért a közép-európai térségben a bajok még annál is nagyobbak lennének, mint amit most sok nyugat-európai országban látunk. (…) Mi értéknek tekintjük azt, hogy Magyarország egy homogén ország, kultúrájában, gondolkodásmódjában, civilizációs szokásaiban meglehetősen homogén képet mutat. Szerintünk ez egy érték, és nem is szeretnénk ezt föláldozni. De nem akarjuk elvitatni azoknak az országoknak a jogát sem a bevándorlók befogadásához, akik egyébként ehhez hozzászoktak, és így akarják megoldani a problémáikat*" – fejezte be.[2]

Beszédével Orbán beszállt abba vitába, amely immár tíz éve folyik Európában a multikulturalizmus körül, még pontosabban elfoglalta helyét azok között, akik tagadják a multikulturalizmus lehetőségét. Másrészt Magyarország helyét kívánta kijelölni egy, a multikulturalizmus körül felépített fogalmi mezőben, amely a gyarmatosításról, a migrációról, egy elképzelt Nyugat és egy elképzelt Kelet közötti viszonyról szól. Orbán Magyarországa zárt, kulturálisan homogén ország, amely mindig kívül állt az erőforrásokért folyó globális versenyen, a gyarmatosításon és a nemzetközi migráció rendszerén. A kijelentés körül kialakuló vitát vizsgáló dolgozatban Torbó Annamária (2015) rámutat, hogy diskurzus és az ellendiskurzus dinamikáját legfőképpen a Kelet-Nyugat dichotómia határozza meg. Míg az anti-multikulturalista diskurzus kívül helyezi Magyarországot a modern Nyugaton, aminek elsősorban a deficitjeit hangsúlyozza, és ezért kiemelten a kulturális keveredést marasztalja el, az ellendiskurzus Magyarországot a Nyugathoz sorolja, többnyire annak pozitív morális konzekvenciáival együtt.

Az ellendiskurzus fő állítása, amely leghatározottabb formában az MTA TK Kisebbségkutató Intézet közleményében fogalmazódott meg („*Magyarországon a kulturális sokszínűség tény és érték*"[3]) két érvrendszerre épít, az egyik történeti, a másik a mai valóságra, a létező és államilag is elismert kisebbségekre hivatkozik. A történeti érveket alkalmazó cikkek azt taglalják, hogy „*»Magyarország egy homogén ország, kultúrájában, gondolkodásmódjában, civilizációs szokásaiban meglehetősen homogén képet mutat« éppen a nemzetinek tartott kormánya egyik fő toposzát, a trianoni tragédiát, és annak máig tartó hatását kérdőjelezte meg. (…) Magyarország ugyanis csak Trianon árán vált multikulti országból többé-kevésbé homogén nemzetállammá. (…) Trianon után vált az etnikai egység, a »tiszta« magyarság hajszolása igazi nemzeti bolondériává", amelynek célpontjai lettek a zsidók, továbbá a legnagyobb hazai kisebbséggé váló németek*"[4]. Miközben az ellenzéki médiumok

2 http://index.hu/kulfold/eurologus/2015/05/19/orban_sosem_voltunk_multikulturalis_tarsadalom/ utolsó megtekintés 2016. május 24.

3 Nyilatkozat Magyarország kulturális sokszínűségéről, lásd: http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/hirek/2015/05/nyilatkozat-magyarorszag-kulturalis-sokszinusegerol utolsó megtekintés 2016. május 24.

4 http://index.hu/belfold/2015/05/20/orban_viktor_multikulturalizmus_magyarorszag_tortenelem_strasbourg/

nagy része arra törekszik, hogy a hazai kisebbségeket és a menedékkérőket együtt, egymás mellett kezelje, a kormányzati diskurzus a két csoportot szembehelyezi egymással: *„Új magasságokba jutott a bevándorlás-vita: Trócsányi szerint mi azért nem tudunk gazdasági menekülteket fogadni, mert 800 ezer cigányról kell gondoskodnunk."*[5]

Ha a magyarországi vitát a nemzetközi párhuzamokkal összehasonlítjuk, megállapítható, hogy míg a multikulturalizmus tagadása hasonló érveket használva beépül az új európai konzervatív kánonba, e politikai diskurzus kritikusai nem tájékozódnak a multikulturalizmussal kapcsolatos nyugat-európai és észak-amerikai gondolkodást illetően. A Heti Válasz cikkírója egy autochton és többnyire történeti félreértésekre épülő „valódi multikulturalizmus" mellett érvel, miközben a migránsokkal kapcsolatban a stigmatizációs beszédet folytatja *„Szerintem nem az a valódi multikulturalizmus, hogy beözönlik egymillió bevándorló, hanem az, ami Erdélyben vagy a Vajdaságban van, ahol az ott élő népek az évszázadok alatt megtanulták többé-kevésbé elviselni egymást."*[6] A Mandiner szerzője ugyancsak historizál, továbbá új fogalmat alkot („plurietnikus ország"), hogy a multikulturalizmust egy antiglobalista pozícióból továbbá szándékos vagy szándékolatlan csúsztatásokat alkalmazva bírálni tudja: *„Közép-Európának e szegletére hagyományosan a plurietnikus társadalmi modell jellemző, aminek klasszikus példája a Monarchia volt, ahol valóban több etnikum élt sorsközösségben egy ténylegesen soknyelvű országban, amit nem kéne nagy hirtelen összekeverni a globális gyarmattartás ideológiájaként két-három évtizede propagált multikultival, mely a gyakorlatban – hogy, hogy nem – gazdaságilag, nyelvileg és kulturálisan egyaránt az anglo-amerikai modell uralmát jelenti."*[7]

Összefoglalásképpen megállapítjuk, hogy azt a lehetőséget, hogy a multikulturalizmus tagadása megjelent a magyarországi közbeszédben, a kormányzati kommunikáció kritikusai kifejezetten a kormányfő kritikájára tudták hasznosítani, arra azonban nem, hogy a magyarországi multikulturalizmust időszerűvé tegyék, és nemzetközi kapcsolódásait megteremtsék. A magyarországi multikulturalizmus-tagadók diskurzusa viszont annál sikeresebben épült be a nemzetközi kontextusba. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a gender-ellenideológia az emancipált nőket és a homoszexuális viszony elismerését teszi felelőssé az európai társadalmak alacsony termékenységért, az anti-multikulturalista diskurzus a multikulturális politikát hibáztatja a migráció célországaiban megjelent etnikai zárványokért, mi több, a vallási fundamentalizmusért és a terrorizmusért is. A multikulturalizmus az európai társadalmakra kényszerként nehezedik, állítják, amit egy „fehér liberálisokból" és „kisebbségi aktivistákból" álló politikai elit erőltet rá a többségre. A közbeszédben uralkodóvá vált politikai korrektség megakadályozza a kulturális és vallási sokféleségből származó problémákkal való szembenézést. A multikulturalizmus által támogatott közpolitika relativizálja, sőt, a kisebbségi vallási fundemantalizmusok, elsősorban az iszlám támogatásával aláássa a közös értékeket és a nemzetállami lojalitást.

utolsó megtekintés 2016. május 24.

5 http://444.hu/2015/05/22/uj-magassagokba-jutott-a-bevandorlas-vita-trocsanyi-szerint-mi-azert-nem-tudunk-gazdasagi-menekulteket-fogadni-mert-800-ezer-ciganyrol-kell-gondoskodnunk/ utolsó megtekintés 2016. május 24.

6 „Félreértik a multikulturalizmust". Heti Válasz, 2015.05.28 http://valasz.hu/itthon/az-nem-multikulturalizmus-hogy-beozonlik-egymillio-bevandorlo-113077?honnan=Nemzeti_Hirhalo utolsó megtekintés 2016. május 24.

7 http://mandiner.hu/cikk/20150527_kardos_gabor_kie_magyarorszag utolsó megtekintés 2016. május 24.

Amiként a *Multiculturalism Backlash* (Vertovec–Wessendorf 2010) című kötet szerzői rámutattak, a multikulturalizmus tagadása Európában egy olyan diskurzus részévé vált, amit „alulról", a „kisemberek" nevében megszólaló nyílt beszéddel, a politikai „új realizmussal" legitimálnak annak művelői. Látnivalóan nagy sikerrel. A diverzitás helyett a nemzetek egységesnek vélt kultúráját, valamint a kultúrában gyökerező felsőbbség tudatát („*Leitkultur*") törekszenek megvalósítani. A multikulturalizmus ellenideológiája az európai országok többségében erősödik az utóbbi években. Hollandiában az 'új realizmus' hatására a migrációról, bevándorlókról szóló közbeszéd jelentősen átalakult, a konkrét közpolitikák viszont kevésbé változtak. Dániában a bevándorlásra adott kulturalista és nacionalista válasz a dán társadalom önképét sem hagyta változatlanul. Németország és Svájc a szerzők szerint sohasem volt igazán reflexív a bevándorlókhoz kötődő kulturális diverzitással kapcsolatban, alacsonyabb szinteken (pl. bizonyos nagyvárosokban) azonban még mindig meghatározó a multikulturális vagy interkulturális politika. A multikulturalizmus-bumeráng mindenhol a médián keresztül hat elsősorban, sőt, amiként Peter Hervik a dán esettel kapcsolatban rámutatott, sok szempontból a média találja ki azt olyan eseményekhez kötve, amelyekkel félelmet vagy iszonyatot tud kelteni (Hervik 2015).

A fentiekben arra igyekeztem rámutatni, hogy a gender- és multikulturalizmus-ellenes közbeszédnek számos közös eleme van. Ennek legfőbb oka, hogy mindkettő egy átfogóbb diskurzus része, amely túlmutat a kulturális vagy etnikai kisebbségek, a férfiak és nők egyenlőségének kérdésein. Azt a normatív alapállást képviseli, hogy az emancipáció és a szabadság kiterjesztése veszteségekkel járt (a család tekintélyének lerombolása, reprodukció visszaesése, a kulturális tájékozódás biztonságának, a közösségek megtartó erejének szétesése). A korábbi *status quo* élhetőbb és biztonságosabb volt, ezért azt helyre kell állítani. A restaurációt pedig a legnagyobb veszteségnek tekintett „tradicionális" nemi és etnikai rend helyreállításával kell elkezdeni. A teljes állítás igazságával nem fogok ebben az írásban foglalkozni, mert normatív szempontból nem értek vele egyet, szociológiai szempontból elemezni pedig – ugyan érdekes és fontos volna – nem tekintem itt és most feladatomnak. Azzal azonban foglalkozni kívánok, hogy a kétféle különbségtétel és egyenlőség (a nemi és a kulturális) milyen ellentmondásokat hordoz, és azokat a két emancipációs diskurzus miként kezelte. Mielőtt azonban rátérnék a feministák és a multikulturalisták vitájának bemutatására, előbb egyenként bemutatom a két szellemi irányzatot, hogy viszonyuk későbbi értelmezését megkönnyítsem.

A feminizmus és a multikulturalizmus

A hatvanas években induló új társadalmi mozgalmak (közöttük a feminizmus és a multikulturalizmus) a társadalmi igazságosság és egyenlőség mellett szálltak síkra. A hatásukra a szociológiában és más társadalomtudományokban is erősödő társadalomkritikai beszédmód az egyenlőség hiányára irányítja a figyelmet, az egyenlőtlenség újratermelődését igyekszik feltárni. Iris Marion Young úttörő írásában az elnyomás működését így azonosítja: *„Ebben a kiterjesztett strukturális értelemben az elnyomás azon számtalan, mély igazságtalanság összessége, melyeket az egyes csoportoknak (és rajtuk keresztül az egyéneknek) el kell szenvedniük a jó szándékú emberek egyszerű interakcióinak, a média és a kulturális élet sztereotípiáinak, a bürokratikus hierarchia, illetve a piaci mechanizmusok strukturális sajátosságaiban megnyilvánuló gyakran tudattalan feltételezéseknek és reakcióknak – röviden a mindennapi élet normális folyamatainak következményeként. Nem tudjuk ezt a strukturális elnyomást az uralkodók eltávolításával, vagy néhány törvény meghozatalával megszüntetni,*

mivel az elnyomást módszeresen újratermelik a jelentős gazdasági, politikai és kulturális intézmények" (Young 2001:13).

Az elnyomást aszerint, hogy kikre irányul, lehet rasszizmusként, szexizmusként, homofóbiaként, ageizmusként, stb. értelmezni. Az elnyomás okaira vonatkozóan két elképzelés létezik: I. különböző formáinak önálló dinamikájuk van, és egymástól függetlenül működnek; II. mindegyik az osztályuralom következménye. Young nem foglal állást az okokról szóló vitában, elsősorban a hatalom formáira és dinamikájára figyel, aminek alapján az elnyomás öt formájáról beszél: (1) *a kizsákmányolásról*, amin a különböző erőforrások csoport alapú és strukturálisan újratermelt egyenlőtlen elosztását érti; (2) *a marginalizációról*, ami a munkaerőpiac által érvényesülő anyagi megfosztottságot jelenti, számos azon túl mutató következménnyel; (3) a *hatalomnélküliségről*, ami a döntéshozatalban való egyenlőtlen részvételből fakad, és az egyéni képesség kibontakoztatásának akadályoztatása következik belőle; (4) *a kulturális imperializmusról*, ami egyenlőtlen hozzáférést jelent az értelmezés és a kommunikáció eszközeihez, ezzel a domináns csoport tapasztalatainak univerzalizásához, normaként való beállításához vezet, míg a dominált csoportok tagjait sztereotípiákkal jelölik vagy láthatatlanná teszik; (5) és *az erőszakról*, amelyeknek azért esnek áldozatul emberek, mert bizonyos csoportok tagjai; de ami az erőszakot az elnyomás egyik módjává teszi, azok nem is maguk a tettek, hanem az a társadalmi környezet, amely elfogadhatóvá teszi ezeket a tetteket.

A társadalmi mozgalmakhoz kapcsolódó diskurzusok azonban nemcsak az elnyomás strukturális okait elemzik, hanem az elnyomást interiorizáló identitásokat is. Továbbá olyan politikai víziókat fogalmaznak meg, amelyek az egyenlőség megvalósítását és a felszabadítás módját értelmezik. Ez a liberális jogállam keretei között kétféleképpen valósulhat meg: a tolerancia által, ami a különbözés jogát védi, de a magánszférára korlátozza, és az anti-diszkrimináció által, ami az egyéni jogokat védi univerzális keretben. A multikulturalizmus egy harmadik, sokak szerint a liberális demokráciák kereteit feszegető alternatíva, amely a közösségek kollektív jogait részesíti előnyben azt vallva, hogy az egyéni szabadság és boldogulás csak a kulturális csoporthoz való akadálytalan tartozás révén valósulhat meg. Marion Young megközelítése is az utóbbihoz áll közel, azt vallja ugyanis, hogy a társadalmi igazságosság nem a különbség felszámolását igényli, hanem olyan intézményeket, amelyek lehetővé teszik a csoportkülönbségek újratermelését és tiszteletét.

Charles Taylor, a multikulturalizmus politikai filozófiájának megalapozója azt állítja, hogy a 20. század második felében, elsősorban a polgárjogi és feminista mozgalmak hatására megváltozott a politika értelme, a politika kulcsfogalma az elismerés lett, aminek nyomatékot az identitás és az elismerés kapcsolata ad. A politikai küzdelmek tárgya az egyenlő elismerés, ami két módon valósulhat meg. Egyrészt az univerzalizmus politikája által, amelynek alapja minden polgár egyenlő méltósága, univerzális emberi képessége. Másrészt megvalósulhat a különbség politikája által, ahol az elismerés tárgya személyek vagy csoportok egyedi identitása, mindenki mástól való különbsége, sajátossága, „kultúrája" (Taylor 1995). Az utóbbi elképzelést valósítja meg a multikulturalizmus, nem függetlenül azonban attól az előzménytől, amit a feminizmus képviselt azáltal, hogy elsőként tette az identitást a politika tárgyává, és jelölte meg a politika célját a sajátosság (a nők és a nőiség) elismerésében.

Az identitáspolitikák között úttörő szerepet játszó feminizmus képviselői között egyetértés van a nemi egyenlőtlenség felismerését és helytelenítését illetően, különbség van viszont az egyenlőtlenség felszámolásának módjára vonatkozóan. A liberális feminizmus szerint a törvény előtti egyenlőség (a szavazati jog, a tanuláshoz való jog, a munkához való jog egyenlősége) a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetésének szükséges és elégséges feltétele. A liberális feministák szerint az egyenlőség az adott társadalmi viszonyok között, azok részleges reformjával is elérhető. Ezzel szemben a marxista feminizmus szerint a változtatás az egész kapitalista társadalmi rendre ki kell, hogy terjedjen, amely a fizetetlen munka és szexuális szolgáltatások révén a nemi elnyomást inkorporálja. Mivel az egyenlőtlenség oka nemcsak a férfiak által megvalósított elnyomás, hanem a nők természet általi meghatározottsága, „testbe zártsága", az egyenlőség csak a nők biológiai determináltság alól való felszabadítása által valósulhat meg. A kibontakozó kisebbségi polgárjogi mozgalmakra leginkább a feminizmus harmadik hulláma volt hatással, amely a nőiességben rejlő sajátos értékekre helyezi a hangsúlyt. A mozgalom a női értékek tudatosítására épül, a férfiuralom alól felszabadult női hang megszólaltatására törekszik.

A multikulturalizmus a kisebbségi és többnyire hátrányos helyzetű nyelvi, vallási és etnikai közösségek helyzetét azonosító kritikai és normatív diskurzus. Kritikai azért, mert a többkultúrájúság tényének megállapításán túl bírálja a társadalmi kizsákmányolás, az etnikai diszkrimináció és a kulturális hegemónia folyamatait, amelyek szégyent, az alacsonyabbrendűség érzetét keltik az elnyomott közösségek tagjaiban. A multikulturalizmus ugyanakkor normatív diskurzus is: az egyenlőséget tekinti értéknek, amelyet pedig nem egyéni, hanem közösségi szinten, a közösségeket pedig kulturális terminusokban értelmezi. Hogy a kulturális sokféleség egy társadalomban érték, az azt jelenti, hogy a különböző származású és hagyományokat követő emberek egyenlő méltóságát tisztelik, mi több, kulturális szokásaik gyakorlását az állam (anyagi és szimbolikus eszközökkel) támogatja. Ha ez megtörténik, akkor a megsértett méltóság is helyreállítható, az elnyomott identitás felszabadítható.

Az identitáspolitika általában a kultúrát választja a felszabadítás eszközéül. A kultúrát tehát kollektív értékként tételezi, amit egy közösségnek meg kell védenie ahhoz, hogy elismerésre tegyen szert. Ez sokakat arra enged következtetni, hogy a kultúra állandó, homogén és objektív, ami tényszerűen nem igaz, és csak a politikai céljaik által elvakított multikulturalisták vallják. A társadalmi folyamatokkal és politikai küzdelmek mechanizmusaival tisztában levő kritikai multikulturalisták tudják, hogy a kultúra, bár annak látszik, nem objektív adottság, hanem a valóság darabjaiból (pl. közös nyelv, normák, rítusok, mindezekhez kötődő kollektív érzések) a politikai cselekvés számára konstruált szimbolikus eszköz. A különbség politikája egy másik ambivalenciát is hordoz: az egalitárius retorikát az autenticitás diskurzusával ötvözi. Ahogyan Christian Joppke (1998) ezt nagyon találóan megfogalmazta: a multikulturalizmus az egyenlőség és az emancipáció melletti elkötelezettsége okán kifejezetten baloldali mozgalomnak tűnik; mégis, a partikularisztikus, askriptív csoport-identitásoknak való elkötelezettsége miatt eltér a baloldal univerzalista szemléletétől, és a hagyományosan a politikai jobboldalhoz tartozó területre lép. Vagyis egyszerre partikularisztikus és univerzalista, modern és antimodern, amiből számos értelmezési nehézség származik, ugyanakkor azt az esélyt is hordozza, hogy a politikai ideológiák dichotómiáit meghaladja.

Tényleges problémák. A nemi egyenlőség univerzalizmusának és az antiegalitárius kultúrák elismerésének ellentmondásai

A multikulturalizmussal szembeni kritikák egyik legfőbb oka a liberálisok procedurális és egyéni jogfelfogása és a multikulturalisták kollektív jogfelfogása közötti különbség (Habermas 1995). A kultúrához is másként viszonyulnak: amit egyik oldalon kollektív jószágként, másik oldalon lehetőségként értelmeznek. A multikulturalizmussal szembeni érvek közül a legerősebb mégiscsak az, hogy az elnyomással szemben válogatás nélkül védett közösségeknek vannak tradíciói, szokásai, praxisai, amelyek ellentmondanak a polgári demokráciák alapvető értékeinek, a személyek szabadságának és egyenlőségének.

Az univerzalisták és partikularisták legfontosabb vitája a feministák és a multikulturalizmus hívei között bontakozott ki. A vita egyik karakteres álláspontját megfogalmazó nyugati multikulturalisták azt vallják, hogy a modern világban a nemi emancipációt befejezettnek lehet tekinteni, tehát nem kell aggódni amiatt, hogy a kisebbségi csoportok megerősítése akár a kisebbség, akár a többség korábban kivívott nemi egyenlőségét veszélyeztetné. Mi több, úgy hitték, hogy a női emancipáció több évtizedes tapasztalata tanulságokkal szolgálhat a kulturális és etnikai kisebbségek felszabadítása számára is. A multikulturalizmus kisebbségi vagy nem nyugati képviselői még inkább negligálták a nemi egyenlőtlenség kérdéseit, egyrészt mert sokkal fontosabb célnak gondolták a kisebbségi csoportok védelmét és közösségként való fenntartását, másrészt, mert a közösségeken belüli domináns férfihang hegemóniáját védték. A multikulturalizmus jeles képviselői közül senki sem gondolta komolyan végig a nemi és kulturális meghatározottság viszonyát és az ebből adódó konfliktusokat. Kymlicka érvelésében a kisebbségi származású és kötődésű egyén, akinek a szocializációja és méltósága csak úgy teljesedhet ki, ha a kulturális közösség fennmaradása garantált, nem rendelkezik nemmel, vagyis nemtelen (Kymlicka 1998).

Ennél megrázóbbak azonban azok a női hangok, amelyek kisebbségi női pozícióból szállnak síkra a multikulturalizmus mellett, és utasítják el ugyanakkor a nyugati feminizmust. Nurah W. Ammat'Ullah (1999) az antifeminista multikulturalizmus diskurzusát meghatározó tanulmánykötetben megjelent írásában a közösség és a világnézet jelentőségéről beszél a hívő muszlim nők életében. A szerző személyes tapasztalatait felidézve ír az amerikai fehér feministák lekezelő viselkedéséről, és arról vall, hogy az elhivatott életet élő muszlim nő számára a nyugati feminizmus riasztó, mert az intoleráns minden közösségi és világnézeti elkötelezettséggel szemben.

A nyugati feministák többsége valóban úgy gondolja, hogy a nemi egyenlőség, a nők politikai és munkaerő-piaci részvétele olyan vívmánya a modern nyugati társadalmak, amit meg kell védeniük. A nők korlátozása a politikai részvételben, a párválasztásban, az öltözködésben stb. és az ezt legitimáló kulturális és vallási előírások olyan gender-rezsimek elfogadását jelentik, amelyek az egyenlőséget tagadják, a férfiak uralmát és a nők alárendeltségét erősítik. Vagyis a kulturális és etnikai kisebbségek hátrányait kiegyenlíteni hivatott kollektív többletjogok a nemi egyenlőség és a női emancipáció ellen hatnak. Ezt az állítást sokan, nagyon eltérő pozícióból és hangsúlyokkal fogalmazzák meg, ezért nagyon eltérő jelentései és társadalmi funkciói is lesznek a kijelentésnek. Ezek közül kettővel foglalkozom a továbbiakban: a kisebbségi nők elnyomására hivatkozó feminista anti-multikulturalizmussal, és a konzervatív anti-multikulturalizmussal, amely a nők egyenlőségét az európai

felsőbbrendűség stratégiai fegyvereként használja a más „kultúrákkal" szembeni harcban. Az utóbbiról kiváló elemzést ad Peter Hervik (2015), aki a dán idegenellenesség politikai és média-aktorainak stratégiáit vizsgálva állapítja meg, hogy a nacionalista iszlamofóbia diskurzusa a multikulturalizmus tagadására és a feminizmus kulturalizálására épül.

Az antimultikulturalista feminista álláspont leggyakrabban idézett szerzője, Susan Moller Okin megállapítja, hogy a férfiuralom valamilyen formában minden társadalomban jelen van, de társadalmi rétegenként vagy csoportokként eltérő mértékben nehezedik a nőkre (Moller Okin 1994). Empirikus kutatások azt bizonyítják, hogy nagyobb hatása van azokra, akik az egyenlőtlenségi rendszerek alján helyezkednek el, Amerikában például a szegény afro-amerikai nőkre. A szegénység nemi képzeteket és erkölcsöket konzerváló hatása a család, a rokonság, az etnikai közösség kontrollján keresztül érvényesül. Vagyis, vonja le a következtetést Moller Okin, ha a kisebbségi közösségek kultúramegőrző törekvését mindenféle mérlegelés nélkül támogatják, akkor azokat a hagyományokat is erősíteni fogják, amelyek a nőket diszkriminálják. Moller Okin elismeri, hogy patriarchális vonásai ugyan a nyugati társadalmaknak is vannak, és az emancipáció bizonyos formái a nem nyugati és nem liberális társadalmakban is jelen vannak. Ám határozottan kijelenti, hogy azokat a kisebbségi kultúrákat, amelyek ellentmondanak a nemi egyenlőség elvének, és hátráltatják a nők felszabadítását, nem lehet, és nem is szabad megvédeni. Egy patriarchális kisebbségi kultúra egy kevésbé patriarchális többségi kultúra környezetében női szempontból nem támogatandó (Moller Okin 1999:22).

Moller Okin (1999) azt a klasszikus kérdést is felteszi, mi legyen azokkal a kisebbségi kultúrákkal, amelyek ellentmondanak a nemi egyenlőség normájának. A 80-as években Franciaországban sokat beszéltek arról, hogy a magrebi országokból származó lányok viselhetnek-e fejkendőt az iskolában. A szekuláris oktatási rendszer a szélsőjobboldali aktivistákkal és a feministákkal karöltve érvelt ellene, míg a multikulturalizmus híveit támogatták a szocialisták. Ugyanakkor, hívja fel a figyelmet a szerző, a francia nyilvánosság agyonhallgatta a poligámia tényét a bevándorló muszlimok között. Az első kendő-vita idején már 200.000 poligám család élt Párizsban, jelentős részük szegénységben, ezért egymással összezárva, ugyanakkor a nyilvánosság elől elzárva. (Később szigorú törvényt hoztak, amely tiltja a poligámiát, de amiatt, hogy utólag is helyre kellett állítani, vagyis meg kellett szüntetni a poligám családi kötelékeket, számos konfliktus származott belőle.)

A szerző a történetnek azt a tanulságát emeli ki, hogy a közösségi jogok harcosai vajmi kevés figyelmet szentelnek a privátszférának, illetve azoknak a kulturális gyakorlatoknak és szerepeknek, amelyeket a kisebbségi közösségek a privátszférán keresztül valósítanak meg. Pedig a privátszférára és az aktorok nemére irányuló együttes figyelem segít felismerni, hogy a megvédeni vágyott kulturális gyakorlatok/tradíciók a nők életét mélyebben meghatározzák, mint a férfiakét. A nők idejük nagyobb részét töltik ugyanis a magánszférában, a családban és a reproduktív feladatok teljesítésével. A reprodukció a nők feleli uralom legérzékenyebb területe, ami úgy valósul meg, hogy a reprodukció fölötti kontrollt a nők testén át a férfiak gyakorolják. A magánszféra jelentőségét mutatja az is, hogy a kisebbségi nők elleni diszkrimináció a legritkább esetben történik a nyilvánosság előtt, hanem általában a magánszférában, aminek hatását növelik a többnyire férfiak által gyakorolt közösségi jogok (melyek egyben megnehezítik az igazságszolgáltatás hozzáférését).

Más feminista szerzők a kendő-viták mögötti politikai stratégiákat emelik ki, rávilágítva, hogy a muszlim

nők által viselt fejfedő körüli európai viták legalább annyit elárulnak az európai társadalmakról, mint a muszlim nőkről, itt vagy a világ más részein (Scott 2007). A francia kendővita, mondja a gender történetírás-klasszikusa, annak az európai közéleti diskurzusnak a szimbolikus objektivációja, amely a bevándorlók és az európaiak közötti különbségeket emeli ki, és a különbségeket eltérő, sőt, egymással összeegyeztethetetlen kultúrák harcaként prezentálja. A kendő tilalmáról szóló vita nem csak a kendő újfajta – a kibocsátó muszlim társadalmak jelentés- és praxisbeli sokféleségéhez képest homogén és hegemón – jelentését hozza létre, hanem azt a társadalmi kontroll tárgyává is teszi: vagyis a muszlimok mássága fölötti kontroll a női fejkendő viseletén keresztül (és nem a férfiak ruházatán, testén vagy viselkedésén keresztül) valósul meg. Mi több, ahogyan Scott 2007-es könyvében rávilágít, a muszlim nők kendője a „veszélyes másságot" megtestesítő vízió, amely a francia társadalom rasszizmusát, posztkoloniális bűntudatát és félelmét, nacionalizmusát, szekularizmusát és individualizmusát hivatott elfedni (Scott 2007:10).

A társadalmi praxisok és a politikai szimbólumok ambivalenciájának elemzéséhez még erősebb kritika társul a posztkoloniális pozícióból beszélő antropológusok munkájában. Abu Lughod (2002) a muszlim nők megmentésére irányuló politikai diskurzusokat bírálja, rámutatva a mögöttük álló katonai beavatkozások által elkövetett még nagyobb károkra, amelyekre a helyi feministák sok helyen (például Afganisztánban) hiába hívták fel a figyelmet. Abu Lughod bemutatja a női fejkendőviselet változatosságát és a változatokat kitermelő és fenntartó társadalmi és politikai folyamatokat. Kiemeli azokat az Európában kevésbé ismert eseteket, amelyekben a test vagy fej elfedését a hetvenes évektől tanult és dolgozó, sokszor a közélet iránt is elkötelezett nők gyakorolták a közel-kelet számos országában.

A multikulturalizmus és a feminizmus vitája, némi késéssel ugyan, de Kelet-Közép Európában is aktuálissá vált. A reproduktív jogok és az egészséghez való hozzáférés egyenlőtlenségei voltak az első témák, melyekkel kelet-európai roma női aktivisták a nyilvánosság elé léptek. A legintimebb kérdések politikai tematizálása nemcsak kulturális tabukat érintett, de a roma nők hangtalanságára (*voice-lessness*) vonatkozó közmegegyezést is felrúgta. Mi több, a kisebbségi reprezentáció maszkulinitásával is szembeszálltak; a reprodukció és az egészség kérdése körül megteremtették a roma női politika legitimációját. Fontos azonban hozzátenni, hogy ez a változás aligha történt volna meg, ha a roma nők befogadása a nőmozgalomba és az emancipációt támogató európai politikákba el nem kezdődött volna már egy évtizeddel korábban. Az Európa Tanács felkérésére 2004-re készült el egy jelentés *A roma/cigány nők helyzete Európában* címmel, amelynek többségében roma aktivista nők által alkotott szerzői közösségét a Nyílt Társadalom Intézet, nemzeti és nemzetközi női szervezetek támogatták, hogy meg tudják fogalmazni álláspontjukat a tradíciók és a modern társadalmi igények, a közösségi elkötelezettség és az univerzális női jogok közötti konfliktusokat illetően (Mihalache 2004, Vincze 2014). Ha a politikai szerveződés folytonossága meg is szakadt, nagyon fontos intellektuális hatása volt a feminista és posztkoloniális tanulmányokat folytató akadémiai kutatóknak, akik az interszekcionalitás szemléletének honosításával megteremtettek egy analitikus nyelvet, amelyen a roma női tapasztalat leírhatóvá és értelmezhetővé vált (Jovanović–Kóczé–Balogh 2015).

A probléma feloldása: „a multikulturalizmust feminizálni, a feminizmust multikulturalizálni kell"

A multikulturalizmust a feminizmussal szembehelyező álláspont Leti Volpp (2001) szerint téves. Azért tévednek a feministák (közöttük Moller Okin is), mert azt gondolják, hogy a nem nyugati kultúrákban élő nők sokkal sebezhetőbbek, mert jobban ki vannak szolgáltatva a saját kultúrájuknak, mint nyugati társaik. Ez a szemlélet szerinte azért hamis, mert elvitatja a nem-nyugati nőktől az ágenciára való képességet (*denies that women have agency within patriarchy*), ugyanakkor elfeledkezik az elnyomásnak azokról a formáiról, amelyek a nyugati társadalmak, legfőképpen az USA kultúrájának fontos, bár kétségtelenül sokkal rejtettebben működő sajátosságai. A kultúrára mint egy zárt egységre tekint, holott a patriarchális rend, amit egy konkrét közösségben megfigyelhetünk, csak részben helyi jelenség, részben a kolonializmus és rasszizmus globális formáinak, valamint olyan transznacionális jelenségeknek a következménye, mint a vallási fundamentalizmusok. A kultúrafogalom megnehezíti, hogy azokat a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokat lássuk, amelyek eredőjeként a patriarchális viszonyok létrejönnek. És még inkább megnehezíti azt, hogy el tudjuk képzelni az ágenciát az elnyomottak részéről, vagyis azt, hogy a nem nyugati nők nem csak elszenvedik, hanem alakítják is a patriarchális viszonyokat, beleértve az ellenállás különböző módjait.

A szerző végül konstruktív dialógusra tesz javaslatot, amely meghaladja feminizmus és multikulturalizmus leegyszerűsítő dichotómiáját, és elsősorban a két kritikai diskurzus által feltárt jelenségek hasonlóságaira, illetve a mögöttük álló strukturális adottságok azonosságára hívja fel a figyelmet (Volpp 2001:1218). Ezt a célt követem én is, amikor a multikulturalizmus és a feminizmus összeférhetősége mellett érvelek. Annak áttekintéséből indulok ki, hogy a feminizmus és multikulturalizmus (az ellenideológiák mai népszerűségének ellenére) miként váltak a progresszív politikai és társadalmi gondolkodás szerves és elidegeníthetetlen részévé. Ezt követően azt gondolom át, hogy milyen módjai képzelhetők el a két kritikai és emancipatorikus eszme összekapcsolásának, vagyis a multikulturalista feminizmusnak vagy a nemi egyenlőségre érzékeny közösségi jogoknak.

Ellentmondásossága miatt a multikulturalizmus egyszerre tud a multietnikus és multikonfesszionális társadalmak önképét megújító ideológia és a kisebbségi fundementalizmusok melegágya lenni. Utóbbi valóban magába rejti a nemi elnyomást, vagyis azt, hogy legitimálják a kisebbségi nőknek a kisebbségi férfiakhoz és többségi nőtársaikhoz viszonyított alárendelt helyzetét. Ezt az ellentmondást azonban már többen felismerték, és olyan javaslatokkal éltek, amelyek elképzelhetővé teszik, hogy az etnikai kisebbségek elismerése úgy valósuljon meg, hogy közben a női jogok se sérüljenek. Will Kymlicka szerint a kisebbségeknek nyújtandó kollektív támogatást egy, a többségi társadalomra jellemző értékrendbeli minimum (liberális minimum) betartásához kell kötni. Dominique Deveaux (2006) még határozottabb álláspontot képvisel: az államot fel kell hatalmazni arra, hogy ellenőrizze, a kisebbségi közösségek nőtagjai szóhoz jutnak-e, és szorgalmazza részvételüket a döntéshozatal formális folyamataiban, továbbá azokban a nyilvános vitákban is, amelyek a kisebbségi közösség és kultúra mibenlétéről folynak. Seyla Benhabib (2001) szerint a többségi társadalmakhoz hasonlóan a kulturális kisebbségekkel is el kell fogadtatni az egyén autonómiáját (*autonomous agency*), ami nem zárja ki a kisebbségi közösségeknek nyújtott támogatást. Csupán azt jelenti, hogy a kisebbségi közösségek tagjai (és elsősorban a nők és a gyerekek) számára egyszerre kell biztosítani az egyenlő állampolgárok közösségéhez és kisebbségi közösséghez való tartozás lehetőségét.

Ha elfogadjuk azt, hogy a multikulturalizmus, mely kompatibilis ugyan kisebbségi közösségi ideológiákkal, de sokkal inkább egy eltérő kulturális, vallási és nyelvi közösségből álló társadalom önreflexív diskurzusa, akkor nem nehéz elképzelni, hogy a feminizmus és a multikulturalizmus támaszkodhat egymásra. Bhikhu Parekh (2002) a brit kritikai multikulturalizmus gujarati származású politikai elméletalkotója szerint a multikulturalizmus diskurzusának két kulturális dialógust kell erősítenie: a közösségek közöttit, amely a különböző kultúrák értékeivel való együttélés tudatosságát erősíti, valamint a saját értékek folyamatos felülvizsgálatát a közösségeken belül. A Parekh köszöntésére tavaly megjelent könyvben Monica Mookherjee (2015) rámutat a két mozgalmi hátterű társadalomkritikai diskurzus lehetséges szinergiáira. A multikulturalizmust feminizálni, a feminizmust pedig multikulturalizálni kell, hogy a magukat univerzálisnak gondoló, valójában mélységesen hegemón és patriarchális kulturális zárványokat fel lehessen nyitni. A multikulturális feminizmus, ahogyan azt Mookherjee nyomán elképzeljük, nem egymás ellenére, hanem egymás erősítésére használja a két irányzatot: a multikulturalizmust a nemek közötti igazságosság megvalósítására, a feminizmust pedig a mulikulturalizmus kiteljesítésre.

Konklúzió

Az emancipatorikus és kritikai diskurzusok bumeráng-effektusainak zajos és látványos volta, különösen, ha ehhez hozzávesszük a pro-gender és pro-multikulturalizmus diskurzusok hazai gyengeségét, jelzi, hogy a magyar társadalmat (nem egyedülálló módon) korlátozottan tudta áthatni az egyenlőség és az emancipáció eszméje. A propagandisztikus célokra használható pánikkeltést azonban nem szabad összetéveszteni a valósággal. Az, hogy valaki azt mondja, a multikulturalizmusnak vége, nem azt jelenti, hogy a multikulturalizmusnak valóban vége volna. Azt jelenti csupán, hogy valaki le akarja járatni, el akarja lehetetleníteni a multikulturalizmus diskurzusát. Ettől még a kulturális sokféleség és keveredés hétköznapi és begyakorlott formái, amelyek az európai társadalmak többségében a multikulturalizmus társadalmi alapját alkották, továbbra is működnek. Mint ahogyan a nemi egyenlőségnek is van egy habituálódott aspektusa, amit nem lehet már politikai beszédekkel felszámolni. Elismertségüket azonban kétségtelenül alá lehet ásni; amivel szemben a társadalomkutató nem tehet egyebet, mint kitart a társadalmi progresszió elgondolása mellett.

Hivatkozások

Abu-Lughod, L. (2002) Do Muslim Women Really Need Saving? Anthropological Reflections on Cultural Relativism and Its Others. *American Anthropology,* 104(3):783–790. http://dx.doi.org/10.1525/aa.2002.104.3.783

Ammat'Ullah, N. W. (2006) Making the Distinction between Faith and Religion: A Challange to Secular Feminism. In Warren, J. W. (szerk.) *Feminism and Multiculturalism. How Do They/We Work Together?* Cambridge: Cambridge Scholar Press, 12–17.

Benhabib, S. (2001) *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Cohen, J. – Howard, M. – Nussbaum, M. (szerk.) (1999) *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Deveaux, D. (2006) *Gender and Justice in Multicultural Liberal States*. Oxford: Oxford University Press.

Habermas, J. (1997) Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamban. In *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium, 153–172.

Hervik P. (2015) What is in the Scandinavian Nexus of 'Islamophobia, Multiculturalism, and Muslim-Western Relations'? *Intersections. EEJSP,* 1(1): 66–82. http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.29

Joppke, Ch. (1996) Multiculturalism and immigration: A comparison of the United States, Germany and Great Britain. *Theory and Society,* 25: 449–500. http://dx.doi.org/10.1007/bf00160674

Jovanović, J. – Kóczé, A. – Balogh, L. (2015) *Intersections of Gender, Ethnicity, and Class: History and Future of the Romani Women's Movement*. Working Paper. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung – CEU Center for Policy Studies. http://archive.ceu.hu/sites/default/files/publications/fes-cps-working-paper-roma-women-gender-politics-2015.pdf

Kováts E. – Põim, M. (2015) (szerk.) *Gender as symbolic glue. The position and the role of conservative and far right parties in the anti-Gender mobilizations in Europe*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf.

Kováts E. – Põim, M. – Tánczos J. (2015) *A genderen túl? A genderellenes mozgósítások tanulságai a progresszív szereplők számára.* Foundation for European Progressive Studies és Friedrich-Ebert-Stiftung. http://www.fesbp.hu/common/pdf/FEPS_FES_Policy_Brief_2015_HU.pdf.

Kováts E. – Soós E. P. (2014) Félelem a dominó-elvtől? A gender-ellenes európai mobilizáció jelensége. Francia esettanulmány és magyar kilátások. *Társadalmi Nemek Tudománya,* 2014/2, 106–-124. http://tntefjournal.hu/vol4/iss2/kovats_soos.pdf.

Kymlicka, W. (1998) Ethnic Relations and Western Political Theory. In Opalski, M. (szerk.) *Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe*. Ottawa: Forum Eastern Europe.

Mihalache I. (2004) Romani Women's Participation in Public Life. *European Roma Rights Centre.* http://www.errc.org/article/romani-womens-participation-in-public-life/1359

Moller Okin, S. (1994) Gender Equality and Cultural Differences. *Political Theory*, 22(1):5–24. http://dx.doi.org/10.1177/0090591794022001002

Moller Okin, S. (1999) *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Mookherjee, M. (2015) At the Borders of Otherness: Tracing Feminism through Bhikhu Parekh's Multiculturalism. In Uberoi, V. – Modood, T. (szerk.) *Multiculturalism Rethought. Interpretations, Dilemmas and New Directions. Essays in honour of Bhikhu Parekh*. Edingburgh University Press, 97–125.

Némenyi M. (1994) „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?" In Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör, 235–45.

Parekh, B. (2002) *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge, Massachusets: Harvard University Press.

Scott, J. W. (2007) *The Politics of the Veil*. Princeton University Press.

Taylor, Ch. (1997) Az elismerés politikája. In Feischmidt M. (szerk.) *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium. 124–152.

Torbó A. (2015) „Árpád is terrorista volt?" A multikulturalizmus hazai értelmezése a médiában. *Kézirat.*

Vertovec, S. – Wessendorf, S. (2010) Introduction: assessing the backlash against multiculturalism in Europe. In uők. (szerk.) *The Multiculturalist Backlash. European discourses, Policies and Practices.* London: Routledge, 1–30.

Vincze, E. (2014) Roma Women's Voices and Silences on Unjust Power Regimes. *European Roma Rights Centre.* http://www.errc.org/roma-rights-journal/roma-rights-2013-national-roma-integration-strategies-what-next/4238/7

Volpp, L. (2001) Feminism versus Multiculturalism? *Columbia Law Review,* 101(5):1181–1218.

Young, I. M. (2001) Az elnyomás öt arca. In Csillag M. et al. (szerk.) *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban.* Konferencia kiadvány, Budapest: Társadalomelméleti Kollégium, 11–31.

Nagy Beáta[1]

Ki áll a sikeres nő mögött?

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.117

Absztrakt

Gyakran idézett mondás, miszerint „minden sikeres férfi mögött áll egy nő”. Aligha van olyan populáris vagy tudományos írás, amelyik cáfolná ezt az állítást. A különböző kutatási eredmények számos bizonyítékkal szolgálnak arra nézve, hogy a férfivezetők több társas támogatásra támaszkodhatnak, mint a nők, és hogy életútjuk során kevesebb áldozatot kell hozniuk a magánéletükben, legalábbis a családi állapotot és a szülővé válást illetően. Ez a tanulmány egy párhuzamos helyzetre fókuszál, amikor megvizsgálja, hogy ki áll a sikeres nők mögött, milyen társas támogatásra támaszkodhatnak a női vezetők. Miközben több kutatás is foglalkozott már a „Nyugaton” élő magasan képzett nők helyzetével, hiányoznak azok a tanulmányok, amelyek feltárják a közép-kelet-európai helyzet speciális nehézségeit. Ez rámutat a jelen kutatás újdonságértékére.

A kérdésre húsz, női menedzserekkel készített interjú ad választ. A 2014–2015-ben végzett kvalitatív kutatásban a szenior pozícióban dolgozó nők a munka és magánélet közötti határok elmosódásáról és a társas támogatásról beszélnek. Korábbi kutatások eredményeihez hasonlóan a nők az érzelmi támogatás, az odafigyelés és a meghallgatás fontosságát hangsúlyozzák, amit a családtagok, elsősorban a gyerekek körül végzett feladatok elvégzése követ. A támogatási hierarchia aljára a háztartás körül elvégezhető feladatok kerülnek, mivel azok szükség esetén könnyen kiszervezhetők és megvásárolhatók. A női vezetők rendre szembesültek a sztereotip társadalmi nemi elvárásokkal, amelyeket bár rendre kritizálnak, fennmaradásukhoz gyakran ők is hozzájárulnak.

Kulcsszavak: nem, házastársi támogatás, vezetők, munka-magánélet egyensúlya

1 Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet

Who is behind successful women?

Abstract

There is an often cited phrase stating that 'behind every successful man there is a woman'. There is hardly any popular or academic contribution which disagrees with this statement. Research findings offer sufficient evidence that male managers rely on more social support than women. Life course research indicates a less sacrificed private life in terms of intimate partnership, becoming a parent or time spent parenting in the case of male managers.

This paper will focus on what it is like the other way round, i.e. who is/are behind successful women, and what kind of social support can female managers rely on? Even though several research studies have focused on the social support of highly qualified women in Western countries, there is a striking deficiency in exploring specific difficulties female professionals face in Central and Eastern European countries. This aspect highlights the novelty of the present research.

The above described question will be answered through the analysis of twenty interviews carried out with highly positioned women managers in 2014–15. The interviews explore the blurring boundaries between work and private life, and also the perceived social support. Similar to the research findings of earlier investigations, women underline the importance of emotional support, paying attention and listening to the respondents, besides, the work around the family members, mainly children is highly appreciated. At the bottom of the hierarchy they list household-related tasks, which can be outsourced and purchased in the market sphere rather easily. Female managers confront stereotypical gender expectations regularly, which they heavily criticize, yet still very often reinforce and reproduce.

Keywords: gender, spousal support, managers, work-life balance

Nagy Beáta

Ki áll a sikeres nő mögött?

Bevezetés[2]

Gyakran idézett mondás, hogy „minden sikeres férfi mögött áll egy nő". Alig akad olyan népszerű vagy tudományos hozzájárulás, amely nem ért egyet ezzel a kijelentéssel. Korábbi kutatások bőséges bizonyítékot nyújtottak arra, hogy a férfi menedzserek több társas támogatásra támaszkodhatnak, mint a nők (Kanter 1993). Igen gyakorinak bizonyul az is, hogy a férfi felsőszintű vezetők feleségei nem folytatnak keresőmunkát, hanem férjük karrierjét támogatják (Hochschild 2001). A vezetők életében tetten érhető társas támogatás nemek szerinti aszimmetriája rámutat arra, hogy a társadalomban uralkodó nemi rend korlátozza a nőket. Az életút-elemzéssel foglalkozó kutatások rendre kevesebb magánéletbeli áldozatot jeleznek a férfi, mint a női vezetők esetében, legalábbis ami a párkapcsolatot, a szülővé válást és a gyermekgondozással töltött időt illeti (Knudsen 2009, Hewlett 2003).

Ez a dolgozat egy párhuzamos helyzet vizsgálatát tűzi ki célul, és azt szeretné feltárni, hogy ki áll, illetve kik állnak a sikeres nők mögött, milyen társas támogatásra támaszkodnak a női vezetők. Bár a nyugati országokban már számtalan kutatás foglalkozott a magasan képzett nők ilyen szempontú vizsgálatával (Hochschild 2001, Ezzedeen–Ritchey 2008, Friedmann–Greenhaus 2000, Guillaume–Pochic 2009, Heikkinen et al. 2014), a közép-kelet-európai országokban feltűnő a hiányosság abban a kérdésben, hogy milyen speciális nehézségekkel szembesülnek a női szakemberek. A téma kutatása tehát mindenképpen újdonságértékű.

Jelen tanulmány a felsőszintű vezetők tapasztalatait a munka és magánélet összehangolásának kérdéskörén belül pozícionálja. Annak rövid bemutatásán túl, hogy a topmenedzseri pozíciókban dolgozó nők hogyan definiálják a munka és magánélet összehangolását, az írás elsősorban arra a kérdésre szeretne választ kapni, hogyan érzékelik, miben és mennyiben számíthatnak a partnerük (házastársuk vagy élettársuk) támogatására, és mennyiben képes a társas támogatás enyhíteni a felmerülő esetleges nehézségeket. Fontos hangsúlyozni, hogy bár a nők felsőszintű vezetői pozíciókban való megjelenését nem lehet a munka és magánélet összeegyeztetésének ügyére leegyszerűsíteni, a magyar kontextusban állandóan jelenlévő, égető kérdésről van szó, továbbá ebben a folyamatban akár fordulópontot is jelenthet a gyerekvállalás.

A tanulmány először a nemekre vonatkozó sajátos társadalmi elvárásokra, a társas támogatásra és a munka-magánélet egyensúlyában tapasztalható nemek szerinti sajátosságokra vonatkozó elméleteket vázolja. Ezután bemutatja, hogy a korábbi vizsgálatokban a vezetők milyen jellegű társas támogatásról számoltak be. A poszt-szocialista magyar társadalmi környezet rövid jellemzését követően elemzi a női felsővezetők körében készült húsz interjút. Az írás a további elemzési lehetőségek bemutatásával zárul.

2 Az alábbi tanulmány a *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* (K 104707) OTKA kutatás keretében készült. A szerző ezúton köszöni a kutatócsoport tagjainak az interjúvázlat kidolgozásában nyújtott munkát és a tőlük kapott folyamatos inspirációt, továbbá az anonim lektorok világos, kritikai megjegyzéseit.

Szakirodalmi áttekintés

A magasan képzett nőkre egyre nagyobb nyomás nehezedik, hogy a munka és a családi élet feladatait összehangolják. Mivel a különböző területek irányából érkező elvárás óriási, és a feszültségek halmozódnak, ezért a nők megfelelő alternatívák híján sok esetben csak a foglalkoztatás férfi normáit követhetik anélkül, hogy ehhez számottevő megértést és társas támogatást kapnának a környezetüktől. Alig van tehát sikeres alkalmazkodási stratégia, mivel bármilyen döntés is születik, hatalmas veszteséget szenvedhet az egyén akár az élet különböző területeit (a karriert, az oktatási beruházások hasznosítását vagy a magánéletet), akár az eredményességet tekintve. Bár a kérdés nyilvánvalóan egyre relevánsabb a férfivezetők életében is, a nemekkel szemben megfogalmazott társadalmi elvárások, továbbá a partner részéről érkező elvárt és észlelt támogatás is markánsan különbözik a férfiak és a nők esetében. A következőkben éppen ezért a nemekkel kapcsolatos várakozásokat és elvárásokat megfogalmazó néhány elmélet bemutatása, majd pedig a házastársi támogatásokkal foglalkozó koncepciók felvázolása következik.[3]

Elméleti háttér

Nemekre vonatkozó eltérő várakozások

Az a jelenség, hogy bár elvileg mindenki számára lényeges kérdés a munka és a magánélet egyensúlyban tartása, valójában mégis sokszorosan nagyobb problémát jelent a nők, mint a férfiak számára, azzal az egyenlőtlen helyzettel is megmagyarázható, hogy a munkavállaló nők az otthoni, ún. második műszak terhei miatt lényegesen több elvégzendő feladattal és kevesebb szabadidővel rendelkeznek, mint a férfiak (Hochschild 1989). A nemek szerinti munkamegosztás jellegzetességei, a munkaerő-piaci és az otthoni feladatok szegregációja mögött ott húzódnak a nemekhez kapcsolódó eltérő és sztereotip elvárások. A nemek szerint megosztott világot a nemekre irányuló, jellemzően aszimmetrikus, egyszersmind a nőket hátrányba hozó kulturális képzetek (*gender beliefs*) szervezik (Ridgeway 2011). Ezek a nemekre vonatkozó elvárások, amelyek a férfiakhoz és a nőkhöz dichotóm jellemzőket kapcsolnak (pl. cselekvő vs. közösségi hozzáállás, vagy éppen instrumentális vs. emocionális), gyakorlatilag előíró módon szabályozzák és korlátozzák a nemek mozgásterét.

Amint azt a várakozások elmélete (*expectation state theory*) megfogalmazza, a társadalom tagjaival szemben csoport-hovatartozásuk (pl. iskolázottság, bőrszín, életkor) alapján eltérő kompetenciát és várakozásokat fogalmaz meg a környezet (Carli–Eagly 2007). Ezek azok az ún. diffúz státusjellemzők, amelyek nemcsak eltérő, de kevesebb kompetenciát is tulajdonítanak a nőknek feladatorientált helyzetekben. A női vezetőknek ráadásul egyszerre kell a nőkkel és a menedzserekkel kapcsolatos, sokszor egymásnak ellentmondó elvárás-rendszer sztereotip és kettős szorításának megfelelni, azaz a „nőies” és a „menedzseri” kvalitásokat is felmutatni. A várakozások elmélete értelmében a nők gondoskodó és közösségi szerepe erős társadalmi elvárás egyéni, szervezeti és makroszinten egyaránt (Carli–Eagly 2007).

Az anyaság mint diffúz státusjellemző még további, a munkaerőpiac szempontjából nézve mindenképpen hátrányos elvárásokat generál a nőkkel szemben (Ridgeway–Correll 2004). Az anyákhoz kapcsolt kép min-

3 A tanulmány a munka-magánélet összeegyeztetése, illetve a munka-család összehangolása kifejezéseket egymás szinonimájaként használja az egyszerűbb fogalmazás kedvéért.

denhol azt a markáns várakozást fogalmazza meg, hogy a bensővé tett, intenzív és bevonódó szülői szerep (*intensive mothering*) nem teszi lehetővé a nőknek, hogy a gyermekvállalás után is változatlan erőbedobással dolgozzanak karrierjükön, tehát ez szükségszerűen a gyermekvállalás vagy karrier konfliktuselméleti megközelítését erősíti fel. Továbbá, mivel ez a döntés pusztán egyéni, nőket érintő választásnak tűnik, amelyre egyéni megoldások születhetnek, a társadalmi vagy a szervezeti felelősség kérdése minimalizálódik.

A nőkre és férfiakra vonatkozó elvárások és szerepek az egyértelműen megfigyelhető folyamatos változás mellett ugyanakkor a hétköznapi relációkban és interakciókban újra és újra megerősítést nyernek (West–Zimmerman 1987). Ezek a mindennapi gyakorlatok hozzájárulnak ahhoz, hogy a normákhoz való igazodás megtörténjen. A *„doing gender"* koncepciója szerint a nemekhez kapcsolódó képzetek az állandó interakciókban jönnek létre, amelyek szabályozó és korlátozó hatással vannak a társadalom tagjaira.

Társas és házastársi támogatás

A jelen kutatás során alkalmazott központi koncepció a társas támogatás kérdése. A társas támogatás elengedhetetlen a kiegyensúlyozott élet megvalósításához általában, a szakmai sikerek eléréséhez pedig különösen (Friedman–Greenhaus 2000, Ezzedeen–Ritchey 2008). A társas támogatást úgy lehet meghatározni mint a kapcsolatok komplexitását, amely pozitív hatással van az egyénre, és magában foglalja az olyan alapvető társas és érzelmi mechanizmusokat, mint a szeretet, gondoskodás, az integráció és a megküzdés. Emellett ezeknek a mechanizmusoknak az a funkciója, hogy csökkentsék a különböző stresszorok által előidézett negatív hatásokat (Parasuraman et al. 1992). Friedman és Greenhaus (2000:85) úgy határozta meg a társas támogatást mint *„a források egyének közötti valamiféle cseréje, aminek az a célja, hogy a támogatásban részesülő személyt segítse."* Ez utóbbi szerzők megkülönböztették a támogatások különféle csoportjait, így a magatartásbeli támogatást (benne a háztartással és a gyermekekkel kapcsolatos támogatásokat) és az érzelmi támogatást (benne a személyes és karrierrel kapcsolatos támogatásokat) (Friedman–Greenhaus 2000).

A női vezetők társas támogatására fókuszálva egyre több a tudományos szakirodalom arról, hogy a női vezetők meglehetősen magányosak a munka-magánélet egyensúly kérdéseinek megoldása során (Hewlett 2003). Még ha párkapcsolatban élnek is, a partnereik általában kisebb részt vállalnak az otthonnal kapcsolatos felelősségek ellátásában (Biernat–Wortman 1991), és gyakran nem nyújtanak elegendő érzelmi támogatást (Neff–Carney 2005). A legtöbb vizsgálat a partnertől kapott támogatás fontosságát hangsúlyozza, mint ami a leginkább hozzájárul az általános jóléthez és boldogsághoz (Ezzedeen–Ritchey 2008).

Más művek azt emelik ki, hogy a társas támogatást interperszonális tranzakcióként is fel lehet fogni, amely magában foglalja az érzelmi odafigyelést, a segítségnyújtást, a szükséges információkat és az elismerést (House 1981-es művére utalnak Heikkinen és munkatársai 2014:29). Figyelembe kell venni, hogy a férfi és a női tapasztalat már pusztán a nemi szocializáció és a nemi sztereotípiák befolyása miatt is nagyban különbözhet egymástól. Heikkinen és kollégái (2014) arra is utalnak, hogy a női vezetők számára nyújtott partneri támogatás se nem automatikus, se nem problémamentes (Heikkinen et al. 2014). Éppen ezért elemzésükben a társadalmi nemi rend *(gender order)* koncepciójára támaszkodnak, hogy felhívják a figyelmet a nemek közötti hatalmi viszonyok fontosságára a partneri támogatás kérdése kapcsán is.

Empirikus kutatási előzmények

Egy híresen családbarát vállalat példáját elemezve Hochschild *The Time Bind* (2001) című könyve az idő szorításának kérdését dolgozta fel. A szerző többek között azt is bemutatta, hogy a karrierorientált nők ellentmondásos és többszörös elvárásokkal szembesülnek a munka és család közti egyensúlyteremtés során, amelyekkel a férfivezetők és a női munkatársak sosem szembesülnek. A férfivezetők feleségei gyakran nem dolgoznak, és leveszik a családdal kapcsolatos összes munkát és felelősséget férjük válláról, akik így sokkal zavartalanabbul tudják munkájukat végezni. Ezzel szemben a női vezetők partnerei között nem fordult elő, hogy ők kizárólag vagy elsősorban az otthonnal és családdal kapcsolatos feladatokat végezték volna (Hochschild 2001).

Míg Hochschild egy amerikai vállalatot vizsgált, addig Drew és Murtagh (2005) egy ír cégnél kutatta a felsővezetők attitűdjeit, tapasztalatait és stratégiáit a munka-magánélet egyensúlyának kérdésében. A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy bár a cégnél folyamatosan sort kerítettek a munka-magánélet egyensúly kezdeményezések vitájára, különösen azért, hogy a hosszú munkaidőből adódó időalapú konfliktusok megoldódjanak, a meginterjúvolt vezetők nem használták ezeket a támogató vállalati politikákat. Amiatt aggódtak ugyanis, hogy a munka és a magánélet összeegyeztethetőségét célzó politikák negatív következményekkel lesznek majd a karrierjükre (Drew–Murtagh 2005).

Állami és magánvállalatok körében készült norvég reprezentatív adatfelvétel elemzésekor Knudsen (2009) arra a kérdésre fókuszált, hogy a férfi és női vezetők miként szembesülnek a munka-magánélet konfliktusával, van-e ebben nemek szerinti különbség, illetve hogy a konfliktusra való reagálásként változtatnak-e a vezetők a munkaterheiken. Az eredmények azt mutatták, hogy a mintában szereplő női vezetők kisebb munkateherről és munka-család konfliktusról számoltak be. Ez a meglepő eredmény jelentős részben azzal magyarázható, hogy a női vezetők úgy kezelték a várható, potenciális konfliktusokat, hogy már eleve kevesebb időbeli elfoglaltságot vállaltak, és ez így kisebb konfliktust eredményezett. Ezt a reagálást Knudsen a racionális választás jeleként értelmezi, miként a tanulmányában is írja: *„Eredményeinket úgy értelmezzük, mint azon racionális nézet alátámasztását, ami a megküzdési stratégia részének tekinti a férfi- és női vezetők időbefektetését annak érdekében, hogy minimálisra csökkentsék a munkaszerep és a családi szerep között várható ütközéseket”* (Knudsen 2009:264).

További norvég vizsgálatok ehhez hasonlóan rámutattak arra, hogy a szakmájuk iránt elkötelezett nők a gyerekvállalás után visszafogják karrierjüket, hogy csökkentsék a család és munka közötti konfliktust, és hogy minél inkább a családra és a gyerekekre tudjanak koncentrálni (Halrynjo–Lyng 2009). Halrynjo és Lyng (2009) ezt a hozzáállást kulturálisan konstruált racionalitásnak nevezi, amelyet a nagyvonalú norvég gyermekgondozási szabadság rendszere is megerősít. Különösen érdekesek és fontosak ezek a tapasztalatok, mivel Norvégiában az attitűdök másik irányban is változtak: az aktív apaság intézménye és a kötelező apasági szabadság széles körben elterjedt, így az apák egyre nagyobb része használja fel a gyermeknevelési szabadság egy részét, és a partnerek közötti egyenlőbb otthoni feladatvállalás is egyre gyakoribb (Halrynjo–Lyng 2009, Knudsen 2009).

Guillaume és Pochic (2009) francia női vezetők helyzetét vizsgálták. A vizsgált vállalatnál a fentiekben már említett férfi karriermodell létezését azonosították, ami azt az elvárást is jelenti, hogy a munkavállaló tartósan

elérhető a vállalat számára, hosszú munkaórákat dolgozik, azaz korán érkezik és későn távozik a munkahelyéről. A nőknek is így kell tenniük, még akkor is, ha a minta követésére kevesebb idő áll a rendelkezésükre. A szerzők három különböző stratégiát azonosítottak, amelyek közül a vezetőnők választhatnak: az első megoldás szerint igyekeznek követni a (férfi) karrierszabályokat, és elfogadják a túlóra szükségességét. A fiatal nők esetében ez gyakran vezet késői gyerekszüléshez és a házimunka intenzív kiszervezéséhez. A második stratégia a családi és magánélet elsőbbségét hangsúlyozza a két terület összeegyeztetése során. Ez különösen igaz a kisgyermekes anyákra, akik szigorúan ellenőrzik ledolgozott munkaóráik számát. A karrier és a családi élet kiteljesítése érdekében alkalmazható harmadik lehetőséget új vagy innovatív megoldásnak nevezték a kutatók. Az innovatív jelző arra utal, hogy elvárják partnereiktől, hogy egyenlően végezzék a házimunkát és a gyermekgondozási feladatokat, továbbá a munkahelyükön rugalmas rendelkezésre állási rendszert hoztak létre. Ez azt jelenti, hogy fegyelmezett menetrendet alakítottak ki, amelyik különös figyelmet fordít a kompetenciákra és az eredményekre, és az egészet a gyermekek időbeosztásához illesztették (Guillaume–Pochic 2009). A leírt stratégiák, különösen a harmadik, rámutatnak a társas támogatás fontosságára is.

Mint a fenti norvég példa is mutatja, míg a nőkkel szemben erős az a társadalmi elvárás, hogy összeegyeztessék a karriert és a magánéletet, addig a férfivezetők esetében az egyensúly hiányát jobban tolerálják (Geszler 2014). A nőknek ezzel szemben a hagyományos nemi normákat is követniük kell, amelyek gyakran ellentmondanak a szakmai elvárásoknak. Kellő társas támogatás hiányában és a feltételezett konfliktusok csökkentése érdekében a nők inkább lemondanak további karrierjükről vagy módosítanak azon.

A házastárs támogatásának és személyiségének a kérdezettek szakmai sikerességére gyakorolt hosszú távú hatásait, azaz a *crossover* jelenség speciális megjelenését Solomon és Jackson (2014) ausztrál paneladatokon elemezte. A szubjektív sikeresség indikátora a munkával való elégedettség, az objektív sikeresség jelzőszáma pedig a jövedelem és az előrelépés volt. Adataik azt mutatták, hogy függetlenül attól, hogy férfi vagy női alanyt vizsgáltak, a házastársak személyisége jelentős hatást gyakorolt a munkahelyi eredményességre. Különösen az úgynevezett lelkiismeretes személyiségű házastársak tudtak pozitív hatást kifejteni a kérdezettek teljesítményére, ami nem azt jelentette, hogy ők végezték el a házastársuk helyett is az otthoni feladatokat, hanem inkább olyan körülményeket teremtettek, hogy társuk hatékonyabban tudjon dolgozni. Ez az otthoni tevékenységek menedzselése és megszervezése, a pragmatikus hozzáállás és a jó minőségű párkapcsolat révén valósulhatott meg. A kutatók azt találták, hogy míg régebben ezeket az előnyöket csak a férfiak élvezték, a mintájukban szereplő férfiak és nők esetében egyaránt előfordult a pozitív crossover-hatás. Eredményeik szerint „modern házassági jutalomnak" tekinthető az ilyen típusú házastársi személyiség (Solomon–Jackson 2014).

Ezzedeen és Ritchey (2008) húsz, magas pozícióban lévő vezetőnőt kérdezett meg a várt és kapott házastársi támogatásról. Az észak-amerikai kutatásban megállapították, hogy az emocionális és instrumentális viselkedés kettősségében való gondolkodás nem képes teljes körűen lefedni a kapott támogatást (és ugyanígy a nem-támogatást sem), hiszen a támogatások ennél komplexebbek (Ezzedeen–Ritchey 2008). Interjúik alapján létrehoztak egy tipológiát, amely hat különböző támogatást tartalmazott. E típusok a következők: (1) érzelmi támogatás (bátorító és megértő attitűd), (2) háztartási segítség (a házimunka elvégzése és a háztartással kapcsolatos feladatok megszervezése), (3) a családtagok körüli segítés (gyermekek, idős családtagok, sőt a háziál-

latok ellátása is), (4) karriertámogatás (technikai és szakmai segítség egyaránt), (5) megbecsülés (büszkeség és elismerés), végül a (6) (támogató) házastárs karrierjének és életmódjának megváltoztatása révén megvalósuló támogatás (otthonmaradó apák, időbeosztás átrendezése) (Ezzedeen–Ritchey 2008:1115). A típusokat induktív módon, az interjúalanyok által elmondott történetek tartalomelemzésével alkották meg. Mint a tipológiából is látható, bizonyos esetekben és feladatoknál a kutatók, akárcsak az interjúalanyok is, némileg reprodukálták a hagyományos társadalmi nemi rendet azáltal, hogy a férfi partnerre mint segítségre, nem pedig mint a feladatot magától értetődően megosztó társra tekintettek. Ilyen eset volt a háztartásban vagy a családtagokkal kapcsolatban végzett „segítség".

Az általuk megkérdezett vezetők az érzelmi támogatást értékelték a legtöbbre, utána a megbecsülést, majd a családtagok körüli segítséget, a karriertámogatást, végül a háztartásban való segítségnyújtást. Amint a szerzők összefoglalták: *„Az adatok az érzelmi támogatás elsőségét támasztják alá, nevezetesen az empatikus hallgatását, különösen a nagyon stresszes időszakokban"* (Ezzedeen–Ritchey 2008:1128). A nők nem-támogató magatartásról is beszámoltak, amelyet úgy is tekinthetünk mint a nők karrierjét korlátozó tényezőt. Ahogy a szerzők összefoglalták: a megkérdezett nők „azt a támogatást értékelik, ami megerősíti az autonómiájukat, és nem értékelik azt a támogatást, ami patriarchális és hatalmaskodó" (Ezzedeen–Ritchey 2008:1129).

Az előzőhöz hasonlóan, tipizálási szándékkal elemzett huszonöt finn női vezetői narratívát Välimäki, Lämsa és Hiillos (2009). A szövegek elemzése során megkülönböztették a meghatározó, a támogató, az instrumentális, a rugalmas és a kontraproduktív társat. A meghatározó társ erősen befolyásolta a női vezető egyéni döntéseit, és többnyire a hagyományos nemi szerepelvárásokat jelenítette meg (például hatással volt a nők tanulmányainak befejezésére vagy a földrajzi mobilitására), a támogató társ pozitívan cselekedett a nő karrierjének megvalósíthatósága érdekében akár pszichoszociális, akár kézzelfogható módon (pl. bátorítás, önbizalom-növelés formájában). Az instrumentális támogatás központi eleme a nyugodt környezet biztosítása volt (pl. anyagi biztonság megteremtésének formájában). A rugalmas támogatás fő tartalma az volt, amikor a partner a nő karrierjét tartotta fontosabbnak, és azt akár a sajátja elé helyezte, egyszersmind magára vállalta az otthonnal kapcsolatos feladatok nagyobb részét. Ezek a férfiak erősen szembesültek a társadalmi környezet hagyományosabb beállítódottságával. Végül a kontraproduktív társ típusát az jelenítette meg, aki nem respektálta a női vezető karrierjét. Bár a leggyakrabban a támogató társ típusát azonosították, a második helyen a kontraproduktív társ került említésre, ami a finn társadalmi környezetben meglepőnek nevezhető. Őket követte a meghatározó, majd pedig a rugalmas partner (Välimäki et al. 2009).

Egy újabb kutatásban, szintén finn kutatók kérdeztek meg vezetőket a házastársi támogatás jelenlétének kérdéséről (Heikkinen et al. 2014). Az elemzés során a női vezetők a támogatás három fő kategóriáját azonosították, amelyek visszanyúlnak Ezzedeen és Ritchey 2008-as tipológiájára: a pszichoszociális támogatást, a gyakorlatias támogatást és a karrierrel kapcsolatos támogatást. Ezeken a pozitív házastársi támogatáson túl ők is azt találták, hogy szükség van a negatív, azaz a „nem-támogatás" kategóriájának elkülönítésére is (Heikkinen et al. 2014:31). Kutatásukban felhívták a figyelmet arra, hogy a család mint a társadalmi nem létrehozójának és megerősítőjének (*doing gender*) színtere, szükségképpen a vizsgálatok terepe kell, hogy legyen.

A magyar kontextus

A házastársi támogatás percepciójának kérdése kevéssé kutatott terület Magyarországon. A legtöbb kutatási tevékenység középpontjában a női munkavállalással kapcsolatos attitűd szerepel (Blaskó 2005). A kutatások másik iránya a különböző életszférák közötti esetleges választásra és prioritásokra fókuszál, különös tekintettel arra, hogy mi a fontosabb: a munkahely vagy a család (Pongráczné 2011). Az attitűdvizsgálatok rendre a hagyományos értékek primátusát támasztották alá. Magyar és svéd munkavállalókkal készített interjús eredmények arra mutattak rá, hogy bár a kérdezettek mindkét országban beszámoltak hasonló problémákról, például az idő szűkösségéről, Magyarországon az interjúalanyok sokkal korlátozottabbnak érezték a saját szempontok érvényesítési lehetőségeit a munka-magánélet egyensúly megteremtésére a munkahelyeken. Emellett még a társadalmi nemi normák is erősen beszűkítették a férfiak egyenlő részvételét például a gyermeknevelési feladatokban (Hobson et al. 2013). Egy korábbi kutatás egy multinacionális vállalat vezetői körében tárta fel a munka és a magánélet egyensúlyozásának kérdéseit, és azt tapasztalta, hogy a női vezetőknek alig marad idejük a pihenésre, főleg, ha már gyermekük is van (Tóth 2005). A magyar családbarát vállalatokat vezető férfiak történetei viszont arról adtak képet, hogy a saját maguk által követett stratégiákba nem fért bele a családbarát élet. Jól látható volt a férfiak és nők közötti aszimmetrikus helyzet is, és hogy a férfivezetők legtöbbször családtagjaik támogatása révén, sokszor azzal visszaélve vezették a rájuk bízott szervezetet (Nagy 2008).

Más vizsgálatok a női vezetők elfogadottságát elemezték, és azt állapították meg, hogy stagnál a nők jelenléte a vezetésben (Nagy 2012), továbbá a vezetői pozíció magánéletbeli áldozatokat kíván, amelyért a munkahelyi kollégák elsősorban a vezető nőket, nem pedig a munkakörnyezetet hibáztatják. A férfivezetők esetében nem merült fel az áldozathozatal és az elfogadottság kérdése (Nagy–Vicsek 2014).

A vállalati szférában a munkavállaló-barát szervezetek jellemzőit kutatták Primecz és munkatársai (2014). A munka-magánélet egyensúlyra vonatkozóan megállapították, hogy a kisgyerekes nők rövidtávú kedvezményeket, például rugalmas munkavégzési lehetőséget kaptak, amelyek a férfiakra nem vonatkoztak, és növelték a munka és a magánélet közötti határ átjárhatóságát, egyszersmind a negatív hangulat beáramlását a magánszférába. A társas támogatás kérdését kimondottan a vezetők körében vélhetően még nem vizsgálták Magyarországon. A jelen kutatás középpontjában elsősorban, de nem kizárólag a partnertől kapott társas támogatások álltak.

Módszertan

A fenti kérdések megválaszolására interjúk készültek húsz, magas pozícióban dolgozó női vezetővel 2014-2015 során. Az interjúalanyok jellemzően nagyvállalatok első és második vezetői szintjén dolgoztak, többségük a szolgáltató szektorban, néhányan pedig az iparban. A kapcsolatfelvétel személyes ismeretségen keresztül vagy vállalati vezetők ajánlásával történt. A beszélgetésre a kérdezettek irodájában került sor, zavartalan körülmények között. Az interjúalanyok 34–50 év közöttiek, az összes megkérdezettnek van gyermeke (1–3 saját gyermek), és a legtöbbjük (80%) házasságban vagy élettársi kapcsolatban él, többségük közgazdasági végzettségű. A gyermekes lét nem volt kiválasztási szempont, inkább azt mutatja, hogy a pályájukat általában a rendszerváltozás környékén kezdő nőknek még az életút természetes eseménye volt a gyermekvállalás. A válaszadók fő szocio-demográfiai jellemzőit lásd a függelékben.

A kutatási folyamat megtervezése, a kérdések megfogalmazása kevert módszertanon alapult. A kvantitatív és kvalitatív módszerek keverése a kutatási és interjúkérdések kialakításának, illetve az interpretációnak a szakaszában történt (Király et al. 2014). Az összetartó párhuzamos felépítést az indokolta, hogy a kutatómunka 2014 tavaszán a magyar lakosság reprezentatív mintájának megkérdezésével kezdődött, és ezzel párhuzamosan, a kvantitatív kutatás eredményeit ismerve készült az egyéni interjúk interjúvázlatának kidolgozása. Az interjúkészítés fázisa 2014 június elejétől 2015 júliusáig tartott. Az összes interjúról hangfelvétel készült, amelyek hossza 20–55 perc volt. A legépelt változat kódolása és az elemzés Nvivo11 szoftverrel készült.

A kutatási korlátok számos tényező kapcsán felmerültek: az interjúk száma erősen korlátozza az eredmények általánosíthatóságát, annak ellenére, hogy bizonyos motívumok már néhány interjú után elkezdek ismétlődni; további korlátot jelent, hogy a megkérdezett nők többnyire multinacionális cégek alkalmazottai, továbbá minden interjúalany a versenyszférában dolgozik, tehát a közszféra tapasztalatairól egyáltalán nem kapunk képet.

Kutatási eredmények

A társas támogatás kérdésére adott válaszok áttekintése előtt röviden ki kell térni a munka és magánélet közötti egyensúly percepciójára. Minden megkérdezett nő nagyon fontosnak találta a munka és magánélet összehangolására vonatkozó kérdéseket, és sok mondanivalója is volt a témával kapcsolatban. Az interjúalanyok többnyire arról számoltak be, hogy a munka és a magánélet egyensúlyban van az életükben, de ez nem volt mindig így, illetve hogy az egyensúly megtartása nagy odafigyelést igényel a mai napig. Csak néhányan mondták, hogy mivel a közelmúltban volt karrierváltás az életükben, keményebben dolgoztak az elmúlt hónapokban, mint korábban.

A női felsővezetők által egyensúlyinak tartott állapotról többször ők maguk is megjegyezték, hogy a tágabb társadalmi környezetük aligha nevezné mintaszerűnek ezt az állapotot. Így például a gyermek születése után szinte egyikük sem maradt otthon hosszabb ideig, mint egy év, és ritkán érkeznek haza este 7 óra előtt. Tekintettel arra, hogy Magyarországon három év a gyermeknevelési szabadság hossza, és hogy az óvodák délután 5 körül zárnak, mindkét fenn említett magatartás eltér a kisgyermekes magyar anyák irányában domináns társadalmi elvárástól. Ezeknek a nőknek tehát a mindennapokban kell szembesülniük azzal, hogy a nőkkel szemben támasztott ilyen elvárásoknak nem felelnek meg. Sokan közülük, miközben úttörő szerepet töltenek be a női vezetők figurájának elfogadtatásában, rendszeresen felteszik maguknak azt a kérdést, hogy elég jól végzik-e a dolgukat az otthoni szférában is, ami példa a nemi elvárások megerősítésére, a *doing gender* folyamatra, hiszen nem került elő arra vonatkozó feltevés, hogy akár a gyerekeik apja, akár a férfivezetők hasonló elvárásokkal szembesítenék magukat. A saját helytállásuk állandó kontrollálásának deklarálásán túl, hevesen kritizálták a társadalom konzervatív anyaképét is. Több interjúalany jelezte, hogy állandóan számon kérik rajta a környezetében hogy elég jó anya-e: *„Jaj, és marad időd a gyerekekre?”* (N7). Ezt a társadalmi attitűdöt több interjúalany is nagyon zavarónak tartotta, és jelezték, hogy nagyon növeli a bennük lévő rossz érzéseket: *„a lelkiismeret-furdalás az állandóan körbeveszi az életünket, itt is, mert itt is azt érezzük a munkahelyen, hogy nem tudunk 100%-osan teljesíteni, meg otthon is”* (N4).

Ezekben a jelzésekben tetten érhető tehát az anyákkal kapcsolatos társadalmi elvárások nyomása és az intenzív anyaság ideológiája is. Azt a női vezetőt, aki nem felel meg a „jó anyáról" alkotott, a nőket pályájukon egyértelműen korlátozó képnek, azt nehezen fogadja el a tágabb környezet. Bár a megkérdezett nők az interjúk idején a szervezetek felső szintjein dolgoztak, tehát nem vonultak vissza az üzleti karriertől, a döntéseiket a mindennapokban és a karrierfejlődésben is nagyban befolyásolják a nőkkel szemben támasztott kulturális elvárások (Knudsen 2009, Halrynjo–Lyng 2009).

Mindannyian egyetértettek azonban abban, hogy a munka és a magánélet egyensúlya mást jelenthet a női és a férfivezetők számára, nagyobb nyomás alatt tartva a nőket. Ennek a feltevésnek az volt az alapja, hogy úgy tudták, legtöbb vezető kollégájuk felesége nem dolgozik: a gyermeknevelési szabadságon vagy akár azon túl is otthon maradó feleségek az interjúalanyok szerint mentesítik a menedzser-férfiakat az otthoni feladatok végzése alól. A női interjúalanyok között egyetlen olyan eset sem volt, akinek a férje az interjú időszakában főállásban otthon lett volna. Ez a tapasztalat egybecseng azzal, amit az amerikai vizsgálatok mutattak (Hochschild 2001), és jelzi az egyenlőtlen elvárásokat: miközben a női vezetők több színtéren is igyekeznek megfelelni a többes feladatoknak, a férfi kollégáik egy része extra erőforrásokra is számíthat a házastársa részéről.

A munka-magánélet egyensúly megteremtése a női vezetők narratívái szerint jellemzően a gyerekszülés, különösen a gyermekgondozási szabadságról való visszatérés kapcsán lett komoly kérdés. Ennek oka az, hogy a gyerekvállalás előtt szinte csak a munka, és bizonyos fokig a párkapcsolat kialakítása volt fontos az életükben, tehát alapvetően a foglalkoztatás férfi normáját követték. Az egyetemről kikerülő fiatal pályakezdők – attól a kivételtől eltekintve, aki az egyetem alatt vállalt gyereket – teljes egészében a szakmai pályafutásuk kialakítására tudtak fókuszálni, miként a következő vezetőnő története mutatja: *„amikor pályakezdő voltam, akkor gyakorlatilag úgy 99% volt munka, 1% magánélet, de ez mondjuk 15 évig így volt, ami azt jelenti, hogy ilyen 14, 16, 18 órákat dolgoztam éveken keresztül"* (N3).

Ilyen intenzív munkavállalói magatartás mellett különösen fontos kérdés, hogy vannak-e támogatók, akik az egyensúlyi helyzet kialakításában és megtartásában segíteni tudnak. A következőkben annak bemutatása következik, hogyan észlelték a vezetőnők, vajon kire támaszkodhatnak ebben a kérdésben.

Társas támogatás

A vezetőnők különböző erőforrásokra támaszkodtak mindennapi életük megszervezése során. Mivel az interjúkérdés úgy hangzott, hogy *Kitől kap Ön támogatást?*, ezért a válaszadók elsőként különféle támogatásokra asszociáltak, amelyek között fizetett és nem fizetett segítség egyaránt volt. Míg a háztartás körüli feladatok, így a takarítás, kertgondozás esetében természetes volt a fizetett segítség igénybevétele, és ezekről nem is gyűjtött részletes adatokat a kutatás, sokkal vegyesebben ítélték meg a családtagok, elsősorban gyermekek körüli feladatok megoldását, és ezek piaci alapokra helyezését. Akiknél a nagyszülők egészségesek voltak, és elérhető erőforrást jelentettek, ott gyakran az ő segítségüket említették. (Az idősebb vezetői generációban ugyanakkor már megfordult a segítségnyújtás iránya, mert a nagyszülőkről való gondoskodás vált feladattá.) Voltak interjúalanyok, akik arról meséltek, hogy határozottan megpróbálták elkerülni a bébiszitter alkalmazását. Ezzel szemben három esetben is a legfontosabb helyen említették az interjúalanyok a jól megválasztott

bébiszittert. Ez nem csak a gyermeküket egyedül nevelők esetében fordult elő, hanem akkor is, ha a gyermek speciális gondozási igénye ezt indokolta. Egy másik vezető pedig, akinek a szülei és a férj szülei is nagyon távol élnek a fővárostól, úgy döntött, hogy már a várandóság alatt megkeresi a tökéletes bébiszittert, akit teljes állásban szerződtetett 14 évre.

A kutatás azonban a társas támogatásokra és az azzal kapcsolatos percepciókra fókuszált: először a legfontosabb támogató személy, majd pedig a fontosnak észlelt támogatások típusai kerülnek bemutatásra, végül pedig elemzésre kerül, hogy a felsoroltak közül melyik támogatást érezték a legfontosabbnak a megkérdezettek.

A támogatásokat sorba véve azt találjuk, hogy a házasságban élő nők leggyakrabban a férjüket említették fő támogatási forrásként, aki „nyilván" és „természetesen" állandóan „segít", biztos pont. A mondat gyakran azzal folytatódott, hogy a gyerekek megnyugtató nevelése nehezen lenne elképzelhető az apák nélkül. A házas nők „szerencsésnek" nevezték magukat a támogató környezetük miatt, tehát nagyra becsülték ezt a támogatást. Mivel a legtöbb interjúalany partnere szintén az üzleti életben dolgozott, gyakran mindketten kiszámíthatatlan és sűrű időbeosztással dolgoztak. Arra a kérdésre azonban, hogy mennyi támogatást adnak a meginterjúvolt nők a házastársaiknak, jellemzően úgy válaszoltak, hogy úgy érzik, kevesebb támogatást adnak, mint kapnak, míg néhányan azt mondták, hogy szimmetrikus kapcsolatban élnek. Senki sem számolt be arról, hogy ő jobban támogatná a párját, mint az őt.

Ezek a percepciók többféle módon is alátámasztották a nemekkel kapcsolatos hagyományos elvárások jelenlétét és újratermelődését a magasan képzett interjúalanyok környezetében. Ezt támasztja alá az, amikor természetesnek, ha nem is pozitívnak tűnt fel, hogy a gyerekszülés után a női karrierek elakadnak, és akkor is, amikor a férfi partnertől (a gyereknevelési feladatok megosztása kapcsán) érkezett támogatást rendkívülinek érezték, ami miatt szerencsésnek is nevezték magukat. Az apák egyenlő részvétele a gyereknevelési feladatokban tehát egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek még a vizsgált csoport környezetében sem. A férfi partnertől kapott támogatás magasra értékelését mutatta az is, hogy általában többre saccolták azt, amit kapnak, mint amit ők maguk adtak. Tehát a támogatás érzékeléséről szóló beszéd szintjén igyekeztek kompenzálni párjukat ezért a Magyarországon nem megszokott szerepvállalásért.

Az apák intenzív feladatvállalása ellenére egyetlen nő mesélt arról, hogy férje maradt otthon gyermekgondozási szabadságon, mégpedig elsősorban azért, mert a feleség lényegesen magasabb jövedelmet tudott elérni a munkájával. A gyermeknevelési szabadságon lévő apa képe ugyan nem elképzelhetetlen az interjúalanyok elbeszélése szerint, de sokan látták úgy, hogy Magyarországon ez még ma is megütközést kelt. A válaszadók ezzel kapcsolatban ismét utaltak a konzervatív magyar társadalmi környezetre: egyikőjük saját maga beszélte le emiatt a férjét arról, hogy gyesre menjen. A másik interjúalany azt is elmondta, hogy a viszonylag későn megismert férje volt az első olyan partner, aki igazán támogató volt az ő karrierjével kapcsolatban. A kései találkozás is szerepet játszott abban, hogy aránylag későn született a nő első, az interjú idején egyetlen gyermeke. A házastársi támogatás és a megbecsülés fontosságát jelzi, hogy a támogatás elmaradása az érintett nők elbeszélése szerint néhány esetben váláshoz is vezetett. (A támogatás hiányára később visszatérünk.)

Mivel a mintában szerepeltek elváltak is, érdekes megnézni, hogy kinek a társas támogatására számíthatnak ők. A felkeresett interjúalanyok leggyakrabban arról számoltak be, hogy a nagyszülőkre támaszkodnak

a gyermekek körüli teendőkben, még ha voltak is olyan apák, akik intenzíven tartották a kapcsolatot a gyermekekkel, tehát a gyerekek körüli feladatokban megbízhatóan jelen voltak.

A legfontosabb támogatók feltérképezésekor a második leggyakoribb említés a (nagy)szülőkre, különösen a nagymamákra esett. A kérdezettek szüleitől érkező támogatást értékelve egyértelműen a (kis)gyermekek körüli segítség említése volt a legfontosabb, bár a szülői útmutatás és példamutatás is előkerült. Egy-két esetben ez a két szempont össze is kapcsolódott. *„Ő a számomra a példakép, hogy hogyan dolgozzunk és neveljünk fel gyerekeket, és aztán hogy adjuk át a nyugdíjas évek alatt azt az időt, energiát, és hál' istennek egészségben a következő generációnak, vagy tehát úgy nekem"* (N10). A pozitív szülői (anyai) minta egy esetben a karrierépítésben is visszaköszönt. A vezetőnők esetében tehát a konkrét szülői feladatvállalás és a példamutatás is fontos erőforrássá vált.

Egy interjúalany esetében az első említés a korábbi főnökre esett, akivel együtt tudták kialakítani azt a keretet, hogy a gyerekszületés után zökkenőmentes legyen a munkába való visszatérés: *„Hát, nem lehetett volna ezt megvalósítanom, ha a mindenkori főnökömmel, ha nem tudtam volna vele egy olyan kapcsolatot ebben a kérdésben, … amiben ő folyamatosan meggyőződhet arról, azt a visszajelzést, visszacsatolást érzi, kapja, hogy nem élek vissza a helyzettel"* (N14).

Bár sosem volt első említés, de figyelemre méltó az a támogatás, ami a gyermekek irányából érkezett. A korábbi szakirodalmakban nem került elő az a motívum, hogy a gyerekektől kapott támogatást erőforrásnak nevezték volna a megkérdezett felsőszintű vezetők. Itt tehát megjelenik a gyerek mint a munka-magánélet közötti egyensúly „indikátora". Sok megkérdezett anya elmondta, mennyire támogatók a gyermekei: büszkék rá, segítenek a feszes menetrendbe való illeszkedéssel, szorgalmasak és jól tanulnak, megértik, hogy az anya nem a hagyományos módon végzi szülői feladatait, hanem inkább az együtt töltött „minőségi idő" a fontos. A családtagokkal való együttműködés (társ, szülők, gyerekek) egyaránt azt a nemzetközi tapasztalatot erősítette, hogy a különféle támogatások gyakran azt a célt szolgálják, hogy interjúalanyaink magánélete minél pontosabban illeszkedjen a munkájukhoz, a lehető legkisebb fennakadást okozva. A magánélet menedzselése és logisztikája rámutat a Hochschild (2001) által leírt mechanizmusra is, miszerint a családi életet a munkafeladatokhoz hasonlóan menedzselni kell. A kevés családi idő pedig egyre inkább a racionális időgazdálkodás részévé válik.

Eddig tehát látható volt, hogy kiket gondolnak legfőbb támogatónak az interjúalanyok, most pedig megnézzük, hogy mely támogatásokat észlelték a legfontosabbaknak, amelyek elsősorban a partnerük irányából érkeznek. Bár a nők számos észlelt támogatást felsoroltak, a legtöbb válaszadó két területet említett a leggyakrabban: az érzelmi támogatás mellett a gyermekekkel kapcsolatos támogatás fontosságát. Ezeket a támogatásokat a partnerrel élők mindegyike megemlítette, és a sorrend nagyrészt egyezik azzal, amit Ezzedeen és Ritchey (2008) is találtak. Az amerikai kutatásban azonban a két kategória közé bekerült a megbecsülés és elismerés is, ami a magyar mintában kicsit hátrébb került. A következőkben Ezzedeen és Ritchey tipológiáját követve a legfontosabbként észlelt támogatások bemutatása következik.

Érzelmi támogatás (támogató és megértő attitűd)

Az érzelmi támogatás alatt a biztató és megértő attitűd kimutatását értették a szerzők. Ez néha biztatást, máskor pedig meghallgatást jelent, vagy azt, hogy a házastársak ötletet adnak akár céges, akár magánjellegű konfliktusok kezelésére, ami minden partnerrel élő válaszadónak nagyon fontos: *„… volt már olyan, nem is egyszer, hogy el is sírom magamat, mert van valami, tehát hogy nyilván kifele nem, azonnal behúzom az ajtót, akkor azonnal őt hívom föl”* (N14).

A párkapcsolatban élő összes interjúalany nagyra becsülte a társától kapott érzelmi támogatást, és úgy érezte, hogy ez adja karrierjének a biztos alapját. Éppen ezért tudtak stabilak lenni a karrierépítésben is: *„Érzelmi oldalon olyan szempontból számíthatok rá, hogy ő ott áll mellettem mindig és támogat”* (N6). Ezek, a partneri stabilitás és megfontoltság azok az értékek, amelyek Solomon és Jackson 2014-es írása szerint hosszútávon is meghatározóak voltak a szakmai előrejutásban és elégedettségben. Volt, aki a karrierjében kigondolt fizetés nélküli szabadság (*career break*) megtervezésében kérte férje támogatását, aki eredetileg ugyan nem támogatta az ötletet, később azonban mellé állt, és segítette azt, hogy az interjúalany „a saját útját járja”. Az elfogadás és megértés fontosságát többen is említették, megerősítve ezzel Ezzedeen és Ritchey (2008) eredményeit, akik azt találták, hogy a válaszadók mindenekelőtt az autonómiájukat megerősítő, és nem pedig a patriarchális támogatást értékelték nagyra. Ennek pedig fontos, szinte nélkülözhetetlen eleme az elfogadó magatartás: *„Sokszor még én is tőle tanulok, hogy ez a maximális tolerancia, meg ez az elfogadás, én nem tudom honnan jön belőle”* (N18).

Hasonló helyzetre, a menedzseri munka által okozott állandó feszültségek feldolgozására utal a következő vezető is. Ez emlékeztet arra, amit Greenhaus és Powell (2006) leírt a két terület egymáshoz viszonyított puffer szerepéről, vagyis hogy az egyik területen megélt konfliktus megoldásában és feldolgozásában segítséget jelent a másik szféra: *„nyilván biztatást adunk egymásnak, sokat a nehézségekben, vagy egyszerűen a sima fáradtság, meg kiégésben*” (N13).

Miközben visszatérően deklarálták, hogy az érzelmi támogatás a legfontosabb a munka és magánélet összehangolása során, csak kevés konkrét példát említettek erre vonatkozóan. Annál több példát soroltak a családtagokkal kapcsolatos feladatok megosztására.

Családtagokkal kapcsolatos feladatok elvégzése

Mivel mindegyik interjúalanynak van gyereke, ezért központi helyen állt az a kérdés, hogy a gyerekek programjainak a megszervezése és a velük töltött idő megfelelő legyen. A gyerekek gondozása mellett az idősebb interjúalanyoknál előkerült a szülők körüli feladatok ellátása is.

A családtagokkal kapcsolatos feladat nem korlátozódott arra a logisztikai kérdésre, hogy kinek kell hozni és vinni a gyermekeket az iskolába vagy az iskolából, hanem sokkal holisztikusabb jellege volt tevékenységeknek, ahogy mondták is: *„Az a legfontosabb, hogy ő jó apa”* (N9). A gyerekek körüli logisztikai feladatok megszervezése bonyolult feladat volt, főleg ha több gyerek is volt a családban, akiket az óvoda és iskola után különórákra is el kellett juttatni. Akik párkapcsolatban éltek, jellemzően a saját párjukra támaszkodtak a leggyakrabban, és

kialakultak a családon belüli munkamegosztás hagyományos mintái. A gyerekek edzésre való szállítása mellett még a meccseken való részvétel is fontos, egyáltalán nem kiszervezhető szülői feladat. Hochschild (2001) is leírta, hogy a férfi menedzserek rendszerint megoldották, hogy ott legyenek a gyerekeik meccsén. Ez is része lehet a nemekre jellemző konvenciók megerősítésének, a *doing gender* folyamatnak (West–Zimmerman 1987). *„Ő futballozott régen, és a kicsik is futballoznak, és ő ezt kedvel, lelkesedéssel, szellemi és sporttársi közösséget alkotva a két kicsivel csinálja. Tehát itt van egy win-win, mert ő ezt szereti is csinálni, nekem meg egy óriási segítség"* (N14).

Tetten érhető a hagyományos nemek szerinti feladatmegosztás akkor is, amikor a gyerekekkel való tanulás során az anya foglalkozik a humán, az apa pedig a reál tantárgyakkal: *„[a férjemmel] felváltva megyünk úgyis fiammal mondjuk meccsekre, hogyha nem tudunk mindketten menni, hogy hol ő megy, hol én megyek, attól függ, hogy kinek mi van. Akkor, még ha tanulni kell velük, mondjuk tanulásban segíteni, akkor azt is beosztjuk. Ő a reál, én a humán"* (N12).

A gyerekekkel való együtt tanulás amúgy érzékeny pont az interjúalanyok életében, hiszen a környezet, például az iskola elvárja, hogy a szülők folyamatosan tanuljanak a gyerekekkel. Ez részben persze kiszervezhető, és a hétköznapi rutinfeladatok sorában sem tartozik a kedvenc családi feladatok közé. Ezekről a kevésbé szórakoztató dolgokról tudjuk, hogy az apák nem szívesen vállalják, és így sokszor automatikusan a nőkre hárul, ahogy az egyik interjúalany is beszélt róla: *„Nincs türelme a gyerekekkel tanulni"* (N14). Ezeknek a nem kedvelt feladatoknak a nőkhöz való hozzárendelése ismét a nemekkel kapcsolatos elvárásokat tükrözi (Ridgeway 2011, Carli–Eagly 2007). Amennyiben a kérdezettek ezt elfogadják, az a nemek hagyományos helyzetének megerősítését eredményezi, még ha az interjúalanyok megértéssel is beszélnek erről a helyzetről.

A házastárson túl, aki a női vezetők esetében maga is főállásban dolgozott, számtalan további segítségre volt szükség a hétköznapok megszervezésében. Ezeket a segítségeket mind fel kellett tudni sorakoztatni: *„az anyukám és a férjem, illetve a rengeteg unokatesó"* (N1). Ha valaki elvált, akkor általában még komplikáltabb volt a rendszer kialakítása. Ezekben az esetekben azonban a gyermek(ek) apja lényegesen kisebb részt vállal a feladatok megoldásában: *„Van két nagymama, van a gyerekeknek az édesapja, van egy nagypapa, meg vannak bébiszitterek. Egy időben, ha lehet egy bébiszitter, tehát nem sok bébiszitter"* (N2).

Miközben a nők hosszú munkaórákat dolgoztak, és a férj is dolgozott, ritkán merült fel, miként erre már utaltunk is, hogy a férjek maradjanak otthon gyesen a gyerekekkel. Egyes esetekben a megkérdezett nők kimondottan hálásak voltak a férjüknek minden támogatásért, és már azt is támogatásként észlelték, hogy nem ellenezte a bébiszitter alkalmazását: *„Nem ő maradt a gyerekkel, mert az akkor még nem volt ilyen elfogadott, ma már talán jobban elfogadott, de 10 éve ez még nem volt, és volt bébiszitter a gyerekkel, és ő ezt is elfogadta, tehát ebben támogató volt"* (N16).

Ez az attitűd mindenképpen rámutat a helyzet paradox voltára: miközben az interjúalanyok sokat dolgoznak, és sokat keresnek, kiválasztják és megszervezik a fizetett segítőt, mégis ők a hálásak a párjuknak, aki ugyan nem maradna otthon a gyermek gondozása céljából, de „legalább" elfogadja ezt a megoldást. Itt tehát előkerül a társas támogatás mint „nem-hátráltatás" értelmezése, ami egyrészt a hagyományos nemek szerinti munkamegosztás gondolatát és gyakorlatait (*doing gender*) erősíti meg, másrészt rámutat az intenzív anyaság

gondolatának még ma is erős jelenlétére a magasan képzett társadalmi csoportokban (Halrynjo–Lyng 2009). Hiába jönnek létre egyre nagyobb számban alternatív megoldások a családdal kapcsolatos feladatok ellátására, az ezek elvégzéséről szóló (külső és belső) elvárásrendszer még mindig egyenlőtlen helyzetbe hozza a nőket, dolgozzanak bármilyen pozícióban is (Ridgeway–Correll 2004).

A nagyobb gyerekek esetében ez a struktúra átrendeződött, továbbá bekerültek a képbe a támogatásra szoruló szülők, akik körül a férjek, főleg ha ők maguk nem menedzseri karriert futottak be, hanem relatíve rugalmasabb munkájuk volt, sokat tevékenykedtek, minként az alábbi idézet is mutatja: *„Hát, gyakorlatilag alapvetően a bevásárlástól az ügyintézésig, a szülői értekezlettől a sok egyébig. Attól kezdve, hogy ha apukámat orvoshoz kell vinni a délelőtti órákban, akkor elviszi, tehát, ha ráér, akkor el tudja vinni”* (N6).

Háztartási munkák elvégzése és megszervezése

Bár a háztartás olajozott működése fontos dolog volt, mindenki úgy tekintett rá, mint ami viszonylag könnyen megszervezhető és kiszervezhető. A nagyobb dolgokat így is oldották meg, hiszen természetesnek vették, hogy a különböző fizetett háztartási segítségek rendre a rendelkezésükre álltak. Túlnyomó többségben női munkaerőt említettek a „nőies” munka elvégzése, pl. a takarítás és főzés kapcsán.

Ugyanakkor még így is maradt legalább egy csoportja a feladatoknak, amit nem lehetett másra bízni, például a hétköznapi apró feladatot, a vásárlást. A beszámolók szerint a háztartások egy részében ezt a feladatot is felosztották, de a megtervezés és a fejbentartás még így is a nők feladata maradt. A nők által pontosan megtervezett feladat kivitelezését azonban már gyakorta elvégezték a férfiak, miként az alábbi idézetek mutatják: *„a férjem állandóan bevásárol”* (N12); *„Mosás, vasalás, mit főzünk, mit eszünk, ez az én reszortom, de a vásárlásban ő jelentkezik”* (N8). Paradox módon, miközben a logisztikai rendszer zökkenőmentesen működött, többeknek néha ilyen „apró” feladatok okoztak nehézségeket: *„Pl. nincs kenyér otthon, bocsánat, de ez nálunk egy standard probléma”* (N17); *„csak akkor megy el, ha adok neki listát, tehát ő magától nem fog vásárolni menni”* (N1). *„Bevásárlás egyáltalán nem, az teljesen az én reszortom”* (N14). Volt, aki számára az online élelmiszervásárlás könnyítette meg a mindennapi feladatok elvégzését (N7). A menedzsernők is úgy érzékelték, hogy a háztartás menedzselésével kapcsolatos felelősség elsődlegesen nőkkel szembeni elvárás maradt, aminek reprodukálásához a mindennapi tevékenységek elvégzésével ők maguk is hozzájárultak (West–Zimmerman 1987). Ezeket a feladatokat ők többnyire ugyanúgy menedzselték, mint vezetői munkájuk többi területét, hasonlóan az időgazdálkodás kapcsán említettekhez.

A főzés is vissza-visszatérő elem volt a háztartási munkákkal kapcsolatban, és itt is a hagyományos szerepelvárások és -követések kerültek elő. Volt, aki arra utalt, hogy a férje édesanyja nem nézi jó szemmel, hogy ő nem főz, míg mások arról meséltek, hogy az utóbbi időben a férjük egyre gyakrabban főz, elsősorban azért, mert a régi ízeket keresi: *„Elkezdett egy-két évvel ezelőtt, nem rendszeresen, de az is több mint a semmi, főzőcskézni. Jellemzően abból a megfontolásból, mert én nem főzöm ezeket a magyaros ételeket, ő meg szereti”* (N14).

A férj karrierjének és életstílusának alakítása

Az interjúalanyok több férfi kollégára is utaltak, akiknek felesége főállású háziasszony, így a háztartással és a gyerekekkel kapcsolatos feladatokat is elvégzi. Interjúalanyaim ezért egyértelműen úgy érezték, hogy a női vezetők lényegesen kevesebb támogatást kapnak, mint a férfiak. *„A saját kollégáimmal is beszélgetek, többségük felesége otthon van, gyerekeket nevel, vagy valami kisebb munkakörben dolgozik, és nem természetes nekik (a férfi kollégáknak), hogy a párjuk ugyanolyan sikeres legyen a szakmájában, mint ők”* (N15). Különösen így gondolták ezt, ha a partnerek karrierjének illeszkedésére gondoltak. A menedzsernők férjei csak bizonyos esetekben, és inkább átmeneti jelleggel igazították saját karrierjüket a nők karrierjéhez.

A kérdezettek arról meséltek, hogy ha partnereik módosítottak a korábbi karrierútjukon, azt többnyire a gyerekek körüli feladatok elvégzése miatt, a gyerekekről való megfelelő gondoskodás érdekében tették. Ezt ugyanis az apák általában sokkal nélkülözhetetlenebbnek tartották, mint saját előmenetelüket, és úgy látták, hogy a kisgyerekes évek gyorsan elmúlnak. Néhány történet elhangzott arról is, hogy a házastárs elutasított egy felelősségteljesebb munkát, vagy megtagadta a kései telefonos konferencia-beszélgetést, mert sokkal fontosabb volt neki, hogy elvigye a gyerekeket az iskolából a délutáni edzésre (N9). Volt olyan férj, aki otthonról dolgozott angliai cégének, ezért sokkal rugalmasabb időbeosztása volt, mint a feleségének (N17). Több női vezető kijelentette, hogy ez a fajta házastársi viselkedés őket is fegyelmezettebbé teszi, például segít, hogy megtalálják a megfelelő munka-magánélet egyensúlyt, és kevesebb helyet engednek a magánéletben a munka számára, vagyis csökkentik a negatív begyűrűző hatást.

Egyetlen olyan történet volt, amikor az interjúalany explicite úgy érezte, hogy az ő karrierje fontosabb volt, mint a férjéé, és ahol ezt már a pálya kezdetén tisztázták. A többi esetben vagy hasonló pályán mozogtak, vagy a férj érdeklődési és munkaterülete teljesen eltérő volt, így kevésbé kellett két multinacionális karrier összeegyeztetésén fáradozni: *„Ő fiatalabb is, mint én, és nyilván a végzettsége is alacsonyabb volt, mint az enyém, de nekem már volt egy alakuló karrierem, amikor összejöttünk. Neki meg még nem, és akkor megbeszéltük, hogy akkor az én karrieremet támogatjuk ketten inkább”* (N16).

Ennél lényegesen kisebb életmódbeli igazodást kívánt az, hogy a női vezetőt elkísérje a férje a különféle társasági programokra. Többször is elhangzott, hogy a férj utálja ezeket az összejöveteleket, de bizonyos kompromisszumot hoznak mindketten a kérdésben. Ahol már nincsenek kisgyermekek, ott felmerült annak a lehetősége, hogy együtt, szabadabban utazhatnak, mert a férj munkája távolról is végezhető. Ez nagyban megkönnyítette a nők gyakori utazását: *„hogyha én most azt mondom, hogy elmegyek Moszkvába két hétre, akkor átgondolja, hogy el tud-e velem jönni, és ha igen, akkor eljön, és akkor onnan dolgozik. Vagy amikor Bécsben dolgoztam, akkor egyfolytában ide-oda fuvarozott”* (N18). A legtöbb példa azonban arról szólt, hogy a kettős karrierű párok esetében ritkább a férj karrierjének illesztése a női karrierhez, mint fordítva.

Szakmai támogatás

Az előzőekhez képest lényegesen ritkábban említették explicit módon azt a támogatást, amit a szakmai fejlődésükhöz kaptak a partnerüktől. Azonban az interjúkból mégis rendre kiderült, hogy sokszor az azonos szakmai beágyazottságnak köszönhetően sok támogatást és ötletet kaptak a társuktól, aki a napi dolgok meg-

beszélése során kvázi tanácsadóként is működött. Egyes esetekben ez kölcsönös volt (N11), míg mások azt mondták, hogy a férjük a saját dilemmáit kevésbé szereti megosztani a feleségével (N4). Az is előfordult, hogy a férj biztatta a feleséget egy új pozíció megpályázására és a munkahelyváltásra. A nők nagyra értékelték azt is, ha meghallgatta őket a házastársuk, és azt is, ha elmesélte nekik a saját dilemmáját, és hogy pozitív hozzáállást tanúsított a feleségük munkájával és karrierjével kapcsolatban. Ezekben a helyzetekben a nők világosan kifejezték a szimmetrikus helyzetekre vonatkozó igényüket.

Volt, aki kimondottan igényelte, hogy a férje ezekre a kérdésekre is szánjon egy kis közös időt (N14). A más üzleti vagy gazdasági területen dolgozó férjek pedig úgy tudtak támogatást adni, hogy külső szemmel, harmadik félként objektívebben látták a kérdéseket (N17), vagy pedig távolságtartóbban tudták kezelni a felmerülő konfliktusokat (N1). Akadtak azonban olyan interjúalanyok, akik nem is nagyon értették, hogyan lehetne ebben a kérdésben támogató a partnerük (*„nem mondom, hogy bárkitől támogatást vártam”* – N15). Mint már erről szó volt, az ilyen jellegű támogatás és megbecsülés hiánya, továbbá a szakmai és pénzügyi féltékenység könnyen a házasság végéhez vezetett.

Voltak ennél kevésbé hétköznapi támogatások a karrierrel kapcsolatban, mégpedig, amikor nagyobb változtatások ötlete merült fel: akár fizetés nélküli szabadság, akár más pozíció megpályázása: *„igazából ő azt látta, hogy nekem kell valami változás és ő szerinte ez egy jó váltás volt, de abban nagy szerepe volt”* (N4). Ezeket a tanácsokat, még ha nem is feltétlenül követték az interjúalanyok, mindig nagyon szívesen meghallgatták. Elhangzott az is, hogy csak az elmélet szintjén van igaza a férjnek, de a való életben nem működik, amit mond (N6). Az elvált interjúalanyok között volt olyan, aki a szakmai ügyeket a mai napig meg tudja beszélni a volt férjével, és így számíthat tőle szakmai támogatásra: *„És egyébként a volt férjemmel azért nagyon jóban vagyunk, és ő szokott még nekem, vagyis vele szoktunk még ilyenekről beszélni. Úgyhogy ez így jó!”* (N5). Ezekben a helyzetekben ismét visszaköszönt az Ezzedeen és Ritchey (2008) által feltárt, az autonómiát megerősítő támogatás szerepének fontossága.

Megbecsülés és elismerés

A szimmetrikus kapcsolatok fontosságát hangsúlyozó interjúalanyok utaltak arra is, hogy ők az elismerésben is a kölcsönösséget tartják célravezetőnek: *„Ő értékeli, hogy én dolgozom, büszke is rám, de tudja, hogy ezt csak vele együtt tudom csinálni, a családdal együtt. Egyébként ez szerintem őt is többé teszi, mert akkor ő támogat engem, én meg támogatom őt”* (N20). Minden második interjúalany megemlítette, hogy a házastársa elismeri az ő üzleti teljesítményét, sőt büszke is rá. De ez nem volt mindenki esetében ennyire természetes: *„Talán ebből kapok a legkevesebbet”* (N6).

Az egyik interjúalany nemrég elnyert üzleti díjára volt nagyon büszke a férje, és ennek szívesen adott hangot szűkebb és tágabb környezetében is : *„ő hív fel napközben, hogy: hú, már megint megjelent rólad egy cikk, mennyire szuper, és már a csapból is te folysz, és hogy milyen jó érzés, és hogy büszke vagyok rád”* (N11).

Akiket elismer a társuk, azok egy része ezt természetesnek vette, míg mások nagyon megbecsülték ezeket a gesztusokat és szavakat. Úgy látták, hogy az állandó lelkiismeret-furdalással küzdő női vezetőknek különösen fontos, hogy megerősítést kapjanak a párjuktól. A következő idézet éppen azért fontos, mert az interjúalany úgy

érzi, hogy az ő környezetében egyáltalán nem a feleség karrierjére való büszkeség a jellemző: *„Ezt így előírnám a férjeknek, hogy az ilyeneket mindig muszáj mondani”* (N4).

Az egyes segítségfajták részletes megbeszélése után az interjúvázlat kitért arra a kérdésre is, hogy melyik, partnertől kapott támogatást vélik a legfontosabbnak. A két leggyakrabban visszatérő motívum a jó apaság és az érzelmi, lelki támogatás volt. Felmerült még a tolerancia és a konfliktuskezelés fontossága is. Szinte egybehangzó volt az a válasz, ami már korábban is előkerült, hogy a fizikai segítségnyújtás – akár a gyerekek, akár a háztartás körül – eltörpül az érzelmi támogatás mellett, és fontos, hogy a házastárs meghallgatja őket. Ez több interjúalany részéről is elhangzott: *„ha rangsorolni kell, akkor nyilván ez a fontosabb, a mentális rész, mert a logisztikát, azt valahogy megoldaná az ember”* (N13). Ezzel függ össze a kiszámíthatóság, a bizalom és a stabilitás megléte is: *„Tehát a világ kifordulhat a négy sarkából, ő egy stabil pont és én ugyanúgy számára, szerintem ez”* (N3).

Bizonyos esetekben nem merült fel, hogy ne lenne támogató a partner. Így például a felnőtt gyerekekkel és második házasságában élő vezetőnő szinte felhőtlennek látta a kapcsolatát, és nem látott megoldhatatlan konfliktust: *„Komoly helyzetben nem. Azt hiszem, egyszer megtagadta, hogy eljöjjön salsázni”* (N18).

Feltételezhetjük, hogy azok a vezetőnők, akik ezeket a támogatásokat nem kapták meg, vagy nem léptek tovább a karrierjükben, vagy pedig, mint a jelenlegi kutatásban is láttunk rá példát, felbomlott a házasságuk vagy az élettársi kapcsolatuk.

Ezzedeen és Ritchey (2008) a fentiekben is használt tipológiája elsősorban azokat a helyzeteket fedte le, amikor a vezető kapott támogatást. Heikkinen és munkatársai (2014) azonban egyértelműen kimutatták, hogy a támogatás hiányát is fontos megragadni a vezetőnők életében.

A támogatás hiánya

A kérdezettek gyakran gondolták úgy, hogy sok férfi számára nehéz lehet együtt élni egy befolyásos feleséggel, ami a nemekkel szembeni hagyományos elvárásrendszer erős jelenlétét jelzi (Ridgeway 2011). Partnerük többnyire büszke volt rájuk, de bizonyos esetekben a férjek nem is értették, hogy milyen fontos pozíciót foglal el a feleségük az üzleti életben. Az egyik ügyvezető elmondta, hogy már megszokta, hogy egyedül megy fogadásokra és társasági programokra, mert férjét egyáltalán nem érdeklik ezek az alkalmak.

Szinte minden kérdezett esetében voltak olyan helyzetek, amikor az interjúalany nem érezte elég támogatónak a partnerét. Ennek oka lehetett kommunikációs probléma (N11), de az is, hogy a férj úgy érezte, hogy a feleség részéről egy-egy új pozíció elvállalása miatt nem jut majd a családra elegendő figyelem (N12). Volt, aki viszonylag hosszasan és dacosan szembesült a férj ellenérzéseivel: *„…volt olyan, hogy konkrétan, ilyen logisztikai egyeztetéseken kívül, ami nagyon fontos volt, ilyen majdnem egy hónapig nem beszéltünk”* (N14).

További mély konfliktusra utalt az a helyzet, amikor a gyerekvállalás után visszatérő női vezető ugyanolyan munkatempót és megnövekedett munkamennyiséget vállalt magára, mint a szülés előtt. Ezt a helyzetet ő is és a férje is rosszul viselte: *„Volt egy ilyen kimondottan 3–4 hónapos időszak, amikor kimondottan goromba volt, meg úgy láttam, hogy neki is betelt a winchester, meg ebből az egész cirkuszból elege van, meg nem így képzelte el, hogy ha meglesz a gyerek”* (N3).

Több nő is utalt az elégtelen vagy ellentmondásos támogatásra: bár a férj kijelentette, hogy büszke a feleségére, mégis előfordul, hogy inkább háziasszonyi szerepben szeretné látni: *„azt azért tudom és érzem és látom, hogy bármikor megörülne annak, ha én feladnám a karrieremet, és otthon maradnék”* (N7).

A másik kényes pont a rekreációs programok, például a nyaralás megszervezése volt, amelyben úgy érezték a vezetők, hogy férjük nem volt elég támogató. Itt ismét lehetett érezni ennek a helyzetnek az aszimmetriáját, ami összefügg a diffúz várakozásokkal is, ami szerint a nők szervezik a társas élet programjait (Carli–Eagly 2007): *„mondjuk ne én legyek az, aki csak színházat szervez és mozit, és mondjuk a nyaralásoknak az A-tól Z-ig való lebonyolítását, és akkor még örülhetünk, hogy elmehettünk nyaralni”* (N10).

Más beszámolók is szóltak arról, hogy a férjnek aktívabbnak kellene lenni a családi nyaralások és programok megszervezésében, vagy például az otthoni lakás-átalakítási munkák esetében az építőmesterekkel való egyeztetésében (N16). Nagyon sokszor ezeknek a feladatoknak az elvégzése a nők vállára nehezedett, és több esetben is komoly konfliktust hozott létre.

Következtetések

A korábbi nemzetközi vizsgálatok tapasztalatai nyomán várható volt, hogy a munka és a magánélet közötti egyensúly bonyolult lesz a magas beosztású női vezetők körében, hiszen a kettős teher megléte mellett (Hochschild 1989) a teljesítményre vonatkozó eltérő várakozások (Carli–Eagly 2007) és kulturális képzetek (Ridgeway 2011), különös tekintettel az anyasággal kapcsolatos elvárásokra (Ridgeway–Correll 2004) is jelentősen kötik a nőket a családdal kapcsolatos feladatokhoz. A nemi elvárásokhoz és normákhoz való igazodás a *„doing gender”* koncepciónak megfelelően a hétköznapi interakciókban jön létre és kerül megerősítésre (West–Zimmerman 1987). A társas támogatások különös erőforrást jelenthetnek abban, hogy a munka és a magánélet területei közötti eltérő elvárások összehangolhatók legyenek (Friedman–Greenhaus 2000).

A kutatás húsz, magasan pozícionált vezetőnővel 2014–2015 során készült interjú elemzésével arra a kérdésre kereste a választ, hogy kinek milyen jellegű támogatásáról számoltak be a nők, és hogy ezek közül melyiket értékelték a legtöbbre. A támogatások azonosításához Ezzedeen és Ritchey (2008) tipológiája nyújtotta az alapot, akik a következő eseteket különböztették meg: érzelmi támogatás, háztartási segítség, a családtagok körüli segítés, karriertámogatás, megbecsülés és a házastárs karrierjének megváltoztatása.

Az interjúk azt támasztották alá, hogy bár a korlátozott erőforrások nyilvánvalóak voltak, a vizsgált területek, azaz a munka és a magánélet szférái többnyire, és szoros kontroll alatt képesek voltak szövetségesként, nem pedig ellenségként működni (Greenhaus–Powell 2006). A keretek megteremtésében és működtetésében kiemelkedő szerepe van a társas támogatásnak, ami azért is különösen fontos, mert a társadalmi környezet rendre megkérdőjelezte, hogy elég jó anyák-e, megerősítve ezzel a nőkkel és anyákkal szembeni tradicionális elvárásokat.

A párkapcsolatban élő összes interjúalany nagyra becsülte a párjától kapott támogatást, és arról számolt be, hogy a legtöbb támogatást tőle kapta. A férjek „stabil pontot” jelentettek a női karrierben, amit ők azonban nem láttak általánosan előforduló jelenségnek a környezetükben. Így a nők többnyire nemcsak természetesnek vették a társuk szerepvállalását, hanem kimondottan hálásak voltak érte. Ez egybecseng Ezzedeen és Ritchey

(2008) eredményeivel, akik az érzelmi támogatás kiemelkedő szerepét azonosították. Az is kiderült ugyanakkor, hogy a nem-támogató kapcsolatok – az interjúalanyok elbeszélése szerint sokszor éppen ezért – megszűntek. Számos vezető utalt arra, hogy szerintük a férfivezetőknek sokkal egyszerűbb az otthoni, házastársi támogatást megszerezni, hiszen mögöttük gyakran egy főállású vagy egy kevésbé elfoglalt feleség garantálja a családdal kapcsolatos feladatok elvégzését vagy kézben tartását. Erre az aszimmetriára már Hochschild (2001) is felhívta a figyelmet, de a magyar helyzet pontos leírására a női vezetők percepcióin túl a férfiakkal készített interjúk fognak megbízható információt adni, amelyek szintén a kutatás részét képezték.

A percepciók viszont önmagukban is megfelelőek és elégségesek ahhoz, hogy lássuk: a női vezetők – függetlenül társadalmi és anyagi pozíciójuktól – egyáltalán nem mentesülnek a nőkkel szembeni, hagyományos társadalmi elvárások alól, sőt bizonyos fokig ők maguk is hozzájárulnak annak reprodukálásához (Ridgeway 2011). A kulturális elvárások része az is, hogy az otthonnal és főleg a gyermekgondozással kapcsolatos tradicionális „női" feladatok ellátásának megfeleljenek. Míg az előbbi feladatok piaci alapon megszervezhetők, a gyermekkel kapcsolatos feladatokat kevésbé látják ilyennek az interjúalanyok, különösen az intenzív anyaság ideológiájának árnyékában volt ez így. Éppen ezért a nemekre vonatkozó kulturális képzetek egyrészt gátolják a nők elfogadását és előrejutását a vezetésben, másrészt felértékelik azt a támogatást és tevékenységet, amit a nők partnerei végeznek. Ezeket a támogatásokat interjúalanyaink sokszor segítségként értékelték, amiért hálásak voltak, nem pedig természetes feladatvállalásnak. Ezzel szinte rutinszerűen járultak hozzá a hagyományos elvárások újratermeléséhez (West–Zimmerman 1987).

A partneri támogatás mellett az interjúalanyok nagyon gyakran hivatkoztak a szüleiktől és gyerekeiktől kapott támogatásra. Aki elvált volt, az leggyakrabban egyértelműen az édesanyját nevezte a legfontosabb támogatónak. Minden válaszadónak volt gyereke, többnyire tinédzserek, ezért nagyon gyakran a gyerekek körüli teendők álltak a történetek és a családi élet védelmére irányuló erőfeszítések középpontjában. A vezetők többször is hangsúlyozták, hogyan próbálnak „minőségi időt" biztosítani a családtagok, és különösen a gyermekek számára, de – életkortól függően – felmerült a szülői generációról való gondoskodás is. A minőségi időtöltésről való elbeszélésekben egyre gyakrabban az a gondolat erősödött meg, hogy a vezetői munkával kapcsolatos feladatok mintájára kell menedzselni az otthoni feladatokat és a szűkösen rendelkezésre álló családi időt is. Akár a generációk közötti transzfereket, akár a prioritásokat nézzük, ezeket a tapasztalatokat értelmezhetjük úgy is, mint hogy a magyar társadalomban a mindennapi feladatmegoldásokban és a retorikában egyaránt magas az elkötelezettség a családdal kapcsolatban, ami egybecseng a korábbi kutatások eredményeivel (Blaskó 2005, Pongráczné 2011). Annak fontossága, ahogyan és amennyire a magyar interjúalanyok utaltak a nagyszülői segítségnyújtásra, nem volt ilyen markáns a korábbi nemzetközi szakirodalmakban (Ezzedeen–Ritchey (2008). A család iránti elkötelezettség gyakorlati megvalósításában aránytalanul nagy feladat jut a nőknek, és így beskatulyázza őket a hagyományos, nőktől elvárt szerepekbe (Ridgeway 2011), amely az anyaság karriert szervező erejével (Halrynjo–Lyng 2009) és a karrier korlátok között tartásával is járhat (Knudsen 2009). Mivel ezek az elvárások aszimmetrikusan jelölik ki a két nem pozícióját, a megkérdezett nők úgy érezték, hogy a karrierjük megvalósításához közvetlen környezetük jelentős támogatása kellett: legyen szó a családjukról vagy a munkahelyükről.

Az észlelt támogatásokat a vezetőnők hierarchiába rendezték, akár az említések gyakoriságát, akár a legfontosabb támogatásokat nézzük. A jelenlegi eredményeket Friedman és Greenhaus (2000), illetve Ezzedeen és Ritchey (2008) tipológiájával összevetve megállapítható, hogy a kérdezettek tapasztalataiban alapvető fontosságú volt mind a magatartásbeli, mind az érzelmi támogatás. Két támogatástípus állt egyforma gyakorisággal a hierarchia csúcsán: az érzelmi támogatás, az odafigyelés és a meghallgatás, illetve a családtagokról, elsősorban a gyerekekről való gondoskodás, benne pedig különösen a jó apaság. Egybecseng Ezzedeen és Ritchey (2008) eredményeivel az is, hogy a támogatási hierarchia aljára a háztartás körül elvégezhető feladatok kerültek, mivel azok szükség esetén könnyen kiszervezhetők és megvásárolhatók.

A támogatások jelenlétéről, illetve transzferéről kapott képet egyértelműen árnyalja a nem támogató magatartás elemzése, miként ezt Heikkinen és munkatársai (2014) is megfigyelték. A támogatások hiányára való rákérdezés további újdonságokkal szolgált: látható volt, hogy ahol a korábbi házasság felbomlott, ott ebben gyakran szerepet játszott a társ segítségének elmaradása, illetve az abból fakadó konfliktus. Az interjúalanyok tapasztalatai széles skálán mozogtak: volt, aki úgy érezte, hogy őt az érzelmi támogatás megvonásával „büntette" egy ideig a férje, míg másnak a társasági életben nem volt megbízható társa. A gyerekvállalás mint fordulópont után újra össze kellett csiszolódni a munka-család területeinek, és erről a partnerek sokszor eltérően gondolkodtak, és ez az elismerésben megnyilvánuló támogatás hiányában is kifejeződhetett. Így például látens konfliktust jelentett az, amikor a férj részéről azt az attitűdöt érezték, hogy szívesen látnák őket háziasszonyi szerepben. Összességében tehát a húsz, magas szintű vállalati pozícióban dolgozó nő esetében is azt lehetett tapasztalni, hogy függetlenül a magyar társadalom hagyományos társadalmi nemi kultúrájával és családközpontúságával, a vezetőnők itt is az autonómiájukat támogató, nem pedig a paternalista és patriarchális támogatást igényelték (Ezzedeen–Ritchey 2008).

A tárgyalt eredmények legalább két alapvető szempontra hívják fel a figyelmet, amelyeket a további kutatások során mindenképpen szem előtt kell tartani. Az egyik szempont az életút-megközelítés fontossága, hiszen az életciklus és a családi ciklus, így például a gyerekek életkora magyarázatot adhat a különböző támogatások előfordulására és gyakoriságára. A másik szempont pedig, hogy meg kell vizsgálni, vajon a férfivezetők hogyan értékelik a különböző típusú támogatásokat és a munka-magánélet egyensúlyának meglétét. Így valóban kiderülhet, hogy a férfiak tényleg több erőforrást észlelnek-e, miként azt a korábbi kutatások és a jelenlegi női interjúalanyok állították. Ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban már egy következő tanulmány témája lesz.

Hivatkozások

Biernat, M. – Wortman, C. (1991) Sharing of home responsibilities between professionally employed women and their husbands. *Journal of Personality and Social Psychology,* 6, 844–860. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.60.6.844.

Blaskó Zs. (2005) Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai, 1988, 1994, 2002. *Demográfia,* 2–3, 259–287.

Carli, L. L. – Eagly, A. H. (2007) A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In Nagy B. (szerk.) *Szervezet, menedzsment és nemek.* Budapest, Aula, 50–73.

Drew, E. – Murtagh, E. M. (2005) Work/life balance: senior management champions or laggards? *Women in Management Review,* 4, 262–278. http://dx.doi.org/10.1108/09649420510599089.

Ezzedeen, S. R. – Ritchey, K. G. (2008) The Man Behind the Woman: A Qualitative Study of the Spousal Support Received and Valued by Executive Women. *Journal of Family Issues,* 9, 1107–1135. http://doi.org/10.1177/0192513X08315363.

Friedman, S. D. – Greenhaus, J. H. (2000) *Work and Family – Allies or Enemies? What Happens When Business Professionals Confront Life Choices.* Oxford: Oxford University Press.

Geszler N. (2014) Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya. *Kultúra és Közösség,* 4, 115–122.

Greenhaus, J. H. – Parasuraman, S. (1999) Research on work, family, and gender: Current status and future directions. In Powell, G. N. (szerk.) *Handbook of gender and work,* 391–412. Newbury Park, CA: Sage. http://dx.doi.org/10.4135/9781452231365.n20.

Greenhaus, J. H. – Powell, G. N. (2006) When Work and Family Are Allies: A Theory of Work-Family Enrichment. *The Academy of Management Review,* 1, 72–92. http://dx.doi.org/10.5465/amr.2006.19379625.

Guillaume, C. – Pochic, S. (2009) What Would You Sacrifice? Access to Top Management and the Work–life Balance. *Gender, Work and Organization,* 1, 14–36. http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0432.2007.00354.x.

Halrynjo, S. – Lyng S. T. (2009) Preferences, Constraints or Schemas of Devotion? Exploring Norwegian Mothers' Withdrawals from High-Commitment Careers. *British Journal of Sociology,* 2, 321–43. http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01233.x.

Heikkinen, S – Lämsä, A-M. – Hiillos, M. (2014) Narratives by women managers about spousal support for their careers. *Scandinavian Journal of Management,* 30, 27–39. http://dx.doi.org/10.1016/j.scaman.2013.04.004.

Hewlett, S. A. (2003) *Creating a Life: What Every Woman Needs to Know About Having a Baby and a Career.* New York: Miramax Books.

Hobson, B. – Fahlen, S. – Takács, J. (2013) A sense of entitlement? Agency and capabilities in Sweden and Hungary. In Hobson, B. (ed.) *Worklife Balance: The Agency and Capabilities Gap.* Oxford: Oxford University Press, 57–91. http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199681136.003.0003.

Hochschild, A. (1989) *The Second Shift.* Penguin.

Hochschild, A. (2001) *The Time Bind. When Work Becomes Home and Home Becomes Work.* New York: Henry Holt and Company.

Kanter, R. M. (1993) *Men and Women of the Corporation:* New Edition (2 edition). Basic Books.

Király G. – Dén-Nagy I. – Géring Zs. – Nagy B. (2014) Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség,* 2, 95–104.

Knudsen, K. (2009) Striking a different balance. Work-family conflict for female and male managers in a Scandinavian context. *Gender in Management: An International Journal,* 4, 252–269. http://dx.doi.org/10.1108/17542410910961541.

Nagy B. – Vicsek L. (2014) Gender culture at a telecommunications company. *Gender in Management: An International Journal,* 6, 318–333. http://dx.doi.org/10.1108/gm-01-2014-0008.

Nagy B. (2008) A munka és a magánélet összeegyeztetése a férfi menedzserek életében. In Balogh P. – Dobos B. – Forgács A. – Nagy B. – Szűcs A. (szerk.) *60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok.* Társadalomtudományi Kar, Budapest: Aula, 389–403.

Nagy B. (2012) Women in management – the Hungarian case. In Colette F. –Menéndez, M. G. –Ansón, S. G. (szerk.) *Women on corporate boards and in top management: European trends and policy.* Palgrave Macmillan, Palgrave Book Series: Work and Welfare in Europe, 221–244.

Neff, L. A. – Karney, B. R. (2005) Gender Differences in Social Support: A Question of Skill or Responsiveness? *Journal of Personality and Social Psychology,* 1, 79–90. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.88.1.79.

Parasuraman, S. – Greenhaus, J. H. – Granrose, Ch. S. (1992) Role stressors, social support, and well-being among two-career couples. *Journal of Organizational Behavior,* 4, 339–356. http://dx.doi.org/10.1002/job.4030130403.

Pongrácz T. – S. Molnár E. (2011) Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011.* Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 192–206.

Primecz H. – Kiss Cs.– Toarniczky A. – Csillag S. – Szilas R. – Bácsi K. – Milassin A. (2014) Magyarországi „munkavállaló-barát" (employee friendly) szervezetek – Valóság vagy utópia (avagy mit tanulhatunk tőlük?). *Vezetéstudomány,* 10, 2–16.

Ridgeway, C. (2011) *Framed by Gender: How Gender Inequality Persists in the Modern World.* Oxford University Press.

Ridgeway, C. L. – Correll, S. J. (2004) Motherhood as a Status Characteristic. *Journal of Social Issues,* 4, 683–700. http://dx.doi.org/10.1111/j.0022-4537.2004.00380.x.

Solomon, B. C. – Jackson, J. J. (2014) The Long Reach of One's Spouse Spouses' Personality Influences Occupational Success. *Psychological Science,* first published on October 17, 2014. http://dx.doi.org/10.1177/0956797614551370.

Tóth H. (2005) Gendered dilemmas of the work-life balance in Hungary. *Women in Management Review,* 5, 361–375. http://dx.doi.org/10.1108/09649420510609195.

Välimäki, S. – Lämsä, A.-M. – Hiillos, M. (2009) The spouse of the female manager: role and influence on the woman's career. *Gender in Management: An International Journal,* 8, 596–614. http://dx.doi.org/10.1108/17542410911004867.

West, C. – Zimmerman, D. H. (1987) *Doing Gender. Gender and Society,* 2, 125–151. http://dx.doi.org/10.1177/0891243287001002002.

Melléklet: A válaszadók főbb szocio-demográfiai jellemzői

	Születési év	Legmagasabb iskolai végzettség	Pozíció	Terület	Családi állapot	Házastárs végzettsége	Gyerekszám	Gyermekek életkora
1.	1967	MBA	pénzügyi vezető	pénzügyi szektor	férjezett	mérnök	3	9, 12, 13
2.	1968	jogi egyetem	ügyvezető	kommunikáció	hajadon	ügyvéd (volt élettárs)	2	9, 11
3.	1969	közgazdasági főiskola	üzletágvezető	bank	férjezett	erdőmérnök	1	8
4.	1977	közgazdasági egyetem	HR igazgató	IT	férjezett	közgazdász	2	4, 8
5.	1969	MBA	üzletág igazgató	IT	elvált	IT specialista (volt házastárs)	2	8, 12
6.	1964	MBA	ügyvezető	IT	férjezett	bölcsész	2	17, 29
7.	1967	MBA	ügyvezető	kommunikáció	férjezett	tanácsadó	2	11, 14
8	1967	jogi egyetem	fióktelep-vezető	bank	férjezett	mérnök	2	18, 22
9.	1970	műszaki egyetem	gyárigazgató	olaj és gáz	férjezett	mérnök	2	8, 17
10.	1974	közgazdasági főiskola	regionális operációs igazgató	IT	elvált	jogász (volt házastárs)	1	6
11.	1974	közgazdasági főiskola	ügyvezető igazgató	autóipar	férjezett	közgazdász	1	4
12.	1971	közgazdasági egyetem	partner	könyvvizsgálás	férjezett	mérnök	2	12, 17
13.	1980	közgazdasági egyetem	cégvezető	olaj és gáz	férjezett	mérnök	1	4
14.	1971	MBA	vezérigazgató helyettes	biztosítás	férjezett	orvos	3	11, 12, 19
15.	1966	közgazdasági főiskola	HR igazgató	telekommunikáció	elvált	-	2	8, 15
16.	1970	MBA	HR vezető	olaj és gáz	férjezett	-	1	9
17.	1969	közgazdasági egyetem	HR vezető	olaj és gáz	férjezett	IT	2	4, 5
18.	1969	közgazdasági főiskola	vezérigazgató helyettes	pénzügy	élettársi kapcsolat	mérnök	3	22, 23, 23
19.	1969	jogi egyetem	ügyvezető partner	vállalati jog	elvált	-	2	12, 16
20.	1968	közgazdasági egyetem	ügyvezető igazgató	marketing	férjezett	közgazdász	2	13, 18

Tardos Katalin[1]

Kortalan szervezetek?
Vállalati stratégiák és munkahelyi esélyegyenlőségi rendszerek a különböző életkorú munkavállalók foglalkoztatásában

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.142

Absztrakt

Az életkor alapján történő diszkrimináció az egyik leggyakoribb fajtája a foglalkoztatási diszkriminációnak, mind Magyarországon, mind az Európai Unióban, különösen az idősebbek, azaz az 55 év felettiek esetében. Ennek következtében a fiatal és az idősebb korosztály körében tartós tendenciaként érvényesül a teljes aktív korú népességhez képest alacsonyabb foglalkoztatottság, a sérülékeny munkaerő-piaci pozíció. Ebből a szempontból kiemelt fontosságú kérdés, hogy a munkáltatók milyen stratégiát követnek a munkaerő korösszetételének kialakításában, illetve mennyiben fejlesztenek ki és alkalmaznak olyan humánerőforrás-menedzsment és munkahelyi esélyegyenlőségi rendszereket, amelyek nagyobb valószínűséggel teszik lehetővé a különböző életkorú és generációjú munkavállalók foglalkoztatását. A munkáltatók életkor-kezelési stratégiái és gyakorlatai kevéssé kutatott területek Magyarországon. A tanulmány egy 121 elemes vállalati kérdőíves felmérés adatai alapján elemzi az életkorral kapcsolatos vállalati humán stratégiákat és az életkorral kapcsolatos munkahelyi esélyegyenlőségi intézkedéseket. Klaszteranalízissel három markánsan eltérő vállalati életkor-stratégiát azonosítottunk, amely szignifikánsan meghatározza a fiatalok és idősebbek szervezeti befogadását és kirekesztését is. Fontos eredménye a kutatásnak, hogy éppen ott van kevesebb életkor-barát HR intézkedés, ahol a valóságban nagyobb az életkor szerinti egyensúlytalanság. A fejlettebb életkor-barát HR politika a kirekesztés mértékét csökkenti, de a nagyobb strukturális változást igénylő kiegyensúlyozott munkaerő-összetételre nem tud hatni.

Kulcsszavak: életkori diszkrimináció, munkahelyi esélyegyenlőség, életkor-kezelési vállalati stratégiák, sokszínűség és életkor-barát HR politika

1 A szerző az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa és az IBS Nemzetközi Üzleti Főiskola főiskolai tanára.

Ageless Organisations?
Company strategies and workplace diversity and equality policies for employing people of diverse age

Abstract

Age discrimination is one of the most frequent grounds of discrimination in employment, particularly for those aged 55 years and over, both in Hungary and the European Union. As a result, lower levels of employment rates compared to the active age population and a more vulnerable labour market positon has been a long-term trend for the younger and more mature age groups. Hence, it is extremely important to explore what strategies employers develop for the age composition of their workforce and to what extent they encourage age-friendly human resource practices and workplace diversity and equality systems that enable the employment of people belonging to different age groups and generations with higher probability. Employers' age-related strategies and practices have not been considerably researched in Hungary to date. This paper analyses employers' age-related human resource management practices and diversity and inclusion initiatives based on an online questionnaire completed by a sample of 121 companies. Using cluster analysis three different age-related company strategies have been identified as the inclusion and exclusion of younger and more mature age groups significantly differed in the organisations of each cluster. An important finding of the research was that age-friendly human resource management initiatives were less developed in companies that were characterised by an imbalanced age composition. Furthermore, it has been revealed that more developed age-friendly human resource management practices correlate with lower levels of exclusion based on age, but not with a balanced age composition requiring more in-depth structural changes on behalf of the company.

Key words: age discrimination, workplace diversity and equality, age-related company strategies, diversity- and age-friendly HR policy

Tardos Katalin

Kortalan szervezetek?
Vállalati stratégiák és munkahelyi esélyegyenlőségi rendszerek a különböző életkorú munkavállalók foglalkoztatásában

Bevezetés

Az életkorral összefüggő feszültségek a munkaerőpiacon nem újkeletűek, és elsősorban a fiatalabb és idősebb korosztályt érintik. Az életkor értéke társadalmi konstrukció kérdése (Tajfel–Turner 1986, Minichiello et al. 2000, Marshall 2010, Haviland et al. 2011), és jelentősen befolyásolhatja a különböző korosztályok sikerességét a munkaerőpiacon, amely megmutatkozhat a munkaerőpiacra való belépés vagy a munkaerőpiacon maradás lehetőségében, a betöltött munkakör jellegében és minőségében, az előremeneteli lehetőségekben és egyéb, a foglalkoztatáshoz kapcsolódó jellemzőkben, mint a bérezés, a munka–magánélet egyensúlya és a foglalkoztatási viszony jellege. Az életkorhoz kapcsolódó negatív sztereotípiák és előítéletek eredményeképpen az életkor alapján történő diszkrimináció az egyik leggyakoribb fajtája a foglalkozási diszkriminációnak, mind Magyarországon, mind az Európai Unióban, különösen az idősebb, 55 év felettiek esetében (European Commission 2012). Ennek következtében a fiatal és az idősebb korosztály körében tartós tendenciaként érvényesül az aktív korú népességhez képest alacsonyabb foglalkoztatottság, a sérülékeny munkaerő-piaci pozíció.

A fiatalok és idősebbek körében tapasztalt alacsonyabb foglalkoztatási és magas munkanélküliségi ráták a foglalkoztatáspolitika számára is jelentős kihívást jelentenek. Nem véletlen, hogy az Európai Unió külön programot hirdetett meg a fiatalok munkaerő-piaci integrációja érdekében *Youth Guarentee* néven (European Commission 2014), valamint, hogy a fenntartható fejlődés erősítése érdekében a *Europe 2020* stratégia keretében 75%-os foglalkoztatási rátát tűzött ki célul a tagállamok számára, amelyet az 55 éven felüliek növekvő foglalkoztatása nélkül nem lehet elérni. A foglalkoztatáspolitikai célkitűzések és különböző ösztönzők gyakorlati megvalósítása azonban a munkáltatói döntésektől függ. Ebből a szempontból kiemelt fontosságú kérdés, hogy a munkáltatók milyen stratégiát követnek a munkaerő korösszetételének kialakításában, illetve mennyiben fejlesztenek ki és alkalmaznak olyan humánerőforrás-menedzsment és munkahelyi esélyegyenlőségi rendszereket, amelyek nagyobb valószínűséggel teszik lehetővé a különböző életkorú és generációjú munkavállalók foglalkoztatását.

A munkáltatók életkor-kezelési stratégiái és gyakorlatai kevéssé kutatott terület Magyarországon, és a nemzetközi sokszínűség menedzsment/diverzitás irodalomban is csak az utóbbi évtizedben kapott nagyobb hangsúlyt részben az idősödő demográfiai korösszetétellel összefüggésben, részben a különböző generációkkal kapcsolatos hatékony foglalkoztatási módszerek erősítése érdekében. Ebben a tanulmányban a hazai munkáltató szervezetekre koncentrálunk, és a következő kutatási kérdésekre keressük a választ:

1. Milyen típusai vannak a munkaerő életkori összetételének a munkáltató szervezeteknél? Az életkori összetétel vállalati típusaihoz kapcsolódóan szignifikánsan eltérő módon alakul-e a fiatalok és idősebbek vállalati befogadása, illetve kirekesztése?

2. Mennyiben jellemzi a magyarországi munkáltatókat, hogy tudatos életkor-barát HR politikát alkalmaznak a szervezetben a munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi politikákhoz kapcsolódóan? Az életkori összetétel szerinti vállalati típusokhoz tartozó szervezeteknél eltérő-e az életkor- és sokszínűség-barát HR politika átlagos színvonala?

3. Az életkor- és sokszínűség-barát HR politika mennyiben jár együtt a kiegyensúlyozott életkori struktúrával, a fiatalabb és idősebb generációk kirekesztésének kisebb valószínűségével? Az életkor-barát HR politikának mely elemei korrelálnak leginkább a kiegyensúlyozott életkori struktúrával?

A kutatás során a következő hipotéziseket teszteltük:

H1: Markánsan elkülönülő típusai vannak az életkori munkaerő-összetételnek a szervezeteknél, és ezzel összefüggésben szignifikánsan eltérő módon alakul a fiatalok és idősebbek szervezeti befogadása, illetve kirekesztése.

H2: A tudatos életkor-barát HR politika relatív fejletlensége jellemzi a magyarországi munkáltatókat, de az életkori összetétel alapján kapott vállalati típusoknál szignifikánsan különböző színvonalú sokszínűség- és életkor-barát HR politikát találunk.

H3: Mind a fejlett életkor-barát HR politika, mind a fejlett munkahelyi sokszínűségi és esélyegyenlőségi gyakorlat (sokszínűség-barát HR politika) csökkenti a fiatal és az idősebb generáció kirekesztésének esélyét, és pozitív összefüggést mutat a kiegyensúlyozott életkor-struktúra megvalósításával.

Szakirodalmi áttekintés

Az életkor mint társadalmi konstrukció

A különböző életkorokhoz eltérő társadalmi jelentés kapcsolódik, ezért az életkor társadalmi konstrukcióként értelmezhető (Tajfel–Turner 1986, Minichiello et al. 2000, Marshall 2010, Haviland et al. 2011). Hogy ki a „fiatal” és ki az „idős”, nagyon is eltérhet országonként, még az Európai Unión belül is. A Eurobarometer 2012-es felmérése szerint (European Commission 2012b) az Európai Unióban átlagosan 64 éves kortól véltek valakit idősnek, míg átlagosan a „fiatal” életkor felső határát 42 évnél húzták meg. Az életkor relatív fogalmát mutatja, hogy Magyarországon az „idős” fogalma az Európai Unión belül relatíve fiatalabb életkortól értelmeződik. Míg Magyarországon átlagosan 58 éves kortól tekintenek valakit „idősnek”, addig Hollandiában 70 éves kortól kezdődik az időskor. Érdekes módon a „fiatal” kor felső határa Magyarországon az európai átlagnál (42 év) későbbre esik, átlagosan 45,5 éves korra. Tehát ez azt jelenti, hogy a szubjektíve hosszú fiatal kor után jellemzően egy rövid középkorosztályhoz tartozás időszaka következik, amely nagyon gyorsan, még a hivatalos nyugdíjkor előtt 5-7 évvel, időskornak értékelődik Magyarországon. Ráadásul nem csak arról van szó, hogy Magyarországon az egyik legkoraibb életkortól definiálódik az „időskor”, hanem európai viszonylatban kiemelkedően magas, 61%

(ez a legmagasabb érték Európában!) azoknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy a magyar társadalomban az idősek megítélése negatív (European Commission 2012b).

Az Eurobarometer vizsgálat szerint (European Commission2012b:8) az 55 év feletti munkavállalóknál pozitív értékként jelent meg, hogy megbízhatónak és tapasztaltnak tartják őket, másfelől negatívumként jelentkezett, hogy az újdonságok és modern technológia irányában inkább elzárkózónak bizonyulnak a társadalmi percepció és kategorizáció szerint. Másfelől, a fiatalokat gyakran gyorsabbnak, könnyebben tanulónak, illetve kevésbé megbízhatónak, könnyebben munkahelyet váltónak tartják (Szászvári 2011).

Az életkori diszkrimináció

A társadalmilag észlelt diszkrimináció a fiatalokkal és az idősebbekkel szemben kiemelkedően magas Magyarországon az Európai Unióhoz képest (European Commission 2012a). A népesség 75%-a vélekedett úgy, hogy az idősekkel szembeni diszkrimináció elterjedt vagy nagyon elterjedt Magyarországon (míg az európai uniós átlag 45% volt). A fiatalokkal szembeni diszkrimináció társadalmi percepciója ugyan abszolút értékben sokkal kisebb arányú Magyarországon (27%), de ez az európai uniós 18%-os átlagot jelentősen meghaladta, és szintén az egyik legmagasabb érték az Európai Unióban (European Commission 2012a).

Az aktív idősödéssel kapcsolatos Eurobarometer felmérés (European Commission2012b) megállapította, hogy az életkor alapú személyesen vagy tanúként észlelt diszkrimináció a munkahelyen a leggyakoribb Európában. Átlagosan az állampolgárok egyötöde (20%) volt érintett ebben. Az európai átlaghoz képest Magyarországon közel kétszeres a munkahelyen észlelt életkor alapú diszkrimináció (39%).

Ha kifejezetten csak a személyesen átélt életkori diszkriminációt vizsgáljuk, akkor is hasonló tendenciákat mutat a diszkriminációt vizsgáló Eurobarometer felmérés (European Commission 2012a) az elmúlt 12 hónapban személyesen átélt életkori diszkrimináció mértékéről Magyarországon. Az 55 év feletti életkor miatt elszenvedett diszkrimináció 7% volt, ami majdnem kétszerese az európai átlagnak (4%). A 30 évesnél fiatalabbak esetében a személyesen átélt életkori diszkrimináció mértéke nem különbözött Magyarországon és az Európai Unióban, mindkét érték 2%-ot mutatott (European Commission 2012a).

A diszkrimináció mérésének egy másik módszerét alkalmazták Richardson és munkatársai (2013) az Egyesült Államokban. A kutatásukban 156 felkért személynek hipotetikus álláskeresők kompetenciáit kellett értékelni, és dönteni arról, hogy kit vennének fel. Az életkor egyértelműen befolyásolta a felvételi döntéseket, és a 42-48 éves középkorosztályt részesítették leginkább előnyben. Az 54 évesnél idősebbeknek volt a legkisebb esélye a felvételre a kísérleti szituációban. Érdekessége a kutatásnak, hogy a kompetenciaszint nem mediálta a felvételi döntéseket, tehát egyértelműen közvetlen diszkriminációról volt szó. A kutatás további érdekessége az volt, hogy megállapították: a felvételi döntések életkori megoszlása nem lineáris módon történik, hanem egy fordított „U” alakot mutat. Ismét más mérési eszközt használtak Roscigno és munkatársai (2007). Az Egyesült Államok, és azon belül Ohio államának 1988 és 2003 közötti életkori diszkriminációs jogi eseteit elemezve arra a következtetésre jutottak, hogy leginkább két életkorban csúcsosodnak ki a sérelmes esetek, az 50 éveseknél és a nyugdíjkor előtt álló 60 éveseknél. Az érintettek leginkább a betanított és szakmunkások köréből rekrutálódtak.

A fiatalok és idősek hátrányos megkülönböztetése sokszor értéksemleges környezetben és hivatkozással jelenhet meg. Roscigno és munkatársai (2007) felhívják a figyelmet arra, hogy a munkáltatók sokszor látszólag az életkortól (vagy más védett tulajdonságtól) független, semleges, az üzleti működéshez kapcsolódó érveket használnak diszkriminatív döntéseiknél szándékolt vagy nem szándékolt módon. Így hivatkozhatnak például az üzleti érdekre, a piaci nyomásra, a szervezet imázsának megvédésére, fejlesztésére, a szervezet pénzügyi teljesítményére, költség–haszon szempontokra, a jobb kompetenciákra, vagy a munkateljesítményre is mint hipotetikus legitimációs alapra. A kutatás számtalan olyan példát mutat be, ahol a munkáltatók látszólag gazdaságilag racionális indokokra hivatkoztak az életkorilag védett csoportokat hátrányosan érintő döntéseiknél, ám a jelenség mélyén mégiscsak életkori diszkrimináció volt megfigyelhető. Hasonló, a diszkriminációt legitimáló munkáltatói diszkurzusokat talált kutatása során Tilbury és Colic-Peisker (2006), amikor az ausztráliai, „látható mássággal" bíró menekültek és új bevándorlók alacsony foglalkoztatási arányát vizsgálták munkáltatói oldalról.

Az életkori diszkrimináció hatása

A szubjektíve észlelt életkori diszkrimináció szervezeti hatása kapcsán Snape és Redman (2003) egyrészt megerősítették más hasonló témájú kutatások eredményét, miszerint a szubjektíve észlelt életkori diszkrimináció negatívan befolyásolja a munkavállalók érzelmi elköteleződését a szervezet iránt. Másfelől csak részben igazolódott be az a feltételezésük, hogy az idősek által észlelt életkori diszkrimináció felgyorsította volna náluk a munkaerőpiacról való kivonulás szándékát. Boone és munkatársai (2013) az életkori diszkrimináció szándékos és nem szándékos jellege szerint elemzik az észlelt diszkrimináció hatását, és megállapítják, hogy a fiatalokat inkább a szándékos, míg az időseket inkább a nem szándékos diszkrimináció érinti. Abban mindkét életkori csoport megegyezik, hogy az általuk észlelt életkori diszkrimináció alacsonyabb szervezeti elkötelezettséghez vezetett.

Az aktív idősödéssel foglalkozó Eurobarometer felmérés eredményei szerint a továbbképzésekből való kizárás, az idősekkel kapcsolatos negatív munkáltatói percepciók és a fokozatos nyugdíjba vonulás lehetőségének hiánya miatt szorulnak ki az 55 év felettiek gyakran idő előtt a munkaerőpiacról (European Commission 2012b). Hasonló eredményekre jutott a *Cedefop* karriermenedzsmenttel kapcsolatos vizsgálata, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy csak a tehetségekként nyilvántartott szűk munkavállalói csoport részesül fejlesztésben, míg a munkavállalók többségének, köztük az idősebbeknek is saját forrásból és erőből kell a karrierfejlesztéséhez hozzájárulnia (Cedefop 2008).

Életkor és munkateljesítmény

Szászvári (2011) az idősödő munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiákról szóló doktori értekezésében azt hangsúlyozza, hogy az idősekről való percepciók és a tényleges munkateljesítményük nincsenek összhangban. Az életkor és a munkateljesítmény összefüggéseinek objektív feltárását bemutató kutatások csak mérsékelt összefüggést mutatnak, míg az idősebb munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiák foglalkoztathatóságukat kérdőjelezik meg. A disszertációból az is kiderül, hogy a fiatalabbak kedvezőtlenebbül ítélik meg az idősebbeket, azaz kevésbé fejlődőképesnek, érzelmileg instabilnak és kevésbé lojálisnak tartják őket. Az életkor növekedésével azonban egyre kedvezőbb az idősödő munkavállalók megítélése. Szászvári visszautalva Tajfel és Turner (1986) eredményeire leszögezi, hogy a *„szociális kategorizáció elmélete szerint az életkor, mint kategorizáló*

tényező eredményezi, hogy a saját csoport megítélése pozitívabb, mint a külső csoporté" (Szászvári 2011:69).

Az életkor és munkateljesítmény témakörében Bittman és munkatársai (2000 idézi Richardson et al. 2013) Ausztráliában végzett kutatása szerint nemcsak a felvettek életkori megoszlása mutatott fordított „U" alakot, hanem a munkáltatók által a munkavállalókról tételezett „legjobb munkateljesítmény időszaka" is. A 30 és 44 éves középkorosztályhoz kapcsolták a legtöbben a „legjobb munkateljesítmény időszakát", míg a fiatalok és az idősebb munkavállalók munkateljesítményét alacsonyabbnak tételezték. Hasonló eredményekre jutott Simonton (1988) is: a „kiváló teljesítmény" értékeléshez életkori metszetben fordított „U" alak párosult, tehát ismét a középkorosztályban azonosították a munkáltatók a „kiváló teljesítményt".

Felmerül a kérdés, hogy a szervezetek hogyan alkalmazkodnak az életkori diszkrimináción kívül a különböző életkorú munkavállalók igényeihez és vélt vagy valós teljesítményéhez. Haviland és munkatársai (2011) megerősítették, hogy létezik az életkorhoz való alkalmazkodás folyamata is a szervezeteknél a munkakörök életkori alapon történő elosztása révén (*age-typed jobs*). Ezek olyan szervezeti folyamatok, amelyek elvben csökkenthetik az időskorral szembeni negatív attitűdöt és az életkori diszkrimináció jelentőségét. Egy, az IT szektorban végzett kutatásból kiderült, hogy a fiatalok átmenetileg belementek abba a ki nem mondott alkuba, hogy viszonylag alacsony bérért sokat túlóráztak, tudván, hogy később lehetőségük lehet olyan vezetői vagy értékesítői munkakörökbe kerülni, amely jobb munka–magánélet egyensúlyt tesz lehetővé. A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy az eltérő életkorúak közötti lehetséges konfliktusokat mérsékli a munkakörök életkor alapon történő elosztása, amely egyben ahhoz is hozzájárul, hogy a szervezeten belül kialakult munkaügyi folyamatok rendszere hosszú távon fennmaradjon.

A munkakörök által megkövetelt személyes képességek kapcsán Johnson és munkatársai (2011) kutatása felhívja a figyelmet arra, hogy az elmúlt évtizedekben megváltozott a munkakörök jellemzője, és a fizikai követelményekhez képest fontosabbak lettek a munkakörök kognitív követelményei. Ez a változás pozitívan befolyásolhatná az idősek foglalkoztathatóságát, de a munkakörök megnövekedett stressz tényezője miatt az idősebb generáció tagjai közül sokan mégis a nyugdíjba vonulást választják.

Kormenedzsment és az aktív idősödés

Fontos kérdés, hogy a szervezetek a passzív alkalmazkodás mellett milyen módon támogathatják, hogy az életkor minél inkább értéksemleges kategória legyen a munkahelyi szervezetben, és hogy a különböző életkorú munkavállalók egyforma eséllyel lehessenek sikeresek. Az idősebb korosztály kiemelten hátrányos helyzetének javítására fogalmazódtak meg az elmúlt évtizedben a kormenedzsment lehetséges vállalati gyakorlatai.

Ilmarinen (2012) tanulmánya a kormenedzsment lehetséges gyakorlatai közül nyolcat emel ki, ahogyan a vállalatok felléphetnek annak érdekében, hogy kiegyensúlyozottabbak legyenek az életkorral kapcsolatos vállalati politikák, és minden munkavállaló, életkortól függetlenül, hatékonyan tudjon dolgozni: 1. az életkorral és az idősödéssel kapcsolatban nagyobb tudatosság, 2. igazságos és méltányos attitűd az idősödéssel kapcsolatban, 3. a kormenedzsment beépítése a vezetők feladatai közé, 4. a kormenedzsment beépítése a HR politikába, 5. a munkaképesség és teljesítmény fenntartásának ösztönzése, 6. az élethosszig tartó tanulás támogatása, 7. az életkor-barát munkaszervezés, és végül 8. a biztonságos és méltó átmenet a nyugdíjas korba.

Az Európai Unió jellemző kormenedzsment gyakorlatait értékelve a Cedefop, a Szakképzés Fejlesztésének Európai Központja a 2015-ös tanulmányában megállapítja: annak ellenére, hogy a kormenedzsmenthez kapcsolódó vállalati gyakorlatok alapvetően szükségesek az öregségi nyugdíjkorhatár kitolódásával, a létező jó példák ellenére nem általános a kormenedzsment elterjedtsége és integrálása a humánerőforrás-politikákba. Továbbá leszögezik, hogy – Franciaországon kívül – a tagállamok nem vezettek be kötelező irányelveket a munkáltatók számára a kormenedzsment stratégiák ösztönzésére (Cedefop 2015). Az európai trendekhez illeszkedve, Tardos (2014) az idősek foglalkoztatásáról szóló cikkében kifejti, hogy Magyarországon, bár vannak kezdeményezések, de még nagyon ritka, hogy a vállalatok jól átgondolt, szisztematikus és stratégiailag tervezett kormenedzsment rendszerekkel rendelkeznének.

A kormenedzsment elveinek megvalósítása beleilleszkedik a fenntartható munkavégzésről alkotott koncepcióba is. Az Eurofound ötödik összehasonlító felmérése az európai munkakörülményekről a fenntartható munkavégzés és az idősödő munkaerő-összetétel kapcsán öt területet emel ki, amely hozzájárulhat a munkavégzés fenntarthatóságához: (1) a munkakörülmények színvonala, (2) a fizikai és mentális egészség, (3) a munkával kapcsolatos önkifejezés lehetősége, (4) a munka és magánélet egyensúlya, végül (5) a munkavégzés társadalmi-gazdasági körülményei (Eurofound 2012).

Generációs sokszínűség és az életkor- és sokszínűség-barát HR politika

A generációs sokszínűség pozitív, illetve negatív hatása is a kutatók érdeklődési körébe került. Vajon jót tesz-e a szervezetnek, a kollegák közötti együttműködésnek, illetve a szervezeti teljesítménynek, ha minden generáció reprezentálva van a munkahelyen és sokszínűségi- és életkor-barát HR intézkedéseket vezetnek be?

Hennekam és Herrbach (2015) az időseket támogató HR intézkedések fogadtatását és a nyugdíjba vonulásra gyakorolt hatását vizsgálták Hollandiában alacsony képzettségű munkavállalóknál. Kiderült, hogy az életkor-barát HR intézkedéseket megbélyegzésként élték meg az érintettek, és szívesebben vették volna, ha minden munkavállalóra egyformán vonatkoztak volna a bevezetett intézkedések. Riach (2009) HR vezetőkkel készített interjúsorozata is hasonló eredményre jutott: az idősebb munkavállalók stigmaként élték meg a másságra utaló, „hátrányos helyzetű csoportként" való megjelölést. Fontos kutatási eredmény volt az is, hogy míg a HR vezetők az életkori sokszínűségnek inkább a szervezeti kultúrával összefüggő elemeit hangsúlyozták, addig nem volt kézzel fogható bizonyítéka, hogy a gyakorlatban valóban növekedett volna az esélyegyenlőség és a diszkrimináció-mentes működés. A sokszínűség politika és a gyakorlatban megvalósuló egyenlőtlenségek egyidejűségéről más szerzők is írtak (Webb 1997, Linnehan–Konrad 1999, Tilbury–Colic-Peisker 2006, Metcalfe–Woodhams 2008). Ugyanakkor hangsúlyosabb a nemzetközi szakirodalomban a sokszínűségi politika és a szervezeti teljesítmény kapcsolatának a vizsgálata (Prahalad–Bettis 1986, Benschop 2001, Von Bergen et al. 2005, Mahadeo 2012, Kunze et al. 2013), mint annak a kérdésnek a középpontba állítása, hogy a sokszínűség-barát politika mennyiben csökkenti a hátrányos csoportok foglalkoztatásának az egyenlőtlenségeit, mennyiben teszi mérhetően befogadóbbá a szervezeteket. Hazai viszonylatban szintén kevés kutatási eredménnyel rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a sokszínűség-barát HR politikák mennyiben járulnak pozitívan hozzá a hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatásához. Tardos (2015b:107) magyarországi összehasonlító vizsgálata a munkahelyi esély-

egyenlőség és sokszínűség alakulásáról 2010 és 2012 között arra a megállapításra jutott ezzel kapcsolatban, *„hogy az egyes hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatottságának kismértékű javulása 2010 és 2012 között, a kutatás eredményei szerint szinkronban volt a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség menedzsment vállalati tevékenységének magyarországi fejlődésével is."*

Kunze és munkatársai (2011) a szubjektíve észlelt életkori diszkriminációs klíma szervezeti teljesítményre gyakorolt hatását vizsgálták meg. Kiindulópontként azt nézték meg, hogy a vállalaton belüli generációs sokszínűség mennyiben járulhat hozzá, hogy a szubjektíve észlelt életkori diszkriminációs klíma a szervezeten belül romoljon, vagyis növekedjen az észlelt életkori diszkrimináció. Kunze és munkatársai arra a következtetésre jutottak, hogy az életkori sokszínűség hatására valóban romlott az észlelt életkori diszkriminációs légkör. Ezt követően pedig azt mutatták ki, hogy az észlelt életkori diszkrimináció hatására csökkent a munkavállalók szervezeti érzelmi kötődése és elkötelezettsége, ami a szervezeti szintű teljesítményre is negatív hatással volt. Egy későbbi kutatásban a szerzők (Kunze et al. 2013) a generációs sokszínűség és a szervezeti teljesítmény közötti összefüggés vizsgálata kapcsán azonban arra az eredményre jutottak, hogy a felső vezetők életkori előítéletességének alacsony foka és a sokszínűség-barát HR politikák moderálni tudják a generációs sokszínűség miatt keletkező negatívabb diszkriminációs klímát, és ezáltal csökkenthető az életkori sokszínűség esetleges negatív hatása a szervezeti teljesítményre. Tehát Kunze és munkatársai kutatása megerősítette azt a feltételezést, hogy azokban a szervezetekben, ahol van esélyegyenlőségi és sokszínűségi politika, ott a különböző életkori csoportok sokszínűségéből fakadó csoportok közötti konfliktus és az észlelt diszkriminációs klíma csökkenthető, még abban az esetben is, ha nem kimondottan életkor-barát HR politikáról és intézkedésekről volt szó. Szintén jelentős eredménye volt a kutatásnak, hogy bizonyította, a felső vezetők jelentős hatással lehetnek arra, hogy a szervezet alsóbb fokain enyhüljön vagy erősödjön a különböző életkorral kapcsolatos diszkriminációs nyomás. A szerzők azt a gyakorlati következtetést vonták le, hogy a szervezeti teljesítmény növelése érdekében a szervezeteknek érdekük egyrészt a felső vezetést érzékenyíteni arra, hogy milyen fontos a szerepük a sokszínűség hatásaira a szervezetben. Másfelől hangsúlyozták, hogy érdemes a szervezeten belüli sokszínűség intézményesülését elősegíteni képzések és a hatékony kommunikáció révén, mivel ez olyan szignálokat küld a munkavállalók irányába, hogy a szervezet támogatja a sokszínűséget, így csökkenhet a szervezeti teljesítményt is csökkentő diszkriminációs klíma.

Az életkorral és az életkori sokszínűséggel kapcsolatban megvizsgált szakirodalom fő témái az életkor mint társadalmi kategória és konstrukció, az életkori diszkrimináció elterjedtsége, annak hatása és okai, az idősebbek foglalkoztatásának elősegítésére alkalmazható kormenedzsment és aktív idősödés politikák, valamint az életkori vagy generációs sokszínűség, az életkor- és sokszínűség-barát HR politika, és a szervezeti teljesítmény kapcsolódásai voltak. A fenti áttekintés alapján megállapítható, hogy az eddigi kutatások jobban koncentráltak a sokszínűség-barát HR politika és a szervezeti teljesítmény összefüggésére, mint annak a kapcsolatnak a feltérképezésére, hogy a sokszínűség-barát HR politika, illetve a mi esetünkben, annak egy adott sokszínűségi kérdésre fókuszáló típusa, az életkor-barát HR politika mennyiben jár együtt pozitív foglalkoztatási kimenetekkel, az adott hátrányos helyzetű csoportok nagyobb arányú foglalkoztatásával, erősebb szervezeti befogadásával.

Módszertan

A kutatáshoz az mtd Tanácsadói Közösség országos munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi helyzetről 2014-ben készült vállalati felmérésének az adatait használjuk fel. Az mtd Tanácsadói Közösség kétévente ismétli meg az online kérdőíves módszerrel készített benchmark kutatását a témában, de mindig egy speciális fókusztémával. 2014-ben az mtd felmérésének fókusztémája az életkori sokszínűség, a multigenerációs menedzsment és az életkor-barát HR politika volt.

A kérdőív összesen 56 kérdést tartalmazott a szervezettel kapcsolatban, a munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűség terén bevezetett gyakorlatokról, a szervezetek életkori összetételéről, a fiatalok és az idősek számára bevezetett HR intézkedésekről. A kérdések többsége zárt kérdés volt, azonban a néhány nyitott kérdés lehetőséget adott a válaszadóknak arra, hogy részletesebben kifejtsék véleményüket.

Az interneten hozzáférhető elektronikus kérdőív 2014. szeptember eleje és 2014. december 31-e között volt elérhető a nyilvánosság számára. A kérdőívhez vezető link a sajtómegjelenéseken kívül a vállalati partnereknek küldött hírlevelekben volt olvasható, és megtalálható volt az mtd honlapján, a HR Portalon valamint a Profession.hu oldalakon. A kérdőívet a CV Online és Coaching Team partneri szervezetei, illetve vállalati kapcsolatai körében is terjesztették. A kérdőív kitöltése történhetett anonim módon, azonban a munkahelyi esélyegyenlőségi teljesítmények későbbi díjazása, illetve a szervezetek számára elnyerhető szakmai jutalmak inkább az azonosítható és regisztrált kérdőív kitöltését ösztönözték, amely online önkitöltő kérdőívnél mindenképpen növeli a megbízhatóságot.

Az elemzést 155 szervezet adatai alapján végeztük az általános munkahelyi esélyegyenlőtlenség és sokszínűség tekintetében, és 121 szervezet adatai álltak rendelkezésre a multigenerációs menedzsment fókusztéma elemzésére. A kisebb elemszám arra vezethető vissza, hogy az életkorral kapcsolatos kérdések a kérdőív második részében voltak, és nem minden kitöltő fejezte be a kitöltést. A kérdőíveket jellemzően a szervezetek HR vezetője vagy munkatársa töltötte ki.

Összefoglalva a minta jellemzőit, megállapíthatjuk, hogy a nemzetgazdaság egészében működő gazdasági szervezetekhez képest az mtd mintájában felülreprezentáltak a nagy, 500 főnél több munkavállalót foglalkoztató szervezetek (38%), a külföldi irányítású (38,8%) a budapesti (53,7%), valamint az iparhoz tartozó szervezetek (38,8%). A mintában jelentősen alulreprezentáltak az állami vállalatok és a közszféra szervezetei (3,3%), ezért az eredmények főképpen a versenyszférára vonatkoztathatóak. A minta tehát nem reprezentatív, az önkéntes kitöltés módszere okán nagyobb arányban vannak benne olyan szervezetek, amelyek egyébként is jobban érdeklődnek a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség vállalati megvalósítása iránt. Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy ismeretes volt: a 10 legjobb eredményt képviselő szervezet elnyeri a TOP 10 Sokszínű és Multigenerációs Szervezet díjat. Tehát összességében feltételezhetően „felfelé” torzít a minta a versenyszférán belül. Ezen körülmények mindenképpen óvatosságra intenek az adatok értelmezésénél és általánosíthatóságánál. Ennek ellenére a minta relatíve megbízható forrásként szolgál a magyarországi munkahelyi esélyegyenlőséggel és életkor-barát vállalati HR gyakorlatokkal kapcsolatos alapvető tendenciák tanulmányozására és kiértékelésére, különösképpen a vállalati típusokra lebontott adatok elemzésére.

1. ábra. A kutatás konceptuális modellje

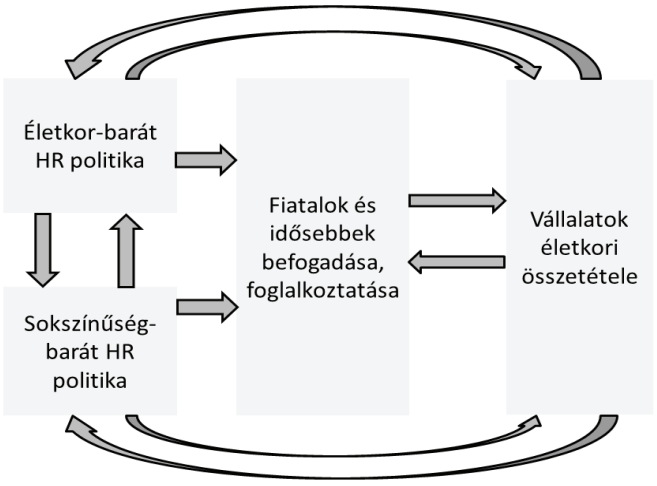

A kutatás során felállított kutatási kérdéseket és tesztelni kívánt hipotéziseket az 1. ábra foglalja össze.

Az életkor-barát és sokszínűség-barát HR politika operacionalizálására két indexet alkottunk. Az egyik a Multigenerációs Index, a másik a Sokszínűségi Index. Mind az esélyegyenlőség és sokszínűség, mind a multigenerációs munkahely tekintetében kifejtett szervezeti teljesítményt a két index egy nullától százig terjedő skálán osztályozza, ezáltal könnyen összehasonlíthatóvá válnak a szervezetek teljesítményei. A Sokszínű Index és Multigenerációs Index részletes felépítését az 1. és 2. táblázat mutatja be a mellékletben.[2]

Kutatási eredmények

Generációs egyensúlytalanság a munkaerőpiacon

Az életkor szerinti egyensúlytalanságot jól reprezentálja, ha összevetjük az aktív korú népesség és a vállalati mintában a foglalkoztatottak életkor szerinti megoszlását. Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a 25–45 éves középkorosztályban felülreprezentált a foglalkoztatottak aránya az aktív korú népességhez képest, míg a 25 év alatti és az 55 év feletti korcsoportban jelentős a foglalkoztatási deficit (2. ábra).

Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva a fiatalok és idősebbek foglalkoztatási rátáit megállapíthatjuk, hogy mind az Európai Unióban, mind Magyarországon jellemző, hogy a 25 év alatti és az 55 év feletti korosztály foglalkoztatási rátája a teljes aktív korú népességre számított foglalkoztatási rátánál alacsonyabb szintű. Ugyanakkor a teljes aktív korú népesség és a fiatalok, illetve idősebbek rátái közötti különbség Magyarországon sokkal nagyobb. A fiatalok esetében Magyarországon 26,2%, az Európai Unió átlagában pedig 20,8% volt a különbség 2014-ben a fiatalok és a teljes népesség foglalkoztatási rátája között. Az idősebbek foglalkoztatását vizsgálva az aktív korú népesség átlagához képest Magyarországon 25 százalékpont különbség létezik, míg az Európai Unió átlagos különbözete 17,4 százalékpont. Ha abszolút értékben hasonlítjuk össze Magyarország és az Európai Unió átlagát a fiatalok és idősebbek foglalkoztatási rátáját tekintve, akkor Magyarországon 7,9 százalékponttal

2 A Multigenerációs Index kategóriáinak részletesebb eredményeiről lásd: Tardos Katalin (2015a).

2. ábra. Az aktív korú népesség és a foglalkoztatottak életkor szerinti megoszlása az mtd mintában szereplő szervezeteknél (százalék)

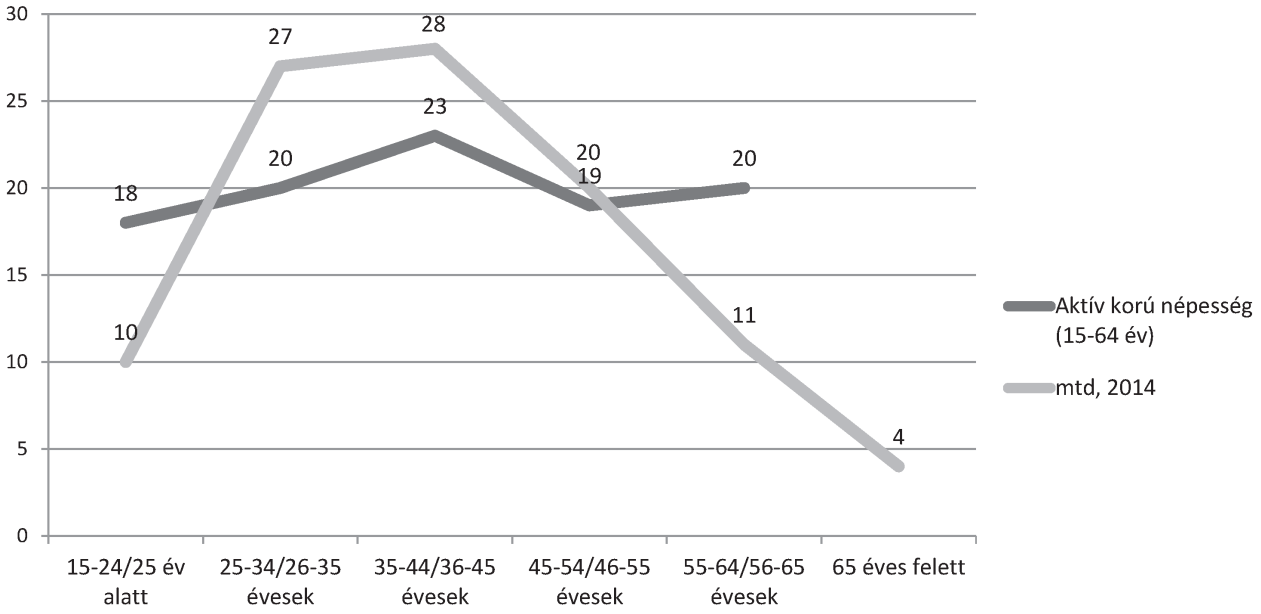

Forrás: KSH 2011, mtd 2014.

** A KSH és az mtd minta életkorcsoportok nem teljesen fedték le egymást, ezért mindkettőt feltűntettük az ábrán.*

*** Az aktív korú népesség életkorcsoportok szerinti megoszlását a 15–64 éves népességre számoltuk a KSH adatok alapján. Az mtd mintában hat életkori kategóriára kérdeztünk rá: 25 év alattiak, 26–35 évesek, 36–45 évesek, 46–55 évesek, 56–65 évesek, valamint 65 év felettiek.*

alacsonyabb a 25 év alattiak, és 10,1 százalékponttal az 55 év felettiek foglalkoztatási rátája. Mindkét mutatót használva kedvezőtlenebb helyzetet mutat a fiatalok és idősebbek foglalkoztatása Magyarországon az Európai Unió átlagához képest, de különösen igaz ez az idősebb korosztály tekintetében (3. táblázat).

A munkaerő életkori megoszlásának vállalati típusai

A kutatás egyik alapvető célja az volt, hogy felállítsuk, milyen típusai vannak a munkaerő életkori összetételének a munkáltató szervezeteknél. Ennek érdekében klaszteranalízist végeztünk. A számítások eredményeképpen a mintában szereplő szervezetek életkori megoszlásuk szerint három klaszterbe sorolódtak. Az életkorcsoportok leggyakoribb előfordulási aránya szerint az első klasztert *idősebb középkorosztály*nak neveztük el, mert itt a 36–55 év közöttiek voltak felülreprezentálva a népességen belül előforduló életkori megoszláshoz képest. A második klasztert *fiatal középkorosztály*nak neveztük el, mert ennél a munkáltatói csoportnál a 26–45 év közötti korosztály volt felülreprezentált. Végül a harmadik klasztert pedig *fiatal korosztály*nak hívjuk, mert ebben a csoportban a 18–35 év közöttiek voltak a leggyakrabban előforduló életkorcsoport.

Megvizsgáltuk, hogy a klasztereken belül milyen típusú szervezetek fordulnak elő.

1. Az első klaszterben (*Idősebb középkorosztály*) jellemzően középméretű (43%) és nagyméretű (43%) szervezeteket találunk. A szervezetek többsége az iparban működött (57%), vidéken helyezkedett el (61%) és többségében vegyes vagy külföldi tulajdonban állt (61%).

2. A második klaszterben (*Fiatal középkorosztály*) jellemzően középméretű (46%) és kisméretű (30%) szerveze-

3. ábra. A vállalati életkori megoszlások típusai – Klaszterelemzés

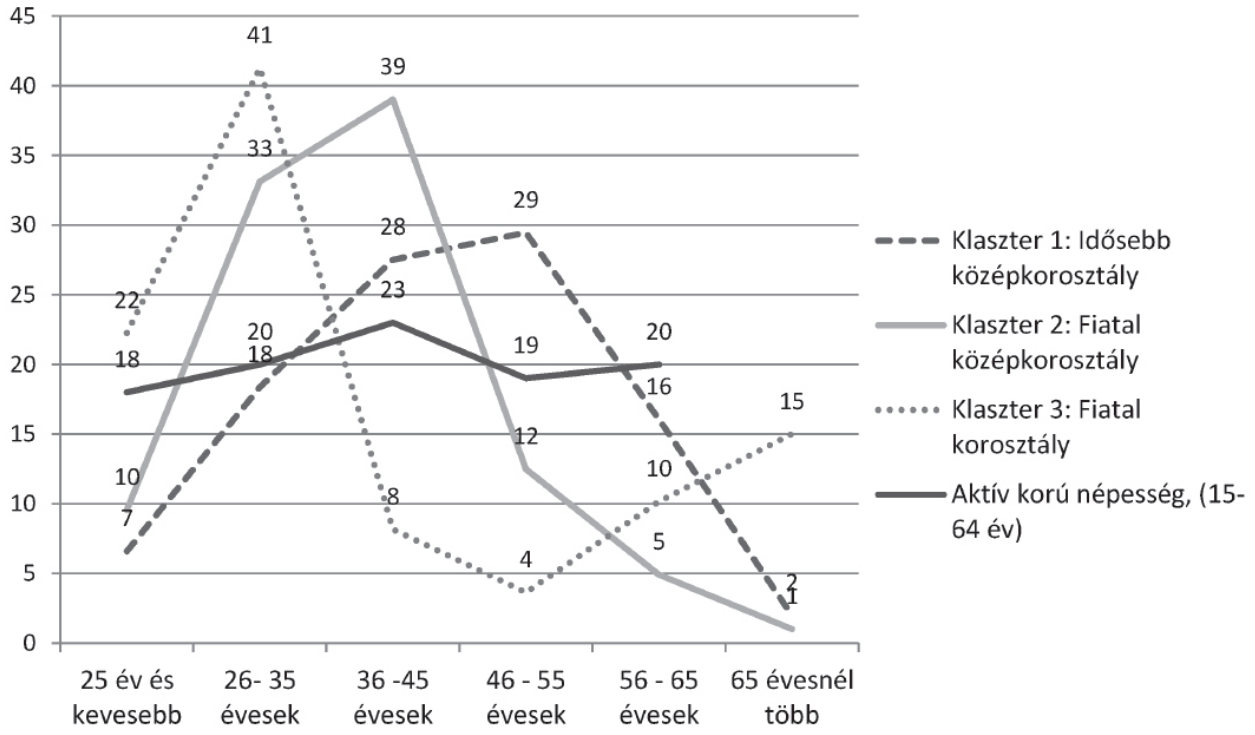

Forrás: mtd 2014, KSH 2011.

teket találunk. A szervezetek többsége a szolgáltatási szektorhoz tartozott (73%), Budapesten helyezkedett el (64%), és többségében vegyes vagy külföldi tulajdonban állt (61%).

3. A harmadik klaszterben (*Fiatal korosztály*) kisméretű (37%) és nagyméretű (37%) szervezeteket vegyesen találunk. A szervezetek többsége a szolgáltatási szektorhoz tartozott (74%), Budapesten helyezkedett el (63%), és többségében (53%) magyar tulajdonú volt.

A klaszterekben szereplő szervezetek foglalkoztatottainak átlagos életkor szerinti megoszlását a 3. ábra mutatja be[3]. Egyértelműen látszik, hogy az ábrában szereplő szervezetek átlagos életkori megoszlása szignifikánsan eltér egymástól. Ugyanakkor az is egyértelmű az ábrából, hogy – egyetlen kivételtől eltekintve (a 25 év alattiak esetén a harmadik klaszterhez tartozó szervezetek) – a három klaszter szervezetei abban hasonlítanak, bár eltérő mértékben, hogy a 25 éven aluliak és az 55 év felettiek átlagos aránya nem éri el az aktív korú népességen belüli arányukat. Mindhárom klaszter vállalatai valamilyen irányban kirekesztőek, bár ez nem feltétlenül intencionális. Az első klaszter szervezetei az idősebb korosztályt befogadják, de a fiatalok felé kirekesztők. A második klaszter szervezeteinél már 45 év felett alulreprezentáltak a munkavállalók a népességen belüli arányukhoz képest. A harmadik klaszterhez tartozó szervezetek szintén az idősek felé kirekesztőek, de még radikálisabban, mint a második klaszter szervezetei.

Az életkor alapú diszkriminációt közvetlenül nem, csak közvetve, a statisztikai reprezentáltság adataival tudjuk mérni a vállalati mintában. Ilyen értelemben a fiatal 25 év alatti és az idősebb, 55 év feletti korosztály

3 A mintán belül 103 szervezet esetében álltak rendelkezésre az életkori megoszlásra vonatkozó adatok, tehát a további számításoknál szűkíteni kellett a mintát.

szervezeti jelenlétének teljes hiányát kirekesztésként, vagyis a diszkriminációs folyamatok eredményeként értelmezzük. Másfelől, tisztában vagyunk azzal, hogy egyszerre több tényező is alakítja a fiatalok és idősebbek munkaerő-piaci jelenlétét, foglalkoztatottságát, tehát nem biztos, hogy egy adott korcsoport hiánya a szervezetben feltétlenül tudatos vagy nem tudatos diszkrimináció következménye, illetve azt sem állítjuk, hogy ez volna minden esetben a legfontosabb tényező. A fiatalok körében nyilvánvalóan jelentős a tanulmányai miatt inaktívak aránya, a tanulmányok alatt elérhető részmunkaidős diákmunkák csak korlátozott mértékben állnak rendelkezésre, kevés új munkahely létesül, ezért kisebb a munkaerőpiac felvevői kapacitása az újonnan bekerülni szándékozók számára. A fiatalok nem feltétlenül rendelkeznek azzal a szaktudással és tapasztalattal, amelyre a szervezeteknek szüksége van. Az idősebb korosztály körében többek között csökkentheti a munkaerő-piaci jelenlétet a rosszabb egészségi állapot, a szükséges szaktudás elavulása, az atipikus munkaformák korlátozott alkalmazása is.

Tovább finomíthatjuk az elemzésünket, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes klaszterekhez tartozó szervezeteknél milyen arányban jelenik meg az életkor alapú teljes mértékű kirekesztés, vagyis, hogy az adott életkorcsoportból egyáltalán nem foglalkoztatnak munkavállalókat. Az adatok azt mutatják, hogy az életkori összetétel vállalati típusaihoz kapcsolódóan szignifikánsan eltérő módon alakul a fiatalok és idősebbek vállalati kirekesztése, a legkevésbé kirekesztőek az első klaszterbe (Idősebb középkorosztály) tartozó szervezetek (15,7%), míg a leginkább kirekesztő vállalati típust a harmadik klaszterbe (Fiatal korosztály) tartozó cégek alkotják (63,2%!). Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a mintában szereplő szervezetek közel egyharmada (31,1%) vagy a fiatalokat, vagy még inkább az idősebbnek számító 55 év felettieket egyáltalán nem foglalkoztatja. Látni kell, hogy az idősebb, 55 éven felüli korosztály aktivitási rátájának javításának jelentős korlátot szab országos szinten, hogy a munkáltató szervezetek több mint egyötöde (21,4%) a gyakorlatban elzárkózik e korosztály foglalkoztatásától. A fiatalokkal kapcsolatos teljes elzárkózás kisebb mértékű, de az is a szervezetek több mint tizedét jellemzi (12,6%) (4. táblázat).

A sokszínűség- és életkor-barát HR politikák színvonala

A Sokszínűségi és Multigenerációs Indexet felhasználva láthatjuk, hogy a sokszínűség- és életkor-barát HR politikák átlagos színvonala relatíve alacsony Magyarországon. A maximálisan 100 pontos skálán mérve a mintában szereplő szervezetek teljesítményét, a Sokszínűségi Indexen átlagosan 39 pontot, míg a Multigenerációs Indexen 30 pontot értek el a szervezetek 2014-ben. Ugyanakkor a mintában szereplő szervezeteknél az általános esélyegyenlőségi és sokszínűségi politika átlagos színvonala magasabb, mint a specializált életkor-barát HR politika (4. ábra).

A Sokszínűségi Index kritériumait külön-külön vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy a szervezeteken belül relatíve alacsony az esélyegyenlőség intézményesülése (pl. esélyegyenlőségi stratégia, terv, referens megléte), az esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások (pl. akadálymentesítés, egészségügyi szűrővizsgálatok, munkásszállítás, munkahelyi napközbeni gyermekellátás), és az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata (atipikus munkaformák, képzés, fejlesztés). A szervezetek az ebben a kategóriákban megszerezhető pontszámoknak csak 32-38%-át szerezték meg átlagosan (5. táblázat).

4. ábra. A Sokszínűségi Index és Multigenerációs Index átlagos pontszáma a 100 pontos skálán.

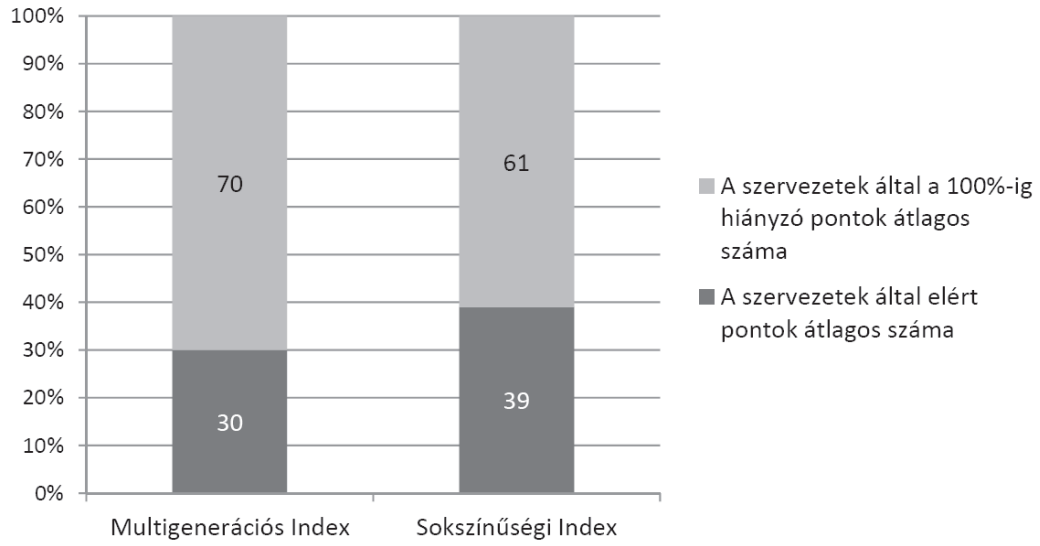

Részletesebben vizsgálva a Multigenerációs Index kategóriáit, szembetűnő, hogy az idősebbek számára bevezetett intézkedések maximális pontszámainak átlagosan csupán 20%-át érik el a szervezetek, míg a fiatalok számára bevezetett intézkedések területén átlagosan ennél többet, azaz az elérhető pontszámok 35%-át szerzik meg a szervezetek. A részletesebb elemzésnél kiderült (Tardos 2015a), hogy míg a fiatalok számára a szervezetek átlagosan 9 intézkedést vezettek be, addig az idősebbek számára csak 5 intézkedést regisztrálhattunk[4]. Másik fontos fejlesztendő területe az életkor-barát HR politikának a multigenerációs menedzsment és kormenedzsment, ami kifejezetten a szervezeti kultúra fejlesztését, a toborzási és kiválasztási gyakorlatokat és a képzés és fejlesztés szempontjából vizsgálta a különböző életkorcsoportokkal való vállalati foglalkozást. A multigenerációs- és kormenedzsment területén az elérthető pontszámok átlagosan 23%-át érték el a szervezetek. A generációs tudatosság és a generációs sokszínűség tekintetében relatíve jobb teljesítményt nyújtottak a szervezetek (mindkét esetben 40%-át érték el átlagosan a pontszámoknak), de abszolút értékben ezek a területek is jelentős fejlesztéseket kívánnak (6. táblázat).

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a hármas életkori vállalati tipológia kategóriáihoz tartozó szervezeteknél átlagosan milyen színvonalú a sokszínűségi- és életkor-barát HR politika. A sokszínűség-barát HR politikát tekintve a *Fiatal középkorosztályt* reprezentáló második klaszterben volt a legmagasabb (48 pont) a Sokszínűségi Index, a második legjobb átlagos értékkel rendelkezett az *Idősebb középkorosztályt* foglalkoztató első klaszter (46 pont), és végül legalacsonyabb teljesítményt a *Fiatal korosztály* klaszterhez tartozó szervezetek érték el (36 pont). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ANOVA számítás révén kiderült, hogy a három vállalati típusban

4 Kifejezetten a fiatalok számára bevezetett intézkedések közé tartozhatnak a következő gyakorlatok: gyakornoki program főiskolások/egyetemisták számára, diákmunka lehetőség, együttműködés, közvetlen kapcsolat kialakítása oktatási intézményekkel, továbbtanulás támogatása, pályakezdők mentorálása, frissdiplomás program, junior vezetőképzés, nyílt nap szervezése tanulók / pályakezdők számára, valamint gyakornoki program kialakítása középiskolások számára. Az idősebb korosztályt célozhatják az olyan gyakorlatok mint a szakmai képzés, a védett kor tisztelete, az egészség-tanácsadás, a nyugdíjba vonulás közös megtervezése, az ergonomikus munkaállomások kialakítása, a rugalmas és fokozatos nyugdíjba vonulási lehetőségek felajánlása, az 50+ munkavállalók számára kialakított orvosi szűrővizsgálatok és egészségmegőrző programok, egyszerre több atipikus munkaforma kombinálása.

mért Sokszínűségi Index átlagos értékei közötti különbségek nem szignifikánsak.

Az életkor-barát HR politikát tekintve az *Idősebb középkorosztályt* reprezentáló első klaszterben volt a legmagasabb (36 pont) a Multigenerációs Index, a második legjobb átlagos értékkel rendelkeztek a *Fiatal középkorosztályt* foglalkoztató második klaszter szervezetei (32 pont), és végül szintén a legalacsonyabb teljesítményt a *Fiatal korosztály* klaszterhez tartozó szervezetek érték el (22 pont). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ANOVA számítás révén kiderült, hogy a három vállalati típusban mért Multigenerációs Index átlagos értékei közötti különbségek szignifikánsak voltak (7. táblázat).

Mind a Sokszínűségi, mind a Multigenerációs Index értéke szignifikánsan korrelál a szervezetek méretével. Ezért fontos volt kontrollálni a vállalati tipológiával kapott tendenciákat méretek szerint is. Az adatok azt mutatják, hogy hogy mindegyik vállalati típuson (klaszteren) belül lineárisan növekszik mind a Sokszínűségi, mind a Multigenerációs Index átlagos értéke a méret növekedésével. Ugyanakkor külön vizsgálva a kisméretű (0–49 fő), a középméretű (50–500 fő) és a nagyméretű (500 fő feletti) szervezeteket, a Sokszínűségi Index tekintetében egyöntetűen érvényesül, hogy minden egyes méretnagyság szerint a Fiatal középkorosztály klaszterhez tartozó szervezetek esetén volt a legmagasabb a Sokszínűségi Index átlagos pontszáma. Hasonlóan a Multigenerációs Index esetén is minden egyes méretnagyság szerint (kivéve a kisméretűeknél) az Idősebb középkorosztály klaszter szervezeteinél volt a legmagasabb az átlagos értéke a Multigenerációs Indexnek.

A sokszínűség- és életkor-barát HR politika összefüggései a fiatalok és idősebbek szervezeti befogadásával, kirekesztésével

Sokszínűség- és életkor-barát HR politika és életkori kirekesztés

A változók közötti kapcsolat vizsgálatához fontos volt meghatározni, hogy a két index segítségével mért sokszínűségi és multigenerációs szervezeti teljesítményt milyen esetben fogjuk egyrészt sokszínűség-barát, másrészt életkor-barát HR politikának minősíteni. Mindkét indexen a mintában szereplő szervezetek felső 20%-ának teljesítményét minősítettük ekként. Először a sokszínűség- és életkor-barát HR politika és az életkori kirekesztés kapcsolatát vizsgáljuk meg, ezt követően a sokszínűség- és életkor-barát HR politika és a kiegyensúlyozottnak minősített életkori munkaerő megoszlás kapcsolatát vesszük górcső alá, végül az életkori kirekesztés és a kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetételt vetjük össze.

Először az együttesen mért életkori kirekesztést (fiatalok és idősek eseteit összevonva) vizsgáljuk meg közelebbről a sokszínűség- és életkor-barát HR politika függvényében. Utána külön-külön is megvizsgáljuk a korrelációs együtthatót mind a fiatalok, mind az idősebb korosztály kirekesztése és a sokszínűség- és életkor-barát HR politika között.

Az általános Sokszínűségi Index és az életkori kirekesztés ténye között nincs szignifikáns korrelációs kapcsolat. Tehát a jó teljesítmény az általános sokszínűség-barát HR politika terén nem jár feltétlenül együtt az életkori kirekesztés hiányával, másképp fogalmazva, a sokszínűség-barát HR politika nem feltétlenül küszöböli ki az életkori diszkriminációt, sőt statisztikailag szignifikáns összefüggést nem lehet kimutatni a két változó között (8. táblázat).

A Multigenerációs Index által mért életkor-barát HR politika ellenben szignifikánsan összefügg a szervezeten belül előforduló életkori kirekesztéssel, de a két változó közötti kapcsolat gyenge. A kapcsolat fordítottan arányos, tehát ez azt jelenti, hogy a szervezet minél jobb teljesítményt nyújt a Multigenerációs Indexen annál valószínűbb, hogy alacsonyabb lesz az életkori kirekesztés előfordulása a szervezeten belül (9. táblázat).

Külön vizsgálva a fiatalok szervezeti kirekesztését, arra a megállapításra jutottunk, hogy sem a Sokszínűségi Indexen, sem a Multigenerációs Indexen tanúsított vállalati teljesítmény nem függ szignifikánsan össze a 25 év alattiak munkahelyi kirekesztésével (10. és 11. táblázat). Az 55 év felettiek szervezeti kirekesztését vizsgálva kiderült, hogy csak a Multigenerációs Indexen mért jó vállalati teljesítmény, tehát a jó minőségű életkor-barát HR politika mutatott szignifikáns összefüggést az idősebb életkorú munkavállalók befogadását tekintve. Ahogy az együttesen vizsgált életkor alapú kirekesztés esetében sem, ugyanúgy csak az idősebbekre vonatkoztatva sem volt megállapítható szignifikáns korreláció a sokszínűségi vállalati teljesítmény és az idősebbek kirekesztésének jelenléte vagy hiánya között (12. és 13. táblázat). Tehát, mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a fiatalok integrációja más szervezeti tényezőkkel függ elsősorban össze, míg az idősek befogadását pozitívan befolyásolhatja az életkor-barát HR politika.

Sokszínűség- és életkor-barát HR politika és kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel

Először is azt kellett eldöntenünk, hogy mit nevezünk kiegyensúlyozott életkori összetételnek. „Kiegyensúlyozottnak" minősítettük egy adott életkori csoport vállalaton belüli gyakoriságát, ha az a teljes aktív korú népességen belüli aránytól 5 százalékkal jobban nem tért el sem lefelé, sem felfelé. Tehát az adott életkorcsoport gyakoriságát akkor vettük „kiegyensúlyozottnak", ha ezen a 10%-os állományon belül volt. Ezt követően összeszámoltuk, hogy az öt életkori kategória közül (25 éves és fiatalabb, 26–35 éves, 36–45 éves, 46–55 éves, 55év felettiek) hány minősült „kiegyensúlyozottnak".

A klaszteranalízissel kialakított vállalati típusok kapcsán már láthattuk, hogy egyetlen típus sem volt kimondottan kiegyensúlyozott, és a típusokhoz kapcsolódó kirekesztési valószínűség is eltérő volt. Ezen előzmények ellenére meglepő eredménye a kutatásnak, hogy egyetlen olyan szervezet volt a mintában (1%!), amely megfelelt annak a kritériumnak, hogy mind az öt életkori kategóriában a munkaerő-megoszlása a 10%-os sávon belül maradjon. Ezzel szemben közel egyharmadot (!) ért el azon szervezeteknek az aránya, amelynek életkori megoszlása egyetlen kategórián belül sem maradt a „kiegyensúlyozott" tartományban. A szervezetek több mint négyötöde (82,5%) kettő vagy kevesebb „kiegyensúlyozott" korcsoporttal rendelkezett, és csak a szervezetek kevesebb mint egyötödénél (17,5%) fordult elő, hogy három vagy több „kiegyensúlyozott" életkorcsoporttal rendelkezett az életkorstruktúrájában (14. táblázat). A továbbiakban azokat a szervezeteket minősítettük relatíve kiegyensúlyozott munkaerő életkori megoszlásúnak, amelyek legalább három életkorcsoport tekintetében kiegyensúlyozottak voltak.

Visszacsatolva a vállalati klaszterek alapján kapott tipológiához és a munkaerő kiegyensúlyozott életkori megoszlásához, alkalmazva azt az indikátort, hogy legalább három életkorcsoport tekintetében kiegyensúlyozottnak minősíthető a szervezet, kiderült, hogy a *Fiatal korosztály* klaszteréhez tartozó szervezetek 100%-a (!) kiegyensúlyozatlan életkori struktúrával rendelkezik. A *Fiatal középkorosztály* klaszterhez tartozó szervezetek

97%-a (!) szintén kiegyensúlyozatlan életkori struktúrával rendelkezik, és hogy az összes (egy szervezet kivételével) kiegyensúlyozottnak minősített szervezet az *Idősebb középkorosztály klaszterhez tartozik.* Ennek ellenére ezen a klaszteren belül is kisebbségben (egyharmad) vannak a „kiegyensúlyozott" életkori összetétellel rendelkező szervezetek, és a szervezetek kétharmada (!) ebben a klaszterben sem kiegyensúlyozott életkorilag.

A sokszínűség- és életkor-barát HR politika és a kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel kapcsolatát vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy sem a Sokszínűségi Indexen mért jó teljesítmény, sem a Multigenerációs Indexen tanúsított jó vállalati teljesítmény nem függ szignifikánsan össze a munkaerő kiegyensúlyozott összetételével (15. és 16. táblázat). Részletesebb bontásban vizsgálva a Multigenerációs Index alkategóriái közül egyedül a *Generációs sokszínűség* mutat szignifikáns kapcsolatot a kiegyensúlyozott életkori összetétellel, míg a *Sokszínűségi Index* alkategóriái közül csak a foglalkoztatottak sokszínűsége, azaz hogy hány hátrányos helyzetű csoportból alkalmaznak munkavállalókat, mutat szignifikáns kapcsolatot a kiegyensúlyozott életkori összetétellel.

Életkori kirekesztés és kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel

A kiegyensúlyozott munkaerő-összetétel tágabb fogalom, mint a fiatalok és idősebbek befogadása, illetve kirekesztése. Nyilván minél inkább kiegyensúlyozott egy szervezet életkori összetétele, annál kisebb a valószínűsége az életkori diszkriminációnak és kirekesztésnek, illetve fordítva: minél kevésbé rekeszti ki a szervezet a fiatalokat és időseket, annál valószínűbb, hogy kiegyensúlyozott legyen az életkori összetétele. Elvileg elképzelhető, hogy egy szervezet nem rekeszt ki teljesen egy életkorcsoportot sem, de ettől még az életkori összetétele nem nevezhető kiegyensúlyozottnak. A mintában szereplő szervezetek több mint fele (53,4%!) éppen ebbe az „inkonzisztens" típusba esik: nem rekeszti ki teljesen sem a fiatalokat, sem az idősebbeket, de életkori megoszlása mégsem nevezhető kiegyensúlyozottnak (a legalább három életkorcsoport egyensúlya alapján számítva). A szervezetek második leggyakoribb típusa, hogy életkori kirekesztés is van és a munkaerő-összetétele sem kiegyensúlyozott (29,1%). Harmadik a gyakoriságban, hogy konzisztensen nincs kirekesztés és a munkaerő összetétele is kiegyensúlyozott (15,5%), és végül kis mértékben, de előfordulhat az is, hogy van kirekesztés, mégis kiegyensúlyozott a munkaerő életkori összetétele (1,5%). Ha a kiegyensúlyozott életkorcsoportok számát vetjük össze az életkori kirekesztés tényével, akkor ugyan gyenge, de szignifikáns korrelációt mutat a két változó (17. táblázat).

Összegzés

Tanulmányunkban a szervezetek életkor-kezelési stratégiáit, típusait vizsgáltuk elsősorban azzal a céllal, hogy jobban megértsük: a makroszinten tapasztalt egyenlőtlenségek a különböző életkorcsoportokhoz tartozók foglalkoztatásában milyen szervezeti döntések hatására valósulnak meg, illetve mennyire szélesen elterjedt a munkáltatók körében a fiatalok és idősebbek részleges vagy teljes kirekesztése. A kutatási eredményeket döntő többségében a versenyszféra munkáltatóit reprezentáló vállalati mintán vizsgáltuk.

Az első kérdés, amelyre a választ kerestük az volt, hogy milyen típusai vannak a munkaerő életkori összetételének a munkáltató szervezeteknél, illetve, hogy az életkori összetétel vállalati típusaihoz kapcsolódó-

an szignifikánsan eltérő módon alakul-e a fiatalok és idősebbek vállalati befogadása, illetve kirekesztése. A klaszteranalízissel három markánsan eltérő vállalati életkor-stratégiát azonosítottunk, amelyet az életkorcsoportok leggyakoribb előfordulási aránya szerint *idősebb középkorosztály*nak, *fiatal középkorosztály*nak, illetve *fiatal korosztály*nak neveztünk el. Az első hipotézisünk, mely szerint markánsan elkülönülő típusai vannak a szervezeteknél életkor szerint a munkaerő-összetételének, és ezzel összefüggésben szignifikánsan eltérő módon alakul a fiatalok és idősebbek szervezeti befogadása, illetve kirekesztése beigazolódott. Minél fiatalabb volt a legnagyobb arányban a szervezeten belül jelen lévő korosztály, annál nagyobb mértékű volt az adott vállalati típushoz tartozó szervezetek körében az életkori kirekesztés. Átlagosan a szervezetek körében az 55 év felettiek kirekesztése közel kétszer olyan gyakorisággal fordult elő mint a 25 év alattiaké.

Az egész mintára vetítve a mintában előforduló szervezetek átlagos életkori megoszlása egy fordított „U" alakot képezett le. Összességében a középkorosztály (25–45 év közöttiek szignifikáns felülreprezentáltsága összhangban van a munkaerő-piaci foglalkoztatási statisztikákkal, és összefügg a munkáltatók körében az életkor és a munkateljesítmény kapcsolatának percepciójával, vagyis, hogy mind a felvételnél, mind a munkateljesítmény értékelésénél a középkorúak teljesítményét gondolják egyértelműen a legjobbnak (Bittman et al. 2000 – idézi Richardson et al. 2013). Valószínűleg fontos az is, hogy a vállalati döntéshozók szerint a középkorosztályhoz tartozóknak még nem avult el a szaktudásuk, nem kell feltétlenül túl sokat befektetni a jó minőségű munkateljesítmény eléréséhez. Másrészt, fontos magyarázó tényezője lehet a magyarországi munkaerőpiacon megjelenő életkori egyensúlytalanságoknak, hogy európai viszonylatban az egyik legkorábbi életkorban, 58 évesen, már „idősnek" tekintik az embereket (European Commission 2012b), amely az életkorok társadalmi konstrukcióján kívül arra is következtetni enged, hogy nagyon összetett társadalmi folyamatok hatására lehet az idősekkel kapcsolatos attitűdöket és ezt az életkori társadalmi kategorizációt megváltoztatni, amely aztán a munkáltató szervezetek felvételi döntéseire is visszahattathat.

Másodsorban arra kerestük a választ, hogy mennyiben jellemzi a magyarországi munkáltatókat, hogy tudatos életkor-barát HR politikát alkalmaznak a szervezetben a munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi politikákhoz kapcsolódóan, illetve, hogy az életkori összetétel vállalati típusaihoz tartozó szervezeteknél eltérő-e az életkor- és sokszínűség-barát HR politika átlagos színvonala. Hipotézisünknek az első része, mely szerint a tudatos életkor-barát HR politika relatív fejletlensége jellemzi a magyarországi munkáltatókat, beigazolódott. Az is egyértelműen kijelenthető, hogy az általános sokszínűség-barát HR politika relatíve fejlettebb Magyarországon, mint a specializált életkor-barát HR politika. Kutatásunk eredményei összecsengenek a Cedefop (2015) európai elemzésével, mely szerint nem általános a kormenedzsment elterjedtsége és integrálása a humán erőforrás politikába. Fontos eredménye a kutatásnak, hogy éppen ott van kevesebb életkor-barát HR intézkedés, ahol a valóságban nagyobb az életkor szerinti egyensúlytalanság. A vállalati életkori típusok közül a *Fiatal korosztály* kategóriában volt a legalacsonyabb a Multigenerációs Index eredménye, és az *Idősebb középkorosztály* kategória szervezeteinél a legmagasabb. Tehát inkább ott vezettek be életkor-barát HR politikát, több idősebbeknek szóló intézkedést, ahol az életkori struktúrában eleve jelentősebb volt az idősebbek aránya. Két okból dönthet úgy egy szervezet, hogy sokszínűség- és életkor-barát HR politikát kíván bevezetni: egyrészt, hogy a munkaerő-összetételben változást indítson be a szervezetben, másrészt, hogy a meglévő összetételhez hatékonyabban illeszkedő politikával rendelkezzen. Úgy tűnik, hogy Magyarországon inkább ez utóbbi típus a jellemző az életkor-

kezelési stratégiával kapcsolatban. Második hipotézisünknek, mely szerint az életkori összetétel alapján kapott vállalati típusoknál szignifikánsan különböző színvonalú sokszínűség- és életkor-barát HR politikát találunk csak részben igazolódott be. Míg a sokszínűség-barát HR politika színvonala nem volt szignifikánsan eltérő a három vállalati életkori típusban, addig az életkor-barát HR politika szignifikánsan az *idősebb középkorosztály* típus szervezeteinél volt fejlettebb. Ennek oka lehet egyrészt, hogy a használt mérőeszköz, nevezetesen, hogy a Sokszínűségi Index csak nagyon kismértékben méri a vállalatok életkorral kapcsolatos politikájának teljesítményét, másrészt felveti annak a kérdését, hogy a vállalatok az általános sokszínűségi politikájuk keretében csak nagyon minimálisan foglalkoznak a vállalat keményebb, strukturális kérdéseivel.

Harmadik kutatási kérdésünk azt vizsgálta, hogy az életkor- és sokszínűség-barát HR politika mennyiben jár együtt a kiegyensúlyozott életkori struktúrával, a fiatalabb és idősebb generációk kirekesztésének kisebb valószínűségével, valamint, hogy az életkor-barát HR politikának mely elemei korrelálnak leginkább a kiegyensúlyozott életkori struktúrával. Az a feltevésünk, hogy mind a fejlett életkor-barát HR politika, mind a fejlett sokszínűség-barát HR politika csökkentik a fiatal és az idősebb generáció kirekesztésének esélyét csak részben bizonyult igaznak. A sokszínűség-barát HR politika színvonala és az életkori kirekesztés ténye között sem együttesen, sem külön-külön vizsgálva a 25 éven aluliak és 55 év felettiek kirekesztését nem mutatott szignifikáns összefüggést, ezzel szemben az életkor-barát HR politika magasabb színvonala szignifikánsan összefüggött az 55 év felettiek kirekesztésének alacsonyabb szintjével. Ugyanakkor a sokszínűség- és életkor-barát HR politika és a kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel között nem volt szignifikáns kapcsolat. Alapvetően a mintában szereplő szervezetek négyötödének életkori megoszlása életkorilag nem kiegyensúlyozott, még ha nem is rekesztik ki teljesen a fiatalokat vagy idősebbeket.

Eredményeink arra engednek következtetni, hogy a szervezetek többsége a diszkrimináció legdurvább formáit igyekszik elkerülni, de alapvetően tudatosan nem törekszenek a kiegyensúlyozott életkori összetételre, mert üzletileg nem ezt tartják a legcélszerűbb munkaerő-összetételnek. Egyértelmű, hogy van egy „mélystruktúra" az ideálisnak tekintett korösszetétellel kapcsolatban, és ez nem a kiegyensúlyozott korösszetétel. A sokszínűség- és életkor-barát HR politika erre a „mélystruktúrára" illeszkedik. Az adatok arra utalnak, hogy a fejlett életkor-barát HR politika célzott jellege miatt a kirekesztés mértékét csökkenti, de a nagyobb strukturális változást igénylő kiegyensúlyozott munkaerő-összetételre nem tud hatni, illetve elképzelhető, hogy ezt csak hosszabb időtávon képes elérni. Visszautalhatunk itt azokra a kutatásokra is, amelyek szintén megerősítették, hogy a sokszínűség politika a gyakorlatban nem feltétlenül szünteti meg az egyenlőtlenségeket (Webb 1997, Tilbury–Colic-Peisker 2006, Riach 2009). Levonhatjuk azt a következtetést is, hogy amíg a sokszínűségi politika, és azon belül az életkor-barát HR politika nem válik stratégiai fontosságúvá a szervezeten belül, addig a strukturális viszonyokat csak kismértékben tudja megváltoztatni. A változáshoz fontos továbbá az is, hogy a kiegyensúlyozott életkori struktúra, a fenntartható fejlődés, a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának egyik alapvető dimenziójaként definiálódjon a szervezeteknél, és hogy az életkor új értelmezési mezőbe kerüljön a HR politikán belül.

Hivatkozások

Benschop, Y. (2001) Pride, prejudice and performance: relations between HRM, diversity and performance. *International Journal of Human Resource Management*, 12(7), 1166–1181. http://dx.doi.org/10.1080/09585190110068377.

Boone, J. – McKechnie, J – Swanberg, S. J. – Besen, E. (2013) Exploring the workplace impact of intentional/unintentional age discrimination. *Journal of Managerial Psychology*, 28(7/8), 907–927. http://dx.doi.org/10.1108/JMP-06-2013-0179.

Cedefop (2008) *Career development at work: a review of career guidance to support people in employment.* Luxembourg: Publications Office. Cedefop panorama series; No 151. Elérhető: http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/5183_en.pdf [Letöltve: 2016-02-15].

Cedefop (2015) Increasing the value of age: guidance in employers' age management strategies. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Cedefop research paper; No 44. http://dx.doi.org/10.2801/7932

Eurofound (2012) Sustainable work and the ageing workforce. Publications Office of the European Union, Luxembourg. http://dx.doi.org/10.2806/42794. Elérhető: http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2012/working-conditions-social-policies/sustainable-work-and-the-ageing-workforce [Letöltve: 2016-02-16].

European Commission (2012a) *Discrimination in the EU in 2012.* Special Barometer 393. Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf [Letöltve: 2013-02-16].

European Commission (2012b) *Active ageing.* Special Eurobarometer; No 378. Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf [Letöltve: 2016-02-14].

European Commission (2014) EU measures to tackle youth unemployment. Elérhető: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-466_en.htm [Letöltve: 2015-02-14].

Haviland, S. B. – Marshall, V. W. – McMullin, J. A. (2011) Accommodations, job sorting, and age designations across the life span: A structural analysis of age relations in the modern workplace. Conference Papers – American Sociological Association.

Hennekam, S. – Herrbach, O. (2015) The influence of age-awareness versus general HRM practices on the retirement decision of older workers. *Personnel Review*, 44(1), 3–21. http://dx.doi.org/10.1108/PR-01-2014-0031

Ilmarinen, J. (2012) Promoting Active Ageing in the Workplace. European Agency for Safety and Health at Work. Elérhető: https://osha.europa.eu/en/publications/articles/promoting-active-ageing-in-the-workplace. [Letöltve: 2014-05-14].

Johnson, R. W. – Mermin, G. B. T. – Resseger, M. (2011) Job Demands and Work Ability at Older Ages. *Journal of Aging & Social Policy,* 23, 101–118. http://dx.doi.org/10.1080/08959420.2011.551465.

KSH (2011) Népszámlálási adatok. A népesség nemek, korcsoport és gazdasági aktivitás szerint. Elérhető: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_foglalkoztatas. [Letöltve: 2016-02-16].

Kunze, F. – Boehm, S. A. – Bruch, H. (2011) Age diversity, age discrimination climate and performance consequences—a cross organizational study. *Journal of Organizational Behavior,* 32(2), 264–290. http://dx.doi.org/10.1002/job.698.

Kunze, F. – Boehm, S. A. – Bruch, H. (2013) Organizational Performance Consequences of Age Diversity: Inspecting the Role of Diversity-Friendly HR Policies and Top Managers' Negative Age Stereotypes. *Journal of Management Studies,* 50(3), 413–442. http://dx.doi.org/10.1111/joms.12016.

Linnehan, R. – Konrad, A. M. (1999) Diluting Diversity: Implications for Intergroup. Inequality in Organizations, *Journal of Management Inquiry,* 8, 399–414. http://dx.doi.org/10.1177/105649269984009.

Mahadeo, J. D. – Soobaroyen, T. – Hanuman, V. O. (2012) Board composition and financial performance: Uncovering the effects of diversity in an emerging economy. *Journal of Business Ethics*, 105(3), 375–388. http://dx.doi.org/10.1007/s10551-011-0973-z.

Marshall, V. W. (2010) A Life Course Perspective on Information Technology Work. *Journal of Applied Gerontology,* 30(2) 185–198. http://dx.doi.org/10.1177/0733464810367791.

Metcalfe, B. D. – Woodhams, C. (2008) Critical Perspectives in Diversity and Equality Management. *Gender in Management,* 23(6), 377–381. http://dx.doi.org/10.1108/17542410810897508.

Minichiello, V. – Browne, J. – Kendig, H. (2000) Perceptions and consequences of ageism: views of older people. *Ageing & Society,* 20(3), 253–278. Elérhető: https://brainmass.com/file/361751/Minichiello.pdf [Letöltve: 2016-02-14].

Prahalad, C. K. – Bettis, R. A. (1986) The dominant logic: A new linkage between diversity and performance. *Strategic Management Journal*, 7(6), 485–501. http://dx.doi.org/10.1002/smj.4250070602.

Riach, K. (2009) Managing difference: Understanding age diversity in practice. *Human Resource Management Journal*, 19(2), 319–335. http://dx.doi.org/10.1111/j.1748-8583.2009.00096.x.

Richardson, B. – Webb, J. – Webber, L. – Smith, K. (2013) Age discrimination in the evaluation of job applicants. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, 35–44. http://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.2012.00979.x.

Roscigno, V. J. – Mong, S. – Byron, R. – Tester, G. (2007) Age Discrimination, Social Closure and Employment. *Social Forces,* 86(1), 313–334. http://dx.doi.org/10.1353/sof.2007.0109.

Simonton, D. K. (1988) Age and outstanding achievement:What do we know after a century of research? *Psychological Bulletin,* 104(2), 251–267. http://dx.doi.org/10.1037//0033-2909.104.2.251.

Snape, E. – Redman, T. (2013) Too old or too young? The impact of perceived age discrimination. *Human Resource Management Journal*, 13(1), 78–89. http://dx.doi.org/10.1111/j.1748–8583.2003.tb00085.x.

Szászvári K. (2011) Az idősödő munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiák. Doktori (ph.d.) értekezés. Pécs, Jannus Pannónius Tudományegyetem. Elérhető: http://pszichologia.pte.hu/sites/pszichologia.pte.hu/files/files/files/dok/disszert/d-2011-szaszvari_karina.pdf [Letöltve: 2016-02-16]

Szécsi J. (2014) Az idősödő munkavállalók helyzete a munkaerőpiacon. *Esély,*1, 113–128.

Tajfel, H. – Turner, J. C. (1986) The social identity theory of intergroup behaviour. In Worchel, S. – Austin, W. G. (szerk.) *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson. 7–24.

Tardos, K. (2014) Older Adults and Work Life in Hungary. In Kocianova Renata (szerk.) *Analysis and* Comparison *of Forms and Methods for the Education of Older Adults in the V4* Countries. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 126–133.

Tardos K. (2015a). Életkori sokszínűség a munkahelyen. In *Halmozódó Diszkrimináció. Kirekesztés és integráció a munkaerőpiacon.* Szeged: Belvedere Meridionale. 265–270.

Tardos K. (2015b) Fejlődés vagy stagnálás? Összehasonlító vizsgálat a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség alakulásáról 2010 és 2012 között. *Kultúra és Közösség*, 3, 101–115.

Tilbury, F. – Colic-Peisker, V. (2006) Deflecting responsibility in employer talk about race discrimination. *Discourse and Society,* 17(5), 651–676. http://dx.doi.org/10.1177/0957926506066349.

Von Bergen, W. – Soper, B. – Parnell, John A. (2005) Workforce Diversity and Organisational Perfor mance. *Equal Opportunities International*, 24(3–4), 1–16. http://dx.doi.org/10.1108/02610150510788033.

Webb, J. (1997) The Politics of Equal Opportunity. *Gender, Work and Organization,* 4(3), 159–169. http://dx.doi.org/10.1111/1468-0432.00032.

Mellékletek

1. táblázat. A Sokszínűségi Index részletes felépítése

SOKSZÍNŰSÉGI INDEX	Maximális pontszám
A foglalkoztatottak összetételének sokszínűsége. Ebből:	28
Az alábbi hátrányos helyzetű munkavállalók jelen vannak-e szervezetében? (Igen válaszok)	
Nők	2
Kettőnél több 14 év alatti gyermeket nevelők	2
Gyermekét egyedül nevelők	2
Pályakezdők	2
45 év feletti munkavállalók	2
Fogyatékossággal élők (testi, szellemi)	2
Megváltozott munkaképességűek	2
Tartósan beteg hozzátartozót ápolók	2
Más szexuális orientációjúak, LMBT emberek	2
Romák	2
Egyéb etnikai kisebbségek	2
Más nemzetiségűek, migránsok	2
Kistérségben élők	2
Egyéb, éspedig	2
Az esélyegyenlőségi politika intézményesültsége. Ebből:	28
Van-e az Önök cégénél...? (Igen válaszok)	
Esélyegyenlőségi terv	2
Esélyegyenlőségi stratégia	2
Esélyegyenlőségi referens, koordinátor	2
Esélyegyenlőségi munkacsoport	2
Sokszínűségi politika	2
Anti-diszkriminációs szabályzatok	2
Anti-diszkriminációs képzés	2
Zaklatásra vonatkozó szabályzat/eljárásrend	2
Az esélyegyenlőségi gyakorlat monitorozása	2
Pályázat társadalmi, esélyegyenlőségi díjakra	2
Etikai kódex, amely tartalmaz a munkahelyi esélyegyenlőség, egyenlő bánásmód biztosítására vonatkozó irányelveket	2
Dolgozói elégedettségvizsgálat, amely kitér-e az esélyegyenlőségi szempontokra	2
Kapcsolat hátrányos helyzetű munkavállalókat segítő civil szervezetekkel	2
Szervezeti szinten legalább 1 éve foglalkoznak munkahelyi esélyegyenlőséggel	2
Az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata. Ebből:	26
Az alábbi HR eszközök közül melyeket alkalmazzák esélyegyenlőségi célzattal?	
Távmunka	2
Részmunkaidő	2
Rugalmas munkaidő	2
Osztott munkakör (Job sharing)	2
Munkakörtervezés	2
Munkakör-értékelés	2
(Re)Orientációs képzés	2
Mentoring	2
Coaching	2
Készségfejlesztő programok	2
Szakmai képzések	2
Karrierfejlesztés	2

SOKSZÍNŰSÉGI INDEX	Maximális pontszám
Teljesítményértékelő rendszer	2
Esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások. Ebből:	**16**
Van-e/vannak-e az Önök cégénél...? (Igen válaszok)	
Egészségügyi szűrővizsgálatok	2
Sportolási lehetőség	2
Akadálymentesítés	2
Családi programok, juttatások	2
Kapcsolattartás a GYED/GYES-en levő kismamákkal	2
Munkahelyi bölcsőde, óvoda, illetve férőhely biztosítása	2
Nyári gyermektáborozás	2
Szoptatásra, pihenésre berendezett helyiség	2
Az esélyegyenlőségi politika jövőbeni fejlesztése. Ebből:	**2**
Tervezik olyan anti-diszkriminációs intézkedések bevezetését, amely a hátránnyal élő munkavállalói csoportok esélyeit javítják	1
Rendelkezésre állnak további emberi és anyagi erőforrások a tervezett intézkedések bevezetéséhez	1
Összesen	100

2. táblázat. A Multigenerációs Index részletes felépítése

MULTIGENERÁCIÓS INDEX	MAXIMÁLIS PONTSZÁM
Generációs tudatosság. Ebből:	10
Kihívást jelenthetnek a demográfiai folyamatok (idősödő munkaerő-kínálat, kevesebb fiatal) a munkaerő-biztosításnál a jövőben.	1
Vizsgálták már, hogy a 25 éves vagy fiatalabb alkalmazottaknak milyen szükségleteik vannak a munkahelyen	1
Vizsgálták már, hogy az idősebb, 50+ életkorú alkalmazottaknak milyen szükségleteik vannak a munkahelyen	1
Tudatosan foglalkoznak a különböző életkorú/generációs munkavállalók hatékony menedzselésével	1
Elfogadható elvárás a munkavállalók részéről, hogy az életkori sajátosságokat figyelembe vegye a munkáltatójuk	1
A szervezet tudatosan épít a multigenerációs munkaerővel kapcsolatos előnyök kiépítésére	1
A szervezet használja az X és Y generáció fogalmát a HR politikájának kialakításánál	1
A szervezet készül a Z generáció fogadására	1
Szeretnék a jövőben bővíteni a multigenerációs és kormenedzsmenttel kapcsolatos intézkedések körét a szervezeten belül	1
Érdemes munkáltatóként a generációs sokszínűséggel, kormenedzsment kérdésével foglalkozni	1
Intézkedések fiatalok számára. Ebből:	20
Gyakornoki program középiskolások számára	0,5
Gyakornoki program főiskolások/egyetemisták számára	1
Duális képzési rendszer szakmunkás tanulóknak	1
Frissdiplomás program	1
Diákmunka lehetőség	1
Nyílt nap a tanulók /pályakezdők számára	1
Együttműködés, közvetlen kapcsolat oktatási intézményekkel	1
Ösztöndíj lehetőség középiskolások számára	0,5
Ösztöndíj lehetőség főiskolások/egyetemisták számára	0,5
Beilleszkedési program	1
Csapatépítő tréning	0,5
Mentorálás pályakezdők számára	1
A munka világáról (jogok kötelezettségek) alapoktatás	0,5
Információs brosúrák a pályakezdők számára munkajogi kérdésekben	0,5
Határozatlan idejű szerződés	1
Elhelyezkedési támogatás (egyösszegű támogatás az első munkahelynél)	0,5
Lakástámogatás	1
Munkáltatói kölcsön	1
Továbbtanulás támogatása	1
Képzési /tanulmányi szabadság, távollét	0,5
Hosszabb fizetés nélküli szabadság lehetősége	0,5
Belföldi mobilitás támogatása	0,5
Külföldi mobilitás támogatása	0,5
Karrier és tehetségmenedzsment	1
Junior vezetőképzés	0,5
Szakmai képzés	0,5
Nyelvi képzés	0,5
Intézkedések idősebbek számára. Ebből:	20
Kifejezetten az 50+ munkavállalók számára kialakított prevenciós orvosi szűrővizsgálatok és egészségmegőrző programok szervezése	1
Egészségtanácsadás	1

MULTIGENERÁCIÓS INDEX	MAXIMÁLIS PONTSZÁM
Stresszmentesítő tanfolyamok	1
Irodai masszázs	0,5
Idősebb munkavállalók szükségleteinek figyelembe vétele a munkakörök megtervezésénél	1
Idősebb munkavállalók biztonságos, kevésbé megterhelő munkakörbe helyezése	1
Azoknak a munkaköröknek a beazonosítása, amelyekben a rugalmas foglalkoztatás megvalósítható	1
Atipikus munkaformák használata az életkori sokszínűség elősegítésére	0,5
Egyszerre több atipikus munkaformát is kombinálhatnak a munkavállalók	0,5
Hangsúlyos az ergonomikus munkaállomások kialakítása	1
Coaching lehetőség önkéntes alapon	0.5
Idősebb korra önmenedzselési tréning	1
Szakmai képzés	0,5
Nyelvi képzés	0,5
Védett kor tisztelete, komolyan vétele	1
Információs brosúrák az idősebbek számára a nyugdíjba vonulással kapcsolatban	0,5
A nyugdíjba vonulás közös megtervezése	1
Rugalmas és fokozatos nyugdíjba vonulási lehetőségek felajánlása	1
Személyes tanácsadás, felkészítés a nyugdíjas évekre	0,5
Információs füzetek a nyugdíjba vonulással kapcsolatban	0,5
Foglalkoztatás nyugdíjas kor elérése után	1
A frissen nyugdíjazottakra mint potenciális munkavállalókra tekintenek, akiket tanácsadói munkára, részmunkaidőre, vagy projektmunkára vissza lehet hívni.	0,5
Nyugdíjasklub működtetése	0,5
Önkéntes Nyugdíjpénztár tagság a munkavállalóknak	1
Kapcsolat kiépítése nyugdíjasok szabadidős szervezeteivel, amely segíti a kapcsolati háló fenntartását a nyugdíjba vonulás után is	0,5
Idősgondozásra alternatívák kiajánlása	0,5
CSR tevékenységként idősszervezetekhez kiközvetíteni az időseket	0,5
Multigenerációs és kormenedzsment. Ebből:	30
Életkori sokszínűséggel kapcsolatos HR politika meg- és kihirdetése	0,5
Életkori sokszínűség pozitív értékként jelenik meg a szervezetben	0,5
Minden korosztály irányában nyitott a szervezeti kultúra	0,5
Olyan vállalati kultúra van, amelyben az életkor miatt nem kerülhet hátrányba senki	0,5
Az idősebbek értékeire is ráirányítják a figyelmet	0,5
A fiatalok értékeire is ráirányítják a figyelmet	0,5
Küzdenek az életkorral kapcsolatos negatív sztereotípiák leküzdéséért	0,5
Jelentést készítenek évente a generációk arányának kiegyenlítéséről	0,5
Van képzés a sokszínű szervezeti kultúra fejlesztésére	0,5
Értékelték a szervezeti kultúrát abból a szempontból, hogyan befolyásolhatja a különböző generációk foglalkoztatását	0,5
Tudatosan küzdenek az életkori akadályok leküzdéséért	0,5
Figyelnek arra, hogy a külső és belső kommunikációjuk minden korosztály számára pozitív legyen	0,5
Kampányokat szerveznek a munkáltató és munkavállalók életkorral kapcsolatos attitűdjeinek megváltoztatására	0,5
Toborzási és kiválasztási módszerek átvilágítása az életkori diszkrimináció elkerülése érdekében	0,5
Az álláshirdetésekben, munkaköri leírásokban az életkori megkötések kiiktatása	0,5
Az életkori sokszínűséget az álláshirdetésekben is megjelenítik	0,5

MULTIGENERÁCIÓS INDEX	MAXIMÁLIS PONTSZÁM
A toborzás kiszervezése esetén olyan szolgáltató választása, amelyről tudható, hogy nem rekeszti ki a fiatalabb vagy idősebb korosztályokat.	0,5
Használnak olyan toborzási módszert, amellyel kifejezetten a fiatalokat célozzák meg	0,5
Használnak olyan toborzási módszert, amellyel kifejezetten az idősebbeket (50+) célozzák meg	0,5
Van minden életkori generáció számára toborzási üzenetük	0,5
Az idősebb és fiatal munkavállalók speciális készségeinek felismerése és értékelése	0,5
A kiválasztási döntésnél csak akkor veszik figyelembe az életkort, ha azt a munkakör jellege megkívánja	0,5
Az előszűrések és shortlistek felállításánál utólagos ellenőrzés, hogy az életkorral kapcsolatos negatív attitűdök ne befolyásolják a döntéseket	0,5
Idősebb munkavállaló bevonása a kiválasztási folyamatba	0,5
Figyelemmel kísérik a munkavállalók korösszetételét	0,5
Van olyan módszere a szervezetnek, amellyel a különböző generációhoz tartozó munkavállalók szükségleteiről szereznek tudomást	0,5
Az elbocsátandó munkavállalók kiválasztásánál az életkor nem szempont	0,5
Az idősebbek készségeit is fejlesztik	0,5
Az idősebbek egyenlő eséllyel vesznek részt a képzésekben	0,5
Vannak idősekből és fiatalokból álló vegyes munkacsoportok a kölcsönös tudásmegosztás ösztönzésére	0,5
Van lehetőség a tudás átadásra a fiatalok számára a nyugdíjba vonulás előtt a szervezeti tudás elvesztésének minimalizálására	0,5
Idősebbekből és fiatalokból álló Tanácsadó Testület létrehozása az életkori sajátosságok jobb reprezentálására a szervezeti politikák kialakítása során.	0,5
Rugalmas tanulási utak/lehetőségek kialakítása a szervezeten belül	0,5
Van képzés új technológiák elsajátítására az idősebb munkavállalók számára	0,5
Az életkori akadályok leküzdésére született kezdeményezések szervezeti támogatása	0,5
Az idősebbek által kedvelt tanulási és oktatási módszereket használnak a vállalati képzéseknél	0,5
Életpálya és készségek értékelése	0,5
A tanulási képességekkel kapcsolatos önbizalom erősítése	0,5
Szakemberképzésbe az idősebb munkavállalók bevonása	0,5
Van képzés az életkori tudatosság növelésére HR és vonalbeli vezetőknek	0,5
Képezték szervezeti szinten a közvetlen felettesekét/ középvezetőket a multigenerációs munkaerő hatékony menedzselésével kapcsolatban	2,5
Van a fiatalok, idősebbek, illetve multigenerációs munkaerő számára bevezetett best practice (legjobb) esélyegyenlőségi, foglalkoztatási gyakorlatuk	2,5
A szervezet hajlandó megtanulni új működési módokat annak érdekében, hogy az eltérő életkorú munkavállalókat hatékonyan menedzselje	2,5
A szervezet tudatosan eltérő motivációs rendszert dolgozott ki az X és Y generáció tagjainak	2,5
Generációs sokszínűség. Ebből:	**20**
25 éves és fiatalabbak aránya (≥ 10 és≤ 25 százalék)	2
56 – 65 évesek aránya (≥ 10 és≤ 25 százalék)	2
A munkavállalók átlagos életkora a szervezetben 36–45 év között	2
Az elmúlt 5 évben emelkedett a 25 év alattiak aránya a szervezetben	2
Az elmúlt 5 évben emelkedett az 55 év felettiek aránya a szervezetben	2
A 25 év alattiak, illetve a pályakezdők szerepelnek célcsoportként az esélyegyenlőségi tervben	2
Az 55 év felettiek szerepelnek célcsoportként az esélyegyenlőségi tervben	2
Vannak nyugdíjasok, saját korábbi állományból és külső munkaerőpiacról felvettek is	2
Nem volt életkori diszkriminációval kapcsolatos munkaügyi perük	2
A szervezetben minden korosztály reprezentálva van, és egyformán jól érzi magát	2
Összesen	100

3. táblázat. A fiatal és idősebb korcsoport foglalkoztatása Magyarországon és az Európai Unióban (%)

	Foglalkoztatási ráta Magyarországon	Foglakoztatási ráta az EU 28-ben	Magyarország -EU átlag különbözet
25 évnél fiatalabbak (20–24 éves)	40,5%	48,4%	-7,9
55 évnél idősebbek (55–64 évesek)	41,7%	51,8%	-10,1
Országos/EU28 átlag 2014 (20–64 év)	66,7%	69,2%	-2,5

Forrás: KSH 2014, STADAT táblák, EUROSTAT 2014.

4. táblázat.
Életkori megoszlás szerinti vállalati típusok és a 25 év alattiak és 55 év felettiek kirekesztésének esélye

	Klaszter 1: Idősebb közép-korosztály	Klaszter 2: Fiatal közép korosztály	Klaszter 3: Fiatal korosztály	Összesen
A 25 év alattiakat kirekesztő szervezetek aránya	9,8%	12,1%	21,1%	12,6%
Az 55 év felettieket kirekesztő szervezetek aránya	5,9%	27,3%	52,6%	21,4%
Az életkori kirekesztésben érintett szervezetek aránya	15,7% N=51	36,4 N=33	63,2 N=19	31,1 N=103

Forrás: mtd 2014.

5. táblázat. A szervezetek által elért pontok átlagos aránya a Sokszínűségi Index kritériumai szerint

Sokszínűségi Index	A szervezetek által elért pontok átlagos aránya	A szervezetek által a 100%-ig hiányzó pontok átlagos aránya	Összesen (%)
A foglalkoztatottak összetételének sokszínűsége	46	54	100
Az esélyegyenlőségi politika intézményesültsége	32	68	100
Az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata	38	62	100
Esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások	38	62	100
Az esélyegyenlőségi politika jövőbeni fejlesztése	50	50	100
Összesen	**39**	**61**	**100**

6. táblázat. A szervezetek által elért pontok átlagos aránya a Multigenerációs Index kritériumai szerint

Multigenerációs Index	A szervezetek által elért pontok átlagos aránya	A szervezetek által a 100%-ig hiányzó pontok átlagos aránya	Összesen (%)
Generációs tudatosság	40	60	100
Intézkedések fiatalok számára	35	65	100
Intézkedések idősebbek számára	20	80	100
Multigenerációs és kormenedzsment	23	77	100
Generációs sokszínűség	40	60	100
Összesen	30	70	100

7. táblázat.
A Sokszínűségi és Multigenerációs Index átlagos értéke az életkori vállalati típusok szerint

Életkori vállalati típusok (klaszter)		Sokszínűségi Index*	Multigenerációs Index**
Idősebb középkorosztály	Mean	45,90	35,69
	N	51	51
	Std. Deviation	20,775	17,385
Fiatal középkorosztály	Mean	47,52	31,89
	N	33	33
	Std. Deviation	19,457	14,953
Fiatal korosztály	Mean	36,05	22,32
	N	19	19
	Std. Deviation	25,385	13,543
Összesen	**Mean**	**44,60**	**32,00**
	N	**103**	**103**
	Std. Deviation	**21,477**	**16,581**

** Sokszínűségi Index/ Életkori vállalati típusok (klaszter): Sig: 0,149.*

*** Multigenerációs Index/ Életkori vállalati típusok (klaszter): Sig: 0,010.*

8. táblázat.
Az életkori kirekesztés előfordulása és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Életkori kirekesztés
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	1	-,086
	Sig. (2-tailed)		,385
	N	103	103
Életkori kirekesztés	Pearson Correlation	-,086	1
	Sig. (2-tailed)	,385	
	N	103	103

9. táblázat.
Az életkori kirekesztés előfordulása és a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Életkori kirekesztés	Felső 20% a Multigenerációs Indexen
Életkori kirekesztés	Pearson Correlation	1	-,243*
	Sig. (2-tailed)		,014
	N	103	102
Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Pearson Correlation	-,243*	1
	Sig. (2-tailed)	,014	
	N	102	102
* A korreláció 0.05-ös szinten szignifikáns (kétoldali).			

10. táblázat.
A fiatalok kirekesztésének előfordulása és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	1	-,058
	Sig. (2-tailed)		,563
	N	103	103
A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	-,058	1
	Sig. (2-tailed)	,563	
	N	103	103

11. táblázat.
A fiatalok kirekesztésének előfordulása és a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Multigenerációs Munkahely Index
A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	1	,096
	Sig. (2-tailed)		,336
	N	103	103
Multigenerációs Munkahely Index	Pearson Correlation	,096	1
	Sig. (2-tailed)	,336	
	N	103	103

12. táblázat.
Az idősebbek kirekesztésének előfordulása és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Felső 20% a Sokszínűségi Indexen
Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	1	,185
	Sig. (2-tailed)		,062
	N	103	103
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	,185	1
	Sig. (2-tailed)	,062	
	N	103	103

13. táblázat.
Az idősebbek kirekesztésének előfordulása és
a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok
Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Pearson Correlation	1	,267**
	Sig. (2-tailed)		,007
	N	102	102
Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	,267**	1
	Sig. (2-tailed)	,007	
	N	102	103

*** A korreláció 0.01-ös szinten szignifikáns (kétoldali)*

14. táblázat. A kiegyensúlyozott életkorcsoportok számának megoszlása (%)

„Kiegyensúlyozott életkorcsoportok” vállalati száma	Esetszám	Százalék	Kummulált megoszlás
0	32	31,1	31,1
1	30	29,1	60,2
2	23	22,3	82,5
3	15	14,6	97,1
4	2	1,9	99,0
5	1	1,0	100,0
Összesen	103	100,0	

15. táblázat.
A kiegyensúlyozott vállalati életkori összetétel életkorú és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott	Felső 20% a Sokszínűségi Indexen
Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott	Pearson Correlation	1	,038
	Sig. (2-tailed)		,706
	N	103	103
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	,038	1
	Sig. (2-tailed)	,706	
	N	103	103

16. táblázat.
A kiegyensúlyozott vállalati életkori összetétel életkorú és a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott
Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Pearson Correlation	1	,132
	Sig. (2-tailed)		,185
	N	102	102
Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott	Pearson Correlation	,132	1
	Sig. (2-tailed)	,185	
	N	102	103

17. táblázat.
Az életkori kirekesztés előfordulása és a szervezeten belüli kiegyensúlyozott életkorcsoportok számának korrelációs együtthatója

		Hány életkorcsoportban kiegyensúlyozott a korstruktúra	Életkori kirekesztés
Hány életkorcsoportban kiegyensúlyozott a korstruktúra	Pearson Correlation	1	,282**
	Sig. (2-tailed)		,004
	N	103	103
Életkori kirekesztés	Pearson Correlation	,282**	1
	Sig. (2-tailed)	,004	
	N	103	103
*** A korreláció 0.01-ös szinten szignifikáns (kétoldali).*			

Acsády Judit[1]

„Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.173

Absztrakt

Az államszocializmus évtizedeinek emancipációs politikáját elemzők közül többen feltették a kérdést – jellegzetesen a rendszerváltás után –, hogy a szovjet típusú emancipáció valóban a nők felszabadítását és a társadalmi nemek újfajta, egyenlőségen alapuló felépítését eredményezte-e. Bár az 1949-es alkotmány kimondta a nők egyenjogúságát, a teljes foglalkoztatottság politikája biztosította a nők helyét a munkaerőpiacon, kiépítették az óvodai és bölcsődei ellátást, a képzés támogatásával magasabbá vált a nők iskolázottsága, és a párt által definiált kvótáknak köszönhetően jelen voltak a politikai döntéshozatalban, mégis mindezek mellett a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban, a közélet jelentős fórumain. A magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk-Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015). Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák (H. Sas 1984). Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetőek a „részleges emancipáció” kifejezéssel (Fodor 2003).

Míg a hasonló, pártállam-rendszerű, szovjet blokkbeli országok közül több helyen is megfogalmazódott a rendszer nőpolitikájának kritikája, és hasonlóan a nyugati demokráciák második hullámos feminista mozgalmaihoz, kezdeményezések, csoportok, mozgalmak jöttek létre (Lóránd 2012), Magyarországon ez elmaradt.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, felmerült-e a pártállam egyéb mozzanatai mellett a nőpolitika kritikája a második nyilvánosságban, amelynek formálója elsősorban a Demokratikus Ellenzék volt? Voltak-e az ellenzéki körökön belül feminista hangok, és milyen külső és belső erők hatottak ezek megjelenésére és elhalására?

Kulcsszavak: államszocializmus, női emancipáció, feminizmus, demokratikus ellenzék, 1973-as aláírásgyűjtési akció

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

'Did we achieve what we could have done?'
The missed reflection of the democratic opposition on women's emancipation under state socialism in Hungary

Abstract

Following the transition the question was raised by a number of researchers whether the soviet type emancipation policies of the state socialist countries had indeed resulted in women's liberation and equality with men? (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk-Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015) This study raises the question whether the issue of women's emancipation was part of the themes articulated by the democratic opposition under the Kádár regime or not. How did feminist voices emerge within the dissident circles, and how did samizdat publications deal with the question or silence it? Were activists in opposition different in this sense in Hungary from the activists of other ex-state socialist countries? Following a brief overview of the characteristic features of the democratic opposition in Hungary and the overview of the literature analysing women's situation and gender relations both before and after the transition, some ex-activists' memoires (manifested in recorded interviews) will be examined. How did they reconstruct gender relations and attitudes within opposition circles? Were these promoting or silencing initiatives concerning women's issues?

Keywords: state socialism, women's emancipation, feminism, dissident movements, petition in 1973

Acsády Judit

„Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?"[2] Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról

Ajánlás

Szeretettel ajánlom Neményi Máriának az alábbi írásomat, hiszen – kisebbségeket, társadalmi kirekesztést, a diszkrimináció mechanizmusait kutató gazdag munkássága révén – Mari azon szerzők egyike, aki éles elemző tekintettel fordul a nők társadalmi helyzetének szociológiai és szociálpszichológiai elemzése felé. Foglalkoztatta az a kérdés is, hogy miért nincs Magyarországon nőmozgalom (Neményi 1994), és nők egyéni élettörténeteinek tükrében vizsgálta, hogyan bontakoznak ki egyéni sorsok, milyen lehetőségek, akadályok, milyen rendszerszerű diszkriminációt artikuláló mozzanatok fedezhetőek fel a narrációkban (Neményi 1999). Írásom részben az általa felvetett kérdés fonalát követve arra keres választ, hogy a nőmozgalom, a feminista gondolat csírái milyen formában jelentek meg az államszocialista időszak disszidenseinek, a demokratikus ellenzéknek a köreiben, és vajon miért nem szökhettek szárba ezek a kezdeményezések.[3]

Bevezetés

A rendszerváltást megelőzően a volt szovjet blokk országaiban a nők társadalmi helyzetét, a nemek társadalmi viszonyát szabályozó intézményrendszert, továbbá a társadalmi nemeket (*gender*) meghatározó diskurzust a felülről vezényelt, szovjet típusú emancipációs politika határozta meg. Kérdés, hogy lehetséges volt-e más társadalmi aktorok meghatározó fellépése, hogy a nemek társadalmi viszonyának formálásában meghatározó módon szintén részt vegyenek? A civil szféra működését az egyesületek betiltásával lebénító rendszerekben társadalomkritikát potenciálisan az adott rendszer disszidensei fogalmazhattak meg, a maguk által megalkotott második nyilvánosság fórumain, amint azt a példákból látni fogjuk.[4] Vajon milyen jelentősége, hatása lett volna a nőkérdés tematizálásának, illetve mit eredményezett az, hogy a kritikus női hangok marginalizálódtak ebben a közegben, és később a rendszerváltást követően sem vállaltak jelentősebb szerepet az akkori női aktivisták?

Magyarországon a nyilvánosságot szigorúan kontrolláló kádárizmus idején az elsősorban fővárosi vagy a fővárosban élő értelmiségiekből formálódó, személyes kapcsolatokra épülő, viszonylag zártan működő demokratikus ellenzék vált gyakorlatilag a rendszer egyetlen kritikusává. Rendszerkritikájuk többek között kifogásolta

2 Idézet egy 2008-ban felvett interjúból, a demokratikus ellenzék köreihez tartozó, elveikkel szimpatizáló egykori résztvevővel.

3 A tanulmány megszületésében nagy szerepe van annak a három kéziratban levő interjúnak, amit Dalos Györgytől kaptam. Ezúton illeti köszönet mindazért, hogy személyesen biztatott a téma kidolgozására, és azért, hogy rendelkezésemre bocsájtotta az általa rögzített, páratlan jelentőségű (ám az érintettek határozott kérésére eredeti formájában nem közölhető), 1994-ben lezajlott beszélgetések kéziratát.

4 Ebben az időszakban a hatalom a társadalom totális alávetettségének kialakítására és az ellenőrzés fenntartására törekedett. *„A párt által képviselt tanítás (…) a társadalom valamennyi tagja számára kötelező volt. Az ettől eltérő értékek nyilvános képviselete szigorú tilalom alá esett"* (Valuch 2011:27).

az egypártrendszert, a tekintélyelven alapuló irányítást, az intézmények diszfunkcióit, a javak elosztását, a bürokráciát, a visszaéléseket, ám a rendszer nőpolitikáját, a szovjet típusú emancipációt néhány egyéni kezdeményezéstől eltekintve nem kritizálták. A környező országok disszidenseinek tevékenységében ezzel szemben jóval markánsabban feltűnik a szovjet típusú nőpolitika gender szempontú kritikája, vagyis a rendszeregyenlőtlenségeket újratermelő, a nők hátrányos helyzetét, a nőkkel szembeni méltánytalan megnyilvánulásokat továbbéltető rendszer kritikája. Mindez több helyen kapcsolódott női önszerveződő csoportok tevékenységéhez is.

A nők társadalmi helyzetét, a nemek társadalmi viszonyát szabályozó intézményrendszert, továbbá a társadalmi nemeket (*gender*) alakító diskurzust tehát döntően meghatározza, hogy egy adott társadalomban a társadalmi aktorok képesek-e, illetve képessé teszik-e magukat arra, hogy befolyásolják mindezek formálását. A nők helyzete szociológiai szempontból hasonlítható más kisebbségi, társadalmi kirekesztést elszenvedő, adott szempontokból hátrányos helyzetű csoportokhoz (Neményi 1999). E csoportok helyzetét döntően meghatározza, hogy artikulálnak-e a csoport tagjait összefogó (identitást képző) közös érdeket és a többségi (domináns) társadalom elnyomó mechanizmusait fel tudják-e fedni, illetve szándékoznak-e, képesek-e közös érdeküket artikulálva érdekeiket megvédeni, és leküzdeni a hátrányos helyzetet. Mindez magában foglalja a többségi társadalom kisebbségi csoportról alkotott diskurzusának újraértelmezését, az ezen alapuló elvárások és magatartásminták lebontását is, hiszen ezek belsővé tételével a kisebbségi csoport tagjai újrakonstruálják a saját hátrányos helyzetüket legitimáló identitást.

Jelen tanulmány a rendszerváltás előtti ellenzéki társadalmi mozgalmak kontextusának felvázolása után azt vizsgálja, hogy a második nyilvánosságban – amelynek formálója elsősorban a Demokratikus Ellenzék volt a Kádár rendszer idején – megjelenik-e valamilyen formában az államszocializmus nőpolitikájának és ellentmondásokkal teli *gender* diskurzusának kritikája, hiszen potenciálisan ez a csoportosulás több szempontból is alkalmas terep lett volna erre. A tanulmány röviden említi az államszocializmus nőpolitikáját tárgyaló szakirodalom néhány jellegzetes megállapítását, utalva azokra az elemzésekre, amelyek még a Kádár-rendszer alatt láttak napvilágot, majd a rendszerváltás után megjelentekre is. A rendszerváltás terepet adott ugyanis újszerű, *gender* szempontú kutatásoknak, amelyek középpontba helyezik a két nem közötti társadalmi különbségeket.

A nőkérdés első nyilvánosságban történt tematizálását (amely a kortársak számára nyilvánvalóan elérhető volt) helyezem szembe azzal a ténnyel, hogy egyéb társadalmi kérdések megformálása és tárgyalása mellett a második nyilvánosság fórumain nem vetették fel, nem elemezték a nőkérdés különböző aspektusait – néhány kezdeményezéstől eltekintve –, nem kritizálták az állampárt emancipációs politikáját az általam áttekintett dokumentumok és az interjúk tanúsága szerint. Kiemelendő azonban az az 1973-as akció, amelyet a születésszabályozás tervezett módosításával kapcsolatban indítottak értelmiségiek, amelyhez ellenzékiek is csatlakoztak. Ezt az ellenzéki megmozdulást (aláírásgyűjtő akció) a szakirodalom több helyen is tárgyalja. Korabeli dokumentumokra és személyes visszaemlékezésekre támaszkodva, a megmozdulás értelmezésében egy új interpretáció lehetőségét vázolom fel. Végül, jelen formájában problémafelvetésre alkalmas, későbbi kutatások alapjául szolgáló mikrokutatás (*pilot study*) eredményeire alapozva – amelynek során az ellenzékben részt vevő egykori aktivisták visszaemlékezéseit[5] vetem össze – arra keresek választ, hogy milyen esetleges értékrendbeli, szemé-

5 A vizsgálat tárgyát a már említett, Dalos György által rögzített interjúk alkotják, továbbá ezeket kiegészíti további három, a szerző által 2009 és 2012 között rögzített tematikus, félig strukturált interjú. Az elemzési szempontokat kiegészítették még személyes

lyes vagy a csoportosulás belső dinamikájában fellelhető tényezők magyarázhatják azt, hogy az ellenzékben elmaradt a nőkérdés, az emancipáció, a feminizmus vagy a nemek társadalmi kapcsolatának tematizálása.

Kelet-európai ellenzéki mozgalmak, női aktivisták és nőmozgalmi kezdeményezések

A magyarországi demokratikus ellenzék kutatásának kereteit a kelet-európai társadalmi mozgalmak kontextusa adja. A társadalmi mozgalmak kutatói új fogalmi apparátus kidolgozásának kihívásával néztek szembe a szovjet blokk országaiban felbukkanó, a pártállammal szembehelyezkedő társadalmi kezdeményezések értelmezése során. Hiszen a korábbi konfliktuselméletek nem szolgálhattak magyarázó elvként, ahogy a nyugati, polgári demokratikus rendszerekben kibontakozó, a fogyasztói társadalom kritikáját adó újbalos mozgalmak fogalmi kerete sem. Ugyanakkor ez utóbbiakból kinövő, „új társadalmi mozgalmak" mutatnak hasonló vonásokat a szovjet blokk disszidens ellenzékeinek kezdeményezéseivel egyes témákat illetően,[6] illetve a szervezetek struktúrájában, kommunikációban, működésében.[7] A szakirodalom a társadalmi mozgalmak alatt ma már tevékenységek és szervezeti formák széles körét érti, érdekcsoportok tevékenységétől kezdve tiltakozási hullámokon és mozgalmi szerveződén keresztül a civil szféra megnyilvánulásaiig. Az elmélet kiemelt jelentőséget tulajdonít a mozgalmak értelmezésében annak a kohéziós erőnek is, amelyet a társadalmi mozgalmakhoz tartozó egyes hálózatok tagjai és a mozgalomhoz csatlakozó egyének által vallott közös identitás jelent.[8] A kelet-európai társadalmi mozgalmak kutatásában újabban a network megközelítés is szerepet kap (Pietrowski 2014:6), amely a hazai demokratikus ellenzék kutatásában is új mozzanatokat tárhat majd fel (Csizmadia 2015:135).

A mozgalmak és kezdeményezések az államszocializmus évei alatt nagyon eltértek egymástól a volt szovjet blokk egyes országaiban, elsősorban a tekintetben, hogy mennyi embert és pontosan kiket, milyen rétegeket, társadalmi csoportokat tudtak elérni, mobilizálni (Piotrowski 2014:4). Tömegmozgalmakról a volt szovjet blokk országaiban a lengyel Szolidaritás szakszervezet indította mozgalmon kívül nem beszélhetünk, hanem az egyes országokban változatos módon kialakuló, kisebb-nagyobb méretű, hálózatszerű ellenzéki csoportokról, kezdeményezésekről, elszigetelt akciókról, kommunaszerű életközösség-kísérletekről, egyes esetekben városból kivonulásokról, politikai indíttatású életformaváltásról.

A politikai közegről a régió országaiban elmondható volt, hogy az elnyomó, központi hatalom szigorú ellenőrzése felügyelte a társadalmi folyamatokat (Valuch 2011). Magyarországon 1948-at követően a politikai hatalom egyik legfőbb jellemzője a totális állami kontroll kiépítésére való törekvés volt, amelynek egyik legfontosabb tényezőjeként végbement a civilszféra felszámolása is.[9] A társadalom kis köreinek, az egyesületeknek,

beszélgetések és konzultációk a mozgalom egykori, feminizmussal foglalkozó, érintett aktivistáival. A szociológiai kutatás normáinak megfelelően az adatközlők nevét nem közlöm, és olyan részletekre sem térek ki, amelyből a megszólalók a nyilvánosság számára beazonosíthatóak lennének. Életkorukat, nemüket az interjúk tárgyalásánál feltüntetem.

6 Az új társadalmi mozgalmak jellegzetes témái: társadalmi egyenlőtlenségek, tömegkultúra, a fogyasztói társadalom kritikája, a média manipulatív hatalma, totális rendszerek kritikája, tekintélyelv-ellenesség, feminizmus, nők jogai, kisebbségek jogai, béke, leszerelés, atomenergia-kritika, ökológia.

7 Mind a magyarországi ellenzéki kezdeményezésnek, mind a többi kelet-európai ellenzéki tevékenységnek egyre bővülő irodalma ismert. A szakirodalom áttekintésére ez az írás nem vállalkozik, csupán azt a néhány munkát vizsgálja, amelyek a szűkebben vett téma szempontjából releváns mozzanatokat tartalmaznak.

8 Donatella della Porta és Mario Diani ugyanakkor kiemelik a network megközelítés korlátait is a mozgalmak kutatásában (Porta–Diani 2006:117–161).

9 A Monarchia idején a Kiegyezést követő időszakot tekinthetjük Magyarországon a civil szféra kiépülések és felvirágzása idejének. Az

kulturális, szociális és érdekvédő szervezeteknek a megszüntetése (illetve a megmaradó szervezetek totális állami felügyelete) a társadalom atomizációjához vezetett. Ez a hatalom szempontjából garanciát jelentett arra nézve, hogy nem jelenik meg (legalábbis a legális nyilvánosság számára) a központi akarattól eltérő vélemény és érdek. A társadalom saját önsegítő, önszerveződő potenciáljának megszüntetésével az egyes szolgáltatások elérésében is függővé tették a társadalom tagjait a párt által kontrollált államtól. Mindennek a következménye az lett, hogy évtizedekkel később a rendszerváltás társadalmi és politikai folyamatait vizsgálva megfigyelhető volt, hogy a hazai közéletből hiányzott az „autonóm egyén", akinek autonómiáját mind az állam, mind a társadalom tagjai elismerik, és aki a civilszféra létrejöttének előfeltételeként tételezhető (Seligman 1997:197).[10] E szempont miatt kap jelentőséget, hogy milyen kezdeményezései voltak az emberi méltóság, az egyéni szabadságjogok védelmében a demokratikus ellenzéknek – ha csak szűk kört érintően is.

Az emberi jogi tematikához kötöttség motívuma olyan erősen jelen van a mozgalom történetét írókban, hogy annak ellenére, hogy a magyarországi ellenzék tagjai korábban is kapcsolatban álltak egymással, rendszeresen találkoztak és tevékenykedtek együtt, az ellenzékiség igazi kibontakozását a következő eseményekhez kötik: a Helsinki záróokmány elfogadása, a Charta 77-hez való csatlakozás, továbbá a lengyel ellenzékkel való szolidaritás kifejezésével a szükségállapot bevezetése idején (Lomax 1982:2).[11] Ezt az időszakot követi Magyarországon is a szamizdat kiadványok megjelentetése és az informális módon szervezett szabadegyetemek (repülőegyetemek) olyan témákkal (elsősorban politikai, történelmi, gazdasági, filozófiai témák), amelyekről az első nyilvánosságban nem eshetett szó. A tevékenység azonban továbbra is csak keveseket, többnyire egy egymást személyesen jól ismerő kört érintett elsődlegesen.[12]

Az egykori résztvevő, Tamás Gáspár Miklós visszaemlékező elemzésében külső tényezőkkel magyarázza azt, hogy az ellenzékiség szűk körre korlátozódott, elszigetelt maradt. Úgy véli, hogy a Kádár-rendszerben a Demokratikus Ellenzék a társadalom más csoportjai között több okból sem találhatott szolidáris támogatókra. Egyrészt azért, mert maga a „másként gondolkodás" anomáliának számított, a másként gondolkodók életvitelének motivációi, sikerei és kudarcai nagyrészt értelmezhetetlenek voltak kívülállók számára. Továbbá cinikus idegen-

egyesületek, szervezetek, mozgalmak rendkívül fontos szerepet töltöttek be még az I. világháborút követően is, majd működésük sok esetben nehezebbé vált, és a szerepüket átvették a fölülről kezdeményezett társadalmi szervezetek. A II. világháború után sok egyesület és szervezet újjáalakult, ám tevékenységüket a központi hatalom ellehetetlenítette, ld. az egyesületek Belügyminisztérium által végrehajtott 1948-as betiltása. Később erről részletesebben is szó lesz a tanulmányban (III. rész).

10 A rendszerváltást követő két évtized tapasztalatai is azt mutatják, hogy a civil társadalom efféle lefagyasztásának súlyos következményei lettek. Bár a rendszerváltás után az első rendelkezések között volt az Egyesületi törvény életbe léptetése, vagyis a civilszféra működési kereteinek rögzítése – a kelet-európai régió többi országához hasonlóan Magyarországon is –, jellegzetesen alacsony maradt az állampolgári aktivitás (Acsády–Néray–Schmidt 2013).

11 Emellett az ellenzéki tevékenység megindulását az 1968-at követő magyarországi gazdasági reformok és az ezekhez társított enyhülési folyamatok megtorpanása, újabb „szigorítások" megjelenése is motiválta (Csizmadia 2015:121).

12 Az előadásokra alkalmilag odacsapódó hallgatóságot, illetve a szamizdat kiadványok olvasóit számolhatjuk még lazán kapcsolódóan az ellenzékiség hatósugarába. Az, hogy a Demokratikus Ellenzék az egyetemisták között milyen támogatottságot élvezett, nehezen rekonstruálható. A szerző személyes tapasztalatának felidézése releváns lehet itt az ellenzék hatósugarának tárgyalásakor. Egy személyes beszélgetés során az 1980-as évek első felében Kenedi Jánossal megosztottam azt a tapasztalatomat, hogy az egyetemisták között nagyrészt közöny van politikai kérdések iránt, másrészt érdektelenség, passzivitás ellenzéki társadalmi akciók irányában. Akkor Kenedi nagyon nem értett ezzel egyet, mert úgy érzékelte, hogy jelentősebb az ellenzéki körök befolyása az egyetemistákra. Évtizedekkel később a rendszerváltást követően azonban igazat adott a korábbi tapasztalatomnak, és egy újabb személyes találkozás alkalmával úgy vélekedett, hogy akkoriban valóban én értékeltem jól, ő nagyobbnak vélte az ellenzéki potenciált az akkori egyetemi hallgatók generációjában, mint amekkora az valójában volt.

kedés övezte azt a magatartást – a konformizmus jól meghatározható előnyöket biztosító közegében –, amellyel az ellenzéki aktivisták, idézem: *„saját érdekeik ellen"* cselekszenek (Tamás 1992:137). Vagyis értelmezhetetlen volt és értelmetlennek tűnt szabadságjogokért, elvont eszmékért kiállni vagy a totális rendszer ellen fellépni, hiszen abból a másként gondolkodónak csak baja származhatott (u.o.). Bármennyire is találó ez a megfogalmazás – a társadalmi többségre vonatkoztatott idegenkedés, a másként gondolkodóktól elhatárolódó attitűd –, valószínűleg nem általánosítható, és önmagában nem magyarázza a magyarországi ellenzék tevékenységének szűk körre korlátozódását. Tény, hogy a kádári konszolidáció időszakában az anyagi javak eleinte szerény, majd egyre bővülő garantált megléte a társadalom nagy többségével feledtetett minden rendszerkritikát. Azok közül pedig, akik mégis kritikusan szemlélték a Kádár-rendszert, a legtöbben azon kívül, hogy karrierjük feladásának árán is, de nem integrálódtak (például nem léptek be a pártba), informális vagy családi körökön kívül kritikájukat nem hangoztatták. A kabarétréfák összekacsintós, sorok között értelmezendő „rendszerkritikus" poénjain kívül csak személyes emlékeket őriz a társadalom arról, hogy a nagy többség hogyan vélekedett a rendszerről, hovatovább mi hangozhatott el a műszak után a kocsmaasztalok mellett, ahol már nem kellett tartani a vállalati párttitkároktól vagy attól, hogy illetéktelen („illetékes") fülek felügyelhetik az elmondottakat. Az állampolgárok rendszer iránti lojalitásának mértéke az ellenzéki tevékenység kiterjedtségét potenciálisan kívülről befolyásoló tényező. Az ellenzéki aktivisták személyes visszaemlékezéseiből feltárhatóak a mozgalom működésének belső mozzanatai és a személyes tényezők is.[13]

A hazai ellenzék tevékenysége ugyan szűk kört érintett és vont be, de a kezdeményezések innovatív ereje, eszmei értéke ennél a körnél jóval nagyobb sugarú volt. Kérdés, hogy az emberi jogi diskurzus[14] fogalmi mezőjében gondolkodó ellenzék hogyan volt képes (képes volt-e?) problematizálni, megjeleníteni különféle társadalmi csoportérdekeket, eltérő pozíciókat, vagyis érdekelt volt-e, illetve módjában állt-e a pártállam alattvalói kiszolgáltatottságának és méltatlan helyzetének általános érvényű kritikáján túl egyéb, adott csoportokat érintő hátrányos megkülönböztetés, illetve diszkriminatív mechanizmusok feltárása, artikulálása?

Tekintve, hogy a rendszerváltást követő szakirodalom az államszocializmus ellenzéki mozgalmainak jelentőségét leginkább ideológiai hatásukban látja, valamint abban, hogy az „életvilágot" illetően milyen új értékeket, gyakorlatot valósítottak meg saját informális köreikben (Csizmadia 2015:120), nagy a jelentősége annak, hogy az alternatív nyilvánosság milyen álláspontot fogalmazott meg a rendszer egyik sarokkövének számító emancipációs programmal kapcsolatban, illetve milyen privát életformát kívántak volna illetve tudtak kialakítani, belakni. Voltak-e egyáltalán alternatív életformák az államszocializmus emberi és családi viszonyainak szocialista elképzeléseihez képest?

Kelet-Európa többi országát vizsgálva megállapítható, hogy színes és változatos formában jelentek meg az ellenzéki mozgalmakhoz köthető autentikus női hangok, aktivisták és magukat feministának valló szerzők, valamint a pártállam nőpolitikáját, az emberi viszonyokat kritikai szempontból elemzők. Néhány példa felidé-

13 Csizmadia E. (1995) interjúiban megjelennek a személyes tapasztalatok és motivációk a megszólaltatottak eszmei, ideológiai beállítottsága, értékrendje mellett. Hodosán Róza (2004) szintén szubjektív élményeken keresztül írja meg saját aktivizmusának történeteit. A jelen tanulmányban vizsgált visszaemlékezések feltárnak néhány mozzanatot az ellenzéki körök belső dinamikájából.

14 A Helsinki záróokmány elfogadásához köthetően.

zésével érzékeltethetőek a kelet-európai disszidens mozgalmakban az 1970-es évektől kibontakozó, illetve az ellenzéki körökhöz kötődő szerzők és aktivisták által formált feminista hangok jellegzetességei.

1979-ben Leningrádban egy új szamizdat látott napvilágot, *Nő és Oroszország* címmel. Az *underground* kiadványt nők írták és állították elő. A lapban versek, novellák és számos írás jelent meg, amelyek feltárták és kritizálták a hivatalos emancipációs ideológia és a nők mindennapi életének valósága között tátongó szakadékot (Holt 1980:6). A felmerülő kérdések között szerepelt például, hogy a szovjet társadalom tétlenül nézi a szülészeti klinikákon tapasztalható áldatlan állapotokat, a szülő nőkkel szembeni (sokszor brutális) bánásmódot. *Az érem másik oldala* címmel a lap egy írást közöl a leányanyák életkörülményeinek nehézségeiről, megaláztatásaikról. Az ellentmondások leleplezése vált a lap egyik fő célkitűzésévé. A lap a magánélet és a politikai élet szintjeinek tárgyalásában köthető a korszak nyugati feminizmusához. A szovjet szamizdat kiadvány megjelenését a *Labour Focus*[15] című, Londonban megjelenő, a kelet-európai disszidenseknek teret adó szintén szamizdatnak minősülő periodika így kommentálja: „A *Nő és Oroszország*[16] megjelenése jelentős fejlődés a kelet-európai demokratikus mozgalmak számára. Az ellenzékiek a nőkérdést általában periférikusnak, ha nem teljesen irrelevánsnak tekintik, és úgy érvelnek, hogy először a demokratikus jogokért való küzdelemnek kell jönnie. A lap (*Nő és Oroszország*) szerkesztői szerint a feminizmus és a demokrácia elválaszthatatlanok, és a nők helyzete a kor égető problémája maradt" (Holt 1980:7).

Nyomon követhető, hogy a Szovjetunióban élő nők helyzetéről, a feminizmus történetéről, ismert aktivisták életéről ekkoriban több kötet is megjelenik, és ezek ismertetői terjednek a szamizdatokban. Több hír jelenik meg ellenzéki aktivista nőkről, a KGB feministákat érintő zaklatásairól (Mamonova 1980:10).

Jelentősnek számít továbbá az 1970-es évektől kezdődően szerveződő új jugoszláv feminizmus is, ami *„lényegéből adódóan kritikus volt a létező szocialista rendszerrel és annak ígéreteivel szemben"* (Lóránd 2012:6). A mozgalom első megmozdulásaira fiatal egyetemista nők és néhány férfi kötetlen találkozóin került sor, majd az egyetemeken jelentek meg Zágrábban és Ljubljanában. Teret kaptak a feminista rendezvények a Hallgatói Kultúrközpontokban (*Studentski Kulturni Centar*) Belgrádban és Ljubljanában. A kocsmai és konyhai beszélgetéseket hamarosan nyilvános fórumok, előadássorozatok, folyóirat-publikációk és 1978-ban az első nagy feminista konferencia követték (uo.). A kelet-európai példák felsorolásában végül érdemes megemlítenünk a keletnémet nők pacifista mozgalmát, amelyről szintén a *Labour Focus* tudósít 1982-ben: „nők százai tiltakoznak". A lap közli a tiltakozók Erich Honeckernek címzett levelét, akik követelik, hogy vonják vissza a nők háború esetén való besorozhatóságára vonatkozó törvényjavaslatot.[17]

Dokumentálható tehát, hogy a volt szovjet blokk országaiban az ellenzéki körökhöz köthetően több helyen is felbukkant a nők emancipációjának problémaival kapcsolatos kérdések tárgyalása és a feminista társadalomkritikai hang.

---

15 Ezúton szeretném Tamás Pálnak hálás köszönetemet kifejezni, amiért figyelmembe ajánlotta ezt a kiadványt a témám vizsgálatához.

16 Woman and Russia címmel hivatkozik a kiadványra az angol nyelvű Labour Focus. A kiadványt szerkesztő feminista csoportosulást a KGB üldözni kezdte, közülük Tatjana Mamonovát megfosztották állampolgárságától. A kiadványról később egy kötet is megjelent: Women and Russia. First Feminist Samizdat címmel.

17 Ld. például az erről szóló riportot a *Labour Focus* hasábjain *'Hundreds of Women Make Pacifist Protest'* címmel (1982–83/5:39).

Eltérően a fenti példáktól, a magyarországi ellenzékben nem igazán voltak hallhatóak, és el is haltak a feministának mondható vagy a női jogokhoz köthető vagy akár a hivatalos nőpolitikát kritikusan értelmező hangok. *„A magyar ellenzék gondolkodását általános értelemben is jellemezte, hogy vitáikban és folyóirataikban nem jelent meg a nők helyzete és a feminizmus kérdése, még kulturális szinten sem. (…) A feminizmus kifejezés általában negatív konnotációkkal bírt a magyar társadalomban, s nem voltak ez alól kivételek az ellenzéki körök sem"* (Bozóki 2010:30).

A hazai ellenzéki mozgalom írásbeliségét jelentő szamizdat kiadványokban, elsősorban a *Beszélőben* nem szerepelnek írások a nőkérdés különböző aspektusairól, feminizmusról, nőmozgalmakról, a nők helyzetéről vagy a férfi és női társadalmi viszony kérdéseiről – ellentétben például az orosz szamizdat lapokkal. A *Beszélőnek* voltak női szerzői (köztük például Szalai Erzsébet, Hodosán Róza, Diószegi Olga), bár jellegzetesen kevesebben, mint a férfiak. A *Beszélő* szerkesztőségének tagjai (1981–1989) között mindössze egy nő volt, Solt Ottilia.[18] A szamizdat kiadványokként megjelenő könyvek[19] között sem szerepeltek feminista, vagy a nőmozgalmakról szóló művek.[20] A mozgalom szóbeliségét jelentő repülő egyetemek programjából az általam hozzáfért források szerint szintén hiányzott a nőkérdés.[21]

A párt által megoldottnak deklarált nőkérdés, és a nőemancipáció megvalósulása a létező szocializmusban – így a hazai társadalmi életben – a második nyilvánosságban reflektálatlan maradt. Sajátos ellentmondásként értelmezhető tehát, hogy míg a kádárizmus demokratikus ellenzéke sok tekintetben támadta a rendszer felépítését, így az egypártrendszert, a tekintélyelven alapuló irányítást, az intézményeket, a javak elosztását, a bürokráciát, a visszaéléseket, addig a rendszer nőpolitikáját néhány egyéni kezdeményezéstől[22] eltekintve nem kritizálták.

Az országot már az 1970-es években elhagyó feminista aktivisták közül Márkus Piroska[23] egy írásában heves kritikát fogalmazott meg a Demokratikus Ellenzékben tevékenykedő nők helyzetével kapcsolatban. A cikk Bill Lomax-nak a fentebb hivatkozott, londoni megjelenésű *Labour Focus* c. bulletinben kiadott – a magyar ellenzéket tulajdonképpen a nyugati közönség számára megkonstruáló – írására adott válaszként jelent meg. Márkus szenvedélyes hangon kritizálja a szerzőt, és rajzol egy merőben más képet a budapesti ellenzékiekről saját személyes tapasztalataira alapozva. Közel sem tartja annyira radikálisnak, romantikusan forradalminak vagy akár demokratának a közeget, mint ahogy azt Bill Lomax láttatja. *„Önpusztító szűk-körű társaságnak"*, *„hierarchikus férfi-hős kultuszon alapuló szubkultúrának"* tartja a Pesten maga mögött hagyott ellenzékieket (Márkus 1983:45). Úgy véli, hatalmas szakadék tátong a társadalom és e között a kör között, ugyanakkor az

18 A szerkesztők közül néhány: Haraszti Miklós, Kőszeg Ferenc, Kis János, Nagy Bálint, Petri György, Szilágyi Sándor.

19 Ld. pl. AB vagy ABC kiadó kötetei.

20 Magyarországon az első nyilvánosságban sem jelen(het)tek meg feminizmussal kapcsolatos írások ebben az időszakban. Kivételt jelentenek N. Szegvári Katalin munkái, aki a választójogi küzdelmek és a nők közoktatásért tett erőfeszítéseinek történetét dolgozta fel. A nőmozgalmak történetét, illetve a nők helyzetét érintő kiadványok az állampárt szemszögét tükrözték.

21 Az ellenzék történetének feldolgozásakor is jellegzetesen kimaradnak a női aktivisták. Így például a magyar demokratikus ellenzék tagjaival készített, 1995-ben kiadott interjúkötetben (Csizmadia 1995) a tizenhat megszólaló interjúalany között *egy nő sem szerepel.* Különös jelentősége van ezért például Kőszeg Ferenc 2014-ben a *Beszélőben* megjelent írásának, amelyben Solt Ottiliára emlékezik (Kőszeg 2014).

22 Ezekre később kitér a tanulmány.

23 A cikk írásakor Márkus Piroska már jó néhány éve Londonban élt, és alternatív társadalmi mozgalmi körökben tevékenykedett.

ellenzék éppoly tekintélyelvű vonásokkal rendelkezik, mint az általa bírált rendszer, de természeténél fogva ez a kör csak *kívül lévő* társadalmi viszonyokat elemez és kritizál, saját működését nem tudja. A szamizdat kiadványok létrehozása és a szabadegyetemi „tudásátadás" egyaránt egy szűk, arra érdemesnek tartott körre épít az ellenzéken belül. Az ellenzéki tudás létrehozásában a kör nagy része csak passzív hallgató és figyelő, és bármennyire is nyitott gondolkodásúak, nincs szerepük az ellenzéki diskurzus alakításában. Márkus hiányolja továbbá, hogy Bill Lomax néhány központi szereplő tevékenységén kívül nem említi az ellenzéki megnyilvánulások más formáit vagy az azokban részt vevőket, például az avantgárd művészek csoportját vagy az alternatív életformát választó, közösségekben lakó „másként gondolkodókat" (Márkus 1983:45). Márkus Piroska azon kevesek egyike, aki írásával valószínűleg először fogalmazott meg efféle kritikát a budapesti ellenzék belső működésével – elsősorban „láthatatlan hierarchiájával" és „férfi-hős kultuszával" – kapcsolatban. Élesen láttatja a csoport szexizmusát, ahogy a csoport belső szereposztásában az intellektuális feladatokat végző férfiak a legkülönbözőbb módokon tolják háttérbe a velük amúgy hasonló végzettségű értelmiségi ellenzéki nőket (Márkus 1983:46). A személyközi kapcsolatok útvesztőit, kanyarjait – más visszaemlékezőhöz hasonlóan – ő is a nőkre nézve méltatlan eljárásoknak tekintette. Sérelmezi, hogy az ellenzék portréjának, történetének megkonstruálásakor Bill Lomax egyenesen ki/lehagyja a nőket – bár az egyik közölt képen Solt Ottilia látszik az ellenzéki férfiak mellett, tevékenységéről, a SZETA-ról Lomax cikke nem ejt szót, mint ahogy az ellenzékben tevékenykedő többi nőről sem. A kortárs aktivista Márkus Piroska kifogásolja tehát a nők háttérbe szorítását, illetve az aktív nők teljesítményeinek elhallgatását a már fentebb hivatkozott, éles hangú írásában, amelyben egyben megállapítja: *„Az, hogy a nők láthatatlanok maradnak a történelemben, nem abból fakad, hogy nem tettek volna semmit a történelem alakításában"*[24] (Márkus 1983:46).

Megállapíthatjuk, hogy a mozgalomban háttérben maradt a nőkérdés, és háttérben maradtak a női aktivisták is. A csoport belső dinamikája mellett a nők szerepét az ellenzéki körökben meghatározhatta az a tény is, hogy az adott időszakban nem volt Magyarországon egyéb alulról jövő női társadalmi kezdeményezés, továbbá az is, hogy feledésbe merült a századfordulón indult hazai feminista mozgalom, annak kulcsszereplői és eszmeisége[25]. Más társadalmi mozgalmakhoz hasonlóan a nőmozgalmak kibontakozásának, megerősödésének és identitásképzésének is jelentős mozzanata és egyben előfeltétele lenne a korábbi törekvések örökségének mint szellemi hagyománynak az ismerete és beolvasztása (Cowman 2011). A pártállam által monopolizált történelemírásba illeszkedő, munkásmozgalmi kereteken kívüli nőmozgalmi előzmények azonban ebben az időszakban Magyarországon nem kerültek előtérbe sem az első, sem a második nyilvánosságban.

Alulról szerveződő női mozgalmakról 1945 után Magyarországon nem beszélhetünk. Bár 1949-től a szovjet mintára megvalósuló emancipáció[26] a nők politikai nyomásgyakorlása nélkül jött létre – a *„nőszervezetek vagy akár a nőpolitikusok aktív közreműködése nélkül"* (Pető 1997:16) –, érdemes figyelembe vennünk a korábbi, a világháborúk előtti korszakok magyarországi nőmozgalmi törekvéseit. Hiszen, ha 1945-ben történetesen a legmagasabb politikai döntéshozatalban nem is dokumentálható a női politikai érdekek nők általi megjelenítése, úgy vélem, a nők emancipációjának programja a magyar politikai közéletben a XIX. század közepétől hang-

24 Angol eredetiben: *„The invisibility of women in history is not due to the inactivity of women in making history"*.

25 A pártállam a feminizmus szellemi hagyományát tendenciózusan negligálta.

26 A szovjet mintára készült Alkotmány 1949-ben rögzítette a nemek közötti egyenlőséget, ekkor nyertek teljes választójogot a nők.

súlyosan jelen volt, köszönhetően a nők művelődéséért, majd társadalmi, közéleti részvételéért, majd a politikai jogokért indított mozgalmaknak és a századfordulón kibontakozó és megerősödő feminizmusnak (pl. Fábri 1999, N. Szegvári 1981, Zimmermann 1999, Papp 2004, Acsády 1999, 2005). Így az 1949-es alkotmányban rögzített szavazati jog és az egyenlőség deklarálása értékelhető úgy is – attól függetlenül, hogy bevezetésében az adott időszakban vettek-e részt nőpolitikusok vagy sem –, mint nem pusztán egy „felülről diktált", a társadalmi igényeket figyelembe nem vevő intézkedés – amelyet ráerőltettek a magyar társadalomra –, hanem korábbi társadalmi kezdeményezések sajátos megvalósulása, amely egyben egy ígéretesnek induló, de 1948-ban megszakadó demokratizálódási folyamatnak is a része.

Az 1945–1948-ig terjedő időszakban még működtek Magyarországon a korábban bejegyzett, illetve a háború után alakuló és újraalakuló szervezetek. Ezek általános betiltása máig befolyásolja a rendszerváltást követően is a civilszféra kibontakozását, az állampolgári jogok gyakorlását, általában véve az érdekvédelmet és az egyes civil szereplők érdekeinek artikulálását. A Belügyminisztérium 1948-ra egy listát állított össze („ellenőrzési szándékkal"), majd a későbbiekben a feloszlatások menetét követendő, illetve a feloszlatott egyesületek vagyonának a számbavétele miatt.[27] E korlátozások keretében a többi társadalmi szervezethez hasonlóan a nőszervezeteket is betiltották (Schadt 2003:83, Acsády 1999). Nőszervezetként az ország legtöbb pontján akkorra már megalakított Magyar Nők Demokratikus Szövetsége helyi csoportjai maradtak csak a közéletben[28] (Acsády 2005).

Az MNDSZ már megalakulásának és kezdeti terjedésének időszakában is a kommunista propaganda fedőszerve volt. A párt az MNDSZ-nek szánta azt a szerepet, hogy egy egységes, országos nőszervezet lévén befolyásolja a női szavazókat, és ezzel is egyre inkább kizárható legyen a jobboldali pártok hatása (Schadt 2003:69). Kérdés, értékelhetjük-e nőmozgalomnak az MNDSZ tevékenységét? A politikai munka mellett – a kortárs női aktivista Turgonyi Júlia[29] visszaemlékezése szerint – az MNDSZ helyi csoportjai komoly szerepet vállaltak a háború utáni helyreállításban és szociális feladatokban. Vidéken a középületek helyreállításában (iskola, templom) segítettek a női aktivisták, vagy éppen tüzelőt vittek, hogy az oktatás elkezdődhessen a helyi iskolában. Az MNDSZ tagok országszerte csoportos képzéseket tartottak: többek között egészségügyi, gyermekápolási felvilágosító munkát végeztek.[30] A nőgyűlések nyilvánosak voltak, a közvetlen demokrácia elvén működtek, önkéntességi alapon. Tevékenységeik a vidékiek számára sok esetben hiányzó szociálpolitikai szolgáltatásokat pótoltak. Kezdeményezéseik kapcsán női sportegyesületek is alakultak. Az MNDSZ-hez tartozó nőcsoportok sok esetben élvezték a helybeliek támogatását, bizalmát is. Ennek az önszerveződésnek a hitelessége azonban a későbbiekben megkérdőjeleződött. A pártpropagandának köszönhetően a nőket elidegenítették a közélettől, és a nőmozgalmat túlhaladottnak, okafogyottnak állították be a nyilvánosság előtt. Ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy

27 Korábbi levéltári kutatásaim során azt találtam, hogy az összeírások tanúsága szerint a funkcionáló szervezetek között a leggyakoribbak a következők voltak: gazdakörök, polgári olvasókörök, olvasó egyletek, munkásegyletek, népkörök, társaskörök, vadászkörök, dalegyletek. A nőszervezetek között a leginkább elterjedtek a jótékonysági és vallási egyesületek, gazdasszonykörök, értelmiségi klubok és sportkörök voltak. Ld. „Egyesületek évi ellenőrzéséről" 1950. M.O.L. 5631–23, és „Feloszlatott egyesületek vagyonáról" (1946–51) M.O.L. 5630-2.

28 Levéltári forrás: „Nőegyletek 1945 után" M.N.L. Belügymin. Iratok 5633/37 és a 2. hivatkozásnál felsorolt tételek.

29 Turgonyi Júlia (Magyar Nőszövetség) több előadás során is felidézte tapasztalatait erről a korról.

30 Ld. Magyar Nemzeti Fotótár gyűjteményében levő képek az MNDSZ-ről.

a nőmozgalom nem csak hogy periferikus témává vált, de határozottan negatív attitűdöket kezdett kiváltani a közvéleményből. Végül magát az MNDSZ-t is feloszlatták, és létrehozták a rendszerváltásig meglévő Nőtanácsot (Magyar Nők Országos Tanácsa 1957-től) (Schadt 2003:84). Ennek a szervezetnek a képviselői voltak hivatva a nőkérdés megjelenítésére a politikában és a közéletben. Ez a pártpolitikától egyre inkább függővé váló, hitelesnek kevéssé mondható szerep feltehetőleg a társadalom nagy részéből értetlenséget és nemtetszést váltott ki, és hozzájárulhatott ahhoz az általános idegenkedéshez és visszautasításhoz, amely jellemzővé kezdett válni a nőemancipáció kérdéseivel kapcsolatban az adott korszakban és az azt követő évtizedekben. A második nyilvánosság általam ismert dokumentumai nem reflektáltak erre a folyamatra.

Míg a többi, volt szovjet blokkbeli ország közül több helyen is megfogalmazódott a rendszer nőpolitikájának kritikája, és hasonlóan a nyugati demokráciák második hullámos feminista mozgalmaihoz, alulról jövő kezdeményezések, csoportok, mozgalmak jöttek létre, Magyarországon az ilyen szellemiségű kezdeményezések nem tudtak kibontakozni.

Az 1973-as petíció a születésszabályozással kapcsolatban

A reprodukciós jogokat érintő, 1973-ban zajlott aláírásgyűjtő akciót – amellyel az ellenzékiek kiléptek a tágabb nyilvánosság elé – a női jogokhoz köthető megmozdulásként idézi fel a szakirodalom.[31] Az eredeti dokumentumokat és a visszaemlékezéseket újraértelmezve, itt egy másféle interpretáció lehetőségét vázolom, amely eltér attól az értelmezéstől, miszerint az 1973-as beadvány a „nők önrendelkezési jogáért" (Tóth 2012) folytatott erőfeszítések manifesztációja lenne egyértelműen.

A kezdeményezés meglehetősen feszült politikai időszakban szerveződött. Az ellenzéki köröket, másként gondolkodókat abban az évben több retorzió is érte. Ludassy Mária (1998) így emlékezik a rendszerváltás utáni *Beszélőben*: *„1973 lidércnyomásos esztendeje 1972 novemberében kezdődött. A jól informáltak körében az MSZMP KB november 14–15-i üléséről szóló hírek – a reform visszavétele, az ideológiai szigor meghirdetése – kiegészültek más rémhírekkel (….) 1973. március 15.: másodszor tüntetnek szabadon (nem szervezetten) a diákok a Belvárosban. Az egyetemre menekült tüntetőkkel egyetemben néhány gyanús (szakállas-farmeros) oktatót is elvernek, köztük KISZ-titkárt és párttagot is. (…) Május 8-án, a győzelem napján napvilágot lát az MSZMP KB ideológiai határozata „»Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről«.(…) A kérdéses határozat igen sokszínű. Hegedüs András és Márkus Máriát a gazdasági reform elgáncsolásával és a piaci szabályozók szerepének túlbecsülésével vádolja. Heller Ágnest és Vajda Mihályt a magyar család szétzüllesztésével és újbaloldali eszmékkel, végül Bence György, Kis János és Márkus György művét, mely, a megdicsért éberségnek hála, meg sem jelenhetett, a marxizmus alapjainak szétverésével*". (…) 1973 eseményeit tovább követve valóban egyfajta „keményítés" jelenik meg több fronton is az állampárt részéről. Az úgynevezett filozófusperben elbocsájtják

31 Az 1973-as aláírásgyűjtő akcióra, mint nőkérdéshez köthető ellenzéki megnyilvánulásra a rendszerváltás után több említés is kerül. Így a – már legálisan megjelenő – Beszélőben többen is foglalkoznak az abortuszrendelkezések kérdéséről (ld. Mink András, és Német Zoltán írásait). Az akcióra hivatkozik még Takács Judit (2015) Tóth Eszter Zsófia (2012) és Acsády Judit (2000) is. Az aláírásgyűjtés egyik kezdeményezője, Körösi Zsuzsa a facebook-on 2015-ben tett közleményében jelzi, hogy a kortársak interjúira alapozott tanulmányt készül írni az 1973-as petíció és az azt követő intézkedések témájában. Dalos György 1986-ban megjelent könyvében is foglalkozik a témával.

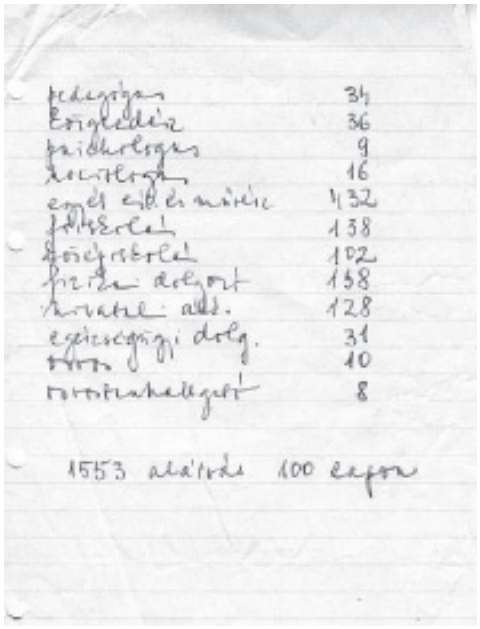

1. ábra.
Az 1973-ban megfogalmazott tiltakozólevél aláíróinak foglalkozásuk szerinti összetétele

akadémiai állásából többek között Heller Ágnest, Márkus Györgyöt, Márkus Máriát és Vajda Mihályt.[32] A május 9-i kirúgás napján letartóztatták Haraszti Miklóst a *Darabbér* terjesztéséért, és őrizetbe vették Konrád Györgyöt is a kézirat birtoklásáért (Ludassy 1998).

A tervezett, születésszabályozást érintő módosítás ellen tiltakozó beadványt, amelyet Apró Antalnak, az Országgyűlés elnökének címeztek, ezerötszázötvenhárman írták alá.[33] Egy korabeli, kézzel írt összesítés szerint az aláírók a legkülönfélébb foglalkozásúak voltak, köztük legtöbben értelmiségiek és művészek. Alig egytizedük volt „fizikai" dolgozó.[34]

Az aláírások akkoriban példátlanul magasnak tekinthető száma mély benyomást tett az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályára, amely jelentést tett az akcióról a Politikai Bizottságnak. Ebben megállapítják, hogy *„a beadvány szerkesztői tudatos politikai ellenfeleink közül kerültek ki. (...) Szándékuk nyilván az volt, hogy ezt a módot is felhasználják politikai különvéleményük meghirdetésére és csatlakozók toborzására"* (Csizmadia 1995:70–72). Bár a beadványt követően nem került sor a korábban híresztelt születésszabályozással kapcsolatos szigorításokra, az akcióban résztvevőkkel szemben a hatósági megtorlás – minden bizonnyal az elrettentés kedvéért – nem maradt el. A petíció beadását követő retorziók tekintetében eltérnek a visszaemlékezések, és a dokumentumok magyarázatai[35]. Tény, hogy az akkor ötödéves egyetemi hallgató Kőrösi Zsuzsát – az aláírásgyűjtés egyik fő szervezőjét – fegyelmi elé állították, majd kirúgták az egyetemről, továbbá a párttag aláírókat fegyelmi bizottság elé citálták. Más források szerint az aláírók közül, az értel-

32 A felmondás indoka: *„Intézetnél betöltött munkakörének ellátására alkalmatlan".* Az MTA Társadalomtudományi Intézetében alapvető követelmény volt a tudományos kutatómunka marxista-leninista alapon való művelése. Ennek a követelménynek, ahogy azt a lefolytatott párt- és állami vizsgálat megállapította, az érintettek *„tudományos munkássága nem felel meg, és írásaiban antimarxista nézeteket képvisel"* (Ludassy 1998: 1).

33 Az aláírók között volt Rajk Júlia és Károlyi Mihályné is (Tóth 2012).

34 Köszönet Veres Júliának, amiért rendelkezésemre bocsájtotta ezt a dokumentumot.

35 A visszaemlékezések között tárgyalt interjúk tanúsága szerint a retorziókban érintettekkel az akkori ellenzék nem fejezett ki szolidaritást (B/22).

miségi körön kívül, a hatóságok vidéken is többeket felkerestek, és voltak, akiket munkahelyükről elbocsájtottak (Csizmadia 1995).

Az állampárt tehát nem tűrte azon gondolatok megjelenését, kifejezését, amelyek elvezethettek volna egyfajta filozófiai sokféleség felé, vagyis a politikai pluralizmust vetíthették volna elő. Az itt tárgyalt, 1973-ban megfogalmazott tiltakozólevél szövegét tekintve, az nem egyértelműen a női jogok álláspontjából fogalmazódott meg, hanem sokkal inkább egy vágyott demográfiai egyensúly, a születésszám csökkenésének megállítása, illetve mérséklése kívánalmának szempontjából. A beadvány hovatovább a pártállam által 1956-ban elfogadott határozat fenntartása mellett (a tervezett szigorítások bevezetése ellen) érvel, megjegyezve, hogy egy demokratikusabb társadalmi légkörben nagyobb lenne a családalapítási kedv, továbbá szükségesek lennének újabb család és szociálpolitikai intézkedések a családok támogatására.[36] A petíció így inkább a demokratizálás igényét helyezi középpontba.

Az aláírásgyűjtő akciót követő megtorló intézkedések megerősítették és egyértelművé tették, hogy a különvélemény kifejezése a nyilvánosságban elfogadhatatlan volt a pártállam számára.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire tolerálta a rendszer más tekintetben a nőkérdés, illetve a nemek társadalmi kapcsolatának a hivatalostól eltérő interpretációit. A hivatalos nyilvánosságban minden bizonnyal különböző módokon megakadályozták, hogy a feminizmus történelméről, feminista gondolatokról a nyilvánosság tudomást szerezzen. Ez az elkövetkező évtizedben is hasonló volt.

„A mi nemzedékünk számára a nyolcvanas évek elején kezdődött a magyarországi feminizmus hőskora: ekkor még erősen működött az állami cenzúra, így a feminizmusról szóló írásaimat legfeljebb csak tudományos orgánumokban közölhettem, amerikai feminista könyveimet 1982-ben Ferihegyen elkobozták, majd »véletlenül« bezúzták" – írja Bollobás Enikő (2006:23) a korszakra visszaemlékezve. Továbbá, a téma korlátozására, nyilvánosságtól való visszatartására másik példa lehet, hogy az ellenzéki körökben aktív Veres Júlia az általa ismert és elérhető kortárs angolszász feminista írásokból még az 1970-es években egy magyar nyelvű szemelvénygyűjteményt állított össze, aminek az Európa Kiadónál tervezett kiadása végül nem valósulhatott meg.[37]

Az államszocialista rendszer nőemancipációjának kérdései az első nyilvánosságban

A pártállam időszakában tehát a nőkérdés elsődleges (és csaknem kizárólagos) tematizálása a politikai kontroll alatt működő első nyilvánosságban zajlott. A sajtóban az 1960-as évektől fellobbannak a viták a nőemancipációról, demográfiai kérdésekről, családformákról, a nemek társadalmi különbségeiről. Ezekben a témákban társadalomtudományi, filozófiai elemzések, tanulmányok is megjelentek.[38] A viták, végeredményüket tekintve, sok esetben az államszocializmus nemeket rendszabályozó politikájának menetébe illeszkedtek, hovatovább legitimálták a rendszert (Takács 2015:163–165).

A kutatók az 1980-as években már megállapítják, hogy az egyenlőség elvét hirdető politikai irányvo-

36 A beadvány támogatói közül az MSZMP TKK Osztálya kiemelte több tucat értelmiségi – köztük neves előadók, művészek, színészek, filmrendezők, írók – nevét, amelyeket Csizmadia a dokumentumhoz csatolt lábjegyzetében közöl (1995:69).

37 Ld. a későbbiekben tárgyalt A, B, C interjúkat

38 A sajtóban 1963 után lobbant fel a népesedési vita, majd később felélénkült a családformákról, életformákról, kommunákról szóló sajtóvita Heller Ágnes és Márkus Mária írásaihoz kapcsolódóan. Ezek részletesebb tárgyalására itt most nem kerül sor.

nal ellenére a nemek közötti társadalmi különbségek az államszocializmus idején megmaradtak. A társadalmi különbségeket elemezve elsősorban a munkaerő-piaci helyzetet vizsgálták, és rávilágítanak a jövedelmekben fennmaradó különbségekre, a munkaerő-piaci szegregáció, avagy adott esetekben a munkahelyi hátrányos megkülönböztetés jelenségeire: *„A nők férfiakénál alacsonyabb bérezése a szocialista országokban is fellelhető (…) Magyarországon a nők a férfiak bérének 70–80 százalékát kapják(…). A nők a kereseti hierarchia alsóbb szintjein helyezkednek el"* Koncz (1987:275).

Az elemzések továbbá megjelenítik egyes pályák elnőiesedésének hatásait, a munkavállalás és a családi felelősségek összeegyeztetésének nehézségeit is, továbbá a nőkre nehezedő kettős (illetve, háztáji gazdaságot is működtető család estén hármas) szerep terheiből adódó feszültségeket (Koncz 1987:285–289 és 291–292).

A nemek közötti társadalmi különbségek okainak magyarázata a korszak elemzéseiben ugyan még gyakran épít a nemek közötti képességek és tulajdonságok eltérésének biológiai eredetére mint magyarázatra, vagyis többé-kevésbe magától értetődőnek, elfogadhatónak tartja a társadalmi különbségeket, például jövedelemben vagy vezető pozíciók betöltésében. Ugyanakkor megállapítják azt is, hogy a nők kevésbé hatékonyan tudják érvényesíteni érdekeiket a munkaerő-piaci alkukban (Koncz 1987:280).

A nemekkel kapcsolatos attitűdöket kutatva az elemzések kimutatták, hogy a hierarchia, a szexista attitűdök és a tradicionális szerepelvárások fennmaradtak az államszocializmus emancipációs politikája idején is (H. Sas 1984).

Bár megvalósult a nemek politikai egyenjogúsága, állapítja meg Ferge Zsuzsa (1985), *„…közelebbről tekintve számtalan részprobléma tűnik elő. A szakképzettebb vagy jobban fizetett munkákban jóval nagyobb a férfiak, mint a nők aránya; erős a foglalkozási nemi szegregáció, és az inkább férfi munkák értékelődtek magasabbra; (…) a felsőbb szintű vezetés szinte teljesen férfimonopólium , nők a legritkábban jutnak el odáig; kevés a bölcsőde; kevés és nem értékálló a gyes; (…) túlzsúfoltak, romló pedagógiai színvonalúak az óvodák; az iskolák elfelejtettek igazodni az új helyzethez: noha a családok többségében mind a két szülő dolgozik az iskola lényegében fél napos maradt, a napközi továbbra is szükséges rossz; a nemek közti partnerség és a (közel) egyenlő tehermegosztás gyakorlata csak lassan, vontatottan halad előre. Ilyen feltételek mellett szinte lehetetlen jól ellátni egyszerre munkát, háztartást, gyermeket"* (Ferge 1985:74).

Az ellenzéki körökhöz kötődő nők közül is volt, aki ehhez hasonló személyes tapasztalatról számolt be: *„Tizenhat órája vagyok talpon egy perc lazítás nélkül. Eldőlök. Most kellene elkezdeni élni*" – írja Visi Lakatos Mária[39] a Kornis Mihály által kezdeményezett, az aktivisták által közösen vezetett *Napló*-ba, amelyet 1990-ben adtak közre (Barna–Kenedi–Sulyok–Várady 1990:61).

Néhány személyes tapasztalatra alapuló kivételtől eltekintve tehát ezekre a társadalmi kérdésekre szinte semmit nem reagált a magyarországi Demokratikus Ellenzék, pedig a kutatási eredményeken kívül hozzáférhetőek voltak számukra – amint azt látni fogjuk a személyes visszaemlékezések tárgyalásakor – külföldi utak során beszerzett hasonló témájú „nyugati feminista" kötetek is, amelyek az aktivisták birtokában voltak. A nemek kérdése mégsem vált állandó kérdéssé a megvitatott politikai, gazdasági, történelmi vagy filozófiai témák között.

39 A bejegyzés 1977. december 21–24-én keletkezett, amelyben Visi Lakatos Mária (KSH munkatársa) beszámol egy olyan napról, amikor 4 és fél éves, sokat betegeskedő kisfiának ápolása mellett igyekszik ellátni teendőit.

Röviden kitekintve a rendszerváltás utáni időszakra, elmondható, hogy egy ideig felfokozott társadalomkutatói érdeklődés fordult a nemek, még inkább a nők társadalmi helyzetének változásai felé a volt szovjet blokk országaiban. A témában akkor publikáló angolszász szerzők egy részének erős előfeltevése volt, hogy a nők mint társadalmi csoport a rendszerváltás, elsősorban az azzal járó piaci folyamatok nagy vesztesei. Elemzéseiket, megállapításaikat gender szempontú, kritikai feminista megközelítésű vizsgálatokból szűrték le. Az államszocializmust elemezve feltették a kérdést, vajon az állami propaganda valóban a nők felszabadítását és a társadalmi nemek újfajta, egyenlőségen alapuló felépítését eredményezte-e. (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk–Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015, Valuch 2011, Zimmermann 2013).

Az elemzők egy része az ötvenes éveket és az államszocialista rendszer további évtizedeit a nőemancipáció szempontjából ellentmondásos, hibákkal teli és súlyos hiányosságokat maga mögött hagyó korszaknak értékelik (Adamik 2000, Fodor 2003). *„A pártdokumentumokban megfogalmazott emancipációs céloknak a valóság átalakításában tehát csekély szerepük volt"* (Schadt 2003:46).

A korszak nőpolitikájának az egyik legjelentősebb kudarca volt továbbá az, hogy nem tematizálta a férfi-nő viszonyt, annak leginkább a magánéleti aspektusaira sematikus, az 1960-as évek végétől pedig konzervatív megoldást kínálva. Ez a megoldás végül Adamik szerint a nőt az ún. gyes diskurzus és a szexdiskurzus redukált képeiben, a nőt külön funkcióiban szemlélve ragadta meg (Adamik 2000). Ráadásul a totalitárius vezetés, az egypártrendszer a nőkre magukra hárította vissza a társadalmi problémák egy részét, mintha a megoldás a nőkben magukban rejlene. Adamik Mária szerint ez a folyamat egészen a bűnbakképzésig elmegy, a nőket hibáztatva egyes károsnak ítélt jelenségekért (Adamik 2000:121).

A korszakot elemezve Asztalos Morell Ildikó megállapítja, hogy *„Miközben a nőket a kereső munka vállalására ösztönözték, a férfiak privilegizált helyzetét nem kérdőjelezték meg"* (1997:52). Morell kiemeli továbbá azt is, hogy a korszakban a nemek helyzetét vizsgáló magyar szakirodalom kerülte a patriarchátus kifejezést, és nem kérdőjelezte meg a „nőiségre" és „férfiasságra", vagyis a társadalmi nemiségre vonatkozó normákra épülő konszenzust (uo.).

Nem csupán arról volt szó tehát, hogy – amint Fodor Éva fogalmaz – *„...a nők emancipációjának folyamatos és hangos kinyilatkoztatása leértékelte magát a nemi egyenlőség eszméjét"* (2003:32), hanem arról is, hogy az emancipációs propaganda – talán fogalmazhatunk így is – diszfunkcionálissá vált, abban az értelemben, hogy a nők emancipációjának (legalábbis a propagandában sugallt módjának) visszautasítására késztette az embereket. Mindezek figyelembe vételével Fodor Éva az államszocializmus nőpolitikáját részleges emancipációként értelmezi.

A nők emancipációjának programja az államszocialista rendszerben egy szűken értelmezett emancipációdefinícióra épül: lényegében a nők bérmunkába és az amúgy látszatfunkciót betöltő hatalomgyakorlásba való integrálására.[40] A döntéshozatalban, politikában, pártban nem jelentek meg igazán magas pozícióban a nők döntő mértékben, valójában a női funkcionáriusok tevékenységének szinte egyetlen helyszíne az MNDSZ volt.

40 Schadt Mária hasonlóan minősíti a korszakot a politikai propaganda elemzése alapján. Kimutatja, hogy teljesen hamis és torzító volt többek között az ikonikussá vált traktoros lányokat mint új szocialista nőideált beállítani, hiszen ez a foglakozás valójában néhány tucat nőt érintett. A nők számára indított traktoros tanfolyamok feltehetőleg sokkal inkább politikai propagandacélokat szolgáltak. Szervezésükben az MNDSZ is részt vett (Schadt 2003:56).

Nők alig voltak a legfelsőbb szinteken (Schadt 2003:68). „»*A nőpolitikát megjelenítő nőfunkcionáriusok*« *tevékenysége azért nem is lehetett más, mint közvetítő szerep, a pártbürokrácia elvárásait közvetítette a nők felé*" (Schadt 2003:69).

A részleges emancipáció mivoltából fakadóan a politikai diskurzusból, a közbeszédből, közgondolkodásból kimaradtak a nőkérdés olyan aspektusai, mint a női individuum autonómiája, társadalmi léte vagy emberi méltósága, bántalmazás elleni megvédése.

A nyilvánosságban zajló sajtóviták[41] során ráadásul megkezdődik a nők elleni bűnbakképzés, amikor is a nőket hibáztatják a születésszám csökkenéséért, továbbá megalkotják a család érdekeivel ellentétes érdekeket képviselő, önző, emancipált nő torzképét a médiában.[42]

Az egypártrendszer nőpolitikájával kapcsolatos ellentmondásokra (amelyeket a rendszerváltás utáni szakirodalom egyre bővebben kifejt) már az államszocializmus időszakában rámutattak egyes írások az első nyilvánosságban. Személyes visszaemlékezések kapcsán rekonstruálható, hogy ez a téma hogyan merült fel a második nyilvánosságban: érzékelhetőek, értelmezhetőek voltak-e ezek az ellentmondások a demokrata aktivisták számára?

Elhallga(tta)tott nők(érdés) a második nyilvánosságban

„Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?"[43]

Magyarországon a kádárizmus idején a második nyilvánosságban tehát sem annak szóbeli megnyilvánulásaiban (szabadegyetemek), sem az írásbeliségében (szamizdat kiadványok) nem artikulálódott politikai vélemény vagy társadalomkritikai attitűd a rendszer nőemancipációs programjával, annak végrehajtásával kapcsolatban.

A demokratikus ellenzék – idevonatkozó emlékeit eddig fel nem táró – tagjainak itt áttekintendő személyes visszaemlékezései a nőpolitikához való viszonyuk és a csoport személyközi kapcsolatainak vizsgálatában új aspektusokat jelenítenek meg ennek a hiánynak az okairól.

A személyes visszaemlékezések alábbi vizsgálata tematikailag bizonyos mértékig kapcsolódik Shana Penn nagyszabású projektjéhez, amelynek során a lengyel *Solidarność* szakszervezetben aktív nők interjúk során rögzített elbeszéléseinek szempontját használta a mozgalom történeti feldolgozásának egyik forrásaként (Penn 2006).[44] A kérdésfeltevésben rokonítható közös mozzanat, hogy mindkét vállalkozás az államszocializmus ellenzéki mozgalmai történetének feltárásában korábban még nem artikulálódott narratívákat vizsgál.

A Kádár-korszak disszidens köreiben aktív nők visszaemlékezéseinek szövegközeli olvasata, elemzése, a szövegekben konstruálódó én-ek feltárása jelen esetben arra a kérdésre keres választ, voltak-e az ellenzékhez

41 Az 1964-ben felmerülő népesedési kérdés az *ÉS* hasábjain megjelenő cikk kapcsán széles sajtóvitává nőtt. A hozzászólásokat elemezve láthatóvá válik, hogy valóban éles fordulat következik be az ötvenes évek sablonos nőemancipációt propagáló diskurzusához képest.

42 Minderről bővebben ld. pl. Adamik 2000, Acsády 2005.

43 Idézet egy 2008-ben felvett interjúból: D/1.

44 Léptékeiben, méreteiben saját kutatásom egy jóval szerényebb vállalkozás – nevezhetjük *pilot project*nek is –, amelyet személyes kutatási motivációm, érdeklődésem hajtott. Részben korábban, részben ennek az egyszemélyes vállalkozásnak a keretében rögzített visszaemlékezésekre építem a mostani elemzést, amely ebben a formájában előtanulmány, kérdésfelvetés lehet egy későbbi szélesebb körű adatgyűjtésre alapozott kutatáshoz.

tartozók nézeteiben a szovjet típusú női emancipációra vonatkozó értékelések. A második nyilvánosságban az eddig hozzáférhető források szerint a kérdés szinte egyáltalán nem tematizálódott, illetve legfeljebb szűk körre terjedt ki ez az érdeklődés. A visszaemlékezések feltárják, hogy a megszólaltatottak hogyan viszonyultak ehhez a kérdéshez. Milyennek látták a személyes interakciókat a demokratikus ellenzék körein belül? Hogyan értékelik a nőkérdés elsikkadását?

A tanulmány e részéhez hasonló, narratív elemzést alkalmazó eljárások célkitűzése a jelentések, jelentésrétegek feltárása, például hogy a kutatásban részt vevő személyek számára életük egyes cselekedetei milyen jelentőséget kapnak (Charmaz 2000:35). A módszernek a szakirodalom tanúságai szerint különösen nagy jelentősége van rejtett diszkriminatív mechanizmusok feltárásában (Seidman 1994, Huberman–Miles 2002, Pászka 2009), ezért elterjedtté és elismertté vált a nők társadalmi helyzetét vizsgáló, a feminista elméleten alapuló *women's* és *gender studies* irányzatokban, és más hátrányos helyzetű, kisebbségi helyzetben levő csoportok, szubkultúrák helyzetének kvalitatív módszerekre épülő kutatása során a nyugati demokráciák tudományos életében az 1970-es éveket követően.

A személyes élettörténeteknek különös jelentősége van a Kádár-kor feltárásában a kulturális és a kommunikatív emlékezetformák vizsgálatában a társadalomkutatás szempontjából (Kovács 2008). A jelenkori szociológia saját korábbi rigiditását meghaladva szintén egyre több utat nyit a narratív szövegben megtestesülő tapasztalatok vizsgálata felé, és egyre inkább fogad el ezekből levont következtetéseket, megállapításokat.

Az itt hivatkozott személyes visszaemlékezések középpontjában az ellenzéki tevékenységről való emlékezés állt. A visszaemlékező szabadon konstruálhatta meg, mit idéz fel személyes élettörténetéből, amelyet összefüggésbe hoz aktivizmusával. A visszaemlékezések rögzítése (interjúk felvétele) több személyhez kötődik, és itt a szerző egy sajátos, több rétegű kutatásetikai problémához ér.[45] Ezt úgy kívánom feloldani, hogy a legnagyobb tiszteletben tartom egyrészt az adatközlők, másrészt az interjúkban említett, személyesen érintett emberek anonimitását.

A nők helyzetéről az ellenzéki körökben nem csak nők számolhatnak be, ezért az interjúalanyok között szerepel férfi adatközlő is. Elmondható azonban, hogy jellegzetesen kevés a kiadásokban hozzáférhető női visszaemlékezés a saját, megélt disszidens múltról, bár több forrásból kikövetkeztethető, hogy az aktivisták körében a nők aránya jóval nagyobb (és szerepük az ellenzéki tevékenységekben sokszor kulcsfontosságú) volt, mint amennyien a különféle visszaemlékezésekben feltűnnek.[46] Mint láttuk, a visszatekintő gyűjteményes kötetekből az aktivista, ellenzéki nők kimaradtak (Csizmadia 1995). Hiánypótló forrás lehet ezért a nők aktivitásának feltárásában Hodosán Róza kötete a rendszerrel szembehelyezkedő ellenzéki tevékenységének személyes felidézéséről, disszidens körökben megélt tapasztalatairól. Személyes élményeit kötetében egybeszerkesztette a Történeti Hivatalban talált, ezekre az eseményekre vonatkozó ügynöki jelentésekkel, dokumentumokkal (Hodosán 2004).[47]

---

45 Az anonimitás megőrzésért az interjúkat, a közlők adatainak védelme érdekében A, B, C, D, E, F interjúknak fogom elnevezni, és a gépelt változatok oldalszámai szerint fogok a szövegekre hivatkozni. Az itt tárgyalt interjúalanyok mindannyian aktivistaként vettek részt ellenzéki tevékenységekben, legtöbben egyetemistaként, vagy frissen végzett értelmiségiként. Egyikük az ún. fiatalabb generációhoz tartozik, aki később került kapcsolatba ellenzéki körökkel. Az interjúalanyok között egy férfi szerepel.

46 Néhány név a teljesség igénye nélkül az ellenzékhez köthető nők közül: Solt Ottilia, Halda Alíz, az 1980-as években külföldre távozottak: Kőrösi Zsuzsa, Márkus Piroska, Veres Júlia.

47 Hodosán Róza visszaemlékezéseiben sok nőtársat említ, akik valamilyen formában kapcsolódtak az ellenzéki körök tevékenysé-

A demokratikus ellenzék tevékenységére visszaemlékezők az itt vizsgált interjúkban egy jellegzetes ambivalenciát jelenítenek meg. Az ambivalencia önmagában a legtöbb emberi érzésnek sajátja, ennyiben nem lenne különleges. Itt azonban kulcsmotívumként segít megragadnunk azt a kettősséget, amely megnyilvánul abban, hogy a visszaemlékezők egyrészt azonosulnak az ellenzéki kör filozófiájával, értékrendjével, részt vesznek a legkülönfélébb tevékenységekben, másrészt kritikát fogalmaznak meg az évek távolából felidézett, az ellenzéken belüli személyes kapcsolatrendszerrel, a csoport belső működésével, hierarchiájával, a férfi-nő viszonyokkal kapcsolatban. Természetesen ezek az értelmezések a lehetséges tapasztalatoknak csak *egy sajátos, adott szempontú* megközelítését domborítják ki. Közreadásukkal ezt az eddig még nem artikulált kritikai hozzáállást kívánom feltárni.

Az itt felidézett megszólalók között a személyes interakciókkal, a mozgalom belső dinamikájával kapcsolatos negatív tapasztalat egyöntetű volt, vérmérsékletük szerint, kevesebb-több indulattal, keserűséggel, frusztrációval idézik fel a méltánytalan mozzanatokat:

> *„Én az elvekkel értettem egyet, egyébként az emberi részével kapcsolatban ennek a társaságnak nagyon ki voltam bukva" (E/1).*

Több helyen is felbukkan, hogy az ellenzéken belül működött egyfajta merev szerepmegosztás. Voltak a központi, komoly szerepet játszó, a mozgalom szellemi tartalmát, politikai vonalát konstruáló szereplők és a gyakorlati feladatokat ellátók. Ennek volt nemi vonatkozása, de nem feltétlenül csak nő/férfi szereposztást jelentett (hanem például generációs különbségeken is alapult), hiszen a nagy ideológusok között éppúgy találunk nőket, mint ahogy a szamizdatgyártás és -terjesztés mindennapi rutin – ám a hatóságok szigora miatt nem veszélytelen – feladatait ellátók között nők és férfiak egyaránt voltak. A visszaemlékezők ezzel kapcsolatban visszatetszőnek élték meg ezt a gyakorlatot, hiszen úgy látták, ellentétes saját maguk által és a mozgalom által a demokráciáról vallott eszmékkel.

> *„Én nem voltam kiemelkedő figura… későbbi generáció vagyok. Mi voltunk a lóti-futik, akik rejtegették otthon az újságot, de nem azok, akik csinálták" (E/2).*

Az itt tárgyalt visszaemlékezések szerint a körön belüli személyes interakciókra való reflexió, az ellenzék maga által szabályozott belső működésmódjának értékelése akkoriban nem volt gyakorlat. A társadalmi viszonyok elemzése és hatalmi viszonyok feltárása, vagyis a demokráciahiány tematikája mellett a demokratikus ellenzék *„nem tágította a gondolkodását – amibe nem ment le, de le kellett volna menni – a személyesbe, a kapcsolatrendszerekbe. (…) Nekem ez hiányzott"* (E/5). Nem lehetett belső *„hatalmi viszonyokat megkérdőjelezni. Nők nem kérdőjelezhették meg a férfiakat. Volt egy hierarchia*" (E/7).

Több visszaemlékező is úgy idézi föl, hogy bár „mérhetetlenül" intelligens nők voltak a demokratikus ellenzék körében, őket háttérbe szorították, ha meg akartak szólalni: „(…) *én ezt tragikusan éltem meg, hogy briliánsabbnál briliánsabb embereket hogyan nyomtak le csak azért, mert nők*" (E/7).

Közelről érintettként ehhez hasonló helyzetekben Virginia Woolfot idéző hasonlattal festi le a férfi-nő viszonyt egyik interjúalanyunk: *„Az ellenzéki nők egyik fő feladata volt, hogy olyan tükröt tartsanak a férfi tagok*

géhez. Közülük néhány: Csökmei Márta, Deáky Zita, Endl Gabriella, Fekete Éva, Földesy Kató, Gyarmathy Katalin, Háy Ágnes, Kapitány Éva, Laczik Erika, Lengyel Gabriella, Matolay Magda (barátai a *Temetés hajnalban* c. Kőszeg Ferenc által kiadott szamizdat könyvben állítottak neki emléket, Hodosán 2004:228), Pikler Kata, Révész Judit, Solt Ottilia, Somogyi Erzsébet, Vági Zuzsa, Vétek Mária, Wessely Anna.

elé, amelyben kétszer olyan nagynak látták magukat, mint amilyenek valójában" (A/5).[48]

A felismerés mozzanata és a megoldás felé tehető lépésekben érzett bizonytalanság ambivalenciája érhető tetten az ellenzéki körökben megszokottnak tapasztalt helyzet felidézésében: „(…) *el kellett kezdeni foglalkozni azzal a problémával, hogy miért van az, hogy a fiúk okos dolgokról beszélnek, és nehogy az legyen már, hogy a csajok kimennek külön, és a terhességről beszélnek, vagy a receptekről, vagy mit tudom én, miről. Nem szabad kiszállni abból, ami ott folyik, de hogy artikulálni tudod-e az álláspontodat, és egyáltalán van-e artikulálható álláspontod, vagy csak megfigyelő, és mint helyes lány veszel részt ebben, ez nekem elkezdett problémát okozni"* (D/6).

Úgy tűnik, az ellenzéken belül a fő, hangadói, gondolatformáló szerepből – az itt megszólaló elbeszélők szerint – a nők kiszorultak, és saját társaik sem támogatták őket.

Az ellenzéki körökben többen is belevágtak életforma-kísérletekbe, különféle baráti, szeretői társas együttélésekbe és nyitott házasságokba, vagyis mindent elkövettek, hogy ne reprodukálják a végtelenül elítélt polgári létforma kliséit (F/1–2 és D/2–5).

„(…) *amikor mi kommunában gondolkoztunk, akkor volt ott sok barát, meg pár, de úgy képzeltük, mindenkinek lesz egy saját szobája, és a gyerekek majd úgy, (…) szóval közösen mindent megoldunk. Soha nem az merült fel, hogy nő vagy férfi*" (F/1).

Más visszaemlékező szerint a szép elképzelésekhez képest a gyakorlatban a családi felelősségek ezekben a közösségekben, kommunákban továbbra is a nőkre hárultak, akik számára – amellett, hogy így röghöz kötöttebbé váltak – saját pályájuk, karrierjük eleve nem is tudott férfi társaikhoz hasonló módon ívelni, és emellett elvi alapon elvárt volt az is, hogy tolerálják férfitársaik esetleges szabadosságát. Ezzel szemben a kör férfitagjairól úgy emlékeznek a megszólalók, hogy a nőket *„gyakran elbátortalanították barátaik és szeretőik attól, hogy függetlenül éljenek és gondolkodjanak"* (D/3). Ellentmondásosan élték meg tehát a megszólalók mindazt a lehetőséget, amit a kor „szexuális forradalma" és saját disszidens létünk magánéleti újító elképzelései hozhattak számukra. Tudtak olyan párokról, sorsokról ezekben az életközösségekben, akiknek mindez a tapasztalat *„fájdalmat, tébolyt és érzelmi katasztrófát"* eredményezett (D/3). Az újító életforma nem mindenkinek „jött tehát be" a visszaemlékező szerint, és ambivalens érzelmeit, bizonytalanságait feltárva hozzáteszi: *„ezek nem voltak működőképes dolgok, de nem tudom, mitől működőképes valami, de szép konstrukciók keletkeztek azért"* (D/4).

Vajon a felidézett kiegyensúlyozatlanságok hozzájárulhattak-e ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék szellemi közegében gyakorlatilag reflektálatlanul maradt a nőemancipáció kérdése? Az interjúk tanúsága szerint volt néhány kezdeményezés, amely arra irányult, hogy a közös, demokráciaelméleteken alapuló politikai értékeiket a nők helyzetére vetítve elemezzék a kor Magyarországának társadalmi valóságát, illetve voltak a disszidens körben olyan aktivisták, akik saját értelmiségi léthelyzetüktől teljesen eltérő életet élők súlyos szociális problémáira is nyitottá váltak. Sokan azonban a felidézett visszaemlékezések szerint saját értelmiségi életformájuk szemszögéből nem értékelték hátrányosnak semmilyen tekintetben sem a nők helyzetét. Többen megtapasztalták, hogy szüleik, sőt már nagyszüleik generációjában is tanult, képzett értelmiségiekként dolgoztak a nők, tehát számukra értelmezhetetlen volt bármiféle emancipációval kapcsolatos problematika. E tekintetben

48 Ld. Virginia Woolf *Saját szoba* c. esszéjében a „tükör hasonlat".

újabb ambivalens érzéseket fedezhetünk fel abban a visszaemlékezésben, amely szerint – bár intellektuálisan foglalkoztatta a visszaemlékezőt a feminizmus kérdése, szerzett is be ezzel kapcsolatos nyugati irodalmat, és fontosnak is tartotta mindezt – *„(a)z ellentmondás az volt benne, hogy én – kivéve a viszonzatlan szerelmeket, és ilyen-olyan kiszolgáltatottságokat – nőként nem éreztem magam különösebben elnyomva*[49]*"* (C/49).

Az ellenzéki csoporthoz tartozó nők közül többen ugyanakkor a társadalmi életben tapasztalható visszásságok érzékeltetésére, a nők felszabadításával kapcsolatos ellentmondások manifesztációjának leleplezésére tettek kísérletet egy sajátos karikatúra kiállítás megszervezésével, amelyet iróniával fűszerezve így idéz fel a visszaemlékező: „*Mint tudjuk, a szocializmusban a nőkérdés nem probléma, hiszen mindenki felszabadult, egyenjogúság van. Végül is itt azt kellett bebizonyítani, hogy ez hazugság, hogy azt állítják, hogy nincs, pedig van nőelnyomás, kimutatni, hogy ez tényleg így van, pedig azt mondják, hogy nem. Ez volt akkoriban az egész ellenzékiség lényege: bebizonyítani, hogy nem úgy van, ahogy mondják (…) Jópofa ötletnek tűnt, hogy a köztudatot mérjük egy megnyilvánulásán, mégpedig ebben a könnyű műfajban, ahol nagyon direkten és kézzelfogható módon tetten lehet érni a nőkép aspektusait*" (C/51) – vagyis a sztereotípiák mindennapivá, fogyaszthatóvá tételét. Több évfolyamnyi Ludas Matyiból kigyűjtött, nőket ábrázoló karikatúrákat tematikusan csoportosítva állították ki: „*Magunk is kíváncsiak voltunk az eredményre"* (C/51).

A reprezentációk visszásságát, a sztereotípiák leleplezését célzó kiállítás/akció – bár a megnyitójára sokan elmentek – nem hozott osztatlan elismerést és pozitív visszhangot, sőt inkább fanyalgást, intellektuális lesajnálást, a szervezőkkel ellenzéki társaik azt éreztették, milyen bagatell a téma. Legpozitívabb az volt, hogy a művelődési házban, amely teret adott a kivágott képeknek – legalább *„röhögcséltek rajta. Karikatúrák voltak"* (C/51).

Az ellentmondásos személyes tapasztalatokon és az elbizonytalanító közegen is múlt feltehetőleg, hogy az úgy nevezett „nőkérdés" tehát (az említett akciókon kívül) a magyarországi demokratikus ellenzékben fajsúlyosan nem tematizálódott. *„Ez a nemzedék itt, Magyarországon nem teljesítette ezt a fajta küldetést*" (D/6). A fenti megállapítás jellegzetesen a rendszerváltás utáni tapasztalatok perspektívájából konstruálódik, mint ahogy a következő visszatekintő értelmezések is:

> *„Kiderült az, hogy amivel itt a szocializmus etetett minket, hogy ez (értsd nőkérdés) meg van oldva, és messze nincs megoldva. Mi akkor azt hittük, hogy minekünk ezzel nem kell foglalkozni, az egyenlő munkáért egyenlő bért, meg az összes többi ilyen, mert a mi generációnk ezt majd nagyon máshogy fogja csinálni" (D/5).*
>
> *„(…) ez a társaság nem kérdőjelezte meg azt az alaphazugságot, hogy a létező szocializmus megvalósította a nemek egyenjogúságát. Az nem lett megkérdőjelezve" (E/3).*
>
> *„(…) úgy véltük, a nőkérdést megoldotta a pártpolitika" (B/1).*

Politikaelméleti alapon pedig a mai értelmező számára nyilvánvaló ellentmondás, hogy az ellenzék az emberi jogi diskurzust magáénak valló közege a nők jogainak érvényesülését, a diszkrimináció nyilvánvaló és megtapasztalható mechanizmusait nem tartotta a kör számára legitim, kellően megalapozott rendszerkritikus kérdéseknek. A visszatekintő emlékező szerint akkor *„föl se merült, hogy a nők egyenjogúsága az egy alap emberi jogi kérdés"* (E/3).

---

49 A szakirodalom jól ismeri, és méhkirálynő szindrómának (*queen bee syndrome*) nevezi ezt a fajta hárító attitűdöt, amellyel privilegizált nők távolítják el a „nőkérdés" relevanciáját.

Így nem meglepő, hogy az elbátortalanító közeg ellenére még az 1970-es évek elején kezdeményezett, emancipációs problematikát felvető kis, szűk körű megbeszélések is hamar elmaradtak. A beszélgetések egyik kezdeményezője szerint többek között a nők helyzete, a férfiak szexizmusa és a nők hátrányos megkülönböztetése szerepelt az átbeszélt témák között. *„Személyes dolgokról, a tapasztalatainkról beszéltünk. Én akkor már részt vettem szociológiai kutatásokban, jártam az országot, és láttam, hogy élnek szerencsétlen nők…"* (B/16).

A témát azonban nem is szándékoztak a körön kívülre kivinni, tartottak attól, sőt meg is tapasztalták, hogy nem hogy támogatást nem kapna az ügy, hanem visszatetszést szül a kezdeményezés az ellenzéki közegen belül is: *„idegesített, hogy az én baráti körömből a nők és férfiak kiröhögtek… az ismerőseim kilencven százaléka azt mondta, teljesen hülye vagyok*" (A/1). Hasonlóan idézi fel a feminista tematikákkal kapcsolatos kezdeményezések sorsát egy másik interjúalany: *„Voltak néhányan, akik megszólaltak ilyesmiről, hát le voltak söpörve, az ismert patriarchális mechanizmusokkal: gúnyolódás, lenézés, figyelmen kívül hagyás"* (E/13).

A női/*gender* tematika elmaradásának a visszaemlékezésekből következtethetően voltak az ellenzéki körön belüli személyes interakciókban és negatív reakciókban rejlő okai, ugyanakkor a társadalmi környezettől sem volt várható/tapasztalható erős támogatottság. Az aláírásgyűjtés során megtapasztalt kiállás – amely szólhatott a petíció rendszerkritikus élének éppúgy, mint a születésszabályozás korlátozása elleni fellépésnek – elszigetelt kezdeményezés maradt. A mozgalmon belül szellemileg magukat a feminizmushoz közel érző aktivisták tehát feltehetően a külső és belső tényezőket mérlegelve egészen egyszerűen lemondtak a nőkérdéssel kapcsolatos problematika további megismeréséről és megismertetéséről, szélesebb körben való terjesztéséről – a visszaemlékező szavaival élve: *„ha a téma csak visszautasításra és érdektelenségre talál, akkor „nem forszírozhatom". „Egy mozgalom akkor van, ha az emberek maguk elégedetlenek. Nem elégedetlenkedtek"* (D/60). Az ellenzékben tehát ekkor feltehetőleg nem volt olyan potenciál vagy késztetés, amely feltárta volna, vajon tényleg van-e elégedetlenség a társadalomban, és vajon milyen a valós fogadtatása az állampárt nőpolitikájának.

Összegzés

Az államszocialista rendszer szovjet típusú női emancipációjának értékelései hiányosságokat és ellentmondásokat állapítanak meg. Bár a Magyar Népköztársaság szovjet mintára elfogadott 1949-es alkotmánya kimondta a nők egyenjogúságát, és ezt követően a teljes foglalkoztatottság politikája biztosította a nők helyét a munkaerőpiacon, az egyenlőtlenségeket újrateremtette a rendszer. A nők munkavállalását lehetővé tevő állami ellátórendszer ugyan biztosította a gyermekek napközbeni óvodai és bölcsődei ellátását, de ez nem vált mindenki számára hozzáférhetővé, és nem fedte le az igényeket. A képzések ösztönzésével magasabbá vált ebben az időszakban a nők iskolázottsága is, és a párt által definiált kvótáknak köszönhetően jelen voltak a politikai döntéshozatalban is. Mindemellett a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban, a közélet jelentős fórumain. Ugyanakkor a magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a háztartási feladatokban a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus. Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák. Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetőek a „részleges emancipáció" kifejezéssel.

Kelet-Európában az ellenzéki, disszidens körök tevékenységéhez kapcsolódóan (például a Szovjetunióban, Jugoszláviában) megjelentek a rendszer nőpolitikáját elsősorban feminista szempontból kritizáló hangok. Ennek jegyében női aktivisták szamizdat kiadványokat publikáltak, petíciókat fogalmaztak meg, rendezvényeket, akciókat szerveztek, és szolidáris női köröket, hálózatokat alakítottak ki. A feminista nőket aktivizmusukért sok helyen retorzió érte, házkutatások, börtönbüntetés, kiutasítás.

Eltérően ezektől a példáktól – bár a magyarországi demokratikus ellenzék tevékenysége a hatalom korlátozására, a hatalmi visszaélések megszüntetésére, a kiszolgáltatott egyén védelmére, szabadságjogainak tiszteletben tartására és a társadalmi autonómiára irányult – ez a kör a nők jogait, a megvalósuló nőemancipáció visszásságait mégsem tematizálta. A demokratikus ellenzék aktivistái között pedig jelentős szerepet játszottak a nők, lapszerkesztőként, akciók megszervezőiként, szamizdatban megjelenő írások szerzőiként, a szamizdatok előállítóiként, terjesztőiként.

Az 1973-as közismert aláírásgyűjtő akciótól eltekintve, amelyet a szakirodalom több helyen is tárgyal, nem ismertek hasonló kezdeményezések. Az ebben részt vevő nők és mások is ismerték és osztották is az általuk elérhető nyugati feminista irodalom gondolatait, és az ellenzéki aktivisták közötti interakciók, valamint a kor életmódkísérleteinek sokszor keserű tapasztalatai még radikalizálhatták is volna őket, mégsem bontakozott ki ebből feminizmushoz köthető aktivizmus. A magyar demokratikus ellenzék szamizdat kiadványaiban és a szóbeliségre építő szabadegyetemük (repülő egyetem) tematikájából is kimaradt a nőkérdés. E hiány okainak kutatásában a személyes visszaemlékezések új aspektusokkal szolgálnak, hiszen feltárhatóvá válnak az ellenzéki kör férfi és nő tagjai közötti belső dinamika vonásai, annak hatalmi mozzanatai. Voltak ugyan a nőkérdés kibontására késztető motivációk az ellenzéki körökben, ám erősebbnek bizonyultak az ezt visszatartó és az elhallgatást eredményező erők. Mindez hatással van a rendszerváltás után újraszerveződő civil társadalomban a nőcsoportok működésének nehézségeire, a nemek társadalmi viszonyának korszerű értelmezésének problematikájára, hiszen a hazai közéletből kimaradt egy jelentős identitásképző erővel és szellemi potenciállal bíró mozzanat, vagyis az, amit a második hullámos feminizmus jelentett a polgári demokráciákban és egyes kelet-európai társadalmakban.

Hivatkozások

Acsády J. (1999) Urges and Obstacles: Chances for Feminism in Eastern Europe. *Women's Studies International Forum,* 22:405–409. http://dx.doi.org/10.1016/s0277-5395(99)00041-2

Acsády J. (2000) Kellett-e nekünk feminizmus? Nyugati gondolatok hazai fogadtatása a rendszerváltás után. *2000 – Irodalmi és Társadalmi Havi Lap,* 9:12–25.

Acsády J. (2005) *Emancipáció és identitás*. PhD értekezés. Kézirat. Témavezető: Neményi Mária.

Acsády J. – Néray B. – Schmidt A. (2013) Aktív állampolgárság – nemek közötti egyenlőség – szubjektív boldogság. In Szász A. – Kirzsa F. (szerk.) *A kultúra rejtelmei.* Budapest: MAKAT; L'Harmattan, 219–230.

Adamik M. (2000) *Az államszocializmus és a „nőkérdés". A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás.* PhD értekezés. Kézirat.

Asztalos-Morell I. (1997) A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korában. *Szociológiai Szemle,* 3:33–59.

Barna I. – Kenedi J. – Sulyok M. – Váradi Sz. (1990) *A Napló 1977–1982.* Válogatás. Budapest: Minerva.

Bollobás E. (2006) Társadalmi nem az amerikai kultúra és irodalom oktatásában. In Pető A. (szerk.) *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon.* Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és esélyegyenlőségi Minisztérium, 22–29.

Bozóki A. (2010) A magyar demokratikus ellenzék: Önreflexió, identitás és politikai diskurzus*. Politikatudományi Szemle*, 2:7–45.

Charmaz, K. (2006) *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: SAGE.

Corrin C. (1994) *Magyar Women. Hungarian Women's Lives, 1960–1990s.* Palgrave Macmillan. http://dx.doi.org/10.1007/978-1-349-23126-3

Cowman, K. (2011) *Feminism, History and Citizenship: The British Example*. Előadás, elhangzott: 2nd European Conference on Politics and Gender, CEU, 2011. jan. 14.

Csizmadia E. (1995) *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988) I-III*. Budapest: T-Twins Kiadó.

Csizmadia E. (2015) The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, 4: 119–138. http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.125

Dalos Gy. (1986) *Archipel Gulasch. Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn.* Essay. Bremen: Edition Temmen.

Einhorn, B. (1993) *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women´s Movements in the East Europe*. London: Verso.

Fábri A. (1999) (szerk.) *A nő és a hivatása*. *Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Budapest: Kortárs.

Ferge Zs. (1985) Biologikum és a nemek közötti egyenlőség. In Koncz K. (szerk.) *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények.* Budapest: Magyar Nők Országos Tanácsa: Kossuth, 68–92.

Fodor É. (2003) A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972–1992. *Szociológiai Szemle*, 1:28–54.

Funk, N. – Mueller M. (1993) *Gender Politics and Post Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union.* London, New York: Routledge.

Hodosán R. (2004) *Szamizdat történetek.* Budapest: Noran.

Holt, A. (1980) Woman and Russia. *Labour Focus in Eastern Europe*, 6:10.

Huberman, A.M. – Miles, M.B. (2002) *The Qualitative Researcher's Companion*. London: Sage Publications.

H. Sas J. (1984) *Nőies nők és férfias férfiak.* A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja. Budapest: Akadémiai.

Koncz K. (1987) *Nők a munkaerőpiacon*. Budapest: KJK.

Kovács É. (2008) Az emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In Kovács É. (szerk.) *Tükörszilánkok*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 9–41.

Kőszeg, F. (2014) A demokratikus ellenzék rangja – Gondolatok Solt Ottilia halálának tizedik évfordulóján. *Online beszélő,* 2014. január 7. Elérhető: http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-demokratikus-ellenzek-rangja-%E2%80%93-gondolatok-solt-ottilia-halalanak-tizedik-evfordulojan

Lomax, B. (1982) The Rise of the Democratic Opposition. *Labour Focus in Eastern Europe*, 3–4:2–10.

Lóránd, Zs. (2012) (Poszt-)szocialista poszt-feminizmus. *TNTeF, Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2:5–13.

Ludassy M. (1998) 1973. Beszélő évek – 1973. *Online Beszélő*, 1998. Elérhető: http://www.c3.hu/scripta/beszelo/98/04/ludas.htm

Mamonova, T. (1980) Protest Against KGB Harassment. *Labour Focus in Eastern Europe*, 1:10. (Eredeti megjelenés: 'des femmes hebdo' 1980)

Márkus P. (1983) Labour Fills me With Grayness. *Labour Focus on Eastern Europe*, 5–6:45–46.

Mink A. (1991) Kis magyar abortusztörténetéhez. *Beszélő*, november 30.

Neményi M. (1994) Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör, 235–246.

Neményi M. (1999) *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum.

N. Szegvári K. (1981) *Út a nők egyenjogúságához*. Budapest: Kossuth.

Papp, C. (2004) *„Die Kraft der weiblichen Seele”: Feminismus in Ungarn, 1918–1941.* Münster: LIT Verlag.

Pászka I. (2009) *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából***.** Szeged: Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó.

Piotrowski, G (2014) What are Eastern European Social Movements and how to Study Them? *Intersections*, 3:4–15.

Penn, S. (2006) *Solidarity’s Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Pető A. (1997) Hungarian Women in Politics. In J. Scott (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. The Meaning of Feminism in Contemporary Politics*. New York: Routledge. 153–161.

Porta della D. – Diani M. (2006) *Social Movements: An Introduction.* Second edition, Oxford: Blackwell.

Schadt M. (2003) *„Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években***.** Pro Pannonia.

Seligman, A. (1997) *A civil társadalom eszméje.* Budapest: Kávé.

Siedman, S. (1994) *Contested Knowledges. Social Theory in the Postmodern Era*. Oxford: Blackwell.

Takács J. (2015) Disciplining gender and (homo)sexuality in state-socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d’histoire,* 1:161–175.

Tamás G. M. (1992) Irónia, kétértelműség, színlelés. *Világosság,* 2:137–150.

Tóth E. Zs. (2012) Abortusz a szocializmusban. *Mútkor*, 2012. május 21. http://mult-kor.hu/20120521_abortusz_a_szocializmusban?pIdx=2

Valuch, T. (2011) Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság: A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban. In Rainer M. J. (szerk.) A felügyelt mozgástér – tanulmányok a szovjettípusú rendszer hazai történetéből. Budapest: Akadémiai, 27–41.

Women and Russia. First Feminist Samizdat (1980) London: Shaba Feminist Publishers.

Zimmermann, S. (2013). A gender-rezsim és-küzdelem a magyar államszocializmusban. *TNTeF,* 3.2:64–94.

Zimmermann, S. (1999) *Die Bessere Halfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien: Promedia Verlag.

Durst Judit – Fejős Anna – Nyírő Zsanna[1]

„Másoknak ez munka, nekem szívügyem”
Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka- család konstrukcióinak alakulásában[2]

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.198

Absztrakt

Hogyan működik a munka- magánélet közötti egyensúlyozás egy olyan országban, ahol a dolgozó anyák nagy többségének a munkaválasztása a gazdasági kényszerek nyomása alatt történik? E gazdasági korlátok mellett, hogyan tudják megvalósítani a vágyott egyensúlyt azok a stigmatizált kisebbségi csoporthoz tartozó diplomás nők, akik egy diszkriminatív munkaerő-piaci és társadalmi környezetben próbálnak meg érvényesülni? Tanulmányunkban azt mutatjuk be, milyen szerepet játszik az etnicitás a felsőfokú végzettségű roma anyák munka- és családkonstrukcióiban, illetve életük e két szférája közötti egyensúlyozásban. Egy 26 fős mintán végzett, életút- illetve mélyinterjúkon alapuló kvalitatív kutatás alapján arra próbálunk meg választ adni, hogyan konstruálódnak a munkához és a családhoz fűződő preferenciák és orientációk. Amellett érvelünk, hogy a munka és a család közötti egyensúly keresésének küzdelmében nem beszélhetünk „egyéni preferenciák” közötti „szabad választásról”, hiszen az egyéni preferenciák is az egyén társadalmi osztályhelyzete, neme, habitusa, kapcsolathálója, személyes élettapasztalatai, valamint etnikai hovatartozása és számos egyéb társadalmi nyomás hatására formálódnak. Ha meg akarjuk érteni a kisebbségi nők munka-család közti egyensúlyozásának stratégiáit, akkor egyfelől ki kell bővítenünk az eddigi, zömmel a nyugati társadalmak többségi, piaci szektorban dolgozó nőire vonatkozó modellt. Ennek során azonban nem csak a „család” vagy „magánélet” dimenziójának tágítására van szükség, ahogy azt a csekély számú kisebbséggel foglalkozó kutatás jelzi, hanem a „munka” értelmezési keretének kibővítésére is. Másfelől meg kell értenünk azt a sajátos mobilitási utat, a „mobilitás kisebbségi kultúráját”, ami az első generációs diplomás roma nőket jellemzi, és ami alakítja munkaorientációik konstruálódását.

Kulcsszavak: mobilitás kisebbségi kultúrája, etnicitás, munka-magánélet összehangolása, preferenciák, munkaorientáció, diplomás roma nők

---

1 Durst Judit: UCL Department of Anthropology; Fejős Anna: PhD. hallgató, International Graduate School of Social Sciences, Bréma, Németország; Nyírő Zsanna: PhD. hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola.

2 Ez a tanulmány Neményi Mária egy évekkel ezelőtti bírálatára született válaszul. Akkoriban egyikünk (Durst) PhD disszertációjának kutatási terv-védésén Neményi Máriának az volt a témával szembeni fő kifogása (félelme), hogy már maga a témaválasztás (a szegény romák gyermekvállalási stratégiáinak magyarázata) is a többségi társadalomban mélyen bevéződött előítéleteket fogja csak növelni. Akkor a PhD-jelölt elhatározta, hogy a jövőben a roma középosztállyal (is) foglalkozik majd. Ezt a következő kutatását, aminek interjúanyagán a jelen cikk alapul, az MTA Bolyai posztdoktori ösztöndíjának kutatói programja támogatta. Ezúton is köszönjük a támogatást. Emellett köszönettel tartozunk még anonim bírálóinknak a kézirathoz fűzött konstruktív javaslataikért.

“For others its a job, for me its my life”
The role of ethnicity in graduate Roma women’s constructions of work and family

Abstract

How is work-family balance achieved in a country where working mothers must take their choices under considerable economic constraints? Besides these constraints, how can women of a stigmatized minority, who participate in a highly discriminative social context, achieve their desired work-life balance? This paper demonstrates the role of ethnicity in graduate Roma mothers’ constructions of their work and family preferences and in balancing these two life spheres. Based on qualitative life story interviews with 26 Roma women, we attempt to reveal how preferences towards work and family are constructed. We claim that in reconciling work and family, there is no such thing as “free choice” among “individual preferences”, because the latter is always dependent on class, gender, habitus, networks and experiences, as well as on ethnicity and a number of other social constraints. If we are about to understand the work-life balance strategies of minority women, we have to on the one hand expand the widely used model explaining the difficulties of western majority women working in the corporate sector. While doing so, we need not only to expand the dimensions of “family”, as the few studies on minority groups suggest, but also to analyse the meaning of “work” for minority women. On the other hand, we also need to understand the particular mobility path – the “minority culture of mobility” – that characterizes many first generation graduate Roma women and play a role in their construction of work preferences.

Keywords: minority culture of mobility, ethnicity, work-life balance, work preferences, graduate Roma women

Durst Judit – Fejős Anna – Nyírő Zsanna

„Másoknak ez munka, nekem szívügyem”
Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka–család konstrukcióinak alakulásában

Mottó:

„Ha nem is akarom, akarva akaratlanul roma nőként tartanak számon, roma szakemberként, én pedig azt szeretném, hogy csak szakember legyek; de tudom, hogy ebben a korszakban én még ezt nem tehetem meg, és ez nagyon nagy súly a vállamon”

(Léna, középkorú roma diplomás nő).

Bevezetés

A magyar társadalomban – akárcsak Európa többi országában – nem könnyű romaként sikeresnek lenni. A hazai közvélemény romákkal szembeni attitűdjeit hosszú ideje a távolságtartás, a negatív, előítéletes (média) reprezentáció és a szegregációs készenlét jellemzi (Csepeli–Fábián–Sik 1998, Bernáth–Messing 2012). A survey vizsgálatok szerint a többségi társadalom az összes etnikai, kisebbségi csoport közül a romákkal szemben az egyik legelutasítóbb (Enyedi–Fábián–Sik 2004). Diszkriminációtesztelések egyértelműen alátámasztják azt a több interjúalanyunk által, illetve a médiában is hangoztatott tényt, hogy a romák hátránnyal indulnak az álláskeresés során, akár eladói vagy takarítói munkáról legyen szó (Sik–Simonovits 2008). E hátrányt próbálja kompenzálni az a csekély számú kormányzati, többségében civil szektorbeli támogató program (*affirmative action*), amely a romák integrációját az iskolai mobilitáson (továbbtanuláson), vagy különböző foglalkoztatási projekteken keresztül igyekszik elősegíteni. A vizsgálatunkban szereplők közül többen is kedvezményezettjei voltak e programoknak. Azonban minden támogató kezdeményezés ellenére a mai napig hatalmas egyenlőtlenségek tapasztalhatók az oktatás területén (is) a magyar lakosságon belül romák és nem romák között. A legfrissebb, 2011-es népszámlálás adatai szerint a romáknak csupán 5,1%-a rendelkezik érettségivel, egyetemi, főiskolai oklevéllel pedig csupán 1,2%-uk. Ezzel szemben a magyar lakosság 17,1%-a diplomás.[3]

A romák magyar társadalomban betöltött hátrányos helyzetét mutatják azok a statisztikai adatok is, melyek az etnikai hovatartozást többféle módon próbálják megragadni (Havas–Kemény–Kertesi 2000, Ladányi–Szelényi 2001). Az önbesoroláson illetve a kérdezőbiztosi kategorizáláson alapuló összehasonlító kutatások szerint, bár Magyarországon nem minden szegény roma, a szegények között a romák felülreprezentáltak (Ladányi–Szelényi 2002). A többségi társadalomban mindez úgy csapódik le, hogy etnicizálja a szegénységet

3 Forrás: KSH 2011-es népszámlálási adatok. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf. Ezeket az adatokat természetesen fenntartással kell kezelni, hiszen csak azokról a romákról szólnak, akik magukat annak vallották a népszámlálás idején.

(Szalai 2002), azaz egy kalap alá veszi a romákat a szegényekkel. A többségi társadalom azonban nem csak osztályhelyzet, de a feltételezett rasszjegyek (bőrszín) alapján is gyártja előítéleteit a romákkal szemben (Csepeli–Simon 2004). Ehhez társul még az újabban a médiában és a szélsőjobboldal politikai kommunikációjában teret nyerő diskurzus a „cigánybűnözésről”, amely terminus minden valóságos, empirikus alapot nélkülöz (lásd erről Kerezsi–Gosztonyi 2014).

Mindezek az előítéletek hozzájárulnak ahhoz a sajátos társadalmi helyzethez, amiben a magas iskolai végzettségű, középosztálybeli romák kénytelenek élni és boldogulni – ahogy ezt egyik interjúalanyunk véleménye kifejezően érzékelteti:

> *„Először egy elit óvodába írattuk be a kisfiunkat. Ahová elég jómódú gyerekek jártak. És az első szülőire úgy mentem, hogy mondtam az apjának, gyere te is. Ha ismered őt, akkor tudod, hogy egy kétméteres, fekete, líbiai kinézetű [férfi]. Hogy akkor feketén-fehéren mindenki tudja, merről hány méter, még ha nem is beszélnek róla. Hogy legyen tiszta mindenkinek [a gyerek származása]. Kíváncsiak voltunk, mi lesz a reakció. És igen, volt reakció. Jött haza a gyerek, hogy «Zsoltika nem akart velem játszani, Anya». Miközben előtte Zsoltika volt a legjobb barátja a fiamnak”.*

Így szól Eszter narratívája arról, hogyan tapasztalta meg életében először kisfia cigánysága negatív következményeit[4]. Majd arról is beszámol, hogyan súlyosbodott a helyzetük azzal, hogy „saját népükből” származó bűnözők miatt még több előítélettel szembesüljenek származásuk okán:

> *„Itt van ez az Olaszliszka.[5] Ezek olyan stigmák rajtunk. Hogy az emberek így néznek ránk, hiába, hogy én az életben nem csinálnék ilyet. Emlékszem, amikor a TV hírt adott az esetről, a férjem azonnal behozta a gyerekeket a játszótérről és azt mondta, ő lehet, hogy paranoiás, de költözzünk el innen. Ez ránk is ránk nyomta a bélyegét, az emberek elhúzódtak tőlünk, merthogy cigányok vagyunk. Azok, akikkel csak köszönő viszonyban voltál, már nem akartak veled megállni beszélni. És megértetted. Én se állnék, mert lehet, hogy az ő helyében én is félnék, érted?! ...Az én férjem ebbe belebetegedett. Nem a félelem miatt, hanem azért, hogy ő ezzel nem tud szembenézni. Hogy az ő népe csinálta ezt. És tényleg mi csináltuk. És ez most nem olyan, hogy követ dobnak ránk, mert ez igazi dolog”.*

E két idézet értelmezésünk szerint plasztikusan illusztrálja az etnicitás, a cigány származás „érzelmi lenyomatát” (Friedman 2016) a felfelé mobil roma középosztály esetében, ahová az elemzésünkbe bekerült roma diplomás nők nagy része tartozik. Az etnicitás fogalmát, amit többekkel együtt (lásd pl. Ladányi–Szelényi 2001) magunk is egy társadalmi konstrukció termékének tartunk (Durst 2010), e munkánkban az etnikai identitás értelmében használjuk. Nagel (1994) nyomán úgy gondoljuk, hogy az etnikai identitás kialakulása nem egy egyoldalú, belső, hanem egy dialektikus folyamat. Az identitás kialakulásában nem csak az egyén önazonosítása játszik szerepet, hanem az idegenek etnikai besorolása is. Vagyis *„nem csak az számít, amit te gondolsz az etnikai identitásodnak, hanem az is, amit mások gondolnak rólad... Amikor az idegenek (nem a csoporthoz*

4 A tanulmányban mindvégig fiktív neveket használunk, interjúalanyaink anonimitását megőrizendő. Amikor idézzük beszélgetőtársainkat, életkorukat sem közöljük, szintén a felismerhetőség elkerülése végett. Ezúton szeretnénk megköszönni interjúalanyainknak, hogy megosztották velünk élettörténetüket, sokszor bepillantást engedve mindennapjaik és küzdelmeik privát tereibe.

5 2006. október 15-én egy tiszavasvári tanár gépkocsijával keresztülhajtott Olaszliszka főutcáján és véletlenül elsodort egy cigány kislányt, aki – mint utóbb kiderült – nem sérült meg. Az autós megállt, a lány roma rokonai köré gyűltek, kirángatták az autóból és a két lánya szeme láttára halálra verték. Olaszliszka rögtön a média szenzációt jelentő témájává, a szélsőjobboldal referenciapontjává, és a „cigánybűnözés” létezését igazoló eseménnyé vált (Juhász 2010).

tartozók) etnikai hasonlóságot feltételeznek különböző kisebbségi csoportok között, akkor annak következményei vannak” (Nagel 1994:154). Amikor tehát ebben a tanulmányunkban az „etnicitásnak” a munkapreferenciákra és ezen keresztül a munka és a magánélet összehangolási stratégiáira gyakorolt hatását elemezzük, akkor etnicitás alatt a vállalt roma identitást, egy stigmatizált és diszkriminált kisebbségi csoporthoz tartozást értjük. Esetünkben a csoporthoz tartozás kritériuma interjúalanyaink roma identitása – azon az alapon, hogy legalább az egyik szülőjük roma volt.

A kisebbségszociológiai szakirodalom rávilágít arra, hogy a középosztálybeli kisebbségek több, sajátos társadalmi pozíciójukból fakadó problémában osztoznak. Ez a sajátos helyzet abból fakad, hogy egyszerre kisebbségiek (egy stigmatizált csoport tagjai) és középosztálybeliek (esetünkben magas iskolai végzettségük és szellemi foglalkozásuk nyomán, de nem feltétlen gazdasági értelemben). Sajátos problémáik közös értelmezése és az ezekre adott közös válaszok alkotják azt a jelenséget, amit Neckermannék a mobilitás kisebbségi kultúrájának neveznek (Neckerman et al. 1999). A szerzők szerint ezek a kulturális elemek egyfajta stratégiát biztosítanak a gazdasági mobilitás elérésére a diszkrimináció társadalmi kontextusában. Ezek a kulturális elemek tudást, magatartásformákat és társadalmi gyakorlatokat jelentenek, amelyek segítenek megbirkózni a kisebbségi középosztálybeliek két világa – a többségi társadalom és a kisebbségi (származási) csoport – felől érkező, egymásnak olykor ellentmondó elvárásokkal.

A mobilitás kisebbségi kultúrája etnikai csoportok szerint eltérő, csoport-specifikus elemekből áll. Különbségek vannak a kisebbségek között például a tekintetben, hogy milyen erős diszkrimináció éri őket a többségi társadalom részéről; valamint a velük szembeni előítéletek típusa is különböző lehet. Amerikában a feketéket érintő faji sztereotípia hasonlít a romákat nem csak Magyarországon, de egész Európában érintő előítéletekhez, amennyiben mindkettő (feltételezett) rasszjegyeken alapul. Mindkét esetben igaz az is, hogy e kisebbségek felülreprezentáltsága a szegények csoportjában árnyékot vet a magasan képzett, dolgozó középosztálybeli társaikra is – ahogy azt a korábbi idézetek is mutatták.

Tanulmányunkban egyfelől az etnicitásnak – a mobilitás kisebbségi kultúráján keresztül – gyakorolt konstruáló hatását vizsgáljuk a roma diplomás nők munkapreferenciáinak alakulására. Másfelől azt elemezzük, hogyan hatnak ezek a munkapreferenciák – a családhoz kapcsolódó orientációk mellett – a munka-magánélet összehangolásának stratégiáira.

Kutatásunk mindezek mellett azt is bemutatja, hogyan tudják megvilágítani az életút-interjúkból származó narratívák azt a komplex hatást, interszekcionalitást (Mc Call 2005, Kóczé 2009, Christensen–Jensen 2012), amit a gender-, illetve az osztályhelyzet, valamint az etnicitás egymást erősítve, együttesen gyakorol a preferenciák alakulására, a munkát és a családot illető orientációk formálódására. Kutatási eredményeink alapján amellett érvelünk, hogy az osztályhelyzet, a gender és az etnicitás még mindig olyan erős társadalmi tények, amelyek formálják az egyéni választásokat, alakítják a preferenciákat – de nem úgy, ahogyan azt a köztudatban is gyökeret vert sztereotípiák alapján gondolnánk.

Munka-magánélet egyensúlya: preferenciák, képességek és korlátok

A munka-család (magánélet) egyensúlyáról (MME) szóló nemzetközi szakirodalom alapvetően két kérdés körül forog. Az egyik, hogy mi az oka annak, hogy a nők a férfiakhoz viszonyított magasabb iskolai végzettségük ellenére, még mindig jelentős munkaerő-piaci hátránnyal jellemezhetőek mind a fizetés, mind pedig a munkahelyi pozíció szempontjából. (Hakim 2002, 2006; Ridgeway–Corell 2004). A másik pedig, hogy hogyan egyeztetik össze és menedzselik a különböző osztályhelyzetű és munkaerő-piaci státuszú nők a munkájukhoz és a családjukhoz kötődő elvárásokat (Weigt–Solomon 2008). A hazai kutatókat ez utóbbi kérdés mellett leginkább az foglalkoztatta ezidáig, hogy milyen speciális nehézségekkel szembesülnek azok a magasan képzett nők, akik munkájuk és családjuk iránt is erősen elkötelezettek (Takács 2008, 2013; Nagy–Paksi 2015).

Az első kérdésre adott válaszok tekintetében kétféle megközelítés kristályosodott ki: az egyéni preferenciák versus a társadalmi korlátok szerepének hangsúlyozása. Mindkettő arra igyekszik magyarázatot adni, hogy miért van az, hogy a nyugati társadalmakban az utóbbi évtizedben tapasztalható nemi esélyegyenlőségi és családbarát munkaerő-piaci és állami politikák ellenére továbbra is fennáll az, hogy az anyák karrierjét jobban hátráltatja a gyermekvállalás, mint az apákét (Halrynjo–Lyng 2009, Crompton–Lewis–Lyonette 2007). Hakim (2002) brit adatai arra hívták fel a figyelmet, hogy a kisgyermekes nők olyan állások felé orientálódnak, amelyek alacsonyabb fizetéssel, csekélyebb karrierlehetőséggel, és kevesebb munkaórával párosulnak, mint a férfiaké. De még a magas státuszú munkakörökre képzett és ott alkalmazott nőkre is igaz, Európa több országában is, hogy az anyaság társadalmi hátrányt jelent számukra (Crompton–Harris 1999, Halrynjo–Lyng 2009, Glass–Fodor 2011).

A munka és a család közötti egyensúlyozás témájának kutatói két, egymással versengő magyarázatot találtak a nők, férfiakétól eltérő munkaorientációira. Az egyik tábor Hakim preferenciaelmélete (2002, 2006) mentén szerveződik, és a nők egyéni választásait hangsúlyozza. A másik gyakorlatilag e preferenciaelmélet kritikájaként fogalmazódik meg, és a továbbra is fennálló, a nők munkaerő-piaci helyzetének egyenlőtlenségét okozó strukturális kényszerek és korlátok szerepéről beszél (Crompton–Harris 1999, Crompton–Lyonette 2005).

A preferenciaelmélet fő tézise, hogy a nők és férfiak közötti szisztematikus különbségek a munka és család szférája közti egyeztetésben gender-specifikus egyéni életstílus választások eredményei. Hakim (2002) amellett érvel, hogy a huszadik század végi nyugati társadalmakban a nők már valódi egyéni választásokat tudnak hozni, hogy eldöntsék, milyen mértékben szeretnék az életüket a családnak és/vagy a munkának szentelni. Életstílus választásaik alapján a nők három – az otthoncentrikus, a munkacentrikus és az alkalmazkodó – csoportba oszthatók. Hakim szerint a legnépesebb csoport az alkalmazkodóké, akik igyekeznek összeegyeztetni a család és a munka iránti elköteleződésüket. De ide tartoznak azok a nők is, akiknek nincsenek konkrét karrier-elképzeléseik, valamint azok a korábban karrierközpontú nők is, akiknek a gyerekszülést követően megváltoznak korábbi munkapreferenciái.

A téma elemzőinek másik tábora ezzel szemben a preferenciák elsődlegessége helyett a társadalmi, strukturális kényszerek és korlátok szerepét hangsúlyozza a nők munkaerő-piaci egyenlőtlenségének magyarázatakor és olyan objektív korlátokra mutat rá, mint a gyermekgondozási intézmények és anyagilag elérhető lehetőségek hiánya, a munkahelyek bizonytalansága vagy a családbarát társadalmi és munkahelyi kultúra hi-

ánya, amelyek meggátolják a valódi választások lehetőségét. E második táborba vehetők azok az elemzések is, amelyek azt bizonyítják, hogy a munkaadók az anyaságot negatív társadalmi státuszjellemzőként tekintik (Crompton–Harris 1999, Glass–Fodor 2011), és az anyaságból fakadó hátrányokra, az „anyasági büntetés” jelenlétére hívják fel a figyelmet a munkaerőpiacon.

Gyakorlatilag e kétfajta megközelítés szintézisének is tekinthető az MME kutatások egyik újabb iránya: a cselekvés (*agency*) és képességek (*capabilities*) elméletének (Sen 1992) alkalmazása a munka-magánélet egyensúly elemzésére (Hobson 2013, Hobson–Fahlén–Takács 2011). E megközelítés az MME elérését olyan funkciónak tekinti, mint az egyéb alapvető jóléti szükségleteket: a lakáshoz, iskoláztatáshoz, vagy az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést – mindazt, ami az általános életminőséget növeli. Az e megközelítéssel dolgozó kutatók azt a folyamatot elemzik, mely során a kisgyermekes szülők rendelkezésére álló (egyéni és intézményi) erőforrások átkonvertálódnak azon képességekbe, hogy a szülők el tudják érni az általuk vágyott munka-család egyensúlyt. Alapvetően arra kíváncsiak, hogy milyen intézményi, társadalmi tényezők okozzák a szülők cselekvési szabadságának (ha úgy tetszik, preferenciái megvalósítási képességének) egyenlőtlenségét. E kutatások egyik fontos eredménye témánk szempontjából az, hogy Magyarországon a foglalkoztatási helyzet bizonytalansága és a gazdasági kényszer erősen behatárolja a kisgyermekes szülők MME választási lehetőségeit (Hobson–Fahlén–Takács 2011). Ahogy az idézett kutatás egyik interjúalanya megfogalmazta: *„Itt nem lehet választásról beszélni. Mindkettőnknek muszáj dolgozni, hogy ki tudjuk fizetni a számlákat”* (Hobson–Fahlén–Takács 2011:190).

A munka-magánélet közötti egyensúlyozás témáját érintő vizsgálatoknak azonban van egy harmadik csoportja is, amelyik szintén túlmutat a preferencia versus strukturális korlátok ellentéten. Ez a fajta, egyes kutatók (pl. Halrynjo–Lyng 2009) által kulturális elemzésnek nevezett irány, mely megkérdőjelezi a – strukturális korlátok által behatárolt – szabad egyéni választás tézisét, azt vizsgálja, hogyan formálódnak az egyéninek tűnő preferenciák kulturálisan és társadalmilag, olyan strukturális tényezők hatására, mint amilyen például az osztályhelyzet; valamint hogyan változnak ezek a preferenciák idővel, és hogyan versengenek egymással. Ezen irányzat egyik fontos képviselője Duncan (2005, 2006) „morális gender racionalitásokról” vagy – ahogy a magyar szakirodalom fordítja (Nagy–Paksi 2015) – „nemileg átitatott racionalitásokról” beszél. A családbarát norvég szociálpolitika nem várt következményeinek, mint például a magasan kvalifikált állásokban dolgozó, korábban karrierorientált anyák munkapreferenciái gyerekszülést követő átalakulásának okait magyarázó kutatók pedig azt hangsúlyozzák (Halrynjo–Lyng 2009), hogy a munka és a család szférájára vonatkozó, egymást kizáró morális racionalitások feszültsége okozza a professzionális munkakörökben dolgozó anyák karrierének leváltását „gyerekbarát” állásokra. Ahogy a norvég kutatók interjúalanyai megfogalmazták munkaorientációik átalakulásának okát, abból világosan kiderült, hogy a váltás oka az volt, hogy úgy érezték, gyerek mellett már nem tudnak és nem is akarnak megfelelni a munkájukkal járó maximális elköteleződés elvárásának.

A mi kutatásunk elemzése is ebbe az utóbbi, a preferenciák kulturális és társadalmi konstruálódásának magyarázatát célul tűző irányvonalba illeszthető. Csakhogy amíg mi arra vagyunk elsősorban kíváncsiak, hogy vajon az etnicitásnak van-e, és ha igen, akkor milyen szerepe a munka és a családkonstrukciók formálódásában, addig a munka-magánélet konfliktusaival foglalkozó szakirodalom kutatói eddig, csekély kivételtől eltekintve

(Kamenou 2008), kizárólag az osztályhelyzet különbségeire és annak okaira koncentráltak.

A tanulmány alapjául egy diplomás roma és nem roma nők között végzett, összehasonlító mélyinterjús kutatás szolgál. Előzetes elemzésünk során azt találtuk, hogy a magasan képzett nők között is van eltérés a munkaorientációjukat, munka iránti elkötelezettségüket illetően – az etnikai dimenzió mentén. Ennek a különböző munkaorientációnak pedig fontos következménye van az azonos iskolázottságú, de különböző etnikai csoportokhoz tartozó nők munka-magánélet összeegyeztetésének stratégiájára, ezen keresztül pedig a munkaerő-piaci pozíciójára nézve. Ez a különbség úgy foglalható össze, hogy míg a nem roma diplomás anya interjúalanyaink nagy többsége munkaorientációját tekintve az alkalmazkodók, illetve a karriertváltók csoportjába tartozik, addig a romák a gyerekvállalás után is megőrizték korábbi elköteleződésüket a munkájuk iránt. Jelen tanulmányunkban azonban csak a roma diplomás nők munka- és családorientációira fogunk koncentrálni – a nem roma mintával való összehasonlító elemzés egy következő dolgozatunk témája lesz. Itt most csak annyiban utalunk majd az összehasonlító vizsgálatunk előzetes eredményeire, amennyiben azt az etnicitás sajátos hatásáról szóló érvelésünk alátámasztásához szükségesnek érezzük.

Írásunkban azt szeretnénk bemutatni, hogyan hat az etnicitás – esetünkben egy stigmatizált, „látható” kisebbségi csoporthoz tartozás – a diplomás roma anyák munka–család konstrukcióira, illetve a munka és a magánélet közötti egyensúlyozásra. A mintánkba került roma interjúalanyok körében ugyanis nem állja meg a helyét a preferenciaelmélet azon tézise, amivel Hakim szolgált a magasan képzett brit nők karrierorientáltságát magyarázva. Hakim értelmezése szerint ugyanis az általa vizsgált nők *„jelentősen lecsökkentették, vagy akár el is tüntették a munka és a magánélet összehangolásának problémáit oly módon, hogy az esetek körülbelül felében gyermektelenek maradtak, vagy pedig alacsonyabb volt a termékenységük, amint azt a körükben jellemző egygyermekes családok illusztrálják”* (Hakim 2006:285; idézi Nagy–Paksi 2015). Mi ezzel szemben egy korábbi elemzésünkben (Durst et al. 2014) azt találtuk, hogy a roma diplomás nők esetében a hasonló iskolai végzettségű többségi társaikhoz képest szignifikánsan alacsonyabb gyerekszám nem önkéntes választás eredménye, hanem a felfelé irányuló társadalmi mobilitás egyik rejtett költségének (Cole–Omari 2003): a párválasztás nehézségének tudható be.

Kérdésünk tehát a következő: mi az oka annak, hogy míg a magas iskolai végzettségű nem roma nők egy részének a munkapreferenciája a kutatások szerint megváltozik a gyerekvállalás után – addig a vizsgálatunkba bekerült diplomás roma nők munka iránti elköteleződése gyerekszülés után is változatlan maradt. [6]

6 Az elsőgenerációs nem roma diplomás mintával való összehasonlító vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy miközben az értelmiségi roma nők közül szinte mindenki arról számolt be, hogy az anyaság miatt eszükbe sem jut feladni a munkájukat, addig a nem romák között akadtak szép számmal, akik úgy beszéltek, hogy abból kiderült: számukra életük központi eleme az anyaság. A jó anya pedig az a karriervált nem romák szerint aki, többnyire a fizikai jelenlétével, de mindig kéznél van, ha a gyereknek szüksége van rá. Ezt pedig intenzív, hosszú munkaórákat igénylő, komoly karrier mellett nem tartják elképzelhetőnek.
A közgazdász, ma sikeres családi kisvállalkozást menedzselő Edit, egy örökbefogadott gyermek édesanyja, így beszél arról, mit jelent számára az anyaság: *„Én úgy képzelem magamat, hogy arra születtem, hogy anya legyek, nekem ez a nagy feladatom. A pályaválasztásom is rossz volt, mert nekem valami humán területre kellett volna mennem, ahol emberekkel foglalkozok. Ehelyett közgazdász kutató lettem... Nekem nem lett volna áldozat otthon maradni, én nem építettem a karrierem”.*
De még azok is, akik számára fontos volt a karrierépítés, úgy döntöttek, hogy „gyerekbarát” állásra váltanak, bármilyen nagy előmeneteli lehetőségekkel kecsegtette őket a gyerekszülés illetve a gyerekek óvódás kora alatti munkájuk. Angéla például, aki gyermekei születése előtti önmagát a „szakma top”-jának nevezte, arról panaszkodott, hogy a gyerekei miatt feladta a szakmai

A romák e változatlan munka iránti elköteleződésének megértésében nem igazán segítenek bennünket a munka-magánélet egyensúlyával foglalkozó kisebbségszociológiai kutatások sem (Kamenou 2008, Bradley et al. 2005). Ezek az elsősorban nyugat-európai országokban élő, migráns kisebbségi csoportokkal foglalkozó vizsgálatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a kisebbségi nők munka és család közti egyensúlyozása stratégiáinak megértéséhez ki kell bővítenünk a család/ magánélet elemzési körét. Hiszen csak így válik nyilvánvalóvá az a dupla teher, amivel a saját közösségükbe beágyazottan élő nőknek még pluszban meg kell küzdeniük, amikor életük két fő szférája között igyekeznek egyensúlyozni az idejükkel. Saját vizsgálatunk e meglévő tudáshoz azzal járul hozzá, hogy hangsúlyozza: nem csak a „család” vagy a „magánélet” dimenziójának tágítására van szükség, amikor a nők munka-család konstrukcióit magyarázzuk, hanem a „munka” értelmezési keretének kibővítésére is. Ha meg akarjuk érteni az egyes társadalmi, etnikai csoportok közötti különbségeket és e különbségek okait a munka és a család közötti egyensúlyozás művészetében, akkor meg kell ismernünk azokat a jelentéseket, amiket a nők a munkájukhoz kapcsolnak. Ezeket a jelentéseket, valamint a munkapreferenciák kulturális és társadalmi konstruálódásának mechanizmusait mutatjuk be a következő részben a mobilitás kisebbségi kultúrájának elméletébe (Neckerman et al. 1999) ágyazottan. Előbb azonban még röviden szót kell ejtenünk kutatásunk módszeréről és az elemzésünk középpontjában álló csoportról.

A kutatás módszeréről, a vizsgált csoportról és a vizsgálódó kutatókról

Jelen vizsgálatunk egy nagyobb, összehasonlító kutatási projekt része. A projekt első szakaszában egy 65 fős roma és nem roma mintán a felfelé mobil, magas végzettségű nők mobilitástörténetét, annak rejtett költségeit, valamint családalapítási és gyermekvállalási stratégiáit elemeztük (Durst et al. 2014). Akkori kutatásunk roma résztvevőit 2011–12 között, hólabda módszer segítségével értük el. Egyszerre azonban több hólabdát görgettünk, így interjúalanyaink több különböző kapcsolati hálóhoz tartoznak. Két szelekciós kritériumot alkalmaztunk: olyan interjúalanyokat kerestünk, akik önmeghatározásuk szerint romák és rendelkeznek egyetemi vagy főiskolai diplomával. Mostani munkánkhoz e korábbi kutatásból válogattuk le azokat a diplomás roma nőket, akiknek az interjú felvételének idején már volt gyermekük, hiszen arra voltunk kíváncsiak, hogyan egyensúlyoznak a magasan képzett nők a család, a gyereknevelés és a munka szférája között.[7] E leíró kérdés mellett azt is szerettük volna feltárni, hogy vannak-e különbségek a felfelé mobil diplomás nők egyes csoportjai között – ezen belül is a magyar társadalom egyik legerősebb különbségteremtő státuszjellemzője: az etnicitás alapján (Feischmidt 2010, Horváth 2012, Kovai 2015). Ezért 2015 végén felvettünk egy nem roma, első generációs diplomás női mintát is.[8] Mint ahogy azonban ezt már jeleztük, e tanulmányban a roma diplomás nők munka-

előmenetelt, izgalmat jelentő, magas pozíciójú állását, azóta viszont elvesztette az „értelmiségi létét”- mostani munkája nem jelent számára semmit, unalmas, nincsenek benne kihívások.

7 Ugyanakkor a munkapreferenciák elemzésénél időnként hivatkozunk a gyermektelenek orientációira is.

8 Azt feltételeztük, hogy a zömében első generációs roma és nem roma diplomás női almintáinknak majd hasonló lesz a mobilitási útja. A nem roma csoport esetében egyetlen szelekciós kritériumot alkalmaztunk: olyan interjúalanyokat kerestünk, akik diplomával rendelkeznek, viszont a szüleiknek nincs felsőfokú végzettségük. Tettük ezt azért, mert korábbi kutatásunk során, a roma diplomás nőkkel készült interjúink közben arra lettünk figyelmesek, hogy döntő többségük elsőgenerációs értelmiségi. Ez pedig felvetette azt a problémát, hogy a felfelé mobilitás, illetve az etnikai származás hatása együttesen van jelen életükben. A nem roma és a roma alminta összehasonlításától azt vártuk, hogy lehetővé teszi a mobilitás, illetve az etnikai származás hatásának megkülönböztetését a minket érdeklő munka- és családkonstrukciók kialakulásában. A nem roma interjúk elkészítéséért köszönettel tartozunk a Medián Közvéleménykutató cégnek, azon belül is Nazer Annának.

család orientációira koncentrálunk, és a nem roma diplomás mintából származó előzetes eredményeinket csak annyiban használjuk, amennyiben azok az etnicitás szerepéről szóló mondanivalónk alátámasztását erősítik. Jelen vizsgálatunk résztvevőinek társadalmi-demográfiai jellemzőit a Függelék 1. táblázata mutatja be.

A kutatásunkba bekerült nőkkel félig strukturált mélyinterjúkat készítettünk. A beszélgetésekre jellemzően interjúalanyaink otthonában került sor, néhány esetben munkahelyükön vagy egyéb nyilvános helyen. Az interjúk átlagos hossza másfél – két és fél óra volt. Az interjúkat diktafonnal rögzítettük, majd szó szerinti átiratok készültek róluk.

Az interjúk feldolgozása során, illetve az elemzéshez a megalapozott elmélet (*grounded theory*) megközelítését követtük, amely segített megértenünk, hogy miként konstruálják beszélgetőtársaink a maguk társadalmi valóságait, illetve azokat az értelmezéseket, amelyeket ezekhez a valóságokhoz fűznek (Charmaz 2005). Adatelemzési módszerként az általános induktív megközelítést (*general inductive approach*) alkalmaztuk, mely Thomas meghatározása szerint a *„nyers adatok alapos átolvasásán alapul, és fogalmakat, témákat vagy egy modellt épít fel az adatok kutatói interpretálásán keresztül”* (Thomas 2006:238).

Az interjúk többszöri, szisztematikus elolvasása után közösen jelöltük ki az interjúk fő témaköreit, majd mindannyian saját témánkon belül azonosítottuk a kategóriákat, amelyeket aztán közösen egyeztettünk és definiáltunk, így létrehozva elemzésünk kódolási keretét. Ezután kódoltuk az egyes témákba tartozó interjúrészleteket. Ha a kódolás során új kategóriákat azonosítottunk, újrakezdtük a kódolási folyamatot. Végül az egyes témákhoz tartozó interjúrészletek elemzésére, a kategóriák más kategóriákkal való kapcsolatának vizsgálatára, illetve az alminták közötti különbségek és hasonlóságok feltárására került sor.

Fontos kutatói pozíciónkról is szót ejteni, mivel többekkel együtt (Kovács 2006, Durst 2011, Németh 2015) úgy véljük, a megismerő pozíciója befolyásolja a megismerés lehetőségeit; azt, hogy mit, mit nem, és *hogyan* láthat a megismerő tekintet.[9] A mi esetünkben ráadásul nem is egy, hanem rögtön három megismerő tekintetről beszélhetünk: az interjúkat a roma diplomás nőkkel ugyanis közel azonos arányban három különböző – személyes és szakmai – hátterű kutató készítette. Bár előre megbeszélt kérdéseket követve mindannyiunkat interjúalanyaink munka-család orientációinak, tapasztalatainak megértése mozgatott, mégis különböző személyes motivációink alakították az interjúk dinamikáját, majd az ezt követő interpretációs folyamatot is. Diplomás nők lévén ugyanis kérdéseink közé akarva akaratlanul saját különböző élményeink és küzdelmeink is beszüremlettek. Míg a többszörös kutatói szem nehezítette interjúink összehasonlíthatóságát, ugyanakkor úgy gondoljuk, szubjektív tapasztalataink segítették kérdéseink fokozatos árnyalását és a beszélgetések egy-egy aspektusának mélyebb kibontását.

Ám dacára a nőiségből eredő vélt vagy valós közös tapasztalatoknak, nem felejthetjük el, hogy interjúalanyaink mint „roma nők” beszélgettek velünk mint „nem roma nőkkel, *gadjikkal*”. Az etnicitásból eredő különbség megnyilvánulhat abban, *amit* és *ahogy* interjúalanyaink elmondtak nekünk és szerepet játszhat abban, ahogyan feldolgozzuk interjúinkat (Tang 2002). Erre a hatásra most hely hiányában csupán két példát mutatunk

9 Bár a kutató és a kutatott viszonyának problematizálása gyakrabban jelenik meg az antropológiai terepmunkán alapuló kutatásokban, az interjús helyzetekre való reflexióra is bőven találunk példát. A feminista kutatók például már a 80-as években boncolgatni kezdték az interjúkészítő és az interjúalany közötti egyenlőtlen hatalmi helyzetet és ennek következményeit. Erről lásd pl. Oakley 1981-es cikkét és az erre született kritikákat (Oakley 1981, Tang 2002, Oakley 2015, Doucet–Mautner 2006).

be. Először is már a megkeresések szakaszában interjúalanyainkat mint „roma nőket” közelítettük meg, esélyét sem hagyván annak, hogy az egyes élethelyzeteket e társadalmi kategóriáktól relatíve függetlenül kíséreljük meg értelmezni. A „roma nő” kategóriája hatással volt arra is, ahogyan interjúalanyaink konstruálták élettörténetüket a többségi akadémiai közegből érkező kutatók felé. A narráció egyfajta diszkurzív teret adott arra, hogy az interjúalanyok elbeszéléseikben reflektáljanak az iskolázatlan és szegény roma nőkről meggyökeresedett többségi sztereotípiákra és elutasítsák azokat. Emiatt tehát bizonyos témák hangsúlyosabban jelenhettek meg, míg mások kevesebb figyelmet kaptak.

Másrészt, a történetmesélések során tett „kiszólások” és hozzáfűzött magyarázatok mutatják, hogy az elbeszélések olykor a „nem roma nőnek” (is) szóltak, aki minden egyéb élethelyzetbeli hasonlósága ellenére sem viseli a (kettős) kisebbségi lét mindennapi stigmáját.[10] Erre utal az a megfigyelésünk is, hogy a nőiséggel kapcsolatos tapasztalatok egyetlen esetben sem voltak függetlenek az etnicitástól: tehát minden olyan élethelyzet, ahol interjúalanyunk számára a nőiség központi jelentőséggel bírt, egy „interszekcionális szűrőn” keresztül jelent meg.

Érzéseink szerint azonban a hasonló generációs és élethelyzetbeli tapasztalatok sokszor segítették egy olyan interjús helyzet kialakítását, mely képes volt felülírni az interjú alanya és készítője közötti etnicitásból fakadó különbségeket. Ebből a szempontból az egyik meghatározó tényezőnek az életkor bizonyult. Míg a munka és a család összehangolásában napi küzdelmeket vívó kutató a középkorú, idősebb nőkkel találta meg könnyen a közös tapasztalatokat, a fiatal kezdő kutatók éppen a fiatalabb nők pályakezdéssel, párválasztással kapcsolatos élményeiben osztoztak leginkább. Interjúalanyaink sokszínűségén és a kutatók társadalmi pozícióján túl, a különböző személyes jellemzők és érdeklődések is meghatározták azt, hogy mely altémák váltak hangsúlyossá egy-egy beszélgetésben. Az egyes kutatók, valamint a kutatók és az interjúalanyok közti viszony tehát végigkísérte a kutatási folyamatot a kérdések megfogalmazásától elemzésünk megírásáig. A következő részben taglalt meglátásainkat a diplomás roma nők munka- és családorientációinak alakulásáról tehát ezeken a speciális meghatározottságokon keresztül kell értelmeznünk.

A felfelé mobil kisebbségek karriertapasztalata, avagy a mobilitás kisebbségi kultúrája

Miként ezt korábban már említettük, kutatásunk első nagyobb felfedezése az volt, hogy a vizsgálatunkba bekerült diplomás roma anyák karriertapasztalata különbözik nem roma társaikétól. Ezt az eredményünket leginkább a mobilitás kisebbségi kultúrájának nevezett jelenség szakirodalmába ágyazottan tudjuk értelmezni. Az alacsony jövedelmű, kisebbségi (etnikai) csoporthoz tartozó családokból származó, kiemelkedő iskolai teljesítményük révén szellemi, professzionális munkakörökben dolgozó, felfelé mobil középosztályról szóló nemzetközi szakirodalom egy része a mobilitás speciális útjáról, kisebbségi kultúrájáról beszél elsősorban a stigmatizált kisebbségek esetében (Neckermann et al. 1999, Vallejo 2012). Neckermanék e kultúrát úgy írják le, mint olyan viselkedési stratégiák, gyakorlatok, ismeretek és szimbólumok készletét, amelyek a felfelé mobil, stigmatizált

10 Tartsuk ezt szem előtt például akkor, amikor a munka fontosságáról beszélünk. Míg roma interjúalanyaink számára a „munka” majdnem mindig kitüntetett jelentőséggel – „elhivatottsággal” – bírt, addig előzetes elemzéseink szerint a nem roma első generációs diplomások történeteiből ez az elem hiányzott. Vajon tényleg létező különbségről beszélünk, vagy az elbeszélők különbözőképpen alakítják történeteiket a feltételezett hallgatósághoz való viszonyuk alapján? Ennek megvizsgálásához mindkét minta alapos narratív elemzése lesz szükséges.

kisebbség sajátos középosztálybeli strukturális helyzetéből fakadó speciális problémákra adott válaszként születnek (Neckerman et al. 1999: 949–952). A stigmatizált kisebbségi helyzet és a középosztálybeli lét együttes megtapasztalásából fakadó nehézségeket a szerzők két nagyobb csoportra osztották. Az egyik a kisebbségi középosztály többségiekkel való (iskolában, munkahelyen történő) gyakori érintkezésének problémája: nevezetesen az ezen interakciók során elszenvedett diszkrimináció gyakori élménye. A másik pedig abból a feszültségből ered, amit az osztályhelyzet szempontjából heterogénnek tekinthető, saját etnikai csoportjukkal való kapcsolattartás jelent számukra. A stigmatizált kisebbségi középosztályi helyzetből fakadó sajátos nehézségekre később Cole és Omari (2003) is felhívta a figyelmet, akik e problémákat a felfelé történő társadalmi mobilitás rejtett költségeinek nevezik (lásd még erről: Durst–Fejős–Nyírő 2014, Friedman 2016, Bereményi–Carrasco 2016). Neckermannék koncepciója azonban annyiban mutat túl a rejtett költségek elméleten, hogy azt vizsgálja, milyen stratégiákat alkalmaz a kisebbségi középosztály e nehézségek feloldására, a mobilitás árának csökkentésére.

Mi magunk bizonytalanok vagyunk a „kultúra” fogalmának használatával a kisebbségek sajátos mobilitási útjának jellemzése esetében. Úgy véljük, kultúra helyett inkább társadalmi gyakorlatokról lenne helyes beszélni. Az elmélet bemutatásakor azonban értelemszerűen az alkotók eredeti megnevezéseit használjuk. Elemzésünk során ugyanakkor ehelyett társadalmi gyakorlatokról beszélünk majd. Neckermanék leírásában a középosztályi kisebbség sajátos társadalmi pozícióját jellemző egyik problémájára, a többséggel való mindennapos kontaktusból származó feszültség enyhítésére, saját támogató intézményeket, kortárs etnikai szakmai szövetségeket hoz létre. Ezen etnikai szakmai szervezetek megléte a mobilitás kisebbségi „kultúrája” egyik elemének tekinthető.

A második problémára, a saját etnikai csoportjuk, elsősorban a társadalmilag nem mobil rokonsági hálózatuk szegényebb tagjaival való kapcsolattartás nehézségeire pedig a „bikulturalizmus” sajátos válaszát adják. E kisebbségi kultúra másik meghatározó elemének tekinthető stratégia része, hogy a kisebbségi középosztály tagjai igyekeznek mindkét világban, a munkájuk színteréül szolgáló „fehér” középosztályban, valamint a gyerekkor ismerős közegét jelentő szegény „fekete” világban is elboldogulni (Neckerman et al. 1999, Thomas–Aldefer 1989).

A kutatásunkban szereplő, zömmel első generációs értelmiségi roma nők esetében – ellentétben hasonló osztályhelyzetű nem roma társaikkal – ugyancsak megfigyelhetjük a mobilitás kisebbségi „kultúrájának” – vagy, ahogy mi szívesebben nevezzük: társadalmi gyakorlatainak – készletét, valamint a mobilitási útjuk sajátos jellegét. E tanulmány keretében azonban most e társadalmi gyakorlatkészleteknek csak azokról az elemeiről szólunk, amelyek szűkebben vett témánk, az etnicitásnak a munkaorientációk konstruálódására, ezen keresztül pedig a munka-magánélet összeegyeztetésére gyakorolt hatása szempontjából fontosak.

Miért foglalkoznak a roma diplomások „romaüggyel”?[11]

Már az interjúk felvételénél feltűnő volt az a jelenség, hogy roma interjúalanyaink – akik számos jellemző mentén kifejezetten heterogén csoportot alkotnak – túlnyomó többsége akár főállásban, akár csak önkéntes alapon, de „romaüggyel” foglalkozó munkát lát el (lásd: Függelék 1. táblázat). Romaügy alatt azokat a közigazgatásban vagy a civil szektorban betöltött munkaköröket, fejlesztő programokat vagy projekteket értjük, amelyek valamilyen módon e kisebbség helyzetének javításához, érdekvédelméhez kapcsolódnak (Váradi 2015). E sajátos, a munkaerőpiacnak egy szegmentált szeletén, a közszféra és a civil szektor szociális, segítő, jogvédő szakmáiban való koncentrálódást a mobilitás kisebbségi gyakorlata egyik elemének tekintjük. A továbbiakban arra térünk ki, hogy a roma diplomás nőket érintő nehézségek és az azokra adott válaszok, vagyis a kisebbség mobilitási kultúrája, illetve a diszkriminatív társadalmi környezet hogyan formálta és konstruálta interjúalanyaink munkaorientációit, és hogyan járult hozzá ahhoz, hogy a roma diplomásoknak egyfajta munkaerő-piaci szegmentációja jöjjön létre.[12]

A mobilitás kisebbségi „kultúrájának”, társadalmi gyakorlatainak konstruáló hatása van a diplomás roma nők munkapreferenciáira és abba az irányba tereli többségüket, hogy „romaüggyel” foglalkozzanak. Egyfelől azért, mert sokan úgy gondolják, hogy romaként, azaz egy stigmatizált és elnyomott kisebbségi csoport tagjaként, nagyobb a társadalmi érzékenységük, mint a nem romáknak, és ezáltal jobban át tudják érezni a romák problémáit. Még azok is így vélekednek, akik sokkal jobb anyagi helyzetű családból származnak, mint a magyarországi romák többsége. Egyik interjúalanyunk, Juli, például így fogalmazta meg ezt a többek által is felvetett gondolatot:

> *„Tulajdonképpen az egyetlen dolog, azt gondoltam abban az időben, hogy amit jól csinálhatok az az, ha a romákért dolgozom, vagy romákért próbálok valamit tenni, mert én magam is roma vagyok, tehát talán érzékenyebben meg tudom élni azokat a problémákat még akkor is, hogy ha közöm nem volt soha életemben azokhoz a dolgokhoz, amit [roma] emberek napi szinten, vagy gyerekek napi szinten élnek meg. ... És én, mondom nem éltem meg ezeket a dolgokat, de mégis jobban át tudtam érezni, vagy azt gondoltam, hogy jobban át tudom érezni, mert magam is roma vagyok”.*

Másfelől a diplomás roma nők rendelkeznek egyfajta, a nem romákra nem jellemző, nagymértékű felelősségtudattal a saját diszkriminált közösségük iránt (Kóczé 2010). Roma interjúalanyaink nagy része említette azt a fajta (a nem romáknál nem tapasztalt) felelősségérzetet, amiről a felfelé mobil, stigmatizált kisebbségek középosztályával foglalkozó szakirodalom is beszámol (Cole–Omari 2003). Ezt illusztrálja az alábbi két idézet:

---

11 A „romaügy” mint munkaköri leírás majd minden interjúalanyunk szóhasználatában szerepelt, amikor a karriertörténetüket firtattuk, és arra kérdeztünk rá, milyen munkakörökben dolgoztak eddig. Ezért érezzük jogosnak, a megalapozott elmélet kódolási módszerének (Charmaz 2005:508) alkalmazása révén, ezt az elemzésünkben a munkaköri besorolások között kiemelt kódként szereplő megnevezést.

12 Emellett a mobilitás kisebbségi kultúrája második elemének, a kisebbségi középosztály (társadalmi helyzet szerint) heterogén kapcsolatokkal teli netwörkjének van még egy számottevő, bár jelen témánk szempontjából most kevésbé fontos hatása. Ez a szegény rokonok irányában működtetett segítőháló az egyik oka annak, hogy a foglalkozási osztályhelyzetük alapján a középosztályhoz sorolható, szegény családból származó romáknál, néhány kivételtől eltekintve, az iskolai mobilitás nem jár együtt a gazdasági mobilitással. Egyik interjúalanyunk így fogalmazta meg ezt a többek által is említett frusztrációt, mely abból fakad, hogy hiába tettek óriási erőfeszítéseket a diploma megszerzésére, a befektetés mégsem vonja maga után az anyagi helyzet javulását: *„kötelez a származás. Ott a nagycsalád, a rokonság. Ugyanabból az alomból jövök. És ha nekik nem jó [mert szegények], nekem meg jó, akkor segítek nekik. Mert különben én hogy tudnám jól érezni magam?!”*

„Tudod mi ez? [a munka]. Felelősségérzet, hogy felelős vagy azért, amit csinálsz, vagy ami történik a közösségben. Tehát inkább ez ilyen felelősségtudat, meg a kirívó egyenlőtlenség, ami zavar, ami van a két csoport között”. (Brigitta, vidéki muzsikus családból származó nő)

„Most már bizonyosan tudom, hogy a felelősségem sokkal nagyobb, mint ha nem roma lennék. Mert roma nőként akkor is, ha nem romák felé szolgálok, és akkor is ha romák felé, mindig úgy kell számolnom, hogy egy nép nevében kell, hogy kiálljak. Ha nem is akarok, akarva akaratlanul roma nőként tartanak számon, roma szakemberként... és ez nagyon nagy súly a vállamon”. (Léna, romungro asszony)

Azt, hogy a továbbtanulással járó, gyermekkori közösségből való kiszakadása és a többségi társadalom elutasítása a talajtalanság érzéséhez (Higginbotham–Weber 1998), súlyos identitásválsághoz vezethet, több roma interjúalanyunk is megfogalmazta. Egyikük, Lujza így írta le ezt:

„erős identitásproblémáim lettek tőle [a továbbtanulástól], hogy most hova is tartozok, mert most a romák már nem fogadtak be, a nem romák még nem fogadtak be, mert hát azért én csak roma vagyok. Nekem az életemnek a legnehezebb időszaka volt, hogy ezt így rendbe tegyem”.

Bár nem mindegyikükre volt ez jellemző, mégis több elsőgenerációs, szegény szegregált közösségből jövő, felfelé mobil roma nőnek okozott konfliktust, hogy az otthon maradt családtagok gyakran azt élték meg, hogy tanult gyermekük vagy testvérük a felfelé mobilitás eredményeképpen elveszítette cigány identitását (Kende 2005, Kóczé 2010, Neményi 2010) – „elmagyarosodott”, ahogyan néhány interjúalanyunk fogalmazott. Ágnes a következőképpen foglalja össze a családjával való kapcsolatát a sikeres egyetemi felvételi után:

„a családom? Ők hát úgy örültek. A testvéreim is, hogy fúú, milyen nagy dolog, de pont ezért meg valahol ki is rekesztettek engem, hogy hát te a tanult izé magyar vagy. Tehát igen, pont ezért tőlük is kirekesztődtem egy kicsit, meg a másik oldalról is. És ez a mai napig is megvan.”[13]

Úgy véljük, hogy roma interjú alanyaink sajátos munkaorientációjának magyarázata az is, hogy többük számára – elsősorban azoknak, akik tradicionális és szegény roma közösségből jöttek – a munka egyfajta terápiás funkcióval is szolgál: a hatalmas társadalmi ugrás, a tradicionális cigányközösségből való kiszakadás, és a többségi társadalom felől érzékelt be nem fogadás együttes hatására traumatizálódott identitás „gyógyítására”. Egyik roma interjúalanyunk, Elena ezt így fogalmazta meg:

„Nekem ez borzalmasan nehéz volt, mikor elkezdtem Pesten dolgozni [a minisztériumban]. Én voltam az a cigánylány, aki cigánylány voltam, de mégsem cigánylány. A magyaroknak teljesen unikumnak számított, hogy cigánylány, de nem az a fajta, akiről nekik előítéleteik vannak, hanem valami más. Akkor én már ilyen nagyon magyarosodtam, és akkor miniszoknya és smink, tehát minden olyat megtettem, amit mondjuk a kultúránkon belül nem szokás, de valahogy ez egy lázadás is volt az ellen, hogy én már ki akarok törni abból a rendszerből [ahogy a származási közössége él], én már így nem akarok élni… Két

13 Összehasonlító elemzésünk előzetes eredménye azt mutatja, hogy az elsőgenerációs nem roma diplomás nők többnyire nem számoltak be arról, hogy a gyerekkori közösségük valamilyen módon eltávolította volna magától őket. Sőt inkább az volt kiolvasható a narratíváikból, hogy falujuk vagy városi munkásnegyedbeli szűkebb közösségük még büszke is volt rájuk iskolai sikereik miatt. Egyikük így mesélt erről: *„mi voltunk a legnagyobb és a legszegényebb család a faluban, de mégis a bezzeg család voltunk. Anyám álma volt, hogy mind a tizenegy gyerekének szakmát adjon a kezébe és ez így is történt... Az egy csoda volt, mikor megérkezett az ELTE-ről a felvételi papírom a Bölcsészettudományi Karra – azt sem tudták, mi az, de az egész utcában hordták végig a levelet és olvasták fennhangon, szótagolva”*. Ezen eredményünk magyarázata természetesen még további vizsgálódást kíván, hiszen más kutatásokból tudjuk (pl. Oldrupe 1999), hogy a kibocsájtó közeg elutasítása nem csak a romákra, de egyéb elsőgenerációs, vidéki gazdálkodó családból származó nőkre is jellemző.

világ között éltem: én sokkal jobban éreztem magam a nem romák között, mint mondjuk a romák között. Pedig én közben roma vagyok, tehát erős identitásproblémáim lettek tőle, hogy most hova is tartozok, mert most a romák már nem fogadtak be, a nem romák még nem fogadtak be... Igazából, ahogy elkezdtem romaügyben dolgozni, kistérségi koordinátor voltam halmozottan hátrányos helyzetű gyerekeket oktató iskolákban, akkor kezdtem el meggyógyulni lelkileg... Integrált pszichológiai programokat hoztam az iskolákba, tanítottam nekik cigány nyelvet, a roma kultúrát meséltem el, vegyesen roma és nem roma gyerekeknek. Közben gyógyultam folyamatosan, gyógyítottam azokat a gyerekeket és magamat is... Ma már olyan mintha két életem lett volna és mind a kettőben már jól otthon vagyok, tehát a saját életembe ezt be tudtam integrálni. Ez egy nehéz és hatalmas folyamat volt”.

Szintén a kisebbségi középosztályi lét megtapasztalásának következményeképpen interjúalanyaink narratívájában gyakran felmerült a saját közösség felé történő viszonzás igénye. Ez az érzés részben abból táplálkozik, hogy sokan úgy vélik, közösségüknek, családjuknak fontos szerepe volt abban, hogy sikerült előrébb jutniuk. Ezt alátámasztja az a megállapításunk is, mely szerint interjúalanyaink sikeres mobilitási pályája gyakran egy olyan „többgenerációs folyamat” végeredménye, amely a szülők mobilitásával vette kezdetét (pl. a szülő volt az első érettségivel rendelkező a faluban vagy a nagyszülők voltak az elsők, akik kiköltöztek a cigánytelepről, be a „magyarok” szomszédságába). Például Eszter a következőt mondta erről:

„Én szeretek sokszínűen, sok dologgal foglalkozni, de a szívügyem természetesen ez a romakérdés, és most azért vállaltam el egy roma kulturális magazinnak a szerkesztését, mert ott tudok visszaadni valamit abból, amit kaptam.”

Vagyis interjúalanyaink egy része azért fordul munkájában a „romaügy” felé, mert úgy érzi, ez olyan terepet jelent számára, ahol visszaadhat valamit közösségének.

Roma interjúalanyaink továbbtanulására, pontosabban pályaválasztására hatott a kisebbségi középosztály magával szembeni kishitűsége, bizonytalanságérzete is.[14] Az önbizalom hiánya a diplomás romák zömének narratívájában előkerült (hasonló eredményre jutott Beremányi és Carrasco (2016) a spanyolországi romákról). Legtöbbjük iskolai pályafutásáról szóló visszaemlékezésében fontosnak tartotta megemlíteni, hogy „lájtosabb” (könnyebb) főiskolára mert csak jelentkezni, mert, ahogy például Elena mondta, édesanyja mindig azt hajtogatta, *„egy cigányt úgysem vesznek fel jogra vagy az orvosi egyetemre”*. Igaz, többen azért választottak könnyebbnek ítélt, estin is elvégezhető felsőoktatási intézményt, mert alacsony jövedelmű családjuk nem tudta volna eltartani őket, így muszáj volt a tanulás mellett főállásban dolgozniuk.

A szakirodalom beszámol arról is, hogy a mobilitással járó sajátos társadalmi pozícióra válaszul a (stigmatizált) kisebbségek szellemi foglalkozású középosztályának egy része létrehozta saját etnikai szakmai szervezeteit (lásd: az USÁ-ban élő, bevándorló mexikói-amerikaikra Vallejo 2012; az afro-amerikai szegény családból származó „fekete” középosztályra pedig Neckerman et al. 1999). A magyarországi romák esetében ennek a folyamatnak egyelőre csak a kezdeteit véltük felfedezni.[15] Ezek a fontos, a romák láthatóságát, emancipációját és közösségi identitását erősítő szervezetek csökkenthetik a többségiek uralta munkahelyeken (és felsőfokú

14 A kishitűséget a tizenöt nem roma interjú alanyunk közül mindösszesen ketten említették, de ők is olyan vonatkozásban, hogy pl. nem mertek a Közgazdasági Egyetemre jelentkezni, „csak” a Pénzügyi Főiskolára.

15 Ilyen etnikai szakmai szervezet például a Romaversitas vagy az MTA TK Kisebbségkutató Intézeten belül működő Kritikai Roma Tanulmányok Kutatócsoportja.

oktatási intézményekben) való érvényesüléssel járó feszültségeket és egyfajta védettséget adhatnak. Ugyanez igaz a romák helyzetének jobbítását felvállaló civil szervezetekre is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiak, szándékuktól függetlenül, de hozzájárulnak a romák további munkaerő-piaci szegmentálódásához is. *„Romákkal együtt dolgozni romákért az egyrészt egy óriási nagy feladat, másrészt pedig egy teljesen más világ”* – számolt be idevágó tapasztalatáról egyik beszélgetőtársunk, Lilla. Majd így folytatta:

> *„Olyan jó kis fílingje van, roma [munka]csapatban lenni. Én dolgoztam nem roma csapatban is, és teljesen más világ... én például nagyon nehezen vettem azt, amikor nem roma csapatban dolgoztam, hogy, ami persze nagyon hülyeség, mert ezek felnőtt, meglett fejek, de például nem nyúlok ehhez, mert ez nem az enyém egy nem roma csapatba. Egy roma csapatba hozzányúlok úgy, hogy senki nem fogja ezt neked megkérdezni, hogy mért nyúltál hozzá, vagy mit csinálsz, hanem ami az enyém, az a tiéd is”.*

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy mindez a Hakim-féle preferenciaelmélet (2002) érvényessége mellett szól, hiszen, mint az a fenti interjú részletekből világosan kiolvasható, e „preferenciák” korántsem tekinthetők kizárólag a nők szabad egyéni választásainak. Ahogy láthattuk, ezeket a preferenciákat egyfelől a felfelé mobil, iskolai végzettsége folytán a középosztályba került romák sajátos társadalmi pozíciójára adott válaszai, a mobilitás kisebbségi gyakorlatai konstruálják. Munkaorientációjukat emellett formálták még családi szocializációjuk, habitusuk és kapcsolati hálójuk hatásai is.

De ezek az egyéni(nek tűnő) munkapreferenciák a magyarázatnak csak egyik oldalát adják. A másik a társadalom (a munkaadók és munkatársak) nyújtotta lehetőségek korlátozott volta. A munkaerőpiac erőteljesen diszkriminatív jellege (Sik–Simonovits 2008) és az a hallgatólagos vélemény a munkaadók oldaláról, ami interjúlányaink narratívájában is megjelent, mely szerint a „romáknak kell romaügyekkel foglalkozniuk”, együttesen azzal az eredménnyel jár, hogy a roma diplomások előtt a munkaerőpiacnak leginkább ez a szegmense érhető el, miközben a munkaerőpiac egyéb részeit gyakran elzárják előlük. A munkaerőpiacnak ezt az etnikai szegmentálódás irányába ható nyomását több esetben egyfajta korlátozásként, romaságukkal járó kényszerként élték meg beszélgetőtársaink. Néhányan azt is kiemelték, ami egybevág az afro-amerikai középosztály mobilitásával foglalkozó szakirodalom megállapításával is (Hochschild 2003), hogy az önértékelésre sokszor negatív hatással van a származás alapján való előnyös megkülönböztetés. Egyik interjú alanyunk, Tamara így beszélt erről:

> *„Szeretném mondjuk az (…) állásomat lecserélni egy teljesen olyan munkára, ami nem cigányokról szól. Tehát, hogy azért vegyenek fel engem oda arra a munkahelyre, mert megfelelek a képességeim alapján, és nem azért, mert cigány vagyok… Tehát én most dolgozom egy internetes oldalnak, ami kifejezetten roma fiatalok részére jött létre, tök jó, oké, meg legfőképpen romák olvassák, nagyon sok nem roma is olvassa, de milyen jó lenne, hogyha mondjuk nem csak cigány nyelvet tanítanék, hanem mondjuk angol nyelvet. És angol nyelvtanárként keresnének engem.”*[16]

Továbbá azok a sajátos társadalmi erők, civil szervezetek is, akik jó szándékból, a hátrányos helyzetű fi-

16 Témánk szempontjából talán mellékesnek tűnik, de korántsem az a munkaerő-piaci integráció szempontjából, hogy a munkaadók nézőpontjából nem csak a felvállalt roma származás, de a romaság külső jegyei is fontos kritériumnak tűnnek, amikor romákat keresnek „romaügyet” érintő munkakörökbe. Etel szerint a külső megjelenése mindig is sokat számított az álláskeresései során: *„2002-ben meg az volt velem a probléma, hogy ránézésre nem vagyok eléggé cigány”*, mesélte Etel. *„Tehát akkor egy olyat választottak erre a szerepre, tök mindegy, unokatestvérem, de ránézésre tuti biztos, hogy mindenki tudja, hogy cigány, én meg nem. Tehát egyszer az volt a probléma, hogy az apukám cigány, és máskor meg az volt a probléma, hogy az apukám cigány, én meg mégse vagyok ránézésre eléggé cigány. Ez egy ilyen elmebeteg ország. Na mit szólsz?!”*.

atalokat a szociális, segítő szakmák irányába terelték, hozzájárultak a roma diplomások látens munkaerő-piaci szegmentációjához. Fiatalabb roma interjúalanyaink közül sokakat ezek a hátrányos helyzetű diákokat helyzetbe hozó, a romák esélyegyenlőségéért küzdő, affirmatív civil vagy kormányzati programok segítették a továbbtanulásban. Többen számoltak be arról, köztük például Rita, hogy akkoriban *„azt sem tudták, mi fán terem az, hogy szociológia”*, vagy szociális munkás – de mivel ezek az affirmatív programok ilyen szociális, segítő szakokra kínáltak a vidéki szegény roma fiataloknak ingyenes felvételi előkészítőt, így lettek sokan közülük szociális munkások vagy szociológusok. Rita így emlékszik vissza erre a korszakra: *„ezek a programok azt gondolták, hogy majd mi, a hátrányos helyzetű romák megoldjuk a roma ügyet, mert mi tudjuk, kiken és hogyan kell majd segíteni”*.[17]

Mindeddig a diplomás romák munkaorientációjának sajátos jellegét, a nem romákétól különböző jellemzőit mutattuk be. Amellett érveltünk, hogy a roma diplomás nők középosztálya speciális mobilitási utat járt be, ami leírható a mobilitás kisebbségi „kultúrájának” társadalmi gyakorlataival, és amelynek része egyfajta sajátos elköteleződés a munka iránt. De vajon mennyiben hat mindez arra, hogy a roma diplomások munkaorientációja, elköteleződése nem változott meg a gyerekszülés után sem – ellentétben nem roma társaikkal? Mennyiben segít ez a tény annak a magyarázatában, hogy az interjúkészítés időpontjában kevés kivételtől eltekintve majd minden roma nő főállásban dolgozott; miközben a nem roma mintában többen főállású anyák vagy részmunkaidőben dolgozó, a gyerekszülés előtti karrierjüket „családbarát” munkakörre váltó nők voltak.

Az alábbiakban amellett érvelünk, hogy akkor fogjuk tudni megválaszolni e kérdést, ha megvizsgáljuk azokat a jelentéseket, amiket a nők a saját munkájukhoz csatolnak. S mint azt hamarosan látni fogjuk, e jelentések konstruálásában a mobilitás kisebbségi kultúrájának, az etnicitáson keresztül, meghatározó szerepe van.

Fizetett munka: egzisztenciális kényszer, sikerélmény versus „szívügy”

Míg az összehasonlító vizsgálatunkba bekerült nem roma diplomás nők körében több főállású anyával találkoztunk, a roma diplomás anyák között, egyetlen kivétellel, nem találtunk olyat, aki a gyerekvállalás miatt karriert váltott volna, vagy elveszítette volna a munka iránt való elköteleződését. Mindezt azzal magyarázzuk, hogy a roma diplomás nők számára a (fizetett és a nem fizetett) munkának (is) egyfajta értéktöbblete van nem roma társaikhoz képest. Míg ugyanis még a többségi, professzionális vagy vezetői beosztásban dolgozó diplomás nők esetében is, ahol pedig a munka az egzisztenciális szükségszerűségen túlmutató tevékenység – még itt is maximum az önmegvalósítás, az önbecsülés, a sikerélmény megszerzésének eszköze vagy terepe (Weigt–Solomon 2008). Ezzel szemben a romák számára minderre rárakódik egy plusz réteg: a közösségért, mások megsegítésére végzett munka értelme. Egyik interjúalanyunk, Mara például így fogalmazta meg, hogy mit jelent számára a saját munkája:

> *„én mindig emberekkel akartam foglalkozni. Maga a szakmám is olyan, hogy emberekkel foglalkozok. Nem tudnám elképzelni, hogy beállok a gép mögé... Én társas lény vagyok, társas kapcsolatokban érzem jól magam, és nekem örömet okoz, ha tudok a másiknak segíteni, mert hogy azzal én jól érzem magam a saját bőrömbe... Nem tudom, én ettől érzem jól magam. Ez adja az életem értelmét”.*

17 A kutatásunkban szereplő idősebb generáció tagjaira viszont nem volt jellemző a mobilitás kisebbségi kultúrájának ez a pályaválasztást befolyásoló eleme. E generáció tagjai közül többen büszkén mondták, hogy *„akkoriban még nem volt ez az őrült nagy pozitív diszkrimináció, meg ösztöndíj hegyek, hanem a többségi társadalommal együtt kellett megküzdened azért, hogy valahova eljussál”* (Vera, középkorú beás asszony).

Egy másik roma interjúalanyunktól, Mónikától származó idézetből az is világosan látszik, hogy ez a fajta munka-felfogás kevésbé szól az ember személyes karrierépítéséről, inkább a másokért (gyakran kifejezetten a roma közösségért) végzett munkának tulajdonított fontosságnak és az ebből származó örömnek van itt szerepe:

> *„nem az érdekel, hogy magasabb beosztásokban legyek, hanem az a fontos, hogy amit csinálok, abban jussak előre. Nem tudom, hogy milyen kinevezés van, ha mondjuk van olyan, hogy referens, osztályvezető, meg miniszteri biztos, akkor biztos nem az érdekelne, hogy miniszteri biztos legyek. Hanem azért szeretnék dolgozni, hogy a lehető legjobban működjön az a dolog, amiben dolgozok, és én a lehető legtöbbet hozzak ki magamból, hogy ha minden nap érzem a kihívásokat, minden nap érzem azt, hogy sikerélményem van, akkor az mindig ad egy löketet. De nem érdekelnek a címek, vagy a kitüntetések”.*

Amint azt már korábban bemutattuk, diplomás roma interjúalanyaink között majdnem mindenki a romák társadalmi helyzetével vagy érdekképviseletével kapcsolatos munkát végez.[18] Míg néhányuk esetében ez egy rövidebb életszakaszra korlátozódott, másoknál egész szakmai karrierjüket meghatározta. Úgy is mondhatnánk, hogy esetükben leginkább egyfajta, a weberi felfogásban vett hivatástudattal kapcsolódik össze a munka jelentése. A weberi hivatásfogalom hosszabb kifejtésére ebben a tanulmányban nincs lehetőségünk, így csupán két fontos jellemezőjére emlékeztetnénk az olvasót: egyrészt a munka nem kényszerből, hanem „szívből” jön, továbbá közügyet, nem pedig egyéni érdeket szolgál (Weber 1995). A munkavégzés tehát ebben az értelemben túlmutat a konkrét gazdasági kényszeren, de még a foglalkozáshoz kötődő szakmai identitáson is: egyfajta többletjelentéssel bír, melyet az egyén lelkiismeretében megfogalmazódó morális kötelességtudatban kell keresnünk. A harmincas évei végén járó Erika a következőképp fogalmazta meg, mit jelent számára a munkája:

> *„Tudod mi ez? Felelősségérzet, hogy felelős vagy azért, amit csinálsz, vagy ami történik a közösségben. Tehát inkább ez ilyen felelősségtudat, meg a kirívó egyenlőtlenség, ami zavar, ami van a két csoport között”.*

Hasonlóképpen fogalmazott a nyugdíjas Emőke is, akinek egész életútját befolyásolta az a tenni-akarás, melyről a következőképpen számol be:

> *„Ezt ugye Széchenyitől tudjuk, hogy az ember nézzen hátrafelé is, hogy milyen kötelességei vannak. A fiú legyen mindig különb, mint az apja, kötelességed van, hogy húzóerővé válj, és ne szégyellj, nézz hátra, és ha csak egyet mentesz meg az elnyomott családok közül, akkor az már ért valamit”.*

Igaz, interjúalanyaink közül többen számoltak be arról is, hogy belefáradtak a munkájukba és mindennapos küzdelmeikbe. A hivatástudat azonban sokszor még ezekből a történetekből sem tűnt el teljesen, viszont átalakult a munkához való viszony. A harmincas évei közepe felé tartó Zsófia például több évet dolgozott a civil szférában, romák helyzetét javítani hivatott fejlesztő programokon, az utóbbi években azonban teljesen más területen szabadúszóként keresi a kenyerét. De még itt is úgy érzi, hogy munkájával a romákat képviseli:

18 Vizsgálatunk egyik feltehető korlátja az, amire a roma kutatások módszertani nehézségeire intő elemzések (Tremlett – McGarry, 2013; Messing, 2014) is felhívják a figyelmet. Nevezetesen, hogy a kutatók látóköréből kiesnek azok a „láthatatlanok”, akik származásukat tekintve ugyan romák, de nem vállalják nyilvánosan romaságukat. Ők azok, akik valószínűleg könnyebben tudtak integrálódni a munkaerőpiacon, mint a kutatási kérdésünket szolgáló, célzatos mintavételi kritériumunk miatt a mintánkba bekerült „látható” romák. Mindez pedig nyilvánvalóan némileg torzítja eredményeinket (amelyek egyébként sem tekinthetők reprezentatívnak, a kvalitatív műfajból adódóan). Éppen ezért, amikor a „roma” diplomásokról beszélünk mint vizsgálatunk csoportjáról, akkor valójában az önmeghatározásuk alapján tudatosan vállalt roma identitásúakat értjük ezalatt.

„Én beleszülettem a roma ügybe. Nekem olyan természetes volt, amióta csak járni tudok, hogy ez téma volt otthon, hogy valamit mindig próbáltak megoldani. És egyszer csak így elegem lett. Igazgatni egy alapítványt , az azért baromi nagy teher. És azt gondoltam, amikor megszületett a kislányom, hogy én ebbe úgy de úgy elfáradtam, dolgoztam az utolsó pillanatig, hogy én majd valami teljesen újba szeretnék kezdeni (…) Magyarországon húsz-harminc éve megy ez a diskurzus, hogy az mennyi változást hozna a közszemléletben, ha roma műsorvezető lenne képernyőn. Én ott ültem egy nem roma műsorban, minden délelőtt 10-től 12-ig a kertészkedéstől az asztaliteniszig, legritkább esetben sem a romákról volt szó. Mégis úgy éreztem, hogy most is teszek annyit a roma ügyért, mint amikor az NGO-nál dolgoztam, egész egyszerűen azzal, hogy ott ülök. És ott az arcom”.

A munka és a hivatás szembeállítását, a hivatásként végzett munka értéktöbbletét több interjúalanyunk maga is fontosnak tartotta hangsúlyozni. Katalin szerint, aki régóta dolgozik egy szociális területen működő alapítványnál – ahogy ő mondja, *„cigány értelmiségiekkel egy csapatban”* –, éles határvonal húzódik azok között, akik valódi elhivatottságból munkálkodnak ott a közösségükért, és azok között, akik csupán egy fizetéssel járó munkahelyként tekintenek az alapítványra:

„Volt ez a csapat, akik ennek éltünk, meg természetes volt, hogy tanulunk, meg természetes volt, hogy a gyerekeket csak így lehet ott tartani. (...) Aztán közben ez változott, nyilván attól, hogy nagyon sok kolléga kezdett lenni, azért már nem mindenki gondolta azt, hogy ez az élete. Meg hát voltunk négyen, akik tényleg. Meg volt egy ilyen kicsit szélesebb kör, akinek tényleg szívügyünk, az összes többi meg hát munkahelyének tekintette”.

Végül álljon itt egy utolsó példa a munka iránti elkötelezettség hivatástudatként való megnyilvánulására. Regina szegregált telepeken élő roma gyerekek oktatásával foglalkozott évekig. A telepeken élő gyerekek küzdelmeit olyannyira magáénak tekintette, hogy amikor megszületett saját gyermeke, úgy érezte, elhanyagolja azokat, akiknek olyan keserűen szükségük volna a segítségére:

„Nem akartam [saját] gyereket igazából, nekem az volt a nagy dilemma, hogy én csak örökbe akartam fogadni, és csak cigánygyerekekkel akartam körülvenni magam, öttel-hattal, de a párom hallani nem akart róla. És igazából tényleg véletlenül lett [saját gyerekem], és tényleg keresztülvágott mindent, amit elképzeltem. Tulajdonképpen nekem ez egy iszonyú nagy dilemma volt, hiszen, hülyén hangzik, de tényleg attól szenvedtem, hogy az én két kis elkényeztetett városi gyerekemmel töltöm az időm legnagyobb részét, amikor tudom jól, hogy ha lent vagyok a cigány közösségben, akkor egy csomó gyerek életére iszonyatosan jól tudok hatni. És egy csomó gyereket tulajdonképpen elhagytam az én saját két gyerekem miatt”.

Talán nem túlzás, ha mindezek fényében azt állítjuk, hogy ahol a munkához ilyen többletjelentések társulnak, ott a nők anyává válásuk után sem adják fel korábbi munkaorientációjukat, munka iránti elköteleződésüket.

Eddig a munkaorientációkról és a munkához fűzött jelentések leírásáról volt szó, valamint arról, hogy az etnicitás – egy stigmatizált, hátrányos helyzetű csoporthoz tartozás – hogyan alakította ezeknek a preferenciáknak és jelentéstartalmaknak a formálódását. A következő részben a „jó anyasághoz” illetve a családról való gondoskodáshoz fűződő normákat, valamint a párkapcsolaton belüli munkamegosztást mutatjuk be röviden – mint a munka-magánélet összehangolását magyarázó modellek másik fontos elemét.

Család, párkapcsolat, otthoni munkamegosztás és a „jó anya” koncepciója

Miközben a diplomás roma nők közül szinte mindenki – igaz, rugalmasnál rugalmasabb megoldások bevetésével –, arról számolt be, hogy a gyermekgondozási kötelezettségük miatt nem adták fel a munkájukat, addig a nem romák között akadtak szép számmal, akiknek gyerekük megszületését követően az anyaság vált életük központi elemévé.[19] Az elemzésünkben szereplő roma diplomás nők körében nem találunk főállású anyát: egyetlen kivételtől eltekintve még olyat sem, aki „anyasági vágányra”, gyerekbarát munkakörre *(„Mommy track”*-re, Glass–Fodor 2011) váltott volna gyerekei miatt, feladva szakmai elköteleződését. Ahhoz, hogy valaki jó anya legyen, szerintük elsősorban nem erre van szükség. Egyikük így foglalta össze többek hasonló véleményét:

> *„A munka nekem örömöt, kiteljesedést jelent. Nem igaz, hogy ha egy nő anya lesz, akkor már erről nem kell gondolkodnia. Dehogyisnem. Igen. Sőt, akkor tud igazán a gyerekeinek adni, hogy ha ő maga is ki tud teljesedni”.*

Ez a sokak által osztott felfogás, ahogy több roma interjúalanyunk szó szerinti narratívájában szerepelt is, a fizikai jelenlétével a gyerek életébe bevonódó anyaság (Halrynjo–Lyng 2009) helyett az „elég jó anya” (Bettelheim 2003) „morális racionalitását” (Duncan 2006) jelenti. Nevezetesen azt, hogy mindenki a saját lehetőségeihez (tudásához) képest próbál jó anya lenni, de csak akkor fog ez sikerülni, ha jól tudja érezni magát a saját bőrében, és bár számára is elsődleges fontosságú gyermeke érzelmi biztonságának és szellemi, lelki fejlődésének biztosítása, mindezt nem kizárólag a saját fizikai bevonódásával tartja elérhetőnek.

A narratívákból az is világosan kiderült, hogy míg a nem roma diplomás nők között többeknek komoly konfliktust jelentett az anyaság és a munkavégzés összeegyeztetése, a romák nagy többségénél, bár sokszor szintén nehéznek bizonyult, mégsem járt ilyen mértékű küzdelmekkel.[20] Miképpen egy negyvenes évei elején

19 A romák egyik ilyen rugalmas megoldása a gyerekszülés egyetemi évekre időzítése: *„A jogi egyetem felvételijén már terhes voltam”*, meséli Mara, hogyan tudta komoly elköteleződéssel járó jogászi munkáját összeegyeztetni két gyermeke felnevelésével. *„Arra emlékszem, hogy szeptemberben, amikor elkezdődött az egyetem, akkor már megvolt az első baba, és negyedikes voltam, negyedik évfolyamos, akkor szültem a második gyereket. Gyakorlatilag úgy szerettem volna, hogy a gyerekvállalás a karriert ne törje meg. Édesanyámék vállalták végig, és a férjem is, hogy ők mindenben besegítenek, hogy ez ne okozzon problémát. … Azt végiggondoltam, hogy ha én a három éves pauzámat [gyes] a munka idejére teszem, akkor kiesek a gyakorlat megszerzéséből, rohadt nehéz elhelyezkedni ügyvédbojtárként. És azt is tudtam, hogy ahhoz, hogy valahol bedolgozzam magam, és előrébb lépjek, ahhoz évek kellenek, és hogy ha ezt megszakítom [a gyerekszüléssel], akkor gyakorlatilag kezdhetem elölről az egészet. Úgyhogy direkt levelezőre jelentkeztem, volt egyéni tanrendem, nekem ez volt az ideális időszak, amikor a gyerekszülést be lehetett iktatni.”* Egy másik potenciális megoldás a munka- családbeli kötelezettségek összeegyeztetésére az volt, hogy többen romák között, rugalmas intézményi kultúrájú munkahelyen dolgoztak. Az újságírásból élő Lilla szerint ennek a rugalmas munkahelyi környezetnek volt köszönhető, hogy elváltan, kisgyermeke mellett is tudott dolgozni: *„amikor a gyerekem kicsi volt, akkor bármikor behozhattam őt. Hát a gyerek itt nőtt föl a* rádióban tulajdonképpen. Bátran lehet mondani, hogy ez egy nagyon összetartó közösség, amit már családnak is lehet nevezni. Úgyhogy a gyerekem itt nőtt föl, aminek sok előnye és sok hátránya is van. Előnye nyilván az, hogy a gyereket tudtam kontrollálni, de hát a gyerek állandóan csak vagy a dolgozó anyját, vagy az alvó anyját látta. A játszó anyját keveset. Viszont azért mégiscsak a közelemben volt”.

20 Kivételként kell itt megemlítenünk azt a tradicionális muzsikus cigány családból származó és muzsikus cigány házastárssal élő, a középkorú generációhoz tartozó asszonyt, aki az eddig bemutatott roma diplomások nagy többségével ellentétben, munkaerő-piaci pozíciója szempontjából és a bevonódó anyaságról vallott felfogásában inkább a nem roma almintánkhoz hasonlít. Különbség azonban, hogy neki még külön meg kellett küzdeni a muzsikus férfival való házasságából eredő dupla teherrel: férje féltékenységből nem engedte dolgozni. Piroska így emlékszik vissza erre: *„Volt olyan, hogy vidékre kellett volna mennem és úgy volt, hogy valami konferenciára megyünk valahová és hát a férjem, aki akkor külföldön dolgozott, minden nap telefonált és akkor mondom neki, hogy akkor én most reggel elutazom, soha nem engedett. Iszonyatosan féltékeny volt mindig. Soha nem engedett semmit sem csinálni, csak azt, amit otthon lehetett”*.

járó roma nő fogalmazott, *„ezeket a [függetlenségi] csatákat már korábban (a továbbtanulás során) megvívtam”*. Valóban, az igazán küzdelmes történetek beszélgetéseinknek sokkal inkább a továbbtanulással kapcsolatos szakaszaiban kerültek elő, mintsem a munkavégzés esetében. A tanulmányaik elvégzése közben vagy az után gyereket vállaló diplomás roma nőkről azt is elmondhatjuk, hogy bár kisebb-nagyobb megszakításokat okozott munkájukban a kisgyermekek gondozása, szakmai életük továbbra is fontos szerepet játszott identitásuk megkonstruálásában és önmeghatározásukban. Amikor a harmincas évei közepén járó Anitával arról beszéltünk, hogy mit jelent számára a munkája, egyenesen a következőképpen fogalmazott: *„most először érzem azt, hogy hazataláltam. Hogy a munkámmal végre önmagamra leltem”*.

Ezt az érzést, hogy számukra a munka több mint az átlag nő számára, többen a házastársaikkal is el tudják fogadtatni: *„a férjemmel sikerült megértetnem, hogy nekem a munka küldetés, misszió”*, magyarázta nekünk Anita. Az ügy fontosságának elfogadása miatt több interjúalanyunk férfipartnere is kiveszi a részét a gyereknevelléssel járó elfoglaltságokból. Ez az egalitárius(abb) párkapcsolati forma könnyíti a diplomás roma nők munkájának ellátását is.

Több interjúalanyunk beszélt arról, hogy férje támogatása nélkül nem tudta volna tovább folytatni a munkáját kisgyermeke mellett. A kutatásunkban szereplő diplomás roma nők párválasztásában megfigyelhető volt az a szempont, hogy olyan társsal vállaltak gyereket, aki meghagyta szabadságukat, és nem kérte számon rajtuk munkájuk iránti elkötelezettségüket. Elvira így mesél arról, hogy miért lett vége egyik korábbi, egy roma férfival sok éven át tartó kapcsolatának: *„a párom állandóan arról panaszkodott, hogy nem tudom még otthon sem letenni a munkámat. De hogy tudnám letenni magamat?!”*

A támogató párkapcsolat igénye tükröződik abban is, hogy roma interjúalanyaink fele arról számolt be, hogy az otthoni munkákat közel egyenlően végzik a társukkal, aki a gyerekfelügyeletben, a gyerekek délutáni különórákra vitelében is kiveszi a részét a munkamegosztásból.[21] Érdekes mindez annak fényében, hogy a párválasztás a roma diplomás nők esetében jóval nehezebbnek bizonyult, mint nem roma társaik számára.[22] Az elbeszélésekből úgy érzékelhető, hogy ennek egyik oka az, hogy a roma nők számára szűkebb és zártabb a házassági piac, körükben inkább a lefelé házasodás volt jellemző. Több interjúalanyunk arról is mesélt, hogy roma nőként milyen atrocitásokat kellett elszenvedniük a sok esetben sikertelenül végződő párkapcsolataikban. Mégis, közel felük kifejezetten nem akart roma párt magának, mert úgy látja, hogy egy roma férfi mellett a hagyományos nemi szerepeknek kellene megfelelnie, ami számára nem elfogadható, és hátráltatná a munkájában. Mari, egy gádzsóval tizenöt éve harmonikus házasságban élő roma nő így beszélt erről:

> *„most tényleg 2011 van, és hiába mégis, még mindig megvannak [a cigány férfiaknál azok az elvárások], hogy ’ó hát az a nő dolga’, mindegy hogy még mellette hány ezer dolgot csinálunk, mert ugye ma már*

21 Ezzel szemben nem roma származású interjúalanyaink többsége vélte úgy, hogy párkapcsolatát a konzervatív munkamegosztás jellemzi, amelyben a háztartási és a gyereknevelléssel kapcsolatos teendők a nő feladatai közé tartoznak.

22 Ennek egyik oka az volt, hogy az elsőgenerációs értelmiségi nem roma nőknél semmiféle hátrányt nem jelentett a származásuk, sőt: *„engem nagyon szerettek a férjem családjában, mindig én voltam az ideális menyecske”*, számolt be Évi, egyike a mintánkba bekerült nem roma interjúalanyainknak arról, milyen a viszonya híres közéleti értelmiségi férje családjával. *„Nincs annál jobb, minthogy van egy értelmiségi csaj, aki elég intellektuálisan képzett mindenre, a zenére, filmre, művészetre. Foglalkozása is van, bár én ezt műkedvelésnek tartottam. És mindent tud, amit mások nem: tud sütni, főzni, takarítani, házat rendben tartani, varrni. Én a semmiből is tudtam ebédet főzni. Ezt tanultam otthon”*.

nem csak az a dolga egy nőnek, hogy otthon ülünk, azt főzünk, mosunk, takarítunk… de akkor is meg kell azt csinálnod. Az alap, az alap! És azért ez egy nem cigánnyal úgy másabb. Azért ilyen szempontból egyenlőek vagyunk, tehát azért nincs az a kényszer, hogy jaj, most jön az anyja, és akkor nincs elmosogatva, és akkor jaj istenem, mert egy cigánynál igen”.

Mari ugyanakkor azt is megfogalmazza, hogy a fentiek alapján ő már nem felel meg a közösségében elfogadott hagyományos női szerepnek: *„Tehát nem bírnék jó cigányasszony lenni, hogy én most tűrjek az uramnak”*. Mindemellett megemlíti azt is, hogy ára van a döntésének: úgy érzi, nem roma párja kevésbé képes megérteni őt, mint egy roma partner tudná.

Ezt elkerülendő, többen, elsősorban a nem tradicionális, romungro családból származó diplomás nők, tudatosan választottak maguknak párt saját közösségükből. Ennek oka kevésbé a különböző vélt vagy valós etnikai szokásmódokra való hivatkozás volt (bár erre is találtunk több példát), hanem inkább a kisebbségi létben való osztozás utáni vágy. Ám esetükben is jellemző, hogy akkor maradt meg a párkapcsolat, ha a (szerelem mellett) férjük támogatta munka iránti elkötelezettségüket. Egyikük, Anita így idézte fel, hogyan sikerült elfogadtatni férjével, miért dolgozik annyit éjjel is a gyerekek mellett:

„meg kellett vele értetnem, hogy nekem nem egyszerűen munkám van, hanem küldetésem: …de most azért ne úgy képzeld el, hogy a gyerekeknek nincs otthon meleg étel, meg tiszta ruha, meg nincsenek külön óráik minden nap... De ezt a kettőt [a munkát meg a gyerekek ellátását] meg lehet oldani együtt, én ezt egy időmenedzselési problémának látom”.

Fontos még megjegyeznünk, hogy azok közül is, akik saját csoportjukból választottak maguknak férjet, többen voltak olyanok, akiknek még a komoly szakmai elköteleződésük mellett is sikerült megőrizniük a maguk által támasztott (elsősorban otthonról, édesanyjuktól hozott), „jó cigányasszony” normáját (Nótár 2015).

Mindebből jól látszik, hogy a roma diplomás nők többségi társaikétól eltérő munka és család összeegyeztetési stratégiáinak magyarázatát nem a család és a gyereknevelés iránti gyengébb elköteleződésben kell keresnünk, hiszen mind a két csoport számára fontos a család, illetve a gyerek jólétének, érzelmi és szellemi fejlődésének biztosítása. Az eltérés egyfelől, ahogy már utaltunk rá, a roma és a nem roma diplomás nők között a „jó anyaságról” alkotott morális konstrukciók, elképzelések különbségében rejlik. Másfelől a két csoport között fellelhető munkaorientációk különbözőségével magyarázható: pontosabban azokkal a jelentésekkel, amiket a kisebbségi (roma) és a többségi (nem roma) diplomás nők a saját munkájukhoz csatolnak.

Következtetés és zárszó

A munka-család szférája közötti egyensúlyozásról szóló korábbi szakirodalom egy része a nyugat-európai, többségi társadalomhoz tartozó, elsősorban a magánszektorban dolgozó nők modelljére épül. E szakirodalom egyik szűk keresztmetszete, hogy a két (munka és család) szférára úgy tekint, mint egymást kizáró elköteleződésekre, orientációkra – a kettő közötti egyensúlyozás gyakorlatát pedig főként időmenedzselési kérdésként értelmezi (Hakim 2006). Ez a modell a mi esetünkben nagyon korlátozottan érvényes – roma diplomás interjúalanyaink zöme ugyanis mind a munkájának mind a családjának elkötelezett. Számukra a két szféra iránti elköteleződés nem zárja ki egymást. Ennek a modellnek egyik alternatívája az Amartya Sen (1992) egyenlőt-

lenségelméletéből kinőtt „*capability*” (cselekvési képességek) megközelítés. Vizsgálatunk eredményei alapján a roma diplomás nők esetére a képességek elmélete úgy alkalmazható, hogy az etnicitás – azaz: a stigmatizált kisebbségi csoporttagság – egyéb társadalmi korlátokkal együtt korlátozni tudja azokat a cselekvési lehetőségeket (képességeket), amelyek lehetővé teszik, hogy az anyák megvalósítsák vágyott munkapreferenciáikat. Ez azonban nálunk csak az esetek egy kisebb részére volt érvényes. A vizsgálatunkba bekerült roma diplomás nőknél ugyanis az etnicitás szerepe csak részben volt korlátozó – sokkal inkább sajátos módon konstruálta munkapreferenciáikat.

Mindezen megközelítésekkel szemben a kisebbségi csoportokhoz tartozó nőkről szóló, csekély számú kutatás amellett érvel, hogy ha meg akarjuk érteni a kisebbségi nők dupla terhét a munka és a magánélet közötti összhang megtalálásának küzdelme során, akkor ki kell bővíteni a modellt a magánélet szférájának irányába. A jelen kutatás – reményeink szerint – az eddigi eredményekhez egy újabb szelettel járul hozzá: hangsúlyozván, hogy nem csak a „család” vagy a „magánélet” dimenziójának tágítására van szükség (ezen belül is a dolgozó nők „jó anyaságról” alkotott elképzelésének vizsgálatára, amikor a nők munka-család konstrukcióit magyarázzuk), hanem a „munka” értelmezési keretének kibővítésére is. Ahhoz, hogy megértsük az egyes társadalmi csoportok közötti különbségeket és e különbségek okait a munka és a család közötti egyensúlyozás művészetében, meg kell ismernünk azokat a jelentéseket, amiket a nők a saját munkájukhoz (és anyaságukhoz) kapcsolnak.

Mélyinterjúinknak a megalapozott elmélet (*grounded theory*) segítségével végzett részletes elemzése azt mutatta, hogy a roma diplomás nőkre, legyenek bár első- vagy többedgenerációs értelmiségiek, asszimiláns családból vagy tradicionális közösségből jövők, sajátos munkapreferenciák jellemzőek. Hasonló végzettségű szellemi foglalkozású társaiktól eltérően, számukra a munkának az értelemmel bíró tevékenységen, értékteremtésen, önmegvalósításon, szakmai identitáson túl, van egy többletjelentése: esetükben leginkább egyfajta, a weberi értelemben vett hivatástudattal kapcsolódik össze a munka fogalma – úgy érzik, fizetett állásuk „szívügy”, „küldetés” vagy „misszió”. Munkapreferenciájuk alakulásában, a munka mint hivatás jelentésének konstruálódásában nagy szerepe van a roma diplomás nők sajátos társadalmi helyzetének, ami abból fakad, hogy egyszerre kisebbségiek és középosztálybeliek.

A roma diplomás anyák, akik részt vettek vizsgálatunkban, azzal a tanulsággal szolgálnak a munka-család közötti egyensúlyozásról szóló szakirodalomnak, hogy a munkának és a családnak való maximális elköteleződés nem feltétlen egymást kizáró kategóriák. Ahol a munka többet jelent gazdasági szükségszerűségnél, illetve ahol az önkiteljesedés eszközeként szolgál, ott a nők munka iránti elhivatottsága gyermekük megszületése után sem változik. Különböző rugalmas eszközökkel – családtagok, házastársak segítségével, lemondásokkal és sokszor némi önkizsákmányolás révén – menedzselni tudják életük két fő szférája iránti elköteleződésüket. Ebben egyfelől segíti őket az az intézményi, viszonylag rugalmas környezet, amit a köz- és a civilszféra mint munkahelyük terepe nyújt számukra. Másfelől hajtóerő az, hogy a munka számukra hivatás. Végül segíti őket a törékeny egyensúly fenntartásában az is, ahogyan a „jó anyaságról” gondolkodnak. Az erről vallott normáik a pszichológiában jól ismert „elég jó szülő” koncepciójához (Bettelheim 2003) állnak a legközelebb – ellentétben azokkal a többségi társadalomhoz tartozó nőkkel, akik a „bevonódó anyaság” normája (Halrynjo–Lyng 2009) miatt vál-

tanak gyerekbarát állásra a szülés után. Többen interjúalanyaink közül úgy fogalmazták ezt meg, hogy valaki csak akkor tud jó édesanyja lenni a gyerekeinek, ha jól érzi magát a saját bőrében, és azért mert megszületik a gyerek, még nem kell feladni azt, amitől jól érzi magát a bőrében...

Azonban – ahogy ez talán a figyelmes olvasó számára már eddig is kiderült – a munkaorientációk kulturális és társadalmi konstruálódásának bemutatása messze túlmutat a kisebbségi és a többségi diplomás nők munka és magánélet összeegyeztetési stratégiái különbségének magyarázatán. Kutatásunknak nem csak a szűkebb értelemben vett munkaerő-piaci, hanem a tágabb társadalmi integrációs politikára nézve is vannak implikációi. Roma interjúalanyaink nagy része egyéninek tűnő, ám mint láthattuk, osztályhelyzete és etnicitása által formált preferenciája, választása révén foglalkozik „romaüggyel” fizetett munkaként, ami egyben „szívügye” is. Érvelésünk szerint az „etnicitás” – amit ebben a tanulmányban a kisebbségi, stigmatizált, általában külső jegyekben is testet öltő, többnyire negatív társadalmi következményekkel járó roma származásból fakadó identitás szinonimájaként használunk – a felfelé mobil roma középosztály esetében a mobilitás kisebbségi „kultúrájának” (társadalmi gyakorlatainak) kialakulásán keresztül hat a munkapreferenciák konstruálódására.

A kisebbségi mobilitás-kultúra kialakulásában jelentős szerepe van a társadalmi ranglétrán való emelkedés rejtett költségeinek. Ezek közül témánk szempontjából a legfontosabb tényezők közé tartozik a saját, stigmatizált, kirekesztett etnikai közösség iránt érzett (a többségi diplomás nőkre nem jellemző) fokozott felelősségérzet, illetve a tradicionális roma közösségekből érkező nők egy részének esetében az identitás traumatizáltsága: a *„senki földjén való lebegés”* (Orsós 1998). A munka – részben e rejtett költségek miatt is – válik kitüntetett fontosságúvá, az egyéni identitás („*self*”) szerves elemévé, az ember önmagára találásának eszközévé – több esetben is kimondottan terápiás funkciót nyerve, a traumatizált identitásra gyógyulást nyújtva.

Az egyéni preferenciák mellett azonban a munkaerő-piaci diszkrimináció, illetve különböző intézményi szereplők (a romák helyzetének javításával foglalkozó NGO-k és kormányzati programok) is szerepet játszanak abban, hogy a roma diplomás nők nagy része „romaüggyel” foglalkozik. Vizsgálati eredményünk alapján úgy tűnik, mindez együttesen vezet oda, hogy felsőfokú végzettségű roma interjúalanyaink a munkaerőpiac egy sajátos szegmensén belül tömörülnek.[23]

Az elmúlt években született néhány új kezdeményezés, affirmatív program a romák munkaerő-piaci integrációjának előmozdítására,[24] ami nyilván csak hosszabb időtávlatban képzelhető majd el. Vizsgálatunkból úgy tűnik, hogy amíg a romák a magyar társadalom leginkább előítéletekkel sújtott, stigmatizált kisebbségi csoportja marad, addig diplomás középosztályuk nagy részének adekvát válasza erre a helyzetre az, hogy „saját népe” sorsának javításával, azaz „romaügyekkel” foglalkozzon.

23 Elemzésünk kvalitatív jellege természetesen óvva int bennünket attól, hogy ezt a tézisünket a magyarországi roma diplomás nők csoportjára általánosságban fogalmazzuk meg.

24 Az egyik ilyen affirmatív program, a több sajtónyilvánosságot kapott Integrom mellett, az Express Roma Ösztöndíjnak nevezett projekt volt az akkori Gazdasági Minisztérium égisze alatt, költségvetési források hozzárendelésével, 2006–2010 között működött, egy roma miniszteri biztos kezdeményezésére és irányítása alatt. A program kimondott célja az volt, hogy a gazdasági élet teljes spektrumában kellene, hogy jelen legyenek a romák.

Hivatkozások

Beremányi B. Á. – Carrasco, S. (2016) Bittersweet success. The impact of academic achievement among the Spanish Roma after a decade of Roma inclusion. In Pink, W.T. –Noblit, G.W. (szerk.) *International Handbook of Urban Education*. New York: Springer. (megjelenés előtt).

Bernáth G. – Messing V. (2012): Szélre tolva – Kutatási zárójelentés a roma közösségek többségi médiaképéről, 2010–11. *Médiakutató,* tavasz.

Bettelheim, B. (2003) *Az elég jó szülő. Könyv a gyermeknevelésről*. Budapest: Cartaphilus.

Bradley, H. – Healy, G. – Mukherje, N. (2005) Multiple burdens: problems of work- life balance for ethnic minority trade union activist women. In Houston, D. (szerk) *Work-Life balance in the 21st century.* Basingstoke: Palgrave Macmillan. 211–229. http://dx.doi.org/10.1057/9780230373594_11

Charmaz, K. (2005) Grounded Theory in the 21st Century. Applications for Advancing Social Justice Studies. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y.S. (szerk.) *The Sage Handbook of Qualitative Research, 3rd Edition.* Thousands Oaks, CA: Sage Publications. 507–535.

Christensen, A. D. – Jensen, S.Q. (2012) Doing Intersectional Analysis: Methodological Implications for Qualitative Research. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 2, 109–125. http://dx.doi.org/10.1080/08038740.2012.673505

Cole, E. – Omari, S. R. (2003) Race, Class and the Dilemmas of Upward Mobility for African Americans. *Journal of Social Issues*, 4, 785–802. http://dx.doi.org/10.1046/j.0022-4537.2003.00090.x

Crompton, R. – Harris, F. (1998) Explaining women's employment patterns: 'orientation to work' revisited. *British Journal of Sociology*, 1, 118–136. http://dx.doi.org/10.2307/591266

Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (2007) Introduction: The Unravelling of the 'Male Breadwinner' Model – and Some of its Consequences. In Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (szerk.) *Women, Men, Work and Family in Europe.* Basingstoke: Palgrave. 1–16. http://dx.doi.org/10.1057/9780230800830_1

Crompton, R. – Lyonette, C. (2005) *Work-life 'balance' in Europe.* GeNet Working Paper No. 10, Gender Equality Network (GeNet).

Csepeli Gy. – Fábián Z. – Sik E. (1998) Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy.(szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI. 458–489.

Csepeli Gy. – Simon D (2004) Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self- identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 1, 129–150. http://dx.doi.org/10.1080/1369183032000170204

Doucet, A. – Mauthner, N. S. (2007) Feminist methodologies and epistemologies. In Brynt, C. D. – Peck, D. L. (szerk.) *21st century Sociology*. *A Reference Handbook.* Thousand Oaks, CA: Sage. 26–32. http://dx.doi.org/10.4135/9781412939645.n62

Duncan, S. – Irwin, S. (2004) The social patterning of values and rationalities: mothers' choices in combining caring and employment. *Social Policy and Society*, 4, 391–399. http://dx.doi.org/10.1017/s1474746404002076

Duncan, S. (2005) Mothering, class and rationality. *Sociological Review*, 2, 50–76. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954x.2005.00503.x

Duncan, S. (2006) Mothers' work-life balance: individualized preferences or cultural construction? In Perrons, D. – Fagan, C. – McDowel, L. – Ray K. – Ward K. (szerk.) *Gender Divisions and Working Time in the New Economy. Changing Patterns of Work, Care and Public Policy in Europe and North America.* Cheltenham, UK/Northampton, MA: Edward Elgar. 127–147. http://dx.doi.org/10.4337/9781845428976.00017

Durst J. (2010) "Gondolom, hogy cigányok…ennyi gyerekkel…" Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján. In Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 173–194.

Durst J. (2011) Mit szerez a szerző, avagy az etnográfiai szövegírás problémái. Elöljáróban a „Látogató" c. cikkhez; A Látogató. Feljegyzések egy kutatói pozícióról. *Beszélő* (március), 2–13.

Durst J. – Fejős A. – Nyírő Zs. (2014) "I always felt the odd one out": Work – life balance among graduate Romany women in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*, 1, 165–190. http://dx.doi.org/10.1556/aethn.59.2014.1.8

Enyedi Zs. – Fábián Z. – Sik E. (2004) Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004.* Budapest: TÁRKI. 375–399.

Feischmidt M. (2010) Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 5–24.

Friedman, S. (2016) Habitus clivé and the emotional imprint of social mobility. *The Sociological Review*, 64, 129–147. http://dx.doi.org/10.1111/1467-954x.12280

Glass, C. – Fodor É. (2011) Public maternalism goes to market. Recruitment, Hiring, and Promotion in Postsocialist Hungary. *Gender & Society*, 1, 5–26. http://dx.doi.org/10.1177/0891243210390518

Hakim, C. (2002) *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Hakim, C. (2006) Women, Careers, and Work-Life Preferences. *British Journal of Guidance & Counselling*, 3, 279–294. http://dx.doi.org/10.1080/03069880600769118

Halrynjo, S. – Lyng, S. T. (2009) Preferences, constraints or schemas of devotion? Exploring Norwegian mothers' withdrawals from high-commitment careers. *The British Journal of Sociology*, 2, 321–343. http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01233.x

Higginbotham, E.- Weber, L. (1988): Rethinking mobility: Towards a Race and Gender Inclusive Theory. Research Paper no. 8. Center for Research on Women, Memphis State University.

Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács J. (2011) Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*, 2, 168–198. http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxr007

Hobson, B. (szerk) (2013) *Worklife Balance: The Agency and Capabilities Gap*. Oxford: Oxford University Press. http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199681136.001.0001

Hochschild, J. L. (1993) Middle-class blacks and the ambiguities of success. In Sniderman, P. M. – Tetlock, P. – Carmines, E. (szerk.) *Prejudice, Politics, and the American Dilemma.* Stanford, California: Stanford University Press. 148–172.

Horváth K. (2012) Silencing and Naming the Difference. In Stewart, M. (szerk.) *The Gypsy 'Menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics.* London: Hurst & Company, 117–135. http://dx.doi.org/10.5860/choice.51-1121

Juhász A. (2010) A „cigánybűnözés” mint az „igazság” szimbóluma. *Anblokk,* 4, 12–18.

Kamenou, N. (2008) Reconsidering Work-Life Balance Debates: Challenging Limited Understandings of the 'Life' Component in the Context of Ethnic Minority Women's Experiences. *British Journal of Management*, 19, S99–S109. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8551.2008.00575.x

Kende A. (2005) „Értelmiségiként leszek roma és romaként értelmiségi”: Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek Kisebbsége: A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum. 376–409.

Kende A. – Neményi M. (2006) Selection in Education. The Case of Roma Children in Hungary. *Equal Opportunities International*, 7, 506–522. http://dx.doi.org/10.1108/02610150610714376

Kerezsi K. – Gosztonyi M. (2014) Roma is? Szegény is? Bűnös is? In Borbiró A.- Inzelt É. – Kerezsi K. – Lévai M. – Podolecz L. (szerk.) *A büntető hatalom korlátainak megtartása: a büntetés mint végső eszköz. Tanulmányok Gönczöl Katalin tiszteletére.* Budapest: ELTE Eötvös. 235–273.

Kovai C. (2015) *A cigány – magyar különbségtétel és a rokonság.* PhD disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Kulturatudományi Doktori Program.

Kóczé A. (2009) Missing Intersectionality. Race/Ethnicity, Gender and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe. *Policy Studies Series*. Budapest: CEU, CPS.

Kóczé A. (2010) „Aki érti a világ hangját, annak muszáj szólnia”. Roma nők a politikai érvényesülés útján. In Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 208–224.

Kovács É. (2006) Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula,* 9, 41–52.

Ladányi J. – Szelényi I. (2001) A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. *Szociológiai Szemle*, 4, 85–95.

Ladányi J. – Szelényi I. (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4, 72–94.

Máté D. (2015) Reziliens romák identitáskonstrukciói. *Transylvanian Society,* 1, 43–55.

McCall, L. (2005) The complexity of intersectionality. *Signs*, 3, 1771–1800.

Messing V. (2014) Methodological Puzzles of Surveying “Roma”/”Gypsy” Population. *Ethnicities*, 6, 811–829. http://dx.doi.org/10.1177/1468796814542180

Nagel, J. (1994) Constructing ethnicity: creating and recreating ethnic identity and culture. *Social Problem*, 1, 152–176. http://dx.doi.org/10.1525/sp.1994.41.1.03x0430n

Nagy B. – Paksi V. (2015) A munka és a magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In Spéder Zs. (szerk.) *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére.* Budapest: KSH NKI. 159–175.

Neckerman, K. C. – Carter, P. – Lee, J. (1999) Segmented assimilation and minority cultures of mobility. *Ethnic and Racial Studies*, 6, 945–965. http://dx.doi.org/10.1080/014198799329198

Neményi M. (2010) A kisebbségi identitás kialakulása. Roma származású gyerekek identitásstratégiái. In Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 48–56.

Németh K. (2015) A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett forrása. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.

Nótár I. (2015) *Roma családanyák karrierútja és a család.* ELTE, Mesterképzés, Szakdolgozat.

Oakley, A. (1981) Interviewing women: A contradiction in terms? In Roberts, H. (szerk.) *Doing Feminist Research*. London: Routledge and Kegan Paul. 30–61.

Oakley, A. (2015) Interviewing Women Again: Power, Time and the Gift. *Sociology,* 1, 195–213. http://dx.doi.org/10.1177/0038038515580253

Oldrupe, H. (1999) Women working off the Farm: Reconstructing Gender Identity in Danish Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 3, 343–358. http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00112

Orsós A. (1998) Roma egyetemisták identitásküzdelmei. (Az első generációs roma értelmiség és a társadalmi elvárások viszonya). Szakdolgozat. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Szak

Ridgeway, C. – Corell, S. J. (2004) Motherhood as a Status Characteristic. *Journal of Social Issues*, 4, 683–700. http://dx.doi.org/10.1111/j.0022-4537.2004.00380.x

Sen, A. (1992): *Inequality Re-examined*. Oxford: Oxford university Press.

Sik E. – Simonovits B. (2008): Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport* 2008. Budapest: TÁRKI. 363–383.

Szalai J. (2002) A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországán. *Szociológiai Szemle*, 4, 34–50.

Takács J. (2008) „Ha mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna…” Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély*, 19(6), 51–73.

Takács J. (2013) Unattainable desires? Childbearing capabilities in early 21st century Hungary. In Livia Sz. Oláh and Ewa Fratczak (szerk.) *Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe.* Palgrave Macmillan: Basingstoke and New York, 179–206.

Tang, N. (2002) Interviewer and Interviewee Relationships Between Women. *Sociology,* 3, 703–721. http://dx.doi.org/10.1177/0038038502036003011

Thomas, D. A. – Aldefer, P. (1989) The influence of race on career dynamics: theory and research on minority career experiences. In Arthur, M. – Hall, D. T. – Lawrence, B. S. (szerk.) *Handbook of Career Theory*. Toronto: Cambridge University Press. 133–158. http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511625459.009

Thomas, D. R. (2006) A General Inductive Approach for Analysing Qualitative Evaluation Data. *American Journal of Evaluation,* 2, 237–246. http://dx.doi.org/10.1177/1098214005283748

Tremlett, A. – McGarry, A. (2013) *Challenges facing Researchers on Roma Minorities in contemporary Europe: Notes towards a Research Programme.* Ecmi Working Paper #62, European Centre for Minority Issues (ECMI).

Vallejo, J. A. (2012) Socially Mobile Mexican Americans and the Minority Culture of Mobility. *American Behavioral Scientist*, 5, 666–681. http://dx.doi.org/10.1177/0002764211433807

Váradi M. M. (2015) Roma nők a projektvilágban: portrék. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak.Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum. 121–140.

Weber, M. (1995) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Cserépfalvi.

Weigt, J. M. – Solomon, C. R. (2008) Work – Family Management among Low-wage Service Workers and Assistant Professors in the USA. A Comparative Intersectional Analysis. *Gender, Work and Organization*, 6, 31–55. http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0432.2008.00419.x

Függelék

1. táblázat.
Az interjúalanyok társadalmi-demográfiai jellemzői

azonosító	*korcsoport*	*családi állapota*	*gyermekek száma*	*diploma/diplomák tudományága*	*elsőgenerációs / többed generációs értelmiségi*	*a középiskola után egyből továbbtanult-e a felsőoktatásban*	*munkahely szektora*	*munkaköre*	*foglalkozik-e „romaüggyel”?*	*szubjektív anyagi helyzet*	*családi háttér*
1	31-40	elvált, egyedülálló	1	Szociológiai tudományok	többed generációs	igen	–	munkanélküli	korábban igen	átlag feletti	budapesti értelmiségi család
2	31-40	párkapcsolatban él	2	Multidiszciplináris bölcsészettudományok	elsőgenerációs	igen	közszféra	közigazgatásban referens	igen, főállásában	átlagos	vidéki munkáscsalád
3	41-50	elvált, egyedülálló	2	Média és kommunikációs tudományok	elsőgenerációs	nem	nonprofit szektor	újságíró	igen, főállásban	átlagos	budapesti munkáscsalád
4	31-40	elvált, egyedülálló	2	Pszichológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	magánszektor	pszichológus	jelenleg nem, korábban főállásban	átlag alatti	vidéki munkáscsalád
5	41-50	házas	1	Nevelés- és sporttudományok, Nyelvtudományok	elsőgenerációs	igen	közszféra	egyetemi oktató	igen, főállásban	átlagos	vidéki munkáscsalád
6	41-50	elvált, egyedülálló	1	Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	újságíró	igen, főállásban	átlag alatti	vidéki zenész család
7	31-40	elvált, egyedülálló	2	Multidiszciplináris bölcsészettudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	közigazgatásban referens	igen, főállásban	átlagos	vidéki munkáscsalád
8	51-60	házas	2	Média és kommunikációs tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	író	igen, önkéntesként	átlag alatti	vidéki zenész család
9	31-40	házas	1	Szociológiai tudományok, Állam- és jogtudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	kutató	igen, főállásban	átlag feletti	vidéki munkáscsalád
10	41-50	elvált, egyedülálló	2	Pszichológiai tudományok	elsőgenerációs	igen	közszféra	pszichológus	igen, főállása részeként	átlag alatti	budapesti munkáscsalád
11	31-40	elvált, újraházasodott	3	Művészeti és művelődéstörténeti tudományok, Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	igen	közszféra	kutató	igen, főállásban	átlagos	pesti munkáscsalád
12	41-50	házas	1	Szociológiai tudományok, Pszichológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	családsegítő pszichológus	igen, főállásban	átlagos	vidéki munkáscsalád
13	61-70	házas	2	Nevelés- és sporttudományok	elsőgenerációs	nem	nonprofit szektor	tanár, intézményvezető	igen, főállásban	átlagos	szegénypárti család
14	41-50	özvegy	1	Művészeti és művelődéstörténeti tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	tanár	igen, a főállásában	átlagos	szegénypárti család
15	31-40	elvált, van párkapcsolata	2	Állam- és jogtudományok	többed generációs	nem	magánszektor	jogász, pályázatíró	korábban főállásban	átlag feletti	budapesti munkáscsalád
16	61-70	özvegy	2	Növénytermesztési és kertészeti, Közgazdaságtudományok	többed generációs	nem	–	nyugdíjas, korábban alapítvány vezető	korábban főállásban	átlagos	vidéki zenész család
17	51-60	elvált, van párkapcsolata	2	Nevelés- és sporttudományok, Nyelvtudományok	elsőgenerációs	igen	–	nyugdíjas	korábban főállásban	átlagos	budapesti munkáscsalád
18	31-40	házas	2	Politikatudományok	elsőgenerációs	igen	–	háztartásbeli	korábban főállásban	átlagos	vidéki zenész család
19	30 és fiatalabb	házas	2	Vallástudományok, Egészségtudományok	elsőgenerációs	igen	közszféra	egyetemi oktató, kutató	igen, főállásban	átlag feletti	
20	41-50	házas	2	Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	közigazgatásban referens	igen, főállásban	átlagos	állami gondozásban nevelkedett
21	31-40	házas	1	Szociológiai tudományok, Nevelés- és sporttudományok, Nyelvtudományok	elsőgenerációs	nem	nonprofit szektor	alapítvány vezető	igen, főállásban	átlag feletti	szegénypárti család
22	31-40	párkapcsolatban él	1	Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	szociális munkás	nem	átlag alatti	vidéki munkáscsalád
23	51-60	házas	2	Szociológiai tudományok, Vallástudományok, Művészeti és művelődéstörténeti tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	teológus, történész	nem	átlag feletti	vidéki értelmiségi család
24	41-50	házas	2	Szociológiai tudományok	többed generációs	nem	–	háztartásbeli	korábban főállásban	átlagos	budapesti értelmiségi család
25	41-50	elvált, van párkapcsolata	1	Szociológiai tudományok	többed generációs	nem	közszféra	cigány közösségi ház intézményvezetője	igen, főállásban	átlag alatti	
26	31-40	párkapcsolatban él	1	Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közszféra	szociális munkás	igen, főállásban	átlag alatti	vidéki munkáscsalád

Takács Judit – P.Tóth Tamás[1]

Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában[2]

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.207

Absztrakt

Tanulmányunkban a másként „megoldhatatlannak” tűnő társadalmi kérdések medikalizációjának menetét illusztráljuk egy 20. századi magyarországi történeti példán keresztül: a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgáljuk meg 1958-ból származó, korábban ismeretlen levéltári források fényében.

A homoszexualitás történetileg változó megítélésének egyik jól megfogható aspektusa az adott társadalom büntetőtörvényeinek vizsgálata, mivel a büntetőjog a társadalom által elfogadott (vagy annak vélt) és kodifikált normák megszegését szankcionálja az állam erejével és támogatásával. Egyes normaszegések büntetőjogilag üldözendő cselekménnyé nyilvánítása és büntetendővé tétele tehát bizonyos normák – esetünkben a heteronormativitás – kiemelt fontosságát jelzi. Az azonos nemű (férfi) partnerek közötti kapcsolatok büntetendőségét alátámasztó elvek és hivatalos magyarázatok változásának elemzése rávilágít arra, hogy a 20. század közepe táján medikalizált hivatkozásokkal hoztak jogi és társadalmi ítéletet a homoszexuális emberekről és kapcsolatokról Magyarországon (is).

Tanulmányunkban bemutatjuk az Egészségügyi Tudományos Tanács „Ideg-elme Szakbizottsága” által a homoszexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására vonatkozó 1958-as javaslatát és ennek hátterét, mely alapján Magyarországon 1961-ben dekriminalizálták a felnőtt férfiak közötti, kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális cselekményeket. Ugyanakkor éppen ennek a bizottságnak a javaslata alapján válik 1961 után a női homoszexualitás is büntethetővé (a férfiakkal megegyező módon: immár a 20 éven aluli partnerek körében).

Kulcsszavak: homoszexualitás, természet elleni fajtalanság, (de)kriminalizáció, Magyarország, levéltári kutatás

---

1 A szerzők az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet munkatársai.

2 E tanulmány *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 105414 számú OTKA/NKFIH kutatás részeként készült Neményi Mária 70. születésnapja tiszteletére. A szerzők köszönetet mondanak azoknak a levéltáros szakembereknek, akik 2015 folyamán a MNL OL Hess András téri kutatótermében dolgoztak, valamint Dombos Tamásnak és Somorjai Noéminak a kutatómunkában nyújtott segítségért. Emellett köszönet illeti a tanulmány bírálóit gondolatébresztő kritikai megjegyzéseikért.

The role of the "Neurology Committee" in the 1961 decriminalization of homosexuality in Hungary

Abstract

Our study focuses on the background of the decriminalization of consensual homosexual acts between adults in the 1961 Hungarian Penal Code by using recently discovered original archive material from 1958. We want to illustrate how otherwise "unsolvable" social issues can be solved by medicalization, i.e. rendering them under medical (in this case psychiatric) authority.

Examining penal codes is a tangible aspect of socio-historically changing views on homosexuality because criminal laws tend to sanction breaches of norms that are (or are perceived to be) widely accepted in society. Consequently, criminalization of certain acts or activities can be interpreted as signalling the emphasized significance of certain social norms, in this case, heteronormativity. By examining the changing theoretical and practical interpretations supporting the (de)criminalization of homosexuality can highlight that already in the mid-20th century medical references were crucial in legal and social decisions regarding homosexual people and their relationships in Hungary (and elsewhere).

This article introduces the changes proposed by the Neurology Committee of the Health Science Council in 1958 regarding the criminalization of homosexuality, leading to the decriminalization of consensual sexual acts between adult men in 1961. However, it should also be pointed out that it was the same committee that proposed to extend the criminalization of sexual activity between same-sex partners aged under 20 to women as well.

Keywords: homosexuality, unnatural fornication, (de)criminalization, Hungary, archive research

Takács Judit – P.Tóth Tamás

Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában

A homoszexualitás történetileg változó megítélése jól követhető az egyes országok büntetőtörvényeinek vizsgálata által. Mivel a büntetőjog egy adott társadalomban elfogadottként feltételezett, kodifikált normák megszegését szankcionálja az állam erejével és támogatásával, egyes normaszegések büntetőjogilag üldözendő cselekménnyé nyilvánítása és büntetendővé tétele bizonyos normák – esetünkben a heteronormativitás – kiemelt fontosságát jelzi. Az azonos nemű (férfi) partnerek közötti kapcsolatok büntetendőségét alátámasztó elvek és hivatalos magyarázatok változásának elemzése rávilágít arra, hogy a 20. század közepe táján medikalizált hivatkozásokkal hoztak jogi és társadalmi ítéletet a homoszexuális emberekről és kapcsolatokról Magyarországon (is).

Tanulmányunkban a másként nehezen megoldhatónak tűnő társadalmi kérdések medikalizációjának menetét illusztráljuk egy 20. századi magyarországi történeti példán keresztül: a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgáljuk meg társadalomtörténeti kutatásaink során általunk fellelt, 1958-ból származó, korábban ismeretlen levéltári források fényében.

Előzmények

A Magyarországon valaha is hatályban lévő törvénykönyvekben hiába keresnénk a homoszexualitást: ez a – heteroszexualitás szóval együtt 1868–69-ben Kertbeny Károly által megalkotott (Takács 2008) – kifejezés sehol nem szerepel. A homoszexuális gyakorlatokat a 19. század második felétől „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntették, mely a Csemegi Károly[3] által jegyzett „*1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről*” szóló első magyar nyelvű büntetőtörvénynek „*A szemérem elleni büntettek és vétségek*” című fejezetében jelent meg. Itt a 241. és 242. §-ok megkülönböztették a férfiak között véghezvitt, illetve embernek állattal elkövetett természet elleni fajtalanság – kevésbé súlyos – vétségét az erőszakos elkövetés miatt sokkal súlyosabban büntetett természet elleni fajtalanság bűntettétől.[4]

A Csemegi-kódex egyik legfontosabb előzménye Pauler Tivadar, későbbi igazságügyminiszter először 1864-ben megjelentetett Büntetőjogtan című munkája, ahol a 396–400. §-okban szerepel a *„természet elleni fajtalanság büntette (crimen sodomiae)”*, azaz: a „*természet rendjével ellenkező nemi közösülés* […, mely] *az erkölcsi érzület durva megsértésén, a természet rendjének észellenes mellőzésén, az emberi méltóság*

3 Csemegi Károly (1826-1899) Tisza Kálmán kormányának igazságügyi államtitkára; az 1878-as büntetőtörvényt gyakran nevezik Csemegi-kódexnek is.

4 Lásd: *„241.§ .: Férfiak között véghezvitt fajtalanság, ugyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedő fogházzal büntetendő. 242.§ .: a természet elleni fajtalanság büntettét képezi, és öt évig terjedhető börtönnel büntetendő: ha az férfiak között, erőszakkal vagy fenyegetéssel követtetett el ”* (Magyar Törvénytár, 1896). – Az idézett szövegeket mindenhol az eredeti írásmódnak megfelelően közöljük.

lealacsonyitásán, az ember szellemi tehetségeire, physikai egészségeire káros és sorvasztó befolyásán alapszik" (Pauler 1870:121). E kiegyezés előtt született munka még erősebb osztrák hatást tükröz annyiban például, hogy e büntetőjogtan szerint a „szodómia" elkövetői férfiak és nők egyaránt lehettek[5] – hasonlóan az osztrák büntetőtörvény 1852-ben bevezetett és 1971-ig hatályos rendelkezéséhez, mely nem csupán a férfiak közötti, hanem általában az azonos nemű személyek közötti fajtalanságot tiltotta (Kirchknopf 2015).[6] Paulernél a vonatkozó paragrafusok a „természet elleni fajtalanság" három fő formáját különböztették meg: nemi közösülést állattal; azonos nemű személlyel; valamint különböző nemű személlyel, de természetellenes módon[7] – ugyanakkor a *„fajtalanságnak a családi és házi élet rendjét veszélyeztető eseteit, az erkölcsiség és szemérmetesség durva megsértését*" (Pauler 1870:126) csupán kihágásként és nem bűntettként kezelték.

A Csemegi-kódex természet elleni fajtalanságot tiltó rendelkezése, mely a Pauler-féle büntetőjogi megközelítéssel szemben csak a férfiak közötti fajtalanságot rendelte büntetni,[8] több mint 80 évig maradt hatályban. Az ügyészként nagy tapasztalatot szerzett Edvi Illés Károly maga is részt vett a Csemegi-kódex kidolgozásában; 1909-es büntetőtörvény-magyarázatából azonban kitűnik, hogy a természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek meghatározása így sem volt egyszerű feladat: *„tágabb értelemben a nemi kéjérzet minden természetellenes kielégítését jelenti. Ily értelemben az önfertőztetés, s az élettelen eszközöknek fölhasználása is idetartozik: ez eseteket azonban még a régi doctrina és törvényhozás is mellőzte. A szorosabb értelemben vett sodomiának három esetét különböztették meg: a nemi közösülést: a) állattal […]; b) azonos nemű személylyel […]; különböző nemü személylyel, de természetellenes módon […]. A b) pont alatti eset […] a nők között elkövethető fajtalan cselekményeket (lesbiai szerelem) is magában foglalja. A jelen törvény ez utóbbi fajtalanságot, melynek értelme iránt a régi criminalisták véleménye is szétágazott, teljesen mellőzte […]. A különböző nemü személyek között előforduló fajtalanságot pedig csak annyiban vonta büntetés alá, amennyiben a [szemérem elleni erőszakra vonatkozó] 233.§[9] értelmében büntetendő"* (Edvi 1909:294–295).

A természet elleni fajtalanság tartalmi meghatározásával kapcsolatos jogértelmezések vitás pontjai még negyedszázaddal később is megmaradtak. Angyal Pál büntetőjogász, a 20. század eleji magyar jogásztársadalom egyik meghatározó alakja, a szemérem elleni bűntettek és vétségek részletes tárgyalásának szentelt munkájában a jövőbeli büntetőpolitika tekintetében például a következőket tartotta kívánatosnak: *„de lege ferenda […] 1. az* onania *továbbra is büntetlen maradjon, 2. a* férfiak közötti fajtalankodás *büntetés alá vonása fenntartandó […] 3. büntetendővé volna teendő a nők között elkövetett term.e. fajtalanság is, 4. a bestialitás büntetése csak azért volna fenntartandó, mert egy létező tilalom törlése általános erkölcsi szempontból nem kívánatos […] 5. a nekrofília csak botrányokozás esetében (esetleg mint hullagyalázás vagy mint vallás elleni deliktum) büntetén-*

5 Lásd: *„Alanyai e büntettnek mind férfi, mind nőszemélyek, tárgya fajaihoz képest: állat, férfi vagy nőszemély lehet"* (Pauler 1870:122).

6 1887-ben az osztrák Legfelsőbb Bíróság visszamenőleg is megerősítette az osztrák jogi szövegben „*Tribadie*" kifejezéssel leírt női homoszexualitás tiltását (Kirchknopf 2015).

7 Emellett megjelenik az utalás a *„közösülés holt testtel"* lehetőségre is *„quasi sodomia"*-ként (Pauler 1870:122).

8 A női homoszexuális cselekményeket is pönalizáló osztrák büntetőtörvénytől e ponton való elhajlás talán a kiegyezés után némileg szabadabbra engedett magyar kezdeményezések egyik megvalósulásaként is értékelhető.

9 Lásd: 233. § a szemérem elleni erőszakról – *„a ki valamely nőszemélyen erőszakkal, vagy fenyegetéssel… házasságon kivül fajtalanságot követ el"* (Magyar Törvénytár, 1896).

dő, 6. a különböző neműek közötti term.e. fajtalankodás büntetés alá vonása (kivéve a Btk. 233. §-ának[10] esetét) nem megokolt, mert az ily cselekmények igen gyakran megelőzői vagy követői a normális közösülésnek, s ha – bár ettől függetlenül, de – kölcsönös megegyezéssel követtetnek el, legföljebb erkölcsi bűnként minősülnek, de mert szociális kárt nem idéznek elő: a bűncselekmények sorába nem iktathatók, de büntetendő volna a nő által serdületlen fiúval elkövetett fajtalanság […] 7. megfelelő büntetés alá vonandók azonban a homoszekszuális cselekmények elkövetésére való csábítás s az arra való ajánlkozás" (1937:78). Angyal érvelésében szembetűnő, hogy az azonos nemű férfipartnerek közötti „fajtalankodás" tilalmát fenntartotta volna, míg a különböző nemű partnerek – mai szóhasználattal akár szexuális elő- és utójátéknak is nevezhető – „fajtalankodását" a szexuális gyakorlatok szélesebb körű repertoárjának részeként értelmezve nem tiltotta volna. (Ma már az is csupán költői kérdés, hogy az előbbi esetekhez miért társított potenciális társadalmi károkozást, az utóbbiakhoz viszont legföljebb erkölcsi bűntudatot.)

Ugyanakkor – mint azt korábban részletesen tárgyaltuk (Takács 2002) – a természet elleni fajtalanság, illetve különösen a felnőtt férfiak között kölcsönös beleegyezéssel zajló szexuális gyakorlatok kriminalizációja ellen Európában már a 19. század második felétől kezdve szót emeltek.[11] A 19. század legvégén, illetve a 20. század első éveiben Magyarországon is megjelentek azok az érvek, melyek szerint „*badarság oly cselekményeket tiltani s a tilalmat büntető sankczióval körülsánczolni, melyek megakadályozására minden mód és eszköz hiányzik s melyek megtörténte ugyszólván sohasem tudódik ki. Ilyen cselekmény az önkéntes sodomia felnőttek között, melynek elkövetése, szükségképi titokszerűségénél fogva meg nem akadályozható*" (Eördögh 1894:4). A megoldás keresését a legtöbb abolicionista jogász, aki a büntethetőség eltörlését tartotta helyes megoldásnak, áttolta volna az orvosok felé: „*A paederastia büntethetőségét minden modern büntető törvénykönyvből ki kell törölni; eltekintve attól, a már teljesen tisztázott véleménytől, hogy a paederastia korcs lelki hajlamból keletkezik, továbbá csak orvos különböztetheti meg azt, hogy erkölcsi túltengés, vagy veleszületett elmebaj van jelen, – továbbá az urningoknál[12] rendszerint az inversio uralkodik, akik még talán természetesnek veszik nőies ösztönüknél fogva a homosexualitast, – a paederasták büntetésével nem javul állapotuk, hajlamuknak nem képesek ellentállni, bármily hosszú szabadságvesztés büntetés dacára sem. Elijesztésről szó sem lehet. […] Az ilyen vádlottak nem büntethetők, hanem gyógyitandók, azok nem szabadságvesztés büntetésre itélendők, hanem hosszabb ideig intézetben isolálandók*" (Reich 1905:90). Ám fontos leszögezni, hogy ezekből a – korabeli orvosi szakirodalomból is visszaköszönő (Borgos 2013) érvekből korántsem az azonos nemű partner iránti vonzalom felvállalásának lehetősége vagy elfogadhatósága sejlik fel. Sokkal inkább arról van szó, hogy hagyni kellene ezeket – az elítélő környezet miatt tipikusan titokban bonyolódó – kapcsolatokat rejtve maradni, mert akkor talán

10 Lásd az előző lábjegyzetet.

11 Lásd például Kertbeny Károly 1868-as érveit, ahol a medikalizáció helyett a mai emberi jogi megközelítésekre emlékeztető érvelés válik hangsúlyossá: „*semmit sem nyernénk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatatlanabb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellen feleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántszándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkoznia abba, amit két tizennégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel*" (Kertbeny-t idézi Takács 2004:90).

12 Karl Heinrich Ulrichs német jogász által az 1860-as években alkotott kifejezés az egymáshoz vonzódó férfiakra, akiket lelki femininitás jellemez: „*Az urning nem igazi férfi, hanem a nő és a férfi egyfajta keveréke. Csak a teste férfi, a benne lakozó szerelmi ösztön azonban női. Következésképpen ezt az ösztönt a férfi nem felé kell irányítania, míg a nőkkel való szexuális kapcsolat irtózást vált ki belőle*" (Ulrichs-ot idézi Takács 2004:89).

kevesebben szereznek ezekről tudomást, illetve merítenek belőlük netán inspirációt, míg a kriminalizáció hatására könnyen szélesebb körű ismertséggel bíró közügy válhat a kérdésből (például némely elítélt „botrányos” életének médiabeli bemutatása kapcsán).

A „homoszexualitás dekriminalizációjára” azonban még hosszú évtizedekig kellett várni Magyarországon, amíg az 1961. évi V. törvénycikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről megszületett. Az 1961-es államszocialista büntetőkódex, mely 1962. július 1-én lépett hatályba, a „természet elleni fajtalanságot” a nemi erkölcs elleni bűntettek között tárgyalta a 278–279. §-okban.[13] E szabályozás legfőbb újdonságának az tekinthető, ami kimaradt belőle: elsősorban a „*természet elleni fajtalanság általános, azaz minden korlátozás nélküli pönalizálása*” (OGyI 1961:270). Az Országgyűlés elé 1961. december 15-én terjesztett törvényjavaslat hivatalos indoklása szerint a „*homoszekszualitás vagy fejlődési rendellenességben gyökerező, született nemi elferdülés, vagy olyan szerzett anomália, amely főleg a gyermek-, serdülő-, vagy ifjúkorban átélt valamely szekszuális benyomás hatása alatt, általában gyenge idegrendszerűeknél alakul ki. Az orvosi megfigyelések kimutatták, hogy még a szerzett homoszekszualitás esetén is, és azoknál a terhelteknél is, akik meg akartak szabadulni attól, a leggondosabb terápia is csak egészen ritkán hozta meg a kívánt eredményt. A homoszekszualitás tehát biológiai jelenség, amelynek bűncselekménnyé nyilvánítása ennél az oknál fogva helytelen. A jogi szabályozásnál figyelembe veendő végül az a gyakorlati szempont is, hogy az ilyen magatartás büntetendő cselekménnyé nyilvánítása a zsarolás tág lehetőségének ad utat*” (OGyI 1961:270).

Ez az újfajta jogi megközelítés jól illusztrálta, hogy 1961-re Magyarországot nem csak elérte, de el is uralta a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozó betegségmodell, mely a pszichológiai és pszichiátriai tudományok 19. század végétől, illetve a 20. század elejétől megfigyelhető fokozatos kikristályosodásával egyre nagyobb teret nyert az ún. nyugati világban. Kétségtelen, hogy a medikalizáció a jogi gyakorlatban apologetikus érveket is szolgáltathat az érintettek jogi védelméhez. A homoszexualitás – és más, nem klasszikusan vagy reproduktívan heteroszexuális formák – biologizáló, gyakran patologizáló medikalizált modelljei azonban olyan esszencialista értelmezéseket tettek széleskörűen érthetővé és elfogadhatóvá, melyekből a kikecmergési kísérletek máig nagyrészt sikertelenek.

A homoszexualitás medikalizációjának és különösen a pszichiáterek ebben való aktív szerepvállalásának egyik legélesebb hangú kritikusa Thomas Szasz volt, aki – Foucault (2000) 1960-as évekbeli nézeteihez hasonlóan – már az eredetileg 1961-ben megjelent *Az elmebetegség mítosza* (2002) című könyvében is úgy érvelt, hogy az elmebaj fogalmának kifejlesztésével és elterjesztésével a pszichiátria tulajdonképpen erkölcsi felügyeletet gyakorol a társadalom felett (átvéve ezt a funkciót a vallási intézményektől). Eme erkölcscsősz működési mód látványosan mutatkozik meg a homoszexualitás pszichiátriai megközelítésében, mely a homoszexualitás társadalmi veszélyességéhez érveket szolgáltatva hosszú évtizedeken át hozzájárult a homoszexua-

13 Lásd: 278. § (1) Az azonos nemű személyek között véghez vitt fajtalanság elkövetője, ha a cselekményt erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel, avagy a sértett védelemre vagy akaratnyilvánításra képtelen állapotának a felhasználásával követte el, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett – a bűntett elkövetésének időpontjában – az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása, vagy gyógykezelése alatt állt. 279. § Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő *a)* az a huszadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét már betöltött, de huszadik életévét még túl nem haladott személlyel természet elleni fajtalanságot követ el, *b)* aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el.

litás kriminalizációjának fenntartásához: Szasz (2010) magyarázata szerint a homoszexuálisok legfőbb „bűne" a heteroszexualitás „tagadása", illetve a társadalom szex(ualitás)ellenességének megkérdőjelezése, melyért – a pszichiátria aktív közreműködésével mesterségesen fenntartott – betegségtudattal kellett fizetniük.

Az 1962 júliusától 1979 júniusáig hatályban lévő magyar büntetőtörvény újdonságai között szerepelt a kizárólag az azonos neműek közötti kapcsolatok tekintetében alkalmazandó, a 20. életévnél meghúzott ún. beleegyezési korhatár, mely a – 14. életévben meghatározott megronthatósági korhatárt betöltött, ám 20 évesnél fiatalabb – serdülők homoszexualizálása, azaz homoszexuálissá válása elleni védelmet szolgálta. Ezt a különleges védelmet a törvényalkotó szerint az tette szükségessé, hogy *„e korban a nemi ösztön a perverz élmények következtében könnyen fixálódhatik ferde irányban*" (OGyI 1961:271). Az ifjúság, illetve a társadalom egészének védelme érdekében[14] született meg a „másokat megbotránkoztató módon" elkövetett fajtalanság különös szigorral kezelendő cselekménnyé nyilvánítása is, mely büntetendővé akkor vált, *„ha másokban undort, méltatlankodást, haragot stb.*" (OGyI 1961:271) váltott ki – és bár a törvény szövege többes számban utal „másokra", a hivatalos magyarázat szerint a megbotránkoztatás megvalósulásához elegendő volt az elkövetőkön kívül csupán még egy személy jelenléte és rosszallása is. (E paragrafusra tudtak hivatkozni például egy szállodai szobában randevúzó azonos nemű párra rátörő rendőrök is.[15])

Emellett az 1961-es büntetőtörvény a férfiak és nők közötti teljes egyenjogúság megteremtésére hivatkozva a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben kriminalizálta a nők közötti homoszexuális gyakorlatokat is. Továbbá új elemként jelent meg, hogy minden 14 évesnél fiatalabb gyermek áldozatává válhatott megrontásnak, nem csak a „tisztességes leányok"[16] – míg korábban a fiúgyermekek megrontás elleni védelme vagy például a nők által elkövetett megrontás lehetősége föl sem merült.

Az 1961-es magyar büntetőtörvény tehát több igen jelentős változást hozott, melyek közül a „homoszexualitás dekriminalizációja" az egyik legemlékezetesebb. Továbbra is részben megválaszolandó kérdés marad azonban, hogy vajon mi vezetett ehhez a fordulathoz.

Ha áttekintjük, hogy a többi államszocialista országban hogyan szabályozták e kérdéskört, akkor elég változatos képet találunk. Bulgáriában és az NDK-ban például csak 1968-ban kerül ki a büntetőtörvényből ez a tiltás (bár az NDK-ban az ötvenes évek végétől praktikusan már nem alkalmazták). A jugoszláv tagköztársaságokban 1977-ben kezdődött a dekriminalizáció a horvát, a szlovén és a montenegrói szocialista köztársaságban és a vajdasági szocialista autonóm tartományban, de Romániában az ilyen irányú jogi változásokra az 1990-es évek második feléig kellett várni.

Lengyelországot e tekintetben különleges helyzet jellemezte, mivel a lengyel büntetőtörvény soha nem tiltotta a szodómiát (az orosz, a porosz és az osztrák büntetőtörvényeket viszont itt is alkalmazták attól függően, mikor milyen fennhatóság alá kerültek a lengyel területek): ma talán meglepően hangzik, de az 1932-es lengyel

14 A törvényjavaslat indoklása szerint a *„természet elleni fajtalanság közvetlen jogi tárgya pedig a szekszuális kapcsolatok természetellenes folytatásáról a nemi élet szabadságára és a közerkölcsiségre háruló kár elhárításához fűződő érdek"* (OGyI 1961:267).

15 Egyik nyugalmazott rendőr interjúalanyunk számolt be ilyen eljárásokról a szerzők által 2015. szeptember 29-én készített interjúban.

16 Lásd: 1878. V. törvény 236. § *„Azon férfi, a ki életkorának tizennegyedik évét be nem töltött tisztességes leánynyal nemileg közösül: a megfertőztetés büntettét követi el, és öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő"*.

büntetőtörvény volt az első a huszadik század folyamán Európában, mely dekriminalizálta a homoszexualitást (Szulc 2011).[17] Fontos még megemlíteni a Szovjetuniót, ahol a 20. század első harmadában az első szovjet-orosz büntetőtörvény 1922-ben eltörölte a cári Oroszország korábbi szodómiatörvényeit – sőt már a forradalom utáni első, 1918. januári büntetőtörvény-javaslatban sem szerepeltek a régi szodómiatörvények, és a beleegyezési korhatárt is 14 éves korban szabták meg (Healey 2001, 2002). A szovjet-orosz szexuális forradalmi időszaknak – és benne a kölcsönös beleegyezéssel folytatott azonos nemű kapcsolatok átmeneti legalizálásának – Sztálin hatalomra kerülése vetett véget: az 1934-es szovjet büntetőtörvény ugyanis újra büntethetővé tette a felnőttek között kölcsönös beleegyezéssel zajló homoszexuális gyakorlatokat, s ezek újbóli dekriminalizációjára 1993-ig várni kellett. Ehhez képest visszalépésnek tekinthető, hogy 2013-ban ismét bevezettek egy homoszexualitás-ellenes átfogó szabályozást, mely immár a „nem hagyományos szexualitás propagandáját” tiltja orosz állami szinten (Stella 2015).

Csehszlovákiát, ahol a Cseh Szexológiai Intézet 1921-es prágai megnyitása óta Josef Hynie vezetésével szinte zavartalanul zajlottak szexológiai kutatások, érdemes kicsit közelebbről is szemügyre venni, mert itt szintén 1961-ben született a magyarországihoz hasonló (1962-es hatályú) dekriminalizációs döntés. A cseh szexológusok közül ebben különösen Kurt Freund szerepe vált fontossá, akit az 1950-es években lezajlott sikertelen averziós terápiás kísérletei vezettek arra a meggyőződésre, hogy a homoszexualitás gyógyszeres vagy egyéb – például elektrosokkos – terápiával sem „gyógyítható”, ezért egyre határozottabban képviselte a homoszexualitás dekriminalizációjának szükségességét (Sokolova 2014). 1960-ban össze is hívtak egy jogi-pszichiátriai szemináriumot, ahol szexológusok, jogászok és rendőrök részvételével egy olyan javaslatot fogalmaztak meg a homoszexuális cselekmények korábbi tiltásának szükségtelenségéről, ami a csehszlovák büntetőtörvény 1961-es megújításához vezetett.

Magyarországi dekriminalizációs érvek és ellenérvek

A magyarországi dekriminalizáció részletei közül régóta ismertek voltak a törvényjavaslat hivatalos magyarázatában szereplő (feljebb már idézett) medikalizáló érvek, melyeket a szexualitással kapcsolatba kerülő orvosok évtizedeken át hangoztattak (lásd pl. Linczényi et al. 1977). Tudomásunk szerint azonban korábban teljesen ismeretlen volt az a tény, hogy a magyarországi dekriminalizációs döntést megelőzte az Egészségügyi Tudományos Tanács által összehívott ideggyógyász szakbizottság szakvéleményének kialakítása.

Az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) – az 1868-ban alapított Országos Közegészségügyi Tanács és az 1945-ben alapított Egészségügyi Tanács jogutódjaként – 1951-ben kezdett el működni az 1950 végén létrehozott Egészségügyi Minisztérium szervezetén belül (Sótonyi 2010): feladatai között szerepelt, hogy „*az egészségügyi miniszter felhívására, vagy saját kezdeményezéséből javaslatot tesz többek között az elméleti és gyakorlati orvostudományi munka irányítására … állást foglal az új gyógyító eljárások, új diagnosztikai módszerek alkalmazásának kérdésében*” stb.[18] A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött ETT anyagok között 2015-ben találtunk rá az „ETT. Ideg-elme szakbizottság” 1958. március 21-én lezajlott üléséről készült

17 Itt azért fontos azt is hangsúlyozni, hogy több európai országban már a 20. század előtt megtörtént a homoszexualitás dekriminalizációja: például Franciaországban (1791), Hollandiában (1811), Belgiumban (1843) és Olaszországban (1890).

18 Forrás: 193/1951. (XI.01.) sz. Minisztertanácsi Rendelet.

jegyzőkönyvre (MNL OL 1958b); az ezen az ülésen megtárgyalt, Csorba Antal által jegyzett „A homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájáról" szóló előterjesztésre (MNL OL 1958c); valamint az Alföldi Zoltán, az ETT titkára által „Rostás elvtársnak" – azaz: Rostás Istvánnak, a Magyar Szocialista Munkáspárt Szervezési Osztálya helyettes vezetőjének – küldött feljegyzésre (MNL OL 1958c). E dokumentumokat a foucault-i tudásarcheológiai megközelítést (Foucault 2001) alkalmazva a későbbi társadalmi-jogi diskurzusok egyik fontos forrásaként kezeljük, melyek áttekintésével az 1961-es dekriminalizációhoz vezető érvek és ellenérvek részleteinek feltárásához járulhatunk hozzá.

A Nyírő Gyula – a mindössze húsz fős ETT egyik tagja – által elnökölt ülésen összesen hat pszichiáter orvos vett részt: Nyírőn kívül Csorba Antal, a referens, Fodor Sándor, Gimes Miklósné,[19] Juhász Pál és Fodor Pál (négy másik bizottsági tag – Angyal Lajos, Huszák István, Rakonitz Jenő és Zoltán László – nem volt jelen). Az ülés első napirendi pontja foglalkozott a *„homosexualitásról szóló törvényszakaszok módositására"* (MNL OL 1958b:1)[20] vonatkozó javaslattal. Az első napirendi pont keretében először Csorba Antal, orvos ezredes, a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága főtitkára,[21] tartotta meg a homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájával foglalkozó referátumát.

A viszonylag hosszú – hét és fél oldalas – szöveg tematikailag nyolc fő részre tagolódott. Szerepelt benne a homoszexualitás meghatározása; szakirodalmi áttekintés a veleszületett és szerzett homoszexualitásról; előfordulási gyakorisági becslések; modernkori európai büntetőjogi gyakorlatok áttekintése; a büntethetőség eltörlését célzó abolicionista érvek részletes ismertetése; a büntethetőség fenntartása mellett felhozható érvek ismertetése; a büntethetőségi érvekkel szembeni ellenvetések; végül a szerző büntethetőséggel szembeni állásfoglalása zárta a sort – kiegészítve a hatályos törvény módosítására vonatkozó konkrét szövegjavaslatokkal. Az előterjesztés összességében azt a – társadalmi homofóbiát tükröző és legitimáló – meggyőződést tükrözi, hogy a homoszexuális cselekményeket nem a társadalmi elfogadás jegyében kell(ene) dekriminalizálni, hanem mert a társadalom „egészséges" heteronormativitásából adódó „természetes" averzió önmagában is elég büntetés az érintetteknek (lásd az I. táblázatban összefoglalt érveket a kriminalizáció fenntartása ellen).

A szerző által használt széleskörű definíció – lásd: a homoszexualitás *„a nemi ösztön azonos nemre irányultságát jelenti"* (MNL OL1958a:1) – nem korlátozódott csupán a megvalósult szexuális kapcsolatokra, de ideértődtek többek között a *„sexualis álomtartalmak, a gyengédség érzülete, a sexualis vonzalom, a szerelem complexusa"* (MNL OL 1958a:1). Emellett a szerző – némileg empatikus módon – hangsúlyozta, hogy semmivel sem könnyebb a homoszexuális egyén számára heteroszexuális kapcsolatba lépni, mint fordítva – ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a homoszexuális kapcsolatok történetében gyakran szerepelnek súlyos hangulati ingadozások, depresszív reakciók, öngyilkossági kísérletek és erőszakos cselekmények, ám ebben *„a tiltottság is szerepet játszhat, amely állandó psychés feszültséget tart fenn"* (MNL OL 1958a:1). Fontos mozzanat, hogy a

19 Kéziratunk egyik anonim bírálója hívta fel a figyelmünket arra a „morbid egybeesésre", hogy az idegbizottsági üléssel egy időben zajlik a Nagy Imre per, melynek harmadrendű vádlottja Gimes Miklós, az Idegbizottságban részt vevő Gimesné Hajdu Lilly fia, akit aztán 1958 júniusában ki is végeznek.

20 Az ülésről szóló leírás idézetei a korábban jelzett levéltári dokumentumokból származnak.

21 Csorba Antalról írt nekrológjában Juhász Pál megjegyzi, hogy a *„pszichiátria területén kutatómunkát nem végzett"* (1979:483) ugyan, de több évtizedes mindennapi klinikai munkássága során felhalmozott gazdag ismeretanyaggal rendelkezik, és a szakirodalmi adatok alapján írt tanulmányokat a *„neurózis, a suicidium, a viselkedési rendellenességek témaköréből".*

szerző elkülönítette a homoszexualitástól a biszexualitást, a „szexualitás kétirányúságát", amikor a *„megtartott heterosexualis érdeklődés mellett"* mutatkozhat meg esetenként homoszexuális beállítottság, melyet jellemzően bizonyos – például alkoholos – behatások hoznak felszínre (MNL OL 1958a:1).

A szakirodalmi áttekintés, mely hangsúlyosan kitért a homoszexualitás veleszületett és szerzett formáinak megkülönböztetésére, többek között Alfred Binet és Konrad Lorenz megközelítéseire hivatkozott: annak a feltételezésnek a kapcsán, hogy *„az ösztönélet kezdeti szakaszában a tárgylebélyegzésnek fontos szerepe lehet az ember sexualis fejlődésében is. Gyakran találunk olyan emlékezeti anyagot, amely az első élmények döntő befolyására utal"* (MNL OL 1958a:2). A homoszexualitás biológiai-genetikai meghatározottsága, illetve örökölhetősége kapcsán a Turner-szindrómát hozta példaként, ahol *„nőies külső genitáliák mellett férfi chromosomagarnitura lehetséges anélkül, hogy a személy psychosexualisan férfinak érezné magát: nőnek érzi magát, aminek nevelték, tehát a psychosexualitást ugylatszik nem dönti el a nemi chromosoma"* (MNL OL 1958a:2).

A homoszexualitás elterjedtségét vizsgálva megállapította, hogy a *„rendőri nyilvántartások csupán kisebb hányadát adják a valódi gyakoriságnak"* és pontos statisztikai adatok előállítása *„persze az anomália eltitkolása miatt sem lehetséges"* (MNL OL 1958a:3). E részben mégis szerepelnek Hirschfeld és Kinsey 2 és 50% közötti becslései. A szerző itt azzal érvelt, hogy az előfordulási gyakorisági adatokra (ha lennének/lehetnének ilyenek) két fő okból lenne érdemes odafigyelni: egyrészt *„minél elterjedtebb az anomália, annál inkább kívánatos a poenalisatio visszaszoritása"* (MNL OL 1958a:3); másrészt ha rendelkezésre állnának megbízható statisztikák, akkor a homoszexuális cselekményeket büntető és nem büntető országok adatainak összehasonlításával elvileg mérhetővé válna, hogy célravezető-e bármilyen büntetés alkalmazása.

A modernkori európai büntetőjogi gyakorlatok áttekintésével foglalkozó rész – elkerülendő példaként is értelmezhető módon – kitért arra, hogy a *„hitleri Németországban sulyos büntetésekkel üldözték, különösebb eredmény nélkül"*, ugyanakkor a Szovjetunió kapcsán hangsúlyosan szerepelt, hogy *„az 1927. szovjet Btk. nem büntette"*, míg elég lett volna csak a mondat második felét közölni, hogy *„későbbi módosítás szerint büntetendő cselekmény"* (MNL OL 1958a:4). Majd kiemelte, hogy Európa más részeihez hasonlóan a népi demokráciákban sincs egységes büntetőjogi álláspont a homoszexuális cselekmények büntethetőségére vonatkozóan (itt egyébként tévesen utalt arra, hogy a jugoszláv Btk. nem bünteti a homoszexuális cselekményeket). Emellett tájékoztatott arról is, hogy *„az osztrák Btk. az egyetlen, amely a női homoszexualitást is elismeri és bünteti"* (MNL OL 1958a:3).

A referátum ezután kitért az abolicionista irányzat képviselőire: köztük kiemelten is a német Karl Heinrich Ulrichsra, aki jogászként jogi eszközökkel küzdött a homoszexualitás kriminalizációja ellen már az 1860-as években, és az elsők között vállalta föl nyilvánosan saját homoszexualitását; majd utalt arra, hogy azóta is *„számtalan cikk, beadvány, javaslat született homosexualis személyek tollából, melyek mindegyike a büntetés eltörlését követelte. Ez a jelenség a mai napig tart, egy ilyen szellemű beadvány adott alkalmat a jelen sorok összeállítására is"* (MNL OL 1958a:4). E szövegrész világosan utal arra, hogy a homoszexualitás általános büntethetőségének 1958-as ETT-beli napirendre kerülése egy érintettől származó egyéni beadvány következménye lehetett, mely legtöbbünk számára valószínűleg elég váratlan fordulat.

Ezek után az előterjesztés tíz pontba rendezve részletesen ismertette az abolicionisták által hangoztatott

érveket. Ezt követően szintén tíz pontban sorolta fel a büntethetőség mellett felhozható érveket, majd részletes ellenvetéseket tett ez utóbbi érvekkel szemben. Az 1. táblázatban összefésülve közöljük a referátum különböző részeiben felvetett érveket és ellenérveket.

1. táblázat. Érvek és ellenérvek a homoszexuális cselekmények büntethetőségének eltörlése mellett

A) A büntethetőség eltörlése melletti (abolicionista) érvek	B) A büntethetőség fenntartása melletti érvek	C) A büntethetőség fenntartása elleni érvek
1. Biológiai jelenségek törvény általi üldözése nem logikus…	DE a *„büntetés szükséges a nemi élet tisztaságának védelmére”* (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a *„társadalom nemi életének tisztasága nem szenved kárt, ha nem büntetik. A társadalom egészséges heterosexualis beállitottsága természetes aversioval viseltetik e rendellenességgel szemben, nem látszik szükségesnek ezt külön büntetéssel támogatni. Ilyen példa ellenérzést, undort kelt, nem csábit utánzásra, s ha nincs nyilvánossága, társadalmi veszélyességről nem lehet szó”* (MNL OL 1958a:6).
2. A cselekmény elkövetése objektíven nem bizonyítható…	DE büntetendő, *„mert a fiatalságot megronthatja, sexualis fejlődésüket rendellenes irányba terelheti”* (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a *„fiatalság védelméről a büntetőjog más paragrafusai gondoskodnak heterosexualis vonatkozásban. Ezek kiegészithetők homosexualis vonatkozásban is”* (MNL OL 1958a:6).
3. A cselekmény, melynek nincs sértettje, *„sem az egyéni jogokat, sem a társadalom érdekét nem veszélyezteti; nincs szociális kár, ha felnőttek kölcsönös beleegyezéssel, nem nyilvánosan folytatják”* (MNL 1958a:5)…	DE a *„családi életet tönkreteszi”* (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a *„családi élet számára a büntetés nem jelent védelmet. Rendes heterosexualis családi életet az un. ’veleszületett’ homosexualisok nem képesek folytatni. Ez bisexualitás eseteiben figyelhető meg. Ilyenkor a házasságon kivüli nemi kapcsolatok büntetéssel sujtása nem logikus, hiszen az extramatrimoniális heterosexualis kapcsolat sem büntetendő cselekmény”* (MNL OL 1958a:6).
4. A vádlottnak nincs bűntudata, magatartását természetesnek érzi, csak a *„heterosex[uálisok] számára visszataszító a cselekmény[e]”* (MNL OL 1958a:5)…	DE a *„népszaporodást gátolja”* (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a *„népszaporodás védelmének érdeke nem indokolhatja a büntetést, mert ez esetben a terhességi preventiot is büntetni kellene”* (MNL OL 1958c:2).
5. A büntetésnek nincs elriasztó hatása: *„Javitó, nevelő hatása sincs, mert egyrészt a biológiailag mélyen gyökerező rendellenességre hatástalan, másrészt a börtön ismeretes módon inkább elősegíti a hajlamot a hosszú ideig tartó azonos nemű környezet megvalósításával”* (MNL OL 1958a:5)…	DE legalább a büntetés időtartama alatt kezelhető lenne.	UGYANAKKOR sem *„a börtön, sem a börtönkórház nem lehet alkalmas a homosexualis rendellenesség kezelésére. … Nem beszélve arról, hogy ez a rendellenesség csak igen ritka esetekben kezelhető eredménnyel /bisexualis személyekné1, akik maguk is óhajtják a homosexualis tendentiáktól való megszabadulásukat/”* (MNL OL 1958a:6).

6. A büntethetőség zsarolási alapul szolgálhat…	DE a *„zsarolást nem küszöbölné ki a büntetlenség, a közmegvetés miatt továbbra is fennmaradna”* (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR ha *„a zsarolást nem küszöbölné is ki a büntetlenség, mindenesetre lényegesen csökkentené”* (MNL OL 1958a:7).
7. *„A népszaporodás védelmének érdeke nem indokolhatja a büntetést, mert ez esetben a terhességi preventiot is büntetni kellene”* (MNL OL 1958a:5)…	DE ha *„elismerjük a létjogosultságát, következésképpen a homosexualis házasságot is meg kellene engedni”* (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR homoszexuális személyek házasságkötése *„mint olyan cselekmény, amely a közfigyelmet magára vonja s amely a házasság intézményének célrairányuló lényegi sajátosságát nélkülözi, természetesen nem kivánatos, s engedélyezésének szükségessége nem következik a büntetlenség tényéből”* (MNL OL 1958a:6).
8. Az előfordulásának relatív gyakorisága is a büntetés korlátozása mellett szól…	DE *„a közvélemény kivánja a büntetést”* (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR a *„felvilágosult és müvelt közvélemény nem követeli a büntetést. Enélkül is elég tragikus a helyzetük, hiszen még ha nem is büntetné a törvény az ösztön anomáliát - mivel a közizlést sérti, továbbra is, takargatniok kell a társadalom előtt, utódoktól megfosztja őket, stb.”* (MNL OL 1958a:7).
9. Nem következetes, hogy kizárólag a férfiakat büntetik, hiszen a nőknél is ugyanúgy előfordul…	DE a *„büntetlenség annyi mint megengedettség, ami elburjánzáshoz vezethet”* (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR az *„elburjánzás veszélyének kérdése exakt módon statisztikailag volna tisztázható, sajnos összehasonlitó adatok nem állnak rendelkezésre. Ezek hiányában annyit lehet mondani, hogy felnőtt korban a sexuális érdeklődés iránya mág [már] véglegesen rögzült, s a normál beállitottságuakra nem vonzó, hanem visszataszitó módon hatnak a homosexualis vonatkozások, tehát a psychés fertőzés veszélye elhanyagolhatónak látszik”* (MNL OL 1958a:7).
10. *„Minden felnőtt egyén joga nemi szükségletének kielégítése, amit a rendellenes mód sem tesz bűncselekménnyé, ha az az egyéni és közösségi érdekeket nem sérti”* (MNL OL 1958a:5)…	DE a *„büntetés korlátozza a cselekmény gyakoriságát, ha nem is tudja megszüntetni a beállitottságot”* (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR *„a feljelentéstől, kitudódástól, büntetéstől való rettegés és a fokozott ösztönkésztetések közötti harc szinte törvényszerüen az idegrendszer kimerüléséhez, neurosishoz vezet. A büntetéstől való félelem sem képes rendszerint visszatartani őket sexualis kielégülésük keresésétől, ugy érzik, hogy a törvény nem foszthatja meg őket sexualitásuktól. A büntetésnek a cselekmények gyakoriságát korlátozó hatása igen kétséges”* (MNL OL 1958a:7).

A táblázatot áttekintve érzékelhető, hogy a referátum szövegében túlsúlyba kerültek a homoszexuális cselekmények büntethetősége ellenében felhozható argumentumok. Ezek többsége azonban társadalmi és nem orvosi jellegű: feltűntek ugyan hivatkozások a „pszichés fertőzés” veszélyeinek elhanyagolhatóságára és a büntetéstől, illetve kitudódástól való neurotikus rettegés nem elhanyagolható veszélyére, a legtöbb felhozott érv azonban társadalmi intézmények és gyakorlatok – házasság, család, ifjúságvédelem, erkölcs, közízlés, zsarolás elkerülése – köré épült. Így az sem meglepő, hogy az előterjesztés végkövetkeztetése szerint *„a büntethetőséggel szembeni állásfoglalás látszik helyesebbnek és igazságosabbnak”* (MNL OL 1958a:7). Mindezek alapján a szerző a hatályos törvényszöveg átalakítására két javaslatot tett: az első szerint az azonos nemű személyek – tehát mind a férfiak, mind a nők – egymás közötti fajtalankodása akkor lenne csak büntetendő, ha erőszakosan vagy közbotrányt okozó módon, illetve ha 18 éven aluli személlyel történik. A másik verzió megtartotta volna a zoofília büntethetőségét, viszont egységesen 16 éves beleegyezési korhatárt vezetett volna be mind a hetero-, mind a homoszexuális kapcsolatokban – *„ami a heterosexualis megfertőztetés szempontjából sem lenne hátrányos”* (MNL OL 1958a:7). Végül a szerző a referátumot a kedvezőtlen terápiás tapasztalatokra való hivatkozással a kényszerkezelések lehetőségének teljes elvetésével zárta.

Csorba Antal előterjesztését az „idegbizottság” 1958. március 21-i ülésen rövid vita követte, melynek szövegét a Mellékletben közöljük. E vita során Juhász Pál vetette fel először, hogy az előterjesztésnél szigorúbban járna el és a védett korhatárt 20 évre emelné fel, szintén ő utalt arra, hogy tudomása szerint csak a budapesti rendőrség 80.000 homoszexuálist tart nyilván. Nyírő Gyula elnök „homoszexualitásból kigyógyult” esetekre hivatkozva kifejtette, hogy sem gyógyíthatatlannak, sem veleszületettnek nem tartja a homoszexualitást,[22] s ennek megfelelően Fodor Sándor arra vonatkozó felvetését, hogy Csorba Antal referátumát az *Ideggyógyászati Szemlé*ben kéne közölni, azzal utasította vissza, hogy talán nem lenne tanácsos e kérdés tárgyalásának túl nagy nyilvánosságot adni. A rövid vita a Csorba előterjesztésében szereplő szövegváltozatokra épülő törvénymódosítási javaslattal zárult, aminek elemei aztán be is épültek az 1961-es büntetőtörvény vonatkozó részeibe.

1958. július 11-én már csak ezt a módosítási javaslatot küldte tovább Alföldy Zoltán, az ETT titkára Rostás Istvánnak (az I. táblázat B és C oszlopaiban közölt érvekkel és ellenérvekkel együtt), aki vélhetően a pártvezetés felé tolmácsolta az ideggyógyász szakértők véleményét e kérdéskörrel kapcsolatban. Az „idegbizottságban” megvitatott érvek némileg átalakított formában legközelebb 1961. december 16-án kerültek elő: az új büntetőtörvény-javaslat országgyűlési tárgyalása során. Az 1958 tavasza és 1961 tele között eltelt több mint három és fél év során pedig vélhetően tovább zajlottak a törvényalkotási és-módosítási munkálatok.

22 A Szabó József és Nyírő Gyula által 1925-ben publikált Elmekórtan tankönyvben még az szerepelt, hogy *„a perversiók nem magukban, hanem a büntetéstől, a nyilvános leleplezéstől, a zsarolástól való félelem, a fejlettebb ethicai érzelmekkel való konfliktusok következtében okozhatnak komplexusokat és ezáltal neurosisokat”* (1925:141).

Összegzés

Tanulmányunkban a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgáltuk meg társadalomtörténeti kutatásaink során fellelt, korábban ismeretlen levéltári források fényében. Vizsgálataink rávilágítottak, hogy a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozó betegségmodell megjelent azoknak a magyarországi pszichiáter-szakértőknek az érvrendszerében is, akiket az ETT „idegbizottsága” keretében a homoszexualitás büntethetőségének fenntarthatóságáról kellett véleményt formálniuk. A tény, hogy a büntethetőség kérdéséről egy pszichiáter-orvoscsoport döntött, maga is a homoszexualitás medikalizációjának működését mutatja. Ugyanakkor a medikalizáció révén sikerült elérni a homoszexualitás általános büntethetőségének megszüntetését. A Csorba Antal által gondosan előkészített és az idegbizottság által később megtárgyalt előterjesztésben ugyanis a büntethetőség fenntartása elleni – elsősorban társadalmi és nem orvosi jellegű – érvek kerültek túlsúlyba: a referátumban a homoszexualitás részben veleszületett, részben szerzett „anomáliaként” jelent meg, aminek a társadalmi kezelésére nem a börtönbüntetés a leghatékonyabb megoldás.

Az általunk fellelt és e tanulmányban bemutatott források ugyan sok eddig ismeretlen információt közölnek, azonban ezek fényében sem vonható le olyan következtetés, miszerint az 1958-as idegbizottsági döntés, illetve az 1961-es büntetőtörvény-módosítás valamiféle határozott enyhülést jelzett volna a homoszexualitás társadalmi megítélésében Magyarországon. Ahogy erről számos rendszerváltás előtti média- és kulturális reprezentáció is árulkodik (lásd pl. Murai–Tóth 2011, Takács 2015), illetve például a Takács Mária által rendezett *Eltitkolt évek* és *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* című dokumentumfilmek[23] szereplői is beszámolnak, a legtöbb érintett az 1961-es dekriminalizáció után is folytatta korábbi rejtőzködő életét, mivel továbbra is nehézséget jelentett számukra homoszexualitásuk felvállalása, a melegként vagy leszbikusként való pártalálás, illetve mindennapi élet.

Ugyanakkor kutatásunk egyik fontos eredménye, hogy a referátum szövegéből arra következtethetünk, hogy a homoszexualitás általános büntethetőségének 1958-as ETT-beli napirendre kerülése egy érintettől származó egyéni beadvány következménye lehetett. Sajnos egyelőre nem került elő egyetlen olyan levéltári vagy más információforrás, ami alapján további részleteket tudnánk kideríteni e beadványról, illetve az ETT ügymenetének konkrét előzményeiről. Ám az itt bemutatott dokumentumok alapján is megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy Magyarországon a homoszexuális cselekmények 1961-es általános dekriminalizációjának folyamatát egy elszánt – valószínűsíthetően homoszexuális férfi – abolicionista aktivitása hozta működésbe. Ez pedig mindenképpen egyedülálló eredménynek tekinthető az 1960-as évekbeli államszocialista táborban – s talán azon túl is.

23 *Eltitkolt évek* (2009; http://www.uk.eltitkoltevek.hu); *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* (2015; http://www.online-film.tv/meleg-ferfiak-hideg-diktaturak-online-2015/). Mindkét dokumentumfilm alapján azonos című interjúkötetek is készültek.

Hivatkozások

Angyal P. (1937) *A szemérem elleni bűntettek és vétségek.* Budapest: Attila Nyomda Részvénytársaság.

Borgos A. (2013) *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran.

Edvi Illés K. (1909) *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata. II*. Budapest: Révai testvérek.

Eördögh A. (1894) A büntetőtörvény 241. §-áról. *Ügyvédek lapja,* 38:4–6.

Foucault, M. (2000 [1963]) *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése.* Budapest: Corvina. Ford. Romhányi Török Gábor.

Foucault, M. (2001 [1969]) *A tudás archeológiája.* Budapest: Atlantisz. Fordította Perczel Tibor.

Healey, D. (2001) *Homosexual Desire in Revolutionary Russia. The Regulation of Sexual and Gender Dissent.* Chicago: The University of Chicago Press. http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226922546.001.0001

Healey, D. (2002) Homosexual Existence and Existing Socialism: New Light on the Repression of Male Homosexuality in Stalin's Russia. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies,* 8(3):349–378. http://dx.doi.org/10.1215/10642684-8-3-349

Juhász P. (1979) Csorba Antal emlékére. *Ideggyógyászati Szemle*, 32:481–486.

Kirchknopf, J. (2015) *"§ 129 I b) Fornication against nature, this is with persons of the same-sex": The practices of criminal prosecution of male and female homosexuality in Austria in the course of the 20th century.* Előadás a "Sex and Sexuality in East-Central Europe, Past and Present" konferencián – Central European University, Budapest, 2016. október 16–17.

Linczényi A. – Radnai B. – Vikár Gy. (1977) *A szexuális élet zavarai.* Budapest: Medicina.

Magyar Törvénytár (1896) *1877–1878. évi Törvényczikkek*. Budapest: Franklin Társulat.

Murai A. – Tóth E. Zs. (2011) Női szerelmek a filmvásznon a rendszerváltás előtt és után. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan. 69–79.

Pauler T. (1870) *Büntetőjogtan. II. kötet: Anyagi büntetőjog különös része. Alaki jog*. Pest: Kiadja Pfeifer Ferdinánd.

Reich P. K. (1905) A természet elleni fajtalanság büntethetőségéről. *A jog*, 24(12):89–91.

Sokolova, V. (2014) State approaches to homosexuality and non-heterosexual lives in Czechoslovakia during state-socialism. In: Havelková, H. – Oates-Indruchová, L. (szerk.) *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice.* London: Routledge. 82–109. http://dx.doi.org/10.4324/9781315819174

Sótonyi P. (2010) Az Egészségügyi Tudományos Tanács története (1863–2009). *Egészségtudomány,* 54(3):17–26.

Stella, F. (2015) *Lesbian Lives in Soviet and post-Soviet Russia. Post/Socialism and Gendered Sexualities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Szabó J. – Nyírő Gy. (1925) *Elmekórtan.* Szeged: Lázár Lajos könyvkereskedő kiadása.

Szasz, T. (2002 [1961]) *Az elmetegség mítosza*. Fordította: Kádár András. Budapest: Akadémiai.

Szasz, T (2010 [1965]) A homoszexualitás jogi és morális aspektusai. *Thalassa,* 21(4): 125–133. Fordította: Zipernovszky Kornél. http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/%2821%292010_4.html

Szulc, L. (2011) Queer in Poland: Under Construction. In Duggan, L. – Gillett, R. (szerk.) *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. Farnham: Ashgate. 159–172.

Takács J. (2004) *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum.

Takács J. (2008) Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága. *Holmi,* 20(12):1613–1626. http://www.holmi.org/2008/12/takacs-judit-kertbeny-karoly-es-a-maganelet-szabadsaga

Takács J. (2015) Disciplining gender and (homo)sexuality in state socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire,* 22(1):161–175. http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2014.983426

Levéltári és könyvtári források

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958a) A homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájáról (Csorba Antal aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958b) Jegyzőkönyv (Nyírő Gyula aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958c) Feljegyzés Rostás elvtársnak (Alföldy Zoltán aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

OGyI (Országgyűlési irományok) (1961) – Az Országgyűlés 1961. december 15-i ülése

Országgyűlési Könyvtár. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1958_01/

Melléklet

Jegyzőkönyv[24]

Felvéve az ETT. Ideg-elme szakbizottságának 1958. március 21-én, pénteken 11 órakor, Nyirő prof. tanári szobájában tartott üléséről:

Megjelentek: Nyirő Gyula prof. elnök, Csorba Antal /referens/vendég, Fodor Sándor, Gimes Miklósné, Juhász Pál, Fodor Pál. Kimentették magukat: Angyal Lajos, Huszák István, Rakonitz Jenő és Zoltán László bizottsági tagok.

[…]

1. napirendi pont: Javaslat a homosexualitásról szóló törvényszakaszok módositására.

Csorba Antal: orvos alezredes megtartja referátumát és előterjeszti 2 változatu javaslatát. /Irásban mellékelve/

Elnök: megköszöni az alapos, kitünően felépitett előterjesztést, a vitát meginditja felette.

Juhász: tudomása szerint csak a budapesti rendőrség 80.000 homos.-t tart nyilván.

Gimesné: Egyetért Csorba elgondolásával. Lényegesnek tartja az elvi büntethetőség elleni érvek sorában azt a körülményt, hogy maga a büntethetőség tudata crimen nélkül is sulyos neurózist válthat ki. Ismerteti egy 35 éves mérnök ilyen vonatkozásu esetét, akinél manifeszt homos. ténykedés nem fordult elő. Egy másik depressziós betegnél manifeszt volt az aberráció, az illető állandó szorongásokban szenvedett. Csak az erőszakos cselekményekre, a fiatalkoruak csábitására és a botrányos esetekre korlátozná a büntethetőséget.

Juhász: Szintén csak ezekre az esetekre korlátozná a büntethetőséget. A homosexualitást nem tartja veleszületettnek, szerinte a társadalmi körülmények alakitják ki. A védett korhatárt 20 évre emelné fel, mert ekkorra alakulnak ki a heterosexualis kapcsolatok, a személyiség is általában erre az időpontra fejlődik ki.

Elnök: 3 észlelt gyógyult eset alapján nem tartja gyógyithatatlannak a homos.-t, veleszületettnek sem.

Fodor Sándor: javasolja a referátum közlését az Ideggyógyászati Szemlében. Egyébként egyetért a törvénymódositó javaslattal olyan értelemben, hogy a 2 sz. változat legyen érvényes.

Elnök: maga is szivesen venné a közlést, de nem tudja, tanácsos-e a kérdésnek ilyen nagy nyilvánosságot adni. Azt tartaná helyesnek, hogy a törvénykönyv módositása alkalmával az ETT. Igazságügyi Bizottságban és a kijelölt szakértők közbenjöttével vitassa meg és tárgyalja meg a javaslatokat.

Fodor Pál: több, a referátumban nem emlitett részletre vonatkozóan tesz fel kérdéseket.

Fodor Sándor: az ifjuság védelmének szempontja a legfontosabb. Ismerteti az I.M.: átiratát, amelyben a homos.-nak a börtönökben észlelhető elszaporodásáról van szó. A jelenségnek szituativ és muló jellege miatt az ideg-elmebizottság nem tárgyalta ezt a részkérdést.

Elnök: az előterjesztett két módositó változatnak az egyetértése kivánatos. A csábitásról külön intézkedik a 340.§

Csorba: a cselekmény elkövetője ellen szigorubb büntetést tart indokoltnak. Saját javaslatát módositani kivánja

24 Az ülés 1. napirendi pontjához kapcsolódó jegyzőkönyv szövegét az eredeti írásmódnak megfelelően közöljük.

ugy, hogy ne csak férfiak, hanem azonosnemüek közötti kapcsolatról szóljon.

Gimesné: a védett korhatár 20 évben történő megállapitását tulzottnak véli. Kivált nőknél a nemi érettséget a pubertás végére befejezettnek tartja.

Elnök: a maga részéről védelmi célból egyetért a 20. életévnek korhatárként való megállapitásával.

Gimesné: csak a férfiakra vonatkozólag fogadja el a 20. évet, nőkre nem.

Csorba: ismerteti elgondolását az előterjesztett két változat egyesitésére. Az egyesitett javaslat alapján viszont a 16 éves korhatár nem emelhető fel.

Elnök: az első módosulatot fogadja el az ajánlott változtatásokkal. A publikálás a javaslatokkal együtt megtörténhet preventiv célból.

Juhász: az Ideggyógyászati Szemlében erre papirszüke miatt nincs mód. A lényegesen nagyobb publicitás miatt a Népegészségügy-ben való közlést ajánlja.

Határozat: elfogadva a következő szövkgű törvénymódositási javaslat:

„BHÖ 337. pont szövege a következő módon volna módositandó: Azonos nemü személlyel véghezvitt fajtalanság büntetendő cselekmény ha a/ közbotrányt okozó módon történik, b/ ha 20 éven aluli személlyel követik el. Az a/ alpont esetében a cselekmény a jelenleg érvényben lévő 337. pont szerint 1 évig terjedhető börtönbüntetéssel, a b/ alpont esetében pedig a BHÖ 330. pont szerint 1-5 évig terjedhető börtönnel volna a cselekmény büntetendő.”

Megjegyzés: Erőszak, ill. fenyegetés esetére külön kitérni nem kell, mivel ezt a 338. pont külön szabályozza.

[…]

[aláírás]

/dr. Nyirő Gyula egyetemi tanár/

a bizottság elnöke

Neményi Mária[1]

Szülői feladatok és családfenntartás – amikor az anya a fő kenyérkereső

Doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.224

Absztrakt

Egy nemzetközi családszociológiai kutatás részeként interjúkat készítettünk olyan, kiskorú gyermeket nevelő nők körében, akik a családi összjövedelemhez nagyobb mértékben járulnak hozzá, mint férfi társuk. Elemzésünk szerint ez a Magyarországon rendhagyónak minősülő felállás változatos módon fejtette ki hatását a családi gazdálkodás, a partneri viszonyok és a szülői szerepek gyakorlása terén. Miután a családi élet és a családi gyakorlatok nagymértékben függenek a partnerek családra és nemi szerepekre vonatkozó előzetes elképzeléseitől, négy családi modellt sikerült azonosítanunk. Amennyiben mindkét fél egyformán osztotta a hagyományos, vagy éppen az egalitáriánus szerepfelfogását, a család működését kevéssé érintette a nők fokozott jövedelemszerző képessége. Azokban a családokban viszont, amelyekben a nő hagyományos szerepfelfogása ellenére vált családfenntartóvá és szorította háttérbe anyai és háztartási feladatait, kényszer-szülte szerepcsere történt. A szerepcsere öntudatos felvállalását pedig azok a családok példázták, amelyekben a társadalmilag elvárt viselkedéseket felülírta a nők mindkét fél által elfogadott domináns szerepe egy újfajta családi viszonyrendszerben.

Kulcsszavak: kereső munka és család összeegyeztetése, családfenntartás, szülői szerepek

Parenting and breadwinning- when the mother is the main breadwinner

Abstract

As part of an international research project in family sociology, we conducted interviews with mothers of children under 18, whose contribution to the family income is higher than that of their spouses. We have found that this situation, which is unusual in Hungary, impacts family economy, partner relations and the practising of parental roles in a variety of ways. Considering that family life and family practices greatly depend on the partners' prior notions about family and gender roles, we have identified four family models. When both partners shared traditional or egalitarian role perceptions to the same degree, the operation of the family was left largely intact by the woman's increased income generating capacity. However, in families where the woman had become the breadwinner despite her traditional role perception, pushing her motherly and domestic functions to the background, a coerced role swapping took place. A conscious assumption of changed roles is exemplified, in turn, by families where socially expected behaviours were overridden by the dominant role of the woman in a new kind of family pattern accepted by both parties.

Keywords: reconciliation of paid work and family roles, breadwinning, parenting

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Neményi Mária

Szülői feladatok és családfenntartás – amikor az anya a fő kenyérkereső

Az alábbi írásban egy olyan, mélyinterjúkra alapozódó kutatás eredményeit mutatjuk be, amely a *Families and Societies*[2] nemzetközi kutatáshoz kapcsolódva egy Magyarországon rendhagyónak minősülő családi felállást vizsgált. Házasságban vagy párkapcsolatban élő, kiskorú gyermeket nevelő családok olyan nőtagjait szólaltattuk meg, akik a keresetükkel a családi összjövedelem nagyobb részét biztosították.

Mióta a kétkeresős család a nyugati világban egyre elterjedtebbé vált, a családdal és a társadalmi nem kérdéseivel foglalkozó kutatók figyelme is egyre gyakrabban fordul a családi szerepek megosztásának különböző aspektusai felé. A családok felépítésében bekövetkezett változások ellenére úgy látszik, a gender-alapú családi munkamegosztás hagyományos szerepei – és ezzel együtt a háztartási és szülői feladatok ellátásának egyenlőtlenségei – sok esetben fennmaradtak (Takács 2008, Milkie et al. 2010). A gyermeknevelés továbbra is anyai feladatként tételeződik még azokban a társadalmakban is, ahol a nők nagy része kenyérkereső munkát végez. Ez még azokban a posztszocialista országokban is jellemző, amelyekben az államszocializmus éveiben a női munkavállalás aránya a nyugat-európai társadalmakat megelőzve és nagyobb ütemben növekedett. Ezekben az országokban sem váltak egyenlőbbé a férfiak és nők karrierlehetőségei, és döntő mértékben női feladat maradt a házimunka és a gyereknevelés (Gal–Kligman 2000).

Hacsak nem állunk a biológiai esszencializmus talaján a férfiakról és nőkről alkotott elképzeléseinkben, és azt valljuk, hogy a gender társadalmi konstrukció eredménye, jól láthatjuk, hogy a hagyományos értékek fennmaradását a különböző társadalmakban egyrészt az a strukturális feltételrendszer támasztja alá, amely a nőket társadalmilag kevésbé elismert és anyagilag is a férfiakhoz képest kevésbé jutalmazott foglalkozásokban és pozícióban tartja. Másrészt viszont hatást gyakorolnak azok a mélyen a társadalmakba ágyazódott kulturális normák és az ezeknek megfelelő társas viszonyok, amelyek tükrében normaszegőkként jelennek meg azok az egyének és párok, akik nem akarják vagy tudják beteljesíteni elvárt szerepeiket. A gender a társadalmi viszonyoknak olyan aspektusa, amely a férfiasnak vagy nőiesnek tartott mindennapi tevékenységek során épül fel, a gendernek megfelelő normák elsajátítása és teljesítése pedig meghatározóvá válik a férfiakról és nőkről alkotott szociális reprezentációkban. Akik pedig nem az elvárt normák szerint viselkednek, azokat mind társas kapcsolataikban, mind társadalmi szinten különféle szankciók sújthatják. Ez az önmagát beteljesítő folyamat látszólag a nemi különbségek fennmaradását, ezáltal a nők alárendeltségének újratermelését és továbbélését valószínűsíti, ugyanakkor az egyre növekvő számú „normaszegés” változást hozhat létre a társadalmi intézményekben is, ezáltal pedig változhat a nőiesség és férfiasság fogalma is.

2 *FamiliesAndSocieties – Changing families and sustainable societies: Policy contexts and diversity over the life course and across generations.* Bővebben a kutatásról: http://szociologia.tk.mta.hu/families-and-societies és http://www.familiesandsocieties.eu/

A szülői státus, az apai és anyai szerep a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek egész sorát alakítja, beleértve a jövedelmi különbségeket, az időfelhasználást és a karrierutakat. A kutatók, amikor a házimunka megosztása és a szülők jövedelemszerző tevékenysége közti kapcsolatot vizsgálják, többnyire vagy a csere-alku folyamatokra (*exchange-bargaining*), vagy pedig a gender viszonyokra fókuszálnak (Thébaud 2010). A csere-alku perspektíva szerint az alkupozíció erejét a személy relatív jövedelmi helyzete határozza meg, ami alapján a házastárshoz képest magasabb jövedelem feljogosít a kevesebb otthoni munka végzésére. Ez azonban nem egyformán érinti a kenyérkereső férfit és a kenyérkereső nőt, és egyik esetben sem feltétlenül tükröződik a tényleges munkamegosztásban. A férfiak ugyan a kétkeresős családban valóban több házimunkát végeznek, mint azokban, ahol ők az egyetlen kenyérkeresők, de jellemzően még az egyenlő szintet sem érik el, nem hogy megfordítanák a hagyományos nemi alapú munkamegosztást ott, ahol a nő a fő kenyérkereső (Blaskó 2006). Másrészt, időmérleg kutatások tanúsága szerint a kenyérkereső nők is a házimunka és gyermeknevelés nagyobb részét vállalják magukra, mint férfi társaik (Craig–Mullan 2011).

Ennek a jelenségnek a gender-perspektívából történő megközelítése (Greenstein 2000) a „*doing gender*" fogalmával írható le. Eszerint a nemeknek megfelelő viselkedés egy dinamikus folyamatban alakul, interakciókban keletkezik és termelődik újra (West–Zimmerman 2009). A háztartás, a család az a hely, ahol a gender termelődik és reprodukálódik. A férfiassággal kapcsolatos elvárásoknak – Connell széles körben elterjedt fogalmának, a hegemón maszkulinitásnak (Connell 1995) – fontos komponense a kenyérkereső munka, amelynek legalábbis részleges feladását jelenti az az időráfordítás, amit a férfi a házimunkában vagy a gyermekgondozással tölt. Amennyiben a felek elfogadják, hogy a házimunka és gyermeknevelés szimbolikusan „női munka", a normával nem megegyező kenyérkereső helyzetet (ha a nő a fő kenyérkereső) a párok gyakran a házimunka terén gyakorolt hagyományos munkamegosztással kompenzálják.

A „*gendered ideology*" keretében vizsgálható másik fontos fogalom az intenzív anyaság ideológiája (Johnston–Swanson 2006), mely a társadalom különböző rétegeiben más és más erővel terjedt el. A csupán a háztartást vezető és a dolgozó nők közötti összehasonlító kutatások mutattak rá, hogy az intenzív anyaság melletti elkötelezettség – elsősorban a fehér, közép- vagy felső osztályokba tartozó nők körében – továbbra is meghatározó eleme a női identitásnak a foglalkozási szerephez képest (Becker–Moen 1999). Egy mélyinterjúkra épülő kutatás, amely kenyérkereső nők és otthonmaradó férjeik körében készült, azt vizsgálta, milyen tapasztalatokat szereznek férfiak és nők ebben a családi felállásban, milyen változások jönnek létre a munka/család viszonylatokban egyéni és interakciós szinten, és hogyan hatnak az ennek megfelelő mindennapi gyakorlatok a nemi egyenlőtlenségekre (Chesley 2011). A kutatás azt bizonyította, hogy a nemi különbségek fenntartásában vagy csökkentésében egyaránt szerepet játszanak a társadalom strukturális feltételei, az egyéni választási lehetőségek és a párok egymás közti interakciói is. Lehet, hogy a férfi otthon maradásához és a nő elsődleges kenyérkeresővé válásához külső faktorok vezetettek (a férfi munkanélkülivé válása, betegség stb.), mégis mérhető a változás, ami a fokozott apai bevonódásból és otthoni tevékenységéből adódik. Mindez kihathat a pár és a család további életére, az otthon maradó férfi jobban fogja támogatni a női munkavállalást, és ezáltal változást segíthet elő a nő karrierlehetőségei terén. Mindez pedig a hagyományos, nemi alapú család/munka megosztásból fakadó egyenlőtlenségek csökkenéséhez vezethet.

A gender-alapú feladatmegosztás különböző mintázatainak okai között tehát egyaránt figyelembe kell venni a nemekről és a családról vallott értékeket, a fizetett munka egyenlőtlenségeit, valamint a tágabb társadalmi kontextust, beleértve a családtagok osztályhelyzetét, társadalmi státusát, és az értékeket formáló vagy konzerváló szakpolitikai környezetet is. Mindezek a tényezők pedig egymással is kölcsönhatásban állnak: az iskolázottság és osztályhelyzet kihat a foglalkozási és jövedelmi viszonyokra, de hatást gyakorol a gyermeknevelléssel kapcsolatos elképzelésekre is. A gyermeknevelési attitűdök is társadalmi feltételek között keletkeznek, az egyéni és családi elképzeléseket különböző kulturális normák és értékek követése jellemzi, mindezek azonban nem függetlenek egy-egy adott társadalom gazdaság- és családpolitikájától sem.

Számos magyarországi családszociológiai kutatás bizonyítja, de a média által is befolyásolt és közvetített közvélemény is azt tükrözi, hogy a hazai férfiak és nők együttélését döntően a hagyományos szerepmegosztás jellemzi. A már több évtizede kialakult és jellemzővé vált női foglalkoztatás ellenére nem szűnt meg a nők férfiakhoz képest alárendelt helyzete a munkaerőpiacon, nem szűnt meg a háztartás és gyermeknevelés nagyobbrészt nőkre háruló terhe, és mindez nemcsak az elvárások, hanem a mindennapi gyakorlatok szintjén is jellemzőnek tekinthető. A második világháború után bekövetkezett radikális fordulat ugyan statisztikai értelemben szétrobbantotta a hagyományos családot (Lőcsei 2008), és az államszocializmus nőket és családokat érintő fontos intézményei (bölcsődék, óvodák, napközi otthonos iskolák) a korábban családanyákra háruló terhek egy részét valóban átvállalták, mindez azonban nem volt képes a családi szerepekről alkotott felfogás gyökeres megváltoztatására. A nemi alapon elvárt tradicionális szerepviselkedések továbbélése, sőt, bizonyos értelemben megerősödése szempontjából bekövetkező újabb fordulatot az 1967-ben bevezetett gyes, majd a dolgozó nők gyermekvállalását bátorítani kívánó, 1985-ben bevezetett gyed jelentette. A szocializmus korai szakaszában a képzetlen női munkavállalók a munkaerő tartalékhadseregét jelentették, későbbi feleslegessé válásuk idején a gyermekgondozással töltött ún. inaktív munkaerő állapot viszont képes volt a munkanélküliség nélküli ország illúzióját fenntartani. Ezekben az évtizedekben ugyan dinamikusan emelkedett a nők iskolázottsági szintje, a ’89-ben bekövetkezett rendszerváltozás idején a felsőoktatásban résztvevő nők aránya már elérte a férfiakét, mégis tartósan fennmaradt a nők és férfiak közötti megkülönböztetés mind a munkaerőpiacon, mind a magánéletben, és ha egyre kifinomultabb formában is, de érvényesül a munkavállaló nőkkel szembeni diszkrimináció minden formája (Tardos 2012, Neményi et al. 2013). A jól ismert jelenségek (vertikális és horizontális szegregáció, üvegplafon stb., Nagy 1997, 2001, 2014) mélyen befolyásolja a nők önképét, és beépül az önmagukkal szembeni elvárásaikba is, a munka és család összeegyeztetésének kettős terhe nemcsak tényszerűen nehezíti meg a nők életét, hanem – ha kényszer szülte módon is – többnyire sorsszerűként élik meg alárendelt helyzetüket. Az elmúlt évtizedekben folytatott attitűdkutatások bizonyítják (Blaskó 2005, Pongrácz 2001), hogy a családdal és családi szerepekkel kapcsolatos felfogás alig változóan döntően a hagyományos minták szerint alakul, a magyar társadalom többsége a férfiakat tekinti családfőnek, és elsősorban a nőktől várja el a gyermeknevelés és a háztartási munka végzésének terheit. A férfiak és nők közötti hátrányos megkülönböztetés tilalmának az EU-hoz való csatlakozással is megerősített követelménye, valamint a gender-kutatóknak és a lassan hazánkban is terjedő feminizmus képviselőinek törvényhozásra is némi hatást gyakorló elvárásai – néhány, a férfiakat, apákat is a családi feladatokba bevonni kívánó jogszabály, rendelet meghozatala, pl. a gyes apákra való kiterjesztése – ellenére úgy tűnik, a férfiak és nők többsége a hagyományos szerepmegosztás híve maradt.

Paradox módon azonban a 20. század második felétől kezdve maga a hagyományos család intézménye ingott meg (Somlai 2013). A válások számának folyamatos emelkedése, a házasság nélküli együttélés terjedése, a bomlékony kapcsolatokban született gyermekek számának növekedése, egyszülős családok, mozaikcsaládok és egyéb alternatív családformák megjelenése és szaporodása a nagyobbrészt hagyományos családi attitűdök és az egyre növekvő mértékben terjedő, azoknak ellentmondó mindennapi gyakorlatok közti szakadékra világít rá (Tóth–Dupcsik 2007).

Egy kutatás tapasztalatai

Minta és adatok

A nemzetközi kutatás keretében a 2014–15-ös évek folyamán 22 olyan nővel készült interjú, akik házasságban vagy párkapcsolatban élnek, kiskorú gyermek(ek)et nevelnek, és a családi összjövedelem nagyobb részét – legalább 60%-át – az ő keresetük biztosítja. Arra voltunk kíváncsiak, vajon azáltal, hogy a nő a fő kenyérkereső, változik-e a családi együttlét dinamikája, befolyásolja-e az aktuális helyzet egyik vagy másik fél szempontjából a szocializáció által elsajátított nemi szerepfelfogást, hatással van-e a háztartási, gyermekgondozási feladatok megosztására, kihat-e a pár közötti erőviszonyokra az, hogy – legalábbis anyagi értelemben – nem a férfi a családfenntartó.

Az interjúalanyokat hirdetés útján, illetve hólabda módszerrel találtuk meg. Az interjúra vállalkozókat először egy, elsősorban demográfiai adatokat, valamint attitűd-kérdéseket tartalmazó kérdőív kitöltésére kértük, majd egy kb. egy órás, irányított beszélgetésben jártuk körül a kutatás fő kérdéseit. Az alábbi összefoglalóban mindkét információforrásra támaszkodni kívánunk, azaz a kutatás fő dimenziói szempontjából releváns megállapításainkat az interjúalanyok társadalmi státusa, iskolázottsága, jövedelemszerző foglalkozása és családi helyzete figyelembevételével az interjúk szabad szövegei alapján fogalmazzuk meg.

Interjúalanyaink többsége (13 fő) Budapesten él, öten kisvárosban (jellemzően Budapest vonzáskörzetében), négyen pedig egy, az ország elmaradott térségei közé tartozó megyeszékhely közelében lévő faluban élnek. A kutatásban részt vevő nők jellemzően a negyvenes éveikben járnak (átlagos életkoruk 39 év), hárman az átlagnál fiatalabbak, ketten pedig 50 évesnél idősebbek voltak. Több mint felük egyetemi-főiskolai végzettségű, hárman ezen felül tudományos fokozatot is szereztek. Válaszolóink között volt azonban egy, aki csak általános iskolát végzett, ketten szakmunkás képesítéssel, hárman pedig gimnáziumi érettségivel rendelkeztek. Szinte mindannyian alkalmazottként, közülük is a többség határozatlan idejű szerződéssel dolgozik, csupán egy volt közöttük, aki önálló vállalkozó volt. Foglalkozásuk széles skáláján a pénzügyi, közgazdasági terület dominál, de jogász, pszichológus, kommunikációs szakember és természettudományos területen dolgozó kutató is előfordul köztük, ahogy a skála másik végpontján a kisebb jövedelemszerző képességet biztosító, de az adott családban mégis fő pénzforrást jelentő foglalkozások állnak, mint szociális gondozó, ápoló, takarító. Összehasonlítva női interjúalanyaink és házas/élettársuk iskolázottsági, foglalkozási és jövedelmi adatait, kitűnik, hogy a férfi partner alacsonyabb jövedelme nem független társukhoz képest alacsonyabb iskolai végzettségétől, kevesebb biztonságot jelentő foglalkozásától vagy munkavégzési formájától. A férfiak között több a szabadfoglalkozású, olyan, aki korábbi munkáját a rendszerváltozás okozta gazdasági átrendeződés, illetve bizonyos szakmák (pl.

nyomdászat) háttérbe szorulása vagy kihalása miatt elveszítette, és volt közöttük nyugdíjas is. Az elbeszélések némelyikéből azonban az is kiderült, hogy a férjek/társak átlagosan alacsonyabb jövedelmét inkább az elérhető munkalehetőség bizonytalansága okozza, az időnként jól megfizetett alkalmi munkát hosszabb-rövidebb munkanélküli periódusok váltják.

Kutatásunk egyik kritériuma volt, hogy házasságban/tartós párkapcsolatban élőket szólaltassunk meg, azért, hogy elbeszéléseiken keresztül az együttélés különféle jellemzőire következtethessünk. Megtudhassuk, milyen sikerrel küzd meg a pár egy olyan, Magyarországon rendhagyónak minősülő családi felállással, ahol a nő az elsődleges családfenntartó. Vajon a helyzetből fakadó problémák ellenére – esetleges alacsonyabb jövedelmi szint, a nő fokozott terhelése miatt az otthoni munka (háztartás és gyermeknevelés) időbeosztásának nehézségei, illetve a hagyományos női szerep és a munkavállaló nő esetleges szerepkonfliktusai – képes-e a család harmonikus együttélésre, vagy ezek a nehézségek szétfeszítik a kapcsolatot. Egészen másfajta együttműködést igényel az az eset, amikor a nemi szerepekről alkotott felfogásukban nem különböznek egymástól a felek, akár úgy, hogy mindketten az egalitáriánus szerepfelfogás hívei, és családi feladataikat igény szerint, biológiai nemüktől függetlenül osztják be egymás között, vagy éppen amikor a férfi és a nő eltérő felfogással és eltérő elvárásokkal lép be a kapcsolatba. Az interjúkból kiderülhet, vajon mindkét fél képes-e alkalmazkodni a hagyományoshoz képest rendhagyó családi felálláshoz, szükség van-e egyik vagy másik fél részéről valamiféle kompromisszumra ahhoz, hogy a családi harmónia fennmaradjon. Kompromisszumkényszert szülhet, amikor a nő, annak ellenére, hogy társához képest magasabb jövedelmezőségű, esetenként nagyobb időbeli és szellemi ráfordítást követelő munkát végez, mégis azon igyekszik, hogy a „hagyományos" női szerepköröket is betöltse. És bár a történeteket a nők szemszögéből ismerjük meg, mégis rálátást szerezhetünk arra is, vajon az egyenrangú kapcsolat iránti meggyőződéssel vállalja-e fel, vagy pedig kompromisszumra kényszerül az a férfi, aki elfogadja a jövedelemszerzés terén másodlagos helyzetét, és a hagyományosan nőknek fenntartott tevékenységekben fokozottan vesz részt a családi harmónia biztosítása érdekében. Véleményünk szerint óhatatlanul konfliktushoz vezet az, ha a pár férfi és nő tagja eleve másfajta szerepelvárásokkal lépett be a kapcsolatba, illetve ha közös életük a „hagyományosnak" minősülő családi szerveződéssel indult, és a változás valamiféle külső kényszer hatására következik be (pl. a férfi munkájának elvesztése). Mindezeket együttvéve az is érthetővé válik, hogy a rendhagyó felállással való megküzdés nem minden esetben sikeres, a 22 általunk megismert család közül kettő már az interjú készítésének idején gyakorlatilag felbomlott, néhány továbbiban pedig megfogalmazódott az esetleges különválás lehetősége.

A kutatás eredményei

Az interjúk elemzése során a fentiek értelmében négy jellegzetes családi kapcsolati modell rajzolódott ki. Egyrészt figyelembe vettük, vajon megegyezik-e vagy különbözik a két fél saját magára és társára vonatkozó szerepfelfogása, másrészt azt néztük, mennyire engedik meg a körülmények (férfi és nő munkavégzési formája, jövedelmezősége, gyermekek száma és életkora stb.), hogy a kapcsolat kialakulásától kezdve folyamatosan, vagy ha átmenetileg is, de tartósan a nő legyen az elsődleges kenyérkereső. A modellek közül azok, amelyek a felek hasonló szerepfelfogására épülnek, legyenek azok egyformán hagyományosak vagy egyaránt egalitáriánusak, stabilabb kapcsolatot valószínűsítenek, mint azok, ahol „szerepcsere" történik. Amennyiben azonban a „sze-

repcsere" mindkét fél részéről elfogadott, a felek képesek lehetnek a szokásostól eltérő, mégis harmonikus családi együttműködést kialakítani, legfeljebb környezetük olykor rosszalló ítéletével kell számolniuk. Azokban a családokban viszont, amikor a fordított szereposztást – akár ha átmenetileg is – csupán a külső kényszerek diktálják, és sem a fő kenyérkereső nő, sem pedig a „családfői" szerepének visszavételétől önérzetében sértett férfi nem teszi magáévá ezt a családi felállást, gyakrabban keletkeznek feszültségek, konfliktusok, mutatkozik meg a harmónia hiánya.

Tradicionális modell

Az ide sorolható mindössze három esetben mindkét fél a hagyományos, nemi alapon egymástól különböző szerepfelfogást vallja, azaz a kenyérkereső munkát elsősorban a férfitől várja el, a gyermeknevelés és a háztartás teendőit pedig inkább női feladatnak tekinti. Ezekben az esetekben hiába vált a nő különböző okok miatt fő kenyérkeresővé, mégis vállalja a kettős terhelést, igyekszik összeegyeztetni családi feladatait és jövedelemszerző tevékenységét. Elfogadja, alkalmanként el is várja férfi társától a fokozott részvételt az otthoni feladatokban, de nem szakad el a többnyire saját gyermekkori családjában megismert tradicionális szerepfelfogástól. Ez az együttélési forma általában konfliktusmentes, hiszen a nő aláveti magát a többség által képviselt társadalmi rendnek, így nem kerekedik felül társán annak ellenére, hogy nagyobb mértékben járul hozzá a családi összjövedelemhez. Az ide sorolható esetek közül kettőben a nő magasabb jövedelme a magasabb iskolázottságából, biztonságosabb munkahelyéből, nagyobb jövedelmezőséget biztosító szakképzettségéből adódik, egy esetben pedig abból, hogy férj az interjúkészítés idején már nyugdíjas.

Egyik interjúalanyunk (13), megözvegyült férjének két gyermekét és három közös gyermeküket nevelő, vegyészeti laboratóriumban vezető beosztásban dolgozó nő, akit férjével egy vallási közösséghez tartozás is összeköt, szintén hitet tesz a hagyományos családi szereposztás mellett. Egymás után születtek gyermekei és összesen hét évig volt gyesen, pedig férje ez idő alatt többször is munkanélkülivé vált. Azonban sem ő, sem férje nem érezte volna természetesnek, hogy az apa vegye igénybe a gyermekgondozási segélyt.

A hagyományos modell másik képviselője (08) egy kistelepülésen élő nő, aki első házasságából született lányát és jelenlegi férjével közös fiát neveli már hosszabb idő óta egyedüli pénzkeresőként a családban. Stabil és a helyi viszonyokhoz képest elegendő jövedelmet biztosító munkáját egy szociális szolgáltató egyesület biztosítja. Férje az észak-magyarországi régióban jellemző gazdasági leépülés áldozata, aki munkáját már hosszabb ideje elveszítette, csak időnként jut viszonylag jól fizető alkalmi munkához. Aktuális élethelyzetük ellenére a hagyományos családi szerepek vállalását egyik fél sem kérdőjelezi meg.

> *„…bár azt mondom, hogy minden házasság ilyen legyen. Nem azt mondom, nálunk is vannak viharos felhők, de mindig megoldjuk. A viták tartanak 2–3 percig, és utána meg mintha mi sem történt volna, nem szoktunk egymásra haragudni vagy hátat fordítani egymásnak… Amit én keresek, az is közös, mert amíg én nem kaptam, az is közös volt, amit ő keresett. Úgy gondolom, egy családban, egy házasságban nincs ilyen, hogy enyém, tiéd, hogy te hozol többet… inkább keressen kevesebbet, de legyen a családdal is. … Szerinte teljesen mindegy az, hogy most melyikünk keres, úgyis egy családi kasszába jön. Ha már annyira nagy az egyenlőség nő és férfi között, akkor legyen mindegy, hogy melyik keres, az ne okozzon problémát egy családban."*

A hagyományos modell szinte vegytiszta képviselője a presztízsdús, értelmiségi munkahelyen, magas beosztásban dolgozó interjúalanyunk (02). Ő elsősorban szorgalmának és továbbtanulási ambícióinak tulajdonítja töretlen előrehaladását a pályáján, de nem érez státuskülönbséget az övéhez hasonló családi háttérrel, és csupán szakképzettséggel rendelkező, részben fizikai munkát végző férjével szemben:

„A mi kapcsolatunk tíz éve alatt volt, hogy elvesztette a munkáját, keresgélt, talált hol jobbat, hol roszszabbat, igazából ez végigkísérte a mi kapcsolatunkat. Nekem kicsit egyenesebb és könnyebb volt az utam, elvégeztem az egyetemet. Volt olyan időszak, főleg, amikor idejöttem dolgozni, volt a férjemben egy kis sérelem. Hogy többet keresek, hogy az A-n dolgozom, ez nagy szó, elég egyszerű családból származunk, ez nagyon nagy valami."

Mégis természetesnek tartotta, hogy gyermekeivel évekig otthon maradt, és nem az apa vette igénybe a gyermekgondozási időszakot.

„Nem merült fel, mert amikor én gyedre mentem, akkor ő mindig éppen jól keresett, akkor logikus volt, hogy ő dolgozzon. A másik fele, hogy én, amikor dolgoztam, egyetemi oktatóként, hát lássuk be, az nem olyan munkahely, hogy ott van az ember 8–4-ig, hát én elég lazán voltam, logikus volt, hogy így legyen. Meg a másik fele, hogy az én gyerekeim nagyon anyatejes babák voltak, mind a kettő, a kisfiam majdnem két éves volt, mire rá tudtam venni, hogy már nem szopikázunk. Ez is adta, hogy én voltam otthon vele."

Munkahelyének választása kapcsán fontos szempontként említette, hogy főnökei figyelembe veszik anyai feladatait, nem várnak el tőle többletmunkát:

„Én eleve, amikor idejöttem dolgozni, elmondtam azt, hogy én 4-ig tudok dolgozni. Az előfordul, hogy este még olvasok e-mailt, megcsinálom hétvégén, de 4 órakor nekem el kell indulni, hogy háromnegyed ötkor odaérjek az óvodába vagy az iskolába is. Ebben így kiegyeztünk. Akkor szoktam tovább maradni, amikor van még valami ok, valami megbeszélés mondjuk 3-kor kezdődik és elhúzódik, olyankor hívom a férjemet, hogy menjen be a kisfiúért, és akkor kicsit később érek haza. Amúgy ez a nem jó része, mert rohan az ember, hogy odaérjen."

A házimunka megosztása is a hagyományos rend szerint történik:

„Én sütöm a sütiket. Főzni nagyrészt én főzök, mert ő nem tud. De ő vezeti az autót, ha bütykölni kell, azt természetesen ő. A füvet ő nyírja. Ez egy társasház, van egy kis kertrészünk, ott nyírni kell a füvet, meg van egy kis sövény. De a férjem mondjuk nem szokta a virágoskertet gyomlálni. … Van azért férfi és női szerep, ezek azért itt kijönnek. Nyilván én semmilyen... én villanykörtét nem vagyok hajlandó cserélni. Azt mondom, én azért mentem férjhez, hogy nekem soha ne kelljen villanykörtét cserélnem. Én nem tudok csapot szétszedni, szerelni, ez az ő dolga."

Egalitáriánus modell:

Az ebbe a kategóriába sorolható négy interjúalanyunk egymástól teljesen eltérő szocializációs háttérrel rendelkezik, mégis összeköti őket az, hogy mindegyikük egyenrangú és nem alá-fölérendeltségre épülő kapcsolatban él, és a felek családról és családi szerepekről alkotott képe nem a hagyományos, a nemi hovatartozás alapján különböző elvárásokat tükrözi, hanem kizárólag a kölcsönös alkalmazkodásra épül. Három esetben a házasság a fiatalok első nagy kapcsolatának eredménye, a negyedik ide sorolt alanyunk második házasságában

él, és mintegy az abban elszenvedett rossz tapasztalatokból okulva építette fel jelenlegi, egyenrangú kapcsolatát. Ezek alapján úgy tűnik, a társ megválasztásának is fontos szempontja volt az az elvárás, hogy az önálló karrier alakításának ne legyen akadálya a gyermekvállalás, ne gátolja a szakmai előrehaladást a társ esetleges eltérő szerepfelfogása, hogy a családi élet és a munka összeegyeztetése adott időszakban, adott igények szerint, de kölcsönös döntések alapján történjen.

Párjával egyetemista kora óta együtt élő, jogász végzettséggel katonatiszti pályán folyamatosan előrehaladó interjúalanyunk (15) férje egyetemi, tudományos karriert választott. Két gyermeket nevelnek, külső segítséget alig vesznek igénybe, családi feladataikat egymás iránti figyelemmel, harmonikusan látják el. Kettőjük jövedelme közti különbség nem a munka mennyiségén, hanem jövedelmezőségén alapul:

„Azért egy normális világban az, hogy valaki egyetemi oktató, az nem jelenti azt, hogy kevesebbet keres, mint egy katonatiszt. … de ezt az elején tudtuk, tehát nem vettem zsákbamacskát. Tudtam, hogy amikor ő bölcsész pályára megy, akkor nem fog engem olyan szinten eltartani, olyan anyagi javakat szerezni a családnak, amiből dőzsölni fogunk, ez nyilvánvaló volt. … Nekem mindig az volt a bajom ezzel a szituációval, hogy sokkal többet dolgozik, mint én, így ráfordított időben ilyen ingyen munkákkal meg az egyetemi állással, és ugyanakkor a töredékét kapja érte."

Munkahelyének megválasztásakor fontos szerepet játszott a család és karrier összeegyeztethetősége:

„hát én azért is választottam ezt a közigazgatási munkahelyet már viszonylag korán, mert ez összeegyeztethető a gyerekvállalással meg a családdal, viszonylag tűrhető jövedelmet is jelentett, meg a munkaidő sem egy utolsó szempont."

Férje viszont természetesnek veszi, hogy kötetlenebb munkaidejének megfelelően az otthoni feladatokban kiveszi a részét:

„Ő szokott mosni, mert többet van otthon, a mosást ő csinálja, a bevásárlás részét, hát úgy felesbe szoktuk, akinek éppen ideje van, az csinálja a bevásárlást. Meg ki szokott néha takarítani, ha otthon van nap közben és nagyon sok ideje van."

Egyetemen oktató, de ezen felül részben pénzkeresés céljából, részben civil szervezetekben különböző ügyek melletti elkötelezettségből plusz munkákat vállaló interjúalanyunk (21) is a férjével való egyetértésben alakítja egyenrangú kapcsolatra épülő közös életüket. Két gyermeket nevelnek. Férje alacsonyabb iskolai végzettségű, változó sikerességgel talál magának munkát, de ez nem okoz feszültséget kettőjük között:

„… a T. jelszava ilyen 3×8=24, ő abban hisz, ő ilyen hippi. Nyolc óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás, és szerinte dolgozni azért kell, hogy utána tudjunk élni, hogy meg tudjuk azt valósítani, amit amúgy szeretnénk."

A családi feladatok végzését nem kötik össze nemi hovatartozásukkal:

„Ő másképp gondolkozik ezekről a szerepekről, mint az átlagos férfiak. Bár ezt nekem mindig más mondja, hogy amúgy a férfiak nem ilyenek, mint a te férjed. Nekem annyira ez a természetes, én nem is tudnám ezt elképzelni másképp. Sőt, őszintén, én sokra nem is tartom azokat a férfiakat, hanem tényleg fogyatékosnak tartom azokat, akik nem tudják, hogy hol van a cukor, és a tojásrántottáig legalább nem jutnak el. Ez nem egy női képesség, mint a háromfelé tudok figyelni, hanem ez egy teljesen hétköznapi dolog.

Én is be tudom verni a szöget a falba egyébként, nekem ez nem gond, és szerintem ezek nem női vagy férfi feladatok, és azt nagyon... én azt lenézem, aki nem tud mosogatni, vagy nem tud porszívózni, vagy nem akar, gondolom, azért ez lehet mögötte. Vagy nem tud három kaját megcsinálni, vagy nem tudja, az ő közös háztartásukban hol van a só. De szerintem tök kiszolgáltatott érzés lehet egy férfinak ez, hogy nem tudja…"

Ha egymás között nem is okoz problémát különböző hozzáállásuk a pénzkereső munkához, illetve konfliktusok nélkül képesek megosztani a gyermeknevelési és otthoni feladatokat, gyakran szembesülniük kell a környezetük rosszallásával:

„Alapvetően mi minden ilyen kisebb nehézségekkel vagy feszültségekkel ebben a szerepleosztásban tök jól elvagyunk. Viszont baromi nehéz a környezettel szembemenni. A környezet előtt úgy érzem, hogy ezt meg kell védeni. A barátnőim körében is, és ott a kerületben meg abszolút, mi egy nagyon furcsa család vagyunk… A 16. kerületben lakom, ahol mindenki négyet szül, és főállású anyaként van otthon. Én így is egy karrierista vagyok, egy szörnyeteg anya vagyok az ő szemükben szerintem. A mi kerületünk nagyon durván új jobboldali és nagyon durván erre a klasszikus hagyományos szerepleosztásra van berendezkedve. A nők diplomások, három nyelvvizsgával, de otthon vannak 10–12 évig, és utána is inkább a gyerekeket hordják a balettra meg a zenére…"

Vidéki nagyvárosban nemzetközi cégnél pénzügyi vezetőként dolgozó interjúalanyunk (19) előző házasságában született lányát új párjával neveli. Korábbi házassági kudarcából tanulva helyezte új alapokra együttélését. A továbbtanulás és a pályaválasztás terén is ambiciózus nő karrierje folyamatosan emelkedett, míg új házassága miatt is megváltozott élethelyzete másik városba, még magasabb pozícióba röpítette. Második férjével – úgy érzi – tökéletesen kiegészítik egymást, interjúalanyunk munkájának jövedelmezősége és biztonsága megengedi, hogy a férj olyan vállalkozást indítson be, amelyben ő is kiteljesedhet.

Nem okoz nehézséget számára család és karrier összeegyeztetése, az olykor éjszakába nyúló munkaidő, mert:

„Én azért tudok a munkámra koncentrálni, meg azért tudom bármikor felvállalni, hogy tovább bent maradok… mert tudom, hogy otthon nem fog rám dőlni a ház. Ha a gyerek hazamegy, ad neki enni, ha olyan programja van a gyereknek, akkor elviszi vagy érte megy. …Ez a pénzügyes szakma sehol nem egy 8 órás munkakör, ahol ezt normál keretek között lehetne végezni, itt mindig tűzoltás folyik... Az én munkaidőm az korlátlan. Gyakorlatilag feladatok vannak, és amennyi órát az igényel, annyi. Itt határidők vannak, amiket nem lehet mulasztani. Keresek annyit, hogy ezzel fel tudom tartani a családnak az anyagi alapjait, és akkor legalább kettőnk közül az egyikünk olyannal foglalkozik, amit szeret csinálni, amit élvez... Ő kreatívabb, vállalkozó kedvű, ő tudta mit kell csinálni, elkezdte, és hamar minőségi eredményt tudott elérni. Akkor már legalább ő nem stresszel minden nap egy nyomorúságos alkalmazotti életben, hanem olyasmivel foglalkozik, amit imád."

Az otthoni, családi szerepek megosztása is harmonikus, feszültségmentes:

„Ha nem lenne az én férjem ilyen áldott jó lélek, akkor nem oldódna meg. Ahogy említettem, J-ban mindig megvolt ez a törődés, gondoskodási hajlam. Nekem ő az ideális férj és ideális családapa. Szerintem nagyon függ attól, hogy kikről beszélünk. Ilyen általánosságban nem szeretnék fogalmazni, itt mindig ezek a személyközi viszonyok a fontosak, hogy kinek mire van szüksége."

Bár saját gyermekkori családjában és első házasságában inkább a hagyományos nemi szerepeket tapasztalta meg, az egymás kölcsönös támogatását és az egyenlő teherviselést tartja optimálisnak:

„Az első férjem is olyan családból jött, hogy nem nagyon így volt. Ha kedve volt, főzött, hobbi szinten. De neki az volt az álláspontja, hogy otthon nincs kötelesség. Kötelességünk csak a munkahelye van. Otthon jól érezzük magunkat. És nem törődött azzal, hogy én meg úgy éreztem, hogy azért valakinek el kell látni a házi dogokat, ha ő nem, akkor nekem. Én úgy gondoltam, hogy igenis, otthon is van kötelesség, és erről J-val teljesen egyformán gondolkodunk."

Pénzügyi területen dolgozó, biztonságos és szakmai szempontból is tartalmas, egyúttal jól jövedelmező állásban fő kenyérkeresői szerepbe került interjúalanyunk (18) férjével való kapcsolata a kölcsönös alkalmazkodásra, és nem a hagyományos szerepfelfogásra épül. Gyermekük megszületése után három évig ugyan otthon maradt, de férje rugalmasabb időbeosztása, és hobbiként is értelmezhető, kevéssé jövedelmező foglalkozása lehetővé tette felesége munkába való visszaállását. Számára nem a merev előírások, hanem a családi, háztartási feladatokat illető egyenlő teherviselés jelenti az ideális együttélési formát:

„Ahogy mi élünk, az közelít az ideális családhoz, ugyanis a párom is legalább annyit, bizonyos területeken többet is kivesz a közös életünkbe tett munka ellátásából, akár a gyereknevelés, akár a háztartási munka ellátását veszem. Igazából számomra ez közel az ideálishoz. Mi az az ideális? Azt gondolom, az egyenlő teherviselés ideális. Még ha szeretnék is több időt foglalkozni a gyereknevelés részével, de ez az én munkabeosztásommal nem megvalósítható, viszont rá lehet számítani ezen a téren, hogy a számomra hiányosságként megélt helyzetet ellássa és pótolja. Azt gondolom, ha mind a két fél, a nő is és a férfi is, a gyerek bizonyos életkora után egyenlő részben veszi ki a feladatokból a részét, akkor az ideális. Most félretéve az anyagi részét a család működtetésének. … Ő az a típusú apuka volt, aki szeretett lent lenni a játszótéren, miután én visszamentem dolgozni, és neki nem volt akkor munkája… Reggel én vittem az óvodába, hogy legalább ennyi maradjon meg a gyerekből. De délután ő ment érte, utána elmentek a játszótérre, bevásárolni, a klasszikus úgymond anyai szerep, amit a játszótéri társaságban az anyák vittek, azt ő csinálta. És utána panaszkodott is nekem, hogy a játszótéren úgy néztek rá az anyukák, mintha buzi lenne, már bocsánat, hogy ezt mondom. Érezte ezt az ellenszenvet… A feltételezés mind a kettőnk részéről az, hogy a gyereknevelésben ugyanúgy kiveszi mindenki a részét, nincs olyasfajta feladatmegosztás, hogy te hozod a pénzt, én meg rendbe teszem a gyereket, hanem ez közös dolog."

Kényszer szülte fordított szerepek modell

Ebbe a modellbe hét interjúalanyunkat soroltuk. Az igencsak heterogén hátterű és sorsú interjúalanyokat magába foglaló kategória közös jellemzője, hogy mindannyian alapvetően hagyományos szerepfelfogással kezdték partnerükkel közös életüket, köszönhetően egyrészt a házassághoz és gyermekvállaláshoz fiatal koruk és családi hátterük következtében még reflektálatlan viszonyulásuknak, részben pedig annak, hogy partnerük is a hagyományos férfi szerepet hozta a kapcsolatba. Különböző okok miatt azonban az együttélés olyan kihívások elé állította ezeket a családokat, amelyben a nő hosszabb-rövidebb ideig kényszerűen elsődleges családfenntartóvá vált, így szocializációjuk és előzetes elvárásaik ellenére a fordított szerepmegosztással kellett megküzdeniük. Van közöttük értelmiségi pár hasonlóan értelmiségi házastárssal, köztük magas presztízsű állást betöltő, európai színvonalon kereső nő, valamint nagy ambíciókkal rendelkező művész, akiknek élettársa korábbi értékes munkáját elveszítette, szakmájában elbizonytalanodott és mára sikertelenné vált. Van egy magyarországi

multi vállalatnál magas beosztásban dolgozó nő, Magyarországon nehezen boldoguló külföldi partnerrel, de vannak köztük kistelepülésen élő, szociális munkát végző asszonyok (közöttük egy roma nő), akiknek férje az adott régióban nem képes munkát találni magának. Az idetartozó esetekben a két fél házasságról, családról, munkavállalásról és otthoni teendőkről alkotott felfogása nem feltétlenül különbözik egymástól, legfeljebb a pénzkeresés terén fokozatosan kialakuló, vagy éppen hosszabb ideig tartó, de a felek által csak átmenetinek tekintett felbillent erőviszonyok váltják ki azokat a jellegzetes konfliktusokat, feszültségeket, olykor válásig vezető ütközéseket, amelyek ezt a kategóriát jellemzik.

Ehhez a kategóriához tartozik három olyan interjúalanyunk, aki hagyományos paraszti vagy munkáscsaládban nőtt fel, anyai és feleség- szerepre készült, mégis, viszonylag alacsony iskolai végzettsége ellenére képes volt új szakmát megtanulni azért, hogy nem különösebben jövedelmező, de biztonságot nyújtó állást vállalhasson, és gyermekeit képes legyen akár egyedül is eltartani. Két esetben maga a házasság is áldozatul esett az elvárthoz képest más irányt vett életútnak, és ha a saját lábra állás nem a tervek szerint, hanem kényszerűségből történt is, önbizalmat adott azoknak a nőknek, akik amúgy elfogadták volna másodrendű szerepüket a családban.

Ugyancsak vidéken él a fiatalon házasságot kötő, már anyaként szakképzettséget szerző és munkába álló nő (09) családi szocializációjának és férjével közös életük kezdeti tapasztalatainak alapján hagyományos szerepmegosztásra rendezkedett be:

> *„Amikor 16 évesen hozzámentem, ő 24 volt, nekem olyan volt, mint a második apám. Ő volt az, aki ment dolgozni, aki mondta, hogy ezt így kell, úgy kell, építkezünk, és én voltam a kislány, aki felnézett rá… A második megszületése után jártam a kereskedelmibe, aztán meg a gimnáziumba. Utána hogy a fiam négy éves lett, kezdtem el munkahelyeket nézegetni... Hát elmentem, de nem, nekem olyan idegen volt már számomra ennyi idő után, meg hát mi lesz a gyerekkel, mi lesz otthon…"*

A család fenntartásához szükség volt munkájára és keresetére, de úgy érezte, pénzkereső tevékenysége ütközik anyaságával:

> *„Én még mindig a klasszikus formában élek agyilag, hogy egy férj legyen családfenntartó, egy igazi apa… és ha az anya nem tud (dolgozni), mert gyerekekkel van, akkor az apa tartsa el a családot, esetleg az anyukát is. Hála istennek engem nem kellett soha eltartani, mert még azt is hallgathatnám… Én nem azt mondom, hogy a nő ne dolgozzon, de mondjuk, ha a nő keres 80 ezret, akkor az apa keresse meg már azt a 100–120 ezret, mutassa meg, hogy ő a családfenntartó."*

Férje, aki elvesztette korábbi stabil munkahelyét, és csak időlegesen tud alkalmi munkát vállalni, nem képes olyan biztonságot nyújtani a családnak, amit a feleség kívánatosnak tartana:

> *„Az az igazság, hogy ő nyáron burkol, folyamatosan, és keres... a társadalombiztosítást maga után fizeti. Csak a téllel van gond, ugyanis télen nem burkoltatnak. Ezért vagyunk folyamatos harcban egymással. Azt akarom megértetni vele, hogy oké, hogy nyáron keresel, mert aláírom, nem mondom, hogy otthon ülsz. De amit te nyáron keresel, abból minimális rész marad télire. Télen meg vegetálunk, az van, amit én keresek, mert az nem elég télire. … Megmondtam neki, hogy nem foglak ezért piszkálni, mert az édesanyjától is megkaptam, hogy ne foglalkozzak vele, mert az ő fia dolgozik. Én nem mondtam, hogy nem dolgozik, csak nem kellene ezen elgondolkozni? Hogy nyugdíjjárulék, ilyesmi? … 45 éves férfinek, akinek*

családja van, el kell mennie dolgozni … kell lenni egy munkahelynek, amire számíthatok, hogy ha lebetegszem, van táppénzem, ha valamennyi évet ledolgozom, akkor esetleg lesz nyugdíjam. De nem lóghatok a levegőbe... én ezzel nem értek egyet, és ezt nem tudom vele megértetni."

És bár azonosul az édesanyjától tanult hagyományos szerepfelfogással, tényleges élethelyzetük, a munka/család kettős terhe és a férj már-már karikatúra-szerűen alakított férfi szerep-viselkedése és vele szembeni elvárásai ráébresztik arra, hogy ez a viselkedésmód anakronisztikus és sértő rá nézve:

„Nem, én nem is vártam el soha mást. Lehet, hogy az én nevelésemből adódóan, mert édesanyám nekem mindig azt mondta, hogy egy asszony maradjon asszony, meg hogy a férj elmegy dolgozni, akkor otthon minden legyen patent, amikor hazajön, tegye elé a kaját meg mellé a kanalat. És mondták, hogy milyen hülye vagy, a barátok mondták, hogy azért ennyire nem kellene. De én ezt tartottam helyesnek mindig, hogy ahogy hazajön, már szaladok. Volt egy olyan jelenet, amikor rádöbbentem, hogy nem biztos, hogy jó ez. Elment kezet mosni, teszem elé a meleg levest, és még nem volt benne a kanál, amikor bejött. És mentem a konyhába, és ahogy visszanéztem, látom, hogy úgy mutatta a kezével, hogy a kezével egyen? Nem várta meg, hanem mutatta a kezével… és akkor gondolkoztam el, hogy hát basszus, te is ki tudsz jönni a konyhába, ott az étel, szedd ki."

Egészen más körülmények között vált elsődleges kenyérkeresővé a férjével egy gyermeket nevelő, magas beosztásban dolgozó budapesti nő (03), akinél jóval idősebb férje pályájának leszálló ágába került. Esetükben egyik fél sem tervezte mereven követni a társadalom által előírt és normaként meghatározott nemi és családi szerepeket, de bizonyos elemeit – a kisgyermek nevelésének idején az anyaság prioritását a munkavállalás felett – interjúalanyunk mélyen interiorizálta, és bár tudott férjére támaszkodni abban az időszakban, amikor az anyagi biztonság érdekében elképzeléseihez képest korán visszament dolgozni, mégsem tartja „normálisnak" ezt a felállást. Így írja le helyzetüket:

„Amikor megismerkedtünk, akkor szintén ilyen kommunikációs tanácsadással, piárral foglalkoztam, ő meg szabadúszó fotós volt. Akkor is volt már ilyen különbség, ami nagyon kiéleződött azóta, hogy bejött a gazdasági válság. Olyan szinten leépült az elmúlt hat évben a fotós munka, hogy nagyon beszűkült a piac, nagyon sok újság nem foglalkoztat már külsős fotósokat, hanem megtartott egyet, vagy újságírókkal dolgoztat. A férjemnek akkor fogytak ki a munkái, és ebből nem nagyon tudott visszajönni. ... Gyakorlatilag most egyedül tartom fönn a családot, már hat éve. … Nekem nagyon nyomasztó, hogy egy lábon áll a család, és hogy ha velem valami történik, akkor nem tudom, hogy mi lesz. Szerintem ez egy borzasztó nagy felelősség." Úgy látja: „Nagy teher a kapcsolatunkon, mindenféle szempontból. Meg azt is gondolom, és azért is próbálom őt kicsit vissza… így erőltetni, hogy dolgozzunk ezen, hogy ő visszakerüljön a munka világába, mert nem lehet ennyi idősen nyugdíjba menni, ez nagyon rosszat tesz az önbecsülésének."

Ugyanakkor a munka és család összeegyeztetését megkönnyíti számára, hogy férje a gyerekük nevelésében nagyobb részt vállal:

„A kislányunknak volt egy elég súlyos veleszületett vese-rendellenessége, amit egy éves korában fedeztek fel, és egytől két és fél éves koráig, amíg meg nem műtötték, addig azért nagyon szükség volt arra, hogy legyen egy háttérember otthon, és akkor tényleg nagyon jó volt, hogy ő nem tudott dolgozni. Lehet, hogy ott csúsztunk el ezen, hogy akkor ez ilyen közös családi érdek volt, hogy azért legyen egy szülő, aki bármi-

kor ugraszthatóé, és nem kell bölcsődébe adni…"

Az alábbi interjúrészlet mégis azt mutatja, hogy belső konfliktust, lelkiismeret furdalást okoz számára, hogy szembe kellett állítania anyai és munkavállalói szerepét:

„Hát ha valamit bánok, vagy valami fáj, végülis elég hamar visszamentem dolgozni. 11 hónapos volt a kislányom, és akkor egy hónapig 4 órában, és 3 éves koráig 6 órában dolgoztam. De azt nagyon sajnálom, hogy még egy évet nem maradtam otthon vele. Ez egy ilyen kvázi nagyon nehéz döntéshelyzet volt, mert akkor tudtam ide visszajönni, vagyis hívtak ide vissza dolgozni. És ott ugye volt egy ilyen döntéshelyzet, hogy most maradok otthon, de akkor teljesen bizonytalan az egzisztenciánk, vagy visszajövök ide, amit azért szeretek csinálni, de annak van egy ilyen ára, hogy akkor viszont előbb-utóbb… ott kell hagyni a kislányomat."

Öntudatosan felvállalt fordított szerepek modell

Ez a családmodell reprezentálja leginkább azt az elképzelést, amely a „kenyérkereső nők" kifejezés hallatán felmerül bennünk. Az ide sorolható esetekben a nő valóban a pár és a család életében irányító, domináns szerepet tölt be, amely fakadhat részben szocializációja során kialakult, egyéni ambíciói révén felépített személyiségéből, részben pedig a társhoz képest magasabb iskolai végzettségéből, szerencsésebb pályaválasztásából, kettőjük életciklusbeli különbözőségéből, és más olyan, egyéni okból, amelyet az interjús vizsgálatunk nem feltétlenül képes feltárni. Nyolc interjúalanyunkat soroltuk ehhez a modellhez. Van közöttük valóban magas beosztásban vagy magas presztízsű állásban dolgozó, és van, ahol a fiatal, ambiciózus nő tudatosan felvállalja, hogy értelmiségi, tudományos pályán dolgozó, nála jóval idősebb férje érdekében a jövedelmező állást választja. Van olyan is, ahol a nő éppen már a karrierje magasra ívelése idején választ magának nála fiatalabb/iskolázatlanabb, de a gyermekvállaláshoz és gyermeknevelséhez nélkülözhetetlen társat, és olyan is, ahol az élet kényszerítette ki ugyan a szerepcserét, de ez a felállás tökéletesen megfelel a szakmájában is sikerre vágyó nőnek. Ezekben az esetekben a minta egészéhez képest magasabb azoknak a pároknak az aránya, ahol vagy a nő, vagy a férfi második vagy többedik házasságában él, ahol adott esetben éppen az okozta az előző házasság vagy előző kapcsolatok kudarcát, hogy a társ nem tudta elfogadni a nő törekvéseit saját karrierje építésében. Miután az ide sorolt esetek többségében a családok viszonylag magas anyagi színvonalon élnek, az egyik fél alacsonyabb jövedelme nem okoz konfliktust életükben, és a nő fokozott munkahelyi terhelése, egy esetben külföldi munkája ellenére a mindennapok szintjén képesek biztosítani a család működését. Ebben a házimunkában és gyermekgondozásban segítő, elérhető nagyszülőkön kívül fizetett alkalmazott, vagy a házimunka minimálisra szorítása, például főzés helyett étel házhozszállítása stb. is megkönnyíti a munka/karrier dilemma feloldását a dolgozó nő életében.

A negyvenes éveihez közeledő, karrierjében egyre magasabbra emelkedő nő (01) nála jóval fiatalabb, külföldi férjével él, és nevelik óvodáskorú fiúkat. Fontosnak tartja anyaságát, de nem kívánta kivonni magát a nyilvános életből és a munkából a korai gyermekgondozási időszakban sem, mert:

„Amikor a fiam egy éves lett, én úgy éreztem, függetlenül a pénztől, hogy ha én nem mehetek vissza egy irodába felnőttek közé dolgozni, legalább hat órába, akkor én kiugrom az ablakon. (...) Én akkor is visszamentem volna szerintem, ha valami gazdag férjem van, mert úgy éreztem, hogy ez tök szép, tök jó."

A családi munkamegosztás nem okoz konfliktust közöttük, a férj maga is elvégez bizonyos, „nőiesnek" tartott tevékenységeket, de igénybe vesznek külső segítséget is:

„Hát otthoni teendők… mit tudom én, a mosógépbe meg a mosogatógépbe bepakolok. Van egy takarító csaj, kb. 25 évesen rájöttem, hogy annyi pénzt mindig kell keresni, hogy valaki jön heti egyszer, és ő ki is szokott vasalni. A férjem egyébként vasal is. Én gyűlölök vasalni. És a férjem főz, mivel nem eszik európai kaját, ő főz magának ilyen indiai kaját. Én hétköznap nem főzök egyáltalán, eszünk hideget a fiunkkal, vagy ő szokott ilyen indiai lepényféléket csinálni neki. … Hétköznap a legritkább eset, hogy összeütök valami főzeléket vagy tésztát. Tulajdonképpen hétköznap nincs olyan nagy gond a háztartással. Hétvégén vagy a férjem főz vagy én csinálok valamit, vagy elmegyünk enni, és a lakás meg tulajdonképpen rendben van. A mosást valahogy elintézzük. Végülis minden gépesítve van… (a férjem) *meg tudja fogni a söprűt, ki tudja vasalni az inget, fel tud porszívózni, ilyeneket meg szoktunk csinálni, de valahogy nem szokott erről szó esni. Vagy engem ez annyira nem érdekel. Valahogy így kialakult, és ez így működik."*

Az előző házasságából származó gyermekét és közös gyermeküket második férjével együtt nevelő, nemzetközi cégnél dolgozó, jól kereső interjúalanyunkat (06) egyértelműen ambíciói juttatták el jelenlegi pozíciójába, és hajtják alkalmazotti állása mellett is különböző vállalkozásokba, melyekben férjének is képes elfoglaltságot és némi jövedelmet biztosítani. Kezdeti hagyományos szerepelképzeléseit felülírták a rendszerváltozással számára megnyíló lehetőségek, és míg ez a „fordított" felállás az első házasságának kudarcát eredményezte, mára harmonikusan képes együttműködni jelenlegi férjével.

„Mi egy picit szerintem ilyen szerepzavarban vagyunk, mert azt gondolom, nekem kellett volna férfinak születni és neki nőnek, de mindenesetre én úgy kezdtem a fiatal házas életemet, még az előző házasságomban is, hogy én még a bugyikat is kivasaltam, és minden nap meleg vacsorával vártam a férjemet, az előzőt is. Egészen addig, amíg a férjem elment reggel 7-kor és este 9-kor hazajött és elaludt az asztalnál, viszont pénzt egyáltalán nem keresett. És akkor azt mondtam, inkább elmegyek és keresek pénzt."

Nála több mint húsz évvel idősebb férjének második feleségeként a versenyszférában dolgozó interjúalanyunk (16) tudatosan építi közös életüket saját erejére, és a férje anyagilag nem jövedelmező, de intellektuálisan fontos munkájának biztosítására. Egy közös gyermeket nevelnek, harmóniában, egymás szakmai és családi szerepeinek tiszteletben tartásával.

„Amikor mi összeköltöztünk a férjemmel, akkor még nem tudtam, hogy mennyit fogok keresni, én akkor még egyetemi hallgató voltam. Szóval én akkor ezen nem gondolkoztam egyáltalán. Amikor pedig munkába kellett állni, akkor úgy volt, persze, fizessenek minél többet, ha lehet. És nagyon boldog voltam, amikor megmondták, hogy… 190 ezret kerestem az első helyen, vagy valahogy így. És akkor mondtam a férjemnek, és ő is nagyon boldog volt, hogy ilyen fizetést sikerült kialkudni. Mert azért az kezdő fizetésnek nem volt rossz. Ő tökre velem örült. Amikor meg ehhez a céghez kerültem és mondtam, hogy itt mennyit fogok keresni, annak is nagyon örült."

A családfenntartói szerep felelősségét azonban átérzi, és tudatában van annak, hogy ez a helyzet a jövőben is befolyásolni fogja, akár kompromisszumokra is kényszerítheti őt munkahelyének megválasztásakor:

„Mostanában szoktam ezen gondolkodni, de a munkahely váltás miatt, hogy mégiscsak én vagyok a családfenntartó, nem pattoghatok, hogy na, ez nem tetszik, akkor továbbállok, mert nyilván én nem mondhatom egyik napról a másikra, hogy márpedig nem, mert azért én tartom el a családot."

A szülői szerepekről, munka és család összeegyeztetéséről vallott elképzelései azt tükrözik, hogy a merev, előre leosztott és a hagyományos normák szerint betöltött szerepekkel szemben a rugalmasságot és a szülők közti kölcsönös alkalmazkodást tartja kívánatosnak. A nők szempontjából nem tartja helyesnek azt a három évig tartó, a munkától távoltartó hosszú gyes időszakot, amelyet a társadalmi elvárás kívánatosnak tüntet fel. Úgy tűnik, ezzel nemcsak saját választását igazolja, hanem valóban elkötelezett az egyenrangú nemi szerepek mellett.

„Alapvetően én azt gondolom, hogy egy gyerek akkor lesz kiegyensúlyozott és akkor érzi jól magát, ha a szüleik azok. Maradhattam volna otthon szerintem három évig, de a gyerek megitta volna a levét, mert én biztos, hogy... türelmetlen vagyok, és belőlem akkor biztos, hogy kijött volna, hogy én ezt nem akarom csinálni. Én ezt akaratom ellenére csinálom. Aki akar, az maradjon otthon három évig, de én ezt nem tartom jónak, még akkor se, ha otthon akar maradni. Szerintem hosszú távon ez egyáltalán nem jó."

Szülői és háztartási teendőiket rugalmasan igazítják egymás munkabeosztásához, tekintet nélkül a feladat hagyományosan nemekhez kötött jellegére:

„A férjemnek ez a karmája, hogy ő foglalkozik a gyerekekkel, hozza-viszi óvodába, és a nő meg dolgozik. Az, hogy én többet keresek, mint a férjem, igazából ez nem szokott nálunk… alapvetően mi nagyon egyezünk, és mi úgy is osztjuk be a dolgainkat, hogy kinek mi fekszik jobban. Mondjuk, az óvodába ő hozza-viszi a gyereket, ez abszolút az ő dolga. Egyrészt azért alakult így, mert amikor én elkezdtem dolgozni ezen a munkahelyen, akkor nagyon sokat dogoztam, napi 10–11 órát, és nem volt energiám erre, aztán utána meg azért, mert suliba járok, tehát nyilván azért nincsen energiám, mert dolgozom, s akkor inkább ő vállalja. Meg ő egyetemen tanít, nem kell reggel 9-re bemennie és ott maradnia, ezért sokkal szabadabban jön-megy. Meg, ha otthon van, egy csomó házimunkát inkább ő végez. Elmosogat, a kutya teljesen az ő reszortja lett. De ha mondjuk, hét végén el kell vinni a gyereket mit tudom hova, az mindig én vagyok."

Nagy külföldi légitársaságnál dolgozó, közgazdász nő (22) és a nála alacsonyabb iskolai végzettségű férje két gyermeküket nevelik egy Budapest közeli településen. Mivel hazai viszonyokhoz képest kiemelkedő jövedelmet biztosító állása hetente több napos külföldi tartózkodást követel meg tőle, munkáját férje „fordított szerepvállalása" nélkül nem is tudná végezni, hiszen kisebbik gyermekük, egy mozgássérült fiú gondozását elsősorban a gyesen lévő férj vállalja. Első gyerekük születése után még csökkentett munkaidővel próbálta szakmai és anyai feladatait összehangolni, majd férjével közösen kialakított megoldással – és a férje, ha nem is egyértelműen örömmel vállalt háttérbe szorulása révén – folytatta számára fontos és nem mellékesen anyagi jólétet biztosító munkáját:

„Egyébként ő nagyon jó apa, tényleg, nagyon jó kapcsolata van minden gyerekkel, nemcsak a sajátjával. … Ha ő ezt nem csinálná, akkor én nem tudnék dolgozni. Nyilvánvalóan ő úgy érzi ezt az egészet, hogy ő feladta az ő munkáját azért, hogy én csinálhassam azt, amit szeretek, és ebben van igazság. Ez tény, hogy mindamellett, amit én teljesen tisztán látok, a munkámnak a különböző oldalait, és látom az árnyoldalait is, azért én szeretem ezt csinálni. … Mindig megpróbáltunk valami pragmatikus megoldást találni."

Neveltetésük és családi hátterük miatt kettejük házassághoz és gyermeknevelséhez, az otthoni munka megosztásához való hozzáállása kezdetektől fogva különbözött ugyan, de – alapvetően a nő erősebb egyénisége és jobb karrierlehetőségei miatt – képesek az együttműködésre a család fenntartása érdekében.

„Én azt tanultam meg, hogy nekem soha nem szabad egyetlen férfire se ráhagyatkozni. Ez a mindig saját lábon állni, mindent elintézni, amit akarok, azt megcsinálom, nem várok senkire, nem bízom abban, hogy bárki tud segíteni, nagyon nehezen tudok segítséget kérni, és ez így egy párkapcsolatban azért elég sok ilyen súrlódáshoz tud vezetni. … Ez a nehéz a mi kapcsolatunkban, hogy ő egy ilyen nagyon tradicionális családból származik, és én mindig arra gondolok, hogy nem véletlen, hogy engem választott és nem mást. Nyilván neki tetszik ez a fajta élet, amit mi élünk, de pont ez az, ami miatt küzdünk folyamatosan. Annyira nem egy normális magyar kapcsolatban élünk, ahol a férfi pénzt keres, a nő otthon alárendeli magát a férjének és csak négy órát dolgozik, hogy el tudja hozni a gyerekeket, meg elvinni az összes órára. Nálunk ez pont fordítva van. De megbeszéltük, hogy ki mennyit tudna keresni, és hát nagyságrendekkel többet tudok én keresni, ha én dolgozom és ő van otthon, mintha fordítva csinálnánk. De oké, ezt így felfogja az ember az agyával, de mégis minden egyes döntésnél és minden egyes konfliktus pontnál úgy kell csinálni, mintha ez nem így lenne. El kell játsszuk, mintha nem így lenne, mintha mégiscsak ő lenne, aki az én pénzemről dönt. Nem úgy, hogy az én pénzem, a közös pénzükről. Tehát mintha továbbra is úgy lenne, hogy ő keresi a pénzt… Sokszor nem mondja ki, de lehet érezni, hogy őt ez zavarja, hogy így van, hogy neki kell alkalmazkodnia hozzám, úgy, mint az anyukája alkalmazkodott az apukájához."

Az előbbieknél sokkal több feszültség és konfliktus lehetőségét mutatja az a kapcsolat, amelyben pszichológus végzettségű, szakmai előrehaladásában sikeres és a jövedelemszerzés terén is jól teljesítő interjúalanyunk (17) él. Internetes társkereső oldalon megismert, nála alacsonyabb iskolai végzettségű, és éppen a maga által tudatosan megfogalmazott kritériumok szerint kiválasztott férje ugyan tökéletesen betölti azt a szerepet, amelyet kapcsolatuk kezdetétől fogva elvárt tőle, de a két fél közti szocializációs és státuskülönbség alapján mégis jellegzetes ütközések és kompromisszumok, viták és elfojtások kísérik együttélésüket. Az interjú arról tanúskodik, hogy a kapcsolat ezek ellenére fenntartható és – legalábbis interjúalanyunk számára – teljes mértékben kielégítő, de hosszú távon az egyenlőtlen erőviszonyok felboríthatják a kisgyerekes életszakaszban még kölcsönös előnyökkel járó együttélést.

„Kiderült, hogy (a gyermekpszichológusi) *… egy iszonyú piacképes szakma. És családbarát is. Én nagyon pörgök a munkámban, ambiciózus vagyok, és hivatásom nagyon én-azonos. A férjem iszonyú mobilis a munkahelyeit illetően, jön-megy, abszolút a munka nem az ő én-kiteljesedése. Neki tulajdonképpen mindegy, hogy mit csinál, ha jófej emberek között van, és ha nem zsigerelik ki. Neki ez a családi építkezés, de az is eléggé kézzelfogható, konkrét dolgokban, hogy akkor feleség, gyerekek, ház, szépítjük, nyaralunk, jól vagyunk, tehát neki ez a vivő szál az életében. Ez elég vonzó. … A pici gyerekes életet úgy csináltuk végig, hogy nagyon sokat volt ő is, ő sokkal többet volt apaként otthon, mint körülöttem a kenyérkereső apák, akik 12 órákat középvezetők valahol."*

A Magyarországon általános hosszú gyermekgondozási időszak véleménye szerint rossz hatással van az egyenrangú házastársi kapcsolatokra, szinte visszakényszeríti a nőket a hagyományos nemi alapú szerepviselkedésbe. A gyermekgondozással és házi munkával kapcsolatos feladatok nagyjából egyenlő megosztása ellenére interjúalanyunk magán tapasztalja a nőkkel szembeni hagyományos szerepelvárás kényszerét, amit a férj is közvetít viselkedésével:

„Azt láttam a környezetemben, hogy a legegyenrangúbban működő párok is, ha az anya otthon marad gyesen, az a helyzet előhozza a férfiakból a nagyon patriarchális mintákat, és hirtelen visszacsúsznak száz évet, és egy ilyen sokkal hagyományosabb felállásban működnek, és még nagyon nehéz kivergődni

a gyes után. És egyrészt váratlan volt nekem, hogy ebben a klasszikusan női szerepben jól érzem magam, ez a gyerek–konyha izé, de ugyanakkor meg nyilván berzenkedem, amikor nem egál van. És mivel gyes mellett kezdtem el ilyen fokozatosan visszatéregetni a munkába, most meg nagyon sok mindent én csinálok… Lehet, hogy patikamérlegen kimérve házimunkában egálban vagyunk, a gyerek körüli dolgokban ilyen 65–35, de inkább az az alapkiindulás, ami iszonyúan irritálja a csőrömet. Hogy az az alapleosztás, hogy minden monoton, rutin dolgot én csinálok, az a nő dolga… és amit a férjem csinál, az mindig ilyen opcionális. És ettől ő olyan jó fej, jó fej apuka, aki a játszótérre jár, de ez ilyen önkéntes felajánlásból és tökre nem rendszer szintűen jön… Fektet, csinálja a dolgokat, csak az alaphozzáállása az, hogy ő ezzel besegít. Kvázi az én dolgom és ő besegít. … A rutin mégis az, hogy ha dolgozom, ha nem, én tolom be a két gyereket intézménybe, akkor is, ha én 8-ra megyek dolgozni és neki szabadnapja van, mert ő dolgozó férfi, és ha szabadnapja van, akkor pihen. Bölcsőde-óvoda, elmegyek dolgozni és utána vagy átmegyek a másik helyre dolgozni, és vannak nagyon hosszú napjaim, és a férjem szedi össze őket, vacsora, fektetés, mondjuk fektetés környékén érek haza, ha hosszú napom van. Ő meg 12 órázik, úgyhogy a napi rutin inkább az, hogy váltott műszakban csináljuk a délutánt. Hét végén mindig együtt vagyunk otthon, de hét közben talán a péntek az egyetlen nap, amikor együtt, különben felváltva csináljuk. De én főzök, én tartom számon a gyerekek összes dolgát, a gyógyszertől kezdve az akármiig. Nem is annyira feltétlenül mennyiségi problémáim vannak, tulajdonképpen jut időm egy csomó mindenre. Csak például számonkérés szempontjából, ha valami nincsen meg, akkor én vagyok a számon kérhető, én vagyok a felelősséggel rendelkező."

Az interjúból az is kitűnik, hogy az értelmiségi családból származó, eleve egalitáriánus elképzelésekkel a házasságba lépő nő, és a hagyományos szülői családi háttérrel rendelkező férfi nemi szerepekről alkotott felfogása, ha a mindennapi gyakorlatok szintjén összeegyeztethető is, de az elvek szintjén nem biztos, hogy megtörtént a két elvárás-rendszer közelítése. Talán az sem elhanyagolható szempont, hogy a fordított szerepeket a külvilág, olykor az egyik vagy mindkét fél oldaláról a tágabb család, a szülők nem feltétlenül támogatják.

„Az én szakmai életemet nagyon támogatja a férjem, és megkockáztatom, hogy büszke is rá, meg az időbeosztásokat is összehangoljuk, meg csináljuk, de őneki teljesen más az optikája az egészről. Mivel ő egy szélsőségesen konvencionális szereposztású családból jött, ahol a nő csinált minden klasszikus női tevékenységet, az apja meg harsány kacagással hívott meg mindenkit a kocsmában egy körre, és hazaszállította a pénzt, de kb. ennyi volt a családi munkamegosztásban a szerepe. A férjem az ő családi oldaláról egy ilyen piedesztálon álló, tökéletes férj és apa, aki… onnét nézve elképesztően szerepet vállal, bekapcsolódik, segít, erőn felül beletesz, és nyilván ez így is van. Csak amit onnan nézünk, nem mindig így van."

Összefoglalás

Amikor a „kenyérkereső nőkkel" folytatott interjúk alapján megneveztük és egymástól elkülönítettük a szövegekből kirajzolódó családmodelleket, mindvégig tekintettel voltunk azokra a szempontokra is, amelyeket interjúvázlatunk fő kérdéskörei alapján igyekeztünk körüljárni. Megpróbáltuk megállapítani, vajon az általunk megismert családok hogyan képesek helytállni a nem szokványos élethelyzetükben, vajon a nők társukhoz képest nagyobb jövedelme mennyire képes a család anyagi biztonságát fenntartani, meg tudnak-e küzdeni azokkal a nehézségekkel, amelyek a családtagok ellátása terén a rendhagyó helyzetben felmerülhetnek, azaz a családok együttműködési stratégiái vajon feszültségekkel terhesek-e, vagy képesek-e a párok feszültségmentes

élethelyzet kialakítására. Másrészt kíváncsiak voltunk arra, a férfi és nő közötti munkamegosztás gyakorlati megvalósítása mennyire igazságos vagy igazságtalan, legalábbis interjúalanyunk, a nő szemszögéből. Megvizsgáltuk továbbá azt, hogy a nő foglalkozási szerepe és anyai/házastársi szerepköre harmonikusan illeszkedik-e egymással, vagy szerepkonfliktust okoz-e számára a kettős szerepvállalás. Végül figyelemmel voltunk arra, képesek-e a családok konfliktusmentes együttműködésre, a szülők döntéshozatali eljárásai a gyermeknevelés, a háztartási munka megosztása, a családi jövedelem beosztása és a pénz kezelése terén konfliktusok forrása-e, vagy pedig mindezek egymás szempontjainak kölcsönös figyelembevételével, összhangban történnek.

Arra jutottunk azonban, hogy ezek a fontos szempontok mégsem alkalmasak arra, hogy a kínálkozó két végpont között húzódó skálák egyes fokozatainak megfelelően egyúttal különböző családtípusokat is felállítsunk. Hiszen egy feszültségmentes családi együttes létrejöhet akár azáltal, hogy mindkét fél ragaszkodik a szülői házban megtanult, a társadalom által is szentesített és preferált hagyományos családi szerepekhez. Így a nők fokozott részvétele a háztartásban és a gyermeknevelésben, a férj megkérdőjelezhetetlen tekintélye a család egészére vonatkozó döntések meghozatalában jelenthet akár igazságos és méltányos együttélést egyesek számára, mint ahogy konfliktusok, feszültségek és az igazságtalanság érzetének forrása lehet másoknak, akiknek szocializációja alapján (vagy éppen annak ellenére) a nemek közti egyenlőség kiharcolása a fő célja. Úgy láttuk, hogy alig vannak tiszta esetek, amelyekben mind a négy megfigyelt szempont egy irányba mutatna, ahol a hagyományos nemi szerepfelfogás egyúttal hagyományos viselkedéshez is vezet, ahol a két fél különbözősége feltétlenül konfliktusokat generál, illetve ahol ne fordulhatna elő, hogy valamely, az életkörülményeket döntően befolyásoló külső tényező keresztülhúzza a felek előzetes elvárásait, melyhez több-kevesebb sikerrel képesek voltak akár mindketten is alkalmazkodni. Így végül felállítottunk négy, elméletileg lehetséges családmodellt, és ezekbe próbáltuk meg besorolni interjúalanyunkat és családjukat. A „hagyományosnak" és a „egalitáriánusnak" elnevezett kategóriákba sorolt családok azon az elvileg stabil pilléren nyugodtak, hogy a férj és feleség előzetes elvárásai és családi szerepekről alkotott elképzelései nagymértékben megegyeznek, melyet a társadalmunkban ugyan rendhagyónak tekinthető jövedelemszerzési lehetőség sem képes megingatni. Interjúalanyaink többsége azonban abba a két kategóriába került, amelyet a fordított szerepviselkedés fémjelez. Ezek egy része csupán kényszerből következett be, nem feltétlenül felelt meg sem az egyik fél, sem akár mindkettőjük előzetes elvárásainak, ezáltal mintegy magában hordozva a konfliktusok, feszültségek kialakulásának lehetőségét. Ugyanakkor mégsem mondhatjuk, hogy ezek a kapcsolatok a valóságban is minden esetben sérülékenyek és konfliktusosak lennének, hiszen a külső körülményekhez való alkalmazkodás képessé tehette a feleket az egymásra való odafigyelésre és alkalmazkodásra, ezáltal olyan harmóniát teremtve, amelyben a család minden tagja megtalálta a helyét. Másik népes kategóriánk pedig a fordított szerepvállalás olyan példáit adják, amelyek nagymértékben arra az új típusú női szerepviselkedésre épülnek, ahol a társadalmilag előírt szerepmintákat felülírja a domináns személyiség ereje, ahol ambiciózus és tudatosan saját karriert építő nők határozzák meg a párkapcsolat és a családi együttműködés jellegét. Amennyiben partnerük elfogadja ezt az atipikus felállást, és a külső környezet rosszallását is sikerül kivédeniük, az ilyen kapcsolat is lehet harmonikus és feszültségmentes. Akkor azonban, ha a női dominancia a férfi társ vágyainak és elképzeléseinek negligálásával jár együtt, egyensúlytalan kapcsolat jöhet létre, amely ugyanúgy sérülékeny, mint fordított esetben, amikor a férfi elsődlegessége sérti a nő önérvényesítési és kibontakozási lehetőségeit.

Miután narratív interjúink a jelen perspektívájából láttatták alanyaink eddigi életének eseményeit a párválasztás, családalapítás, gyermekvállalás, illetve a foglalkozási karrier szempontjából, a párkapcsolatok stabilitásáról és a család jövőbeli működéséről legfeljebb csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Nem tudhatjuk, hogy ez a kismintás kvalitatív kutatás bármilyen mértékben reprezentálja-e akár csak a „kenyérkereső" anyák sokaságát. Azt pedig még kevésbé tudhatjuk, vajon ez a ma még rendhagyónak számító családtípus a jövőben nagyobb létjogosultságot nyer-e, összhangban a női iskolázottsági szint emelkedésével, a kétkeresős családok további elterjedésével, és – reményeink szerint – a nőkkel szembeni diszkrimináció csökkenésével, a női egyenjogúság irányába tett további, elodázhatatlan lépésekkel.

Hivatkozások

Becker, P. E. – Moen, Ph. (1999) Scaling back: dual earner couples' work-family strategies. *Journal of Marriage and the Family*, 61 (4) 995–1007. http://dx.doi.org/10.2307/354019.

Blaskó Zs. (2005) Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988–1994–2002. *Demográfia 2–3*, 159–186.

Blaskó Zs. (2006) *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka, A „család" tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. KSH Népességtudományi Kutatóintézet kutatási jelentései, 82.

Chesley, N. (2011) Stay-at-home Fathers and Breadwinning Mothers. Gender, Cople Dynamics, and Social Change. *Gender & Society*, 25 (5) October, 642–664. http://dx.doi.org/10.1177/0891243211417433.

Connell, R. (1995) *Masculinities.* Cambridge, Polity Press; Sydney, Allen & Unwin; Berkeley, University of California Press. Second edition, 2005.

Craig, L. – Mullan, K. (2011) How Mothers and Fathers Share Childcare: A Cross- national Time-Use Comparison. *American Sociological Review,* 76 (6), 834–861. http://dx.doi.org/10.1177/0003122411427673.

Dupcsik Cs.- Tóth O. (2008). Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia,* 51(4), 307–328.

Gal, S. – Kligman, G. (2000) *The politics of gender after socialism: A comparative-historical essay*. Princeton, JJ: Princeton University Press. http://dx.doi.org/10.1515/9781400843008.

Greenstein, T. A. (2000) Economic depencence, gender, and the division of labor in the home: A replication and extension. *Journal of Marriage and Family,* 62, 322–35. http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.00322.x.

Johnston, D. D – Swanson, D. H. (2006) Constructing the "Good Mother": The Experience of Mothering Ideologies by Work Status. *Sex Roles,* 54, 509–519. http://dx.doi.org/10.1007/s11199-006-9021-3.

Lőcsei P. (2008) *Emberpár és család az államszocializmusban 1945–1985* (szerk. Neményi M.). Budapest: Gondolat.

Milkie, M. A. – Kendig, S. M. – Nomaguchi, K. M. – Denny, K. E. (2010) Time with Children, Children's Well-Being, and Work-Family Balance among Employed Parents. *Journal of Marriage and Family*, 72 (5), 1329–1343. http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00768.x.

Nagy B. (2014) *Háttérben*. Budapest: L'Harmattan.

Nagy B. (2001) *Női menedzserek.* Budapest: Aula.

Nagy B. (1997) Karrier női módra. In Lévai K. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások – Jelentés a nők helyzetéről, 1997.* Budapest: TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium, 35–51.

Neményi M. – Ferencz Z. – Laki I. – Ságvári B. – Takács J. – Tardos K. – Tibori T. (2013) *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között - fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek*. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.

Pongrácz T. (2001) A család és a munka szerepe a nők életében. In Nagy I. – Pongrácz T. –Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága.

Somlai P. (2013) *Család 2.0.* Budapest: Napvilág.

Takács J. (2008) „Ha mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna..." Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély,* (6), 51–73.

Tardos K. (2012) Magyarországi trendek a munkahelyi esélyegyenlőség alakulásában. *Munkaügyi Szemle,* 2, 44–51.

Thébaud, S. (2010) Masculinity, Bargaining, and Breadwinning. Understanding Men's Housework in the Cultural Context of Paid Work. *Gender&Society*, 24, (3) 330–354. http://dx.doi.org/10.1177/0891243210369105.

Tóth O. – Dupcsik Cs. (2007) Családok és formák – változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia,* 50 (4), 430–437.

West, C. – Zimmerman, D. H. (2009) Doing Gender. *Gender & Society,* 23, (1), 112–122. http://dx.doi.org/10.1177/0891243208326529

Czibere Ibolya[1] – Takács Izolda[2]

A determinizmus zsarnoksága...

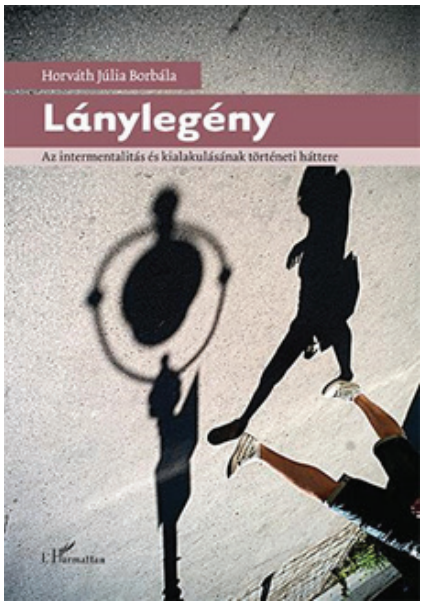

Horváth Júlia Borbála:
Lánylegény
Az intermentalitás és kialakulásának történeti háttere
L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015 (p. 188)

„Az ember fogalma a mai napig változatlanul maszkulin jellegű meghatározás." (13) Ez a rejtett logika tette a két nem kapcsolatát hierarchikussá, meghatározva történelmünket, s teljes egészében áthelyezve a nemiséget a bináris ellentétpárok hierarchikus rendszerébe. S amikor felmerül a kérdés, kik is vagyunk valójában, ez a logika lesz egyetemes kulcsunk – üzeni a szerző műve bevezető gondolataival. Horváth Júlia Borbála *Lánylegény* című könyvének tanúsága szerint ez maga a társadalmi determinizmus, mely a legkisebb egységen, a családon keresztül öröklődik, tovább őrizve az egyenlőtlenségek kultúrába és környezetbe ágyazott erős bástyáit. *„A nők neveltetésük révén helyezkednek el a hátrányosabb fél szerepébe, és e megkülönböztetést még ma is a világrend természetes részének tekintik – ahogyan a férfiak is."* (23) A szocializációs predesztináció jelensége, a determinizmus zsarnoksága a szerző szerint sokkal erősebb a genetikai determinizmusnál. Így lesz az ember az, amivé teszi magát. Igaz, felvezető fejezetében ő maga is hangsúlyozza a megkülönböztetés szükségességét a nemtől függő és a nemre jellemző tulajdonságok között: *„előbbiek genetikai adottságok (gyermeknemzés, szülés), utóbbiak pedig a csoportra jellemző, statisztikai értékekben kifejezett jellemzők (pl. döntéskészség, célorientáltság)"* (17), ugyanakkor következtetései szerint a mesterségesen kialakított nemi különbségek megnyilvánulásai mégis a biológiai nemhez kapcsolódnak.

A nemekkel kapcsolatos legkorábbi bináris oppozíciókon, az arisztotelészi 'forma-anyag', 'lélek-test' és a platóni 'ész-vágy' ellentétpárok filozófiatörténeti kategóriáin keresztül lépünk be a lánylegényvilágba. A két említett filozófus analógiába állított és nemekre vonatkoztatott párosai mentén 'vezetődünk' a szerzői úton, amely

1 Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet
2 Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és társadalompolitika doktori program

feltárja az értékesebb (lélek és forma), azaz a férfikategóriák, és az alacsonyabb rendű (anyag és test), vagyis a női kategóriák filozófiatörténeti összefüggéseit. Az ész magasabb rendű férfias, a vágy alacsonyabb rendű nőies attribútummá alakult, s így lett a férfi magasabb rendű a jelzett tulajdonságai által is. A társadalmi párbeszédet ez a hivatalos „ideológia" alakította, melyekből később további ellentétpárok, nemi szerepeket rangsoroló tulajdonságok is keletkeztek. Ebben az összefüggésben olvashatunk az olyan modern repetíciós sztereotípia-párokról, mint a politikus férfi/apolitikus nő, főnök/beosztott, cselekvő/végrehajtó, véleményt formáló/véleményt átvevő, stb. *„A sztereotip mentalitások női kritikája abban áll, hogy a fenti dichotómiák a nemek tulajdonságait nem egyenrangú faktumként, hanem az androcentrizmus révén, alá-fölé rendeléssel állítják szembe egymással"* (16). Ennek kapcsán a mű egyik legmarkánsabb kérdése kétségtelenül az, hogy *„az eltérőség miért kap időről időre negatív minősítést a nők rovására?"* (15).

A szerző utalása a Derrida-féle dekonstrukcióra, melynek üzenete, hogy a megcsontosodott fogalmak újraalkotása teret nyithatna a nemiség más irányú megítéléseinek is, már előrevetíti és megalapozza az intermentalitás fogalmának bevezetését, amely később végigkíséri könyvének tartalmi mondanivalóját. A tulajdonságok férfias vagy nőies tartalma önmagától is átalakulásokon megy át az utóbbi időben, ebben a közegben az intermentalitás olyan megváltozott viselkedésformát jelöl, amelynek során az egyén a hagyományos mentalitásából kimozdulva a másik nem mentalitásának átvétele felé halad. *„A nők felülemelkedve korábbi szerepkövetési szokásaikon, fennmaradásuk, karrierjük érdekében kénytelenek mentalitásukon változtatni, azzal, hogy fölveszik a hagyományosan férfiasnak tartott tulajdonságokat."*(22). A szerző szerint a fogalom a XXI. század mintaadó viselkedésmódja lesz. Ennek alátámasztására időutazásba kezd, és részletesen beszámol a történelem-, filozófia- és társadalomtudományi ágak nemi sztereotípiákat meghatározó véleményformáló hatásairól. A matriarchális társadalmak (így a minangok, a mouso-k, a khászik) ismertetésén keresztül Arisztotelész és Platón már említett dichotómiáihoz jut el. A matriarchális társadalmak közös jellemzőiként a szerző utal arra a sokat hangoztatott frázisra, miszerint az ilyen társadalmak sajátjának és erényének a *„kevesebb háborút és a tulajdonszerzés miatt kialakult viszályt tartották"*(74). Ennek kapcsán ismerteti meg az olvasóit a matriarchátus atyjaként emlegetett Bachofen *Anyajog* című alapművének összefüggéseivel is.

Ezek után tér át a középkori feudális társadalmi rendszerek körülményeinek taglalására, és bemutatja, hogy a nők pejoratív megítélése és a hozzájuk kapcsolt negatív sztereotípiák éle csak a középkor második felében enyhült valamelyest. Christine de Pisan francia írónő (aki az európai keresztény nők közül elsőként élt önálló értelmiségi életet) fő műve, a nők önállóságáról szóló úttörő munka, *A nők álma* kerül mondanivalója középpontjába.

A reneszánsz idejének legfontosabb története az intermentalitás alapvetéseinek letétele volt, tartja a szerző. Horváth Júlia Borbála szerint ugyanis a négyféle reneszánsz nőkép (az ókeresztény nő, a házias nő, a tudós nő és az elmés nő eszményképe) a tradicionálistól az újabbakig már előre jelezte a nők lehetőségeinek nyitottabbá válását. A *Lassú felvilágosodás* című fejezetben azokra a nagy gondolkodókra fókuszál, akik *„viszonylag részletesen megemlékeztek a nőkről, és a nemek szerepének deskriptív megjelenítésével a maszkulin szempontok erősítésén munkálkodtak. A sokat említett történeti elfogultság hosszú időre meghatározta az irányt, női gondolkodó vagy érdekképviselő hosszú ideig nem kerülhetett véleményformáló pozícióba"* (42). Többek között

Rousseau-t és társait emeli ki, akik a biológiai determináltságra hivatkozva alkották meg a nemek hierarchiájára vonatkozó téziseiket. Spinoza említése után Kant (aki először használta a 'szépnem' terminológiát), Hegel, majd Nietzsche nőkről alkotott gondolatkísérletei következnek. Ezek eredményeként vonja le a szerző azt a következtetést, hogy annak ellenére, hogy egy fél fordulattal megváltoztak a nőkről alkotott hagyományos sztereotípiák, alapvetően maradt a hierarchikus viszony. *„Kant minden alkalommal a két nem ellentétes viszonyát erősítette, amikor az esztétikai kategóriákat összekapcsolta az általa konstruált, némileg differenciált erényekkel."*(97) Mindezek ellenére Kant, alapvetően azzal a kijelentésével, miszerint létezik olyan helyzet, *„amelyben ugyanolyan mértékben teljes értékű embernek tekinthetők a nők, mint a férfiak"* (96), a szerző szerint fordított egy kicsit az addigi előítéleteken.

Hegel Antigoné-paradigmája a következő fontos állomása a műnek. *A szellem fenomenológiájában* előkerült történet elemzése ugyanis új irányt szabott a nőkről szóló gondolkodásnak. A mitológiai történetben Antigoné, a nő, fellázadt az uralkodóval, a férfival, Kreón parancsával szemben (eltemette testvérét a tiltás ellenére), ám a végén mégis belátta, hogy ez bűnös cselekedet volt, s Hegel interpretációjában *„(...) miután elvégezte, amit helyesnek tartott, visszatért a társadalmilag elfogadott sztereotípiához*."(101) Vagyis, a szerző konklúziója szerint, csak egy pillanatra szállt szembe a „patriarcha kaliberrel" (101), így a kanti fordulat után Hegel mégis stagnálásra ítéli a korabeli, nemekkel kapcsolatos gondolkodást.

Az elveszett láncszem című fejezetben, a társadalomtudományi megközelítés során olyan neveket von be az elemzésbe, mint Weber vagy Tönnies. Horváth hangsúlyozza, hogy bár, sem Weber, sem Tönnies munkái nem a női szempontok elemzése céljából íródtak, de mind Weber, a tekintélyelvű megközelítésein keresztül, mind Tönnies a 'lényegakarat' és 'választóakarat' fogalmainak megalkotása során, ha csak kizáró céllal is, de kijelölték a női szerepeket a társadalomban, szétválasztva egymástól a nemek képességeit, feladatait és lehetőségeit. *„Az általános műveltség megszerzése a modern kortól nőre és férfira egyaránt vonatkozott, amitől az ösztönök, az akarat és az agresszió kordában tartását várták. Weber, Adorno, Horkheimer – kiragadott nevek –, de hangjuk belesimult a maszkulin kánonba, és jelentősen befolyásolták a patriarchális közmorált."* (109)

Nem meglepő viszont, hogy a könyv vége felé haladva eljutunk a feminista elméletekig is. Simone de Beauvoir, Virginai Woolf említésével jut el a két nem keveredéséről és a XXI. századi ember mentalitásáról szóló legfontosabb mondanivalójáig. Az *Androsz és Güné* cím alatt tárgyalt görög férfi-nő kifejezésből nyert androgün jelenségen keresztül a szerző a könyv elején már említett intermentalitáshoz tér vissza, ezzel egyben keretes szerkezetbe is foglalva művét. Az androgün jelenség szerinte egy természetes folyamat, *„a XXI. századi ember mentalitása kevéssé hordoz magában tisztán feminin és tisztán maszkulin jegyeket… A nők és férfiak tudomásul vették, hogy az érvényesüléshez a tradicionális viselkedéstől eltérő szkripteket kell használniuk…"* (158).

A téma komplexitása és a könyvben fellelhető megannyi szempont és szakirodalom szinte lehetetlenné teszi, hogy a recenzensek mindenre kitérjenek. A cél inkább az, hogy az írás felhívja a figyelmet a téma elévülhetetlenségére, és nem csak az intermentalitás összefüggésein keresztül, mely az írás jelenidejében jórészt csupán a szakmabeliek közt ismert jelenség, hanem a nőtéma, az egyenlőség, az egyenjogúság, a nemi sztereotípiák más irányú megközelítései és a nemi alapú hierarchia társadalmi harmóniát is romboló viszonyaira alapozva is. Ahogy Foucault is utalt rá, a jelen megértéséhez a múlt revideálása szükséges, hisz *„magának a*

gondolkodásnak a kritikai munkája arra tör, hogy kijelölje, hogyan és honnan lehetséges a másként gondolkodás" (168). A szerző üzenete szerint pedig mindezen modern filozófiai alapvetéseknek előbb-utóbb a nőkkel összefüggésben is érvényesülniük kell.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó" örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.

Szász Anna Lujza[1]

A „Roma Polgárjogi Esték" gyűjtemény bemutatása

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének munkatársa, Kóczé Angéla az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) támogatásával 2012 óta kutatja a hazai roma mozgalom kialakulását és politikai intézményesülését a 70-es évektől napjainkig. Kóczé Angéla jelenleg az észak-karolinai Wake Forest Egyetem szociológiai tanszékén dolgozik vendégadjunktusként. Doktori fokozatot 2011-ben szerzett, disszertációjában a (magyarországi) roma nők közéleti és politikai tevékenységével foglalkozott. Vizsgálódása fókuszában az etnikai, nemi és osztályhelyzet összefonódása állt, s azt a kérdést vizsgálta, hogy a különböző strukturális meghatározottságok hogyan befolyásolják az egyén lehetőségeit az érdekérvényesítésben és a politikai reprezentációban való részvételben. Elemzéséhez egyrészt a roma nőkről való társadalmi és politikai diskurzust formáló akadémiai, jogi és közpolitikai szövegeket vizsgált, másrészt élettörténet interjúkat készített. Állítása szerint a társadalmi nemből, etnicitásból, illetve osztályból fakadó strukturális egyenlőtlenségek beszűkítik a roma nők politikai mozgásterét, ugyanakkor a lokális kapcsolatok ereje és a beágyazottság támogatólag hat politikai részvételükre.

Kóczé doktori disszertációjának befejezését követően arra a következtetésre jutott, hogy a roma politikai aktivizmus szinte egyáltalán nem tematizálódik az akadémiai diskurzusban, azaz hiányoznak azok az empirikus adatokon nyugvó, szisztematikus szociológiai kutatások, melyek a roma politika részvételen alapuló intézményesülésének folyamatát igyekeznének feltárni. Másképp fogalmazva, a posztszocialista országokban nincsen kellőképpen feltérképezve a romák formális és informális politikai részvétele az egyre komplexebbé váló kormányzati struktúrákban, amelyek (ki)alakulásának tanúi lehettünk az elmúlt két évtizedben. Hasonlóképpen hiányzik a politikai részvétel gender szempontú elemzése, azaz, hogy milyen módon befolyásolja a társadalmi nem a részvétel mértékét és sikerességét. Az OTKA támogatásával 2012–2015 között megvalósult, *Roma politika intézményesülése* című kutatásával (K105089) Kóczé éppen ezt az űrt kívánta betölteni, s rámutatni azokra a motivációkra, célokra, vágyakra, amelyek az intézményesülés folyamatát alakították és alakítják a mai napig.

A kutatás hangzó anyagai „Roma Polgárjogi Esték" címen 2013–2014-ben kerültek a 20. Század Hangja

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Archívum és Kutatóműhelybe (Archívum)[2]. Az esték megszervezését és lebonyolítását, a beszélgetések rögzítését (képi és hangzó anyag) és a leiratok elkészítését a Méltóságot Mindenkinek Mozgalom (MMM) lapja, a coMMMunity.eu végezte, az anyagok rendezését, megőrzését és későbbi kutathatóvá tételét pedig az Archívum vállalta. A gyűjtemény 288 dokumentumot – videófelvételt, interjúleiratot, illetve fényképet – tartalmaz.

A KUTATÁS

A 2012 és 2015 között zajló kutatás a roma politikai részvétel formáit, illetve a politika és közpolitikai intézkedések alakulását, alakítását elemzi a helyi és a nemzeti szintű aktorok elbeszélései alapján. A kutatás személyes beszélgetéseken keresztül igyekszik megszólítani az elmúlt évtizedek roma politikájának kulcsszereplőit, s élettörténetük, politikai és eszmei szocializációjuk, illetve foglalkoztatási és társadalmi mobilitásuk megértésével törekszik feltárni a legfontosabb magyarázó tényezőket a politikai részvétel kérdésével kapcsolatban. Hogyan befolyásolja a családi háttér az értékeket és vágyakat, az elérni kívánt célokat? Mindez milyen hatással van a politikai részvételre, illetve arra, hogy valaki a saját, tágabb értelemben vett roma közösségéért dolgozzon? Kik a roma politika intézményesülésének kulcsfigurái helyi és nemzeti szinten? Mik a családi, társadalmi és egyéb előfeltételei annak, hogy valakiből „roma politikai aktivista” legyen? Mik voltak ezeknek az egyéneknek a politikai agendáik, és hogyan kívánták azokat megvalósítani? Mennyire voltak sikeresek? Milyen nehézségeik támadtak útközben? Hogyan látják céljukat a helyi és állami szintű politika fényében?

Módszertanilag a kutatás három lépcsőből állt.

1. A létező roma politika fontosabb aspektusait így vagy úgy érintő, a rendszerváltás és az európai Roma Stratégiai Keret megszületése között keletkezett közpolitikai és média dokumentumok elemzése. Itt a cél megrajzolni a roma politika és részvétel intézményesülésének történelmi, politikai, jogi és társadalmi hátterét.

2. Esettanulmányok készítése, melyek mindegyike olyan szervezeti formákat, gyakorlatokat és tevékenységeket jár körbe, melyek a romák igényeit és érdekeit voltak hivatottak képviselni különböző közpolitikai folyamatokban. A tanulmányok célja rámutatni arra, hogy a romákat érintő politikák milyen módon intézményesültek, s a kollektív identitások hogyan öltöttek politikai testet több vagy kevesebb sikerrel.

3. Nyilvánosan meghirdetett élettörténeti interjúk készítése kulcsfigurákkal. Az élettörténeti interjúk vonatkozásában Kóczé Angéla OTKA-ja, a Méltóságot Mindenkinek Mozgalom (2009–2014) coMMMunity nevű blogját fenntartó Mű-Hely Egyesület és az Archívum szerződött arra, hogy egy 15 alkalmas beszélgetés-sorozatot szerveznek Roma Polgárjogi Esték címmel, amelynek keretében a roma polgárjogi mozgalom fontos figurái szólalnak meg. A módszertant Fleck Gábor, Kóczé Angéla, Kovács Éva, Neményi Mária, Virág Tünde és Szalai Júlia dolgozta ki. A szervezésben Wizner Balázs segített. Az interjúkészítőket Kóczé Angéla választotta ki olyan szándékkal, hogy a beszélgetés során generációk közötti párbeszéd jöjjön létre a fiatalabb roma értelmiségiek és az idősebb polgárjogi aktivisták és értelmiségiek, művészek között. Az előadók élettörténetei révén a rendszerváltás előtti és utáni roma politika legfontosabb eseményei és intézményei váltak megismerhetővé. Fiatal roma értelmiségiek kérdéseire válaszolva meséltek az idősebb generáció tagjai a nyolcvanas évek mozgalmairól, a klubéletről, a kilencvenes években formálódó polgárjogi mozgalmakról, a szegénység, a kirekesztettség

2 Lásd 409_20 gyűjtemény, http://voices.osaarchivum.org/.

és a diszkrimináció elleni küzdelmekről, a politikai döntésekben való részvételről, a mindenkori politikai hatalommal való viszonyukról. A fiatalabb generációhoz tartozó interjúalanyok elbeszéléseiben kulcsszerepet kap az iskola és a személyi tényezők a továbbtanulás (intézményesített) nehézségeinek leküzdésében; a felköltözés a „városba”, Miskolcra vagy Budapestre; a megismerkedés a roma közszereplők „öregjeivel,” illetve a találkozás és a hálózatosodás elindulása a roma főiskolások, egyetemisták között. Az interjúereknek a beszélgetés előtt egy ún. „portfóliót” kellett készíteniük, amely tartalmazta a beszélgetőpartner életpályájának legfontosabb állomásait, saját alkotásait, beszédeit stb., és a róla írtakat is. Ez a portfólió a beszélgetést megelőzően hozzáférhető volt az érdeklődők számára a coMMMunity oldalán.

A beszélgetések menete

A beszélgetéseket Kóczé Angéla és Neményi Mária kezdeményezésére a Roma Parlamentbe hirdették meg – ezzel is támogatva a budapesti roma közéletet. Utólag elmondható, hogy a helyszín nem volt a legszerencsésebb választás, mégpedig azért nem, mert bár 1990-es alapításakor a Roma Parlamentet a roma civil mozgalom csúcsszervezetének szánták, mára azonban csupán a roma közélet egy meghatározott szeletét reprezentálja, így a más körökhöz, „frakciókhoz” stb. kötődő roma és nem roma értelmiségiek, érdeklődők nemigen látogatták az estéket. A coMMMunity csapatából Fleck Gábor biztosította az élő közvetítést, a videofelvételt, szakmailag ő, valamint Kovács Éva és Virág Tünde tartotta kézben az eseményt.

Az alábbi személyekkel készültek interjúk: Zsigó Jenő, Horváth Aladár, Daróczi Ágnes, Szentandrássy István, Choli Daróczi József, Setét Jenő, Osztolykán Ágnes, Berki Judit, Orsós Éva, Kállai Ernő, Orsós Anna, Kállai László, Izsák Rita és Orsós János. A sorozatot kerekasztal-beszélgetés zárta, melyben azokat a nem roma szereplőket kérdezték szerepükről, véleményükről, akik a háttérben végigkísérték, segítették a roma polgárjogi mozgalom kibontakozását. A kérdezők fiatal, a közéletben aktív romák voltak: Rácz Tibor, Bogdán Mária, Junghaus Tímea, Szirmai Norbert és Szegedi Dezső.

A beszélgetések színvonala egyenetlen: volt, ahol sikerült a kellően felkészült interjúernek soha nem hallott történeteket kicsalogatnia a beszélgetőpartneréből, és olyan is, amikor kudarcba fulladt a beszélgetés. Azt is érdemes megjegyezni, hogy míg egyesek kellő empátiával, a saját szerepüket tisztán látva kérdeztek és csodálatos beszélgetéseket kezdeményeztek, mások korábbi frusztrációikból fakadóan, vagy egyszerűen csak felkészületlenségük okán, esetleg amiatt, mert saját személyiségüket nem tudták kellőképp a háttérbe szorítani, gyenge minőségű beszélgetéseket hoztak létre.

Mindezzel együtt olyan egyedülálló videós forrásanyag jött létre, amely először kísérelte meg azonos szempontrendszer szerint szóra bírni a magyarországi roma polgárjogi mozgalom emblematikus szereplőit, mégpedig egy olyan pillanatban, amikor – részben a politikai és társadalmi környezet radikális romlása, részben a nemzedékváltással járó súrlódások miatt – a roma értelmiségi diskurzus épp jelentős átalakuláson ment keresztül. Kőszegi Edit rendező és Szuhay Péter néprajztudós még 2002-ben *Kései születés* címmel filmet készített a roma kultúra és politika intézményesülésének kezdeteiről. A Roma Polgárjogi Esték gyűjtemény a film által megkezdett gondolatot folytatja, egészíti ki és görgeti tovább; olyan tudást hozva létre, mely fontos, sőt nélkülözhetetlen forrásává vált a magyarországi romák történetének, történelmének.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó" örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.

Havas Gábor

A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk

Kemény Istvánt 1970-ben bízta meg a Minisztertanács Tanácsügyi Hivatala, név szerint Zagyva Imre azzal, hogy készítsen reprezentatív felmérést a magyarországi cigányság helyzetéről. A kutatás az MTA Szociológiai Intézetének égisze alatt folyt, a terepmunkák 1971 elején kezdődtek, és még abban az évben be is fejeződtek. A terepmunkát pályakezdő kutatók, illetve a kutatás elindulásáról tudomást szerző, a téma iránt érdeklődő, kutatási tapasztalatokkal még nem rendelkező fiatalok végezték. Az utóbbiaknak egy-két próbainterjút kellett csinálniuk, és Kemény ez alapján döntötte el, hogy ad-e nekik munkát vagy sem. A terepmunkában kiemelkedő szerepet játszott a jelentős néprajzkutatási tapasztalatokkal rendelkező Csalog Zsolt, aki már az 1970-es előkészítő szakaszban is részt vett, és Barcson végzett egy a kutatási eszközöket kipróbáló próbafelmérést is. Kemény törekedett arra, hogy cigányokat is bevonjon, így került a kutatásba Lakatos Menyhért, Sziklai Imre, és egy rövid időre Choli Daróczi József is.

A kutatás

A terepmunkások kaptak egy-egy megyét, ahol a kijelölt településeken a mintavételi előírásoknak megfelelően fel kellett venniük a szükséges számú kérdőívet. Ezen túl az interjúterv előírásait és tematikáját követve magnós interjúkat is készítettek, saját döntésük alapján, erre alkalmasnak ítélt cigány interjúalanyokkal, illetve a cigányság életében fontos szerepet játszó intézmények (elsősorban a helyi tanácsok, az iskolák és a rendőrség) cigányokkal rendszeres kapcsolatban álló nem cigány képviselőivel. Kemény a kutatás kezdetén jelezte: szeretné, ha a kutatás résztvevői a terepmunka lezárulása után esettanulmányt is készítenének a megyéjükről. Ezért a terepmunkások az alaposabb tájékozódás és információgyűjtés érdekében a kutatás közben szerzett információk alapján olyan, a téma szempontjából érdekesnek tűnő településekre is elmentek, ahol kérdőíveket nem kellett kitölteni, de interjúk esetenként ezeken a helyeken is készültek. A beszélgetéseket a készítők magnetofonnal rögzítették, majd otthon indigóval 3–4 példányban begépelték. Ezt követően egy példányt átadtak

Kemény Istvánnak, a kutatás vezetőjének, egyet pedig a kifizetések adminisztrálása érdekében leadtak a Szociológiai Intézetben. Egy vagy két példány az interjúkészítő birtokában maradt. A lejegyzés során a hanganyag minél pontosabb visszaadására kellett törekedni. Így a legépelt szövegben is megjelentek az interjúalany beszédmódjának egyéni sajátosságai: az esetleges pongyola vagy nehézkes megfogalmazások, a kitérőkkel, közbevetésekkel tarkított gondolatmenet, a nyelvjárási, illetve a kétnyelvűségből adódó jellegzetességek, stb. Az interjúk többségéhez készült egy rövid bevezető, amely ismertette az interjúkészítés körülményeit, és bemutatta az interjúalanyt. (Az interjús anyagban akad egy kivétel, amelyre a leírtak valószínűleg nem érvényesek. A lejegyzett szövegek karaktere alapján ugyanis erősen valószínűsíthető, hogy Lakatos Menyhért nem készített magnós hangfelvételeket, hanem utólag – talán írásos feljegyzésekre támaszkodva – emlékezetből rekonstruálta a beszélgetéseket. Erre azonban egyértelmű bizonyíték nincs.)

Amíg a terepmunka folyt, tehát az 1971-es év jelentős részében, a kutatás résztvevői kedd délutánonként rendszeresen találkoztak a Szociológiai Intézetben, Szelényi Iván szobájában, aki azt erre a napra Kemény rendelkezésére bocsátotta. (Kemény nem állt a Szociológiai Intézet alkalmazásában, így ott szobája sem volt.) Ezek az összejövetelek a kutatás praktikus ügyeinek intézésén túl szemináriumként is funkcionáltak. Kemény nagyon szisztematikusan törekedett arra, hogy folyamatosan bővítse a kutatás felkészültség szempontjából igen vegyes összetételű résztvevőinek a szociológiai, módszertani tudását, és segítsen a terepmunka során felgyülemlő tapasztalatok feldolgozásában, értelmezésében. Rendszeresen visszatért az életformacsoportok általa kidolgozott elméletére, amely lehetővé teszi a társadalmi rétegződés finomszerkezetének a feltárását és – többek között – a különböző hátterű és előtörténetű cigány csoportok közötti különbségek megragadását is. A keddi összejöveteleknek visszatérő témája volt a tereptapasztalatok, az ott felmerülő problémák, konfliktusok megvitatása is. Ez sokat segített az interjútechnika csiszolásában, a módszerek finomításában is (vö. Solt 1998). Néhányszor arra is sor került, hogy egy-egy megyei felelős röviden összefoglalta az addigi terepmunka tapasztalatait, az ennek alapján kirajzolódó, általa fontosnak tartott, tipikus jelenségeket, társadalmi tendenciákat. Ezeket a „kiselőadásokat" élénk vita követte, ami óhatatlanul önreflexióra kényszerítette a résztvevőket, valamint annak átgondolására, hogy mi az, ami a munkamódszerükben, a kutatás témájához fűződő viszonyukban felülvizsgálatra szorul.

Noha a rendszeres összejöveteleknek, valamint Kemény felkészültségének, kritikai attitűdjének, pedagógiai erényeinek és karizmájának köszönhetően a résztvevők többsége között lényegesen szorosabb és bensőségesebb kapcsolat jött létre, mint az ilyenkor szokásos, sőt politikailag kényes kérdések is napirendre kerültek, természetesen ez a kutatás sem vonhatta ki magát a korszellem hatása alól. Kemény 1970 végén az MTA székházában szűk szakmai közönség előtt ismertette az ugyancsak általa vezetett szegényvizsgálat főbb eredményeit. Az egyébként rendkívül visszafogott előadásban megérintett egy tabut: a hivatalos ideológia ellenében nyilvánosan kimondta, hogy Magyarországon vannak szegények, és ennek strukturális okai is vannak. E „szabálysértés" következtében a pártvezetés verdiktjének megfelelően nem kívánatos személlyé vált a magyar szociológiában, és fokozatosan megfosztották minden kutatási lehetőségtől. A cigányvizsgálatot már nem lehetett elvenni tőle, mert ahhoz a munkálatok túlságosan előrehaladott állapotban voltak, de kellemetlenkedni azért lehetett. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy Kulcsár Kálmán, a Szociológiai Intézet akkori igazgatója egy idő után megtiltotta Keménynek, hogy a keddi összejöveteleket az intézet épületében tartsa meg, ami

megnehezítette a terepmunka befejezését, a felmerülő hiányok pótlását. A szemináriumok némi szünet után magánlakásokon folytatódtak, de már más összetételben és tematikával.

A kutatás során volt némi fluktuáció a kutatócsoportban. Voltak, akik csak a próbainterjúk elkészítéséig jutottak vagy egy idő után kiszálltak, mert életkörülményeikből adódóan nem tudták vállalni a folyamatos részvételt. Mások szívesen kapcsolódtak be a terepmunkába, el is végeztek bizonyos részfeladatokat, de egy egész megyét nem tudtak vállalni. Ezért a legaktívabbak, miután végeztek az eredetileg kijelölt megyéjükkel, más megyék terepmunkálataiba is besegítettek, vagy teljes egészében megcsináltak egy másik megyét is. Abban is jelentős különbségek mutatkoztak, hogy ki mennyire tudott részt venni a keddi összejöveteleken, ami viszont jelentékenyen befolyásolta a kutatás iránti elkötelezettség mértékét és a terepmunka minőségét is.

Az interjúk

Az alábbi táblázatban foglalom össze, hogy az egyes megyékben kik készítettek interjúkat, és ezek közül hány darab maradt fenn:

Megye	Kik készítettek ott interjút	Interjúk száma**
Baranya	Havas Gábor	16
Bács-Kiskun	Lakatos Menyhért, Mogács József, Pass Lajos, Solt Ottília	5
Békés	Lakatos Menyhért	8
Borsod	Egri Gábor, Havas Gábor, Rupp Kálmán	14
Csongrád	valószínűleg nem készült interjú	0
Fejér	Máté János, Szegő László, Vásárhelyi Judit, Törzsök Erika	21
Győr-Sopron	Hegedűs T. András, Neményi Mária	8
Hajdú-Bihar	Choli Daróczi József, Nagy András	3
Heves	Matolay Magda	7
Komárom	Máté János, Törzsök Erika, Vásárhelyi Judit	40
Nógrád	Dávid János	9
Pest	Egri Gábor, Molnár Gyula, Sziklai Imre	39
Somogy	Csalog Zsolt	0
Szabolcs-Szatmár	Lakatos Menyhért	8
Szolnok	Csalog Zsolt	0
Tolna	valószínűleg nem készült interjú	0
Vas	Molnár Gyula	22
Veszprém	Lengyel Gabriella	3
Zala	Lengyel Gabriella	9
Budapest *	Bálint Mária, Ballay Attiláné, Mogács József, Sándor Zsuzsa, Sziklai Imre, Törzsök Erika	23

** A próbainterjúk többnyire Budapesten készültek.*

*** A jelenleg rendelkezésre álló interjúk száma.*

A kutatás interjús anyaga eredetileg sem volt reprezentatív, mert ellentétben a szigorú mintavételi előírásokat követő kérdőívezéssel, abban, hogy a terepmunkások hol, kivel és hány interjút készítettek, esetleges tényezők is szerepet játszottak. Meglepően kevés interjú készült például a „legcigányosabb" megyék közé tartozó Borsodban, Hevesben, Szabolcsban, ugyanakkor viszonylag sok Vasban, ahol a cigányok aránya kifejezetten alacsony volt. Ráadásul a kutatás keretében elkészült interjúk ma sajnos nem állnak teljes számban rendelkezésre. Ennek ellenére az interjúk összessége jól tükrözi a magyarországi cigánytársadalomnak a 70-es évek

elejét jellemző sokszínűségét, belső rétegződését. Az interjúalanyok között éppúgy megtaláljuk a már akkor erősen integrálódott és/vagy asszimilálódott típusokat, mint a szegregált telepeken teljes kirekesztettségben és nyomorban tengődő csoportok képviselőit, vagy a megélhetésüket a hagyományos foglalkozások némileg modernizált változataival továbbra is biztosítani tudó, ezért a tradíciókhoz szívósan ragaszkodó cigányokat.

Noha nincs pontos adat arról, hogy a kutatás keretében annak idején összesen hány interjú készült, azt biztosan állíthatjuk, hogy a ma rendelkezésre álló gyűjtemény (237 interjú) távolról sem teljes. Elvileg, ahogy említettem, a kutatás idején minden elkészült interjúból egy példányt le kellett adni a Szociológiai Intézetnek. E sorok íróját a 80-as évek közepén egy munkatárs felhívta az intézetből azzal, hogy éppen most selejtezik ki az 1971-es cigányvizsgálat anyagait, már ki is tették a folyosóra. Ha valamit meg akarok menteni, rohanjak oda. Így is tettem. Átnéztem a folyosóra kartondobozokban kitett anyagot, magamhoz vettem és a lakásomra szállítottam az összes ott található interjúpéldányt. (Más feltétlenül megőrzendő értéket nem találtam.) Az anyag otthoni áttanulmányozása nyomán megállapítottam, hogy az meglehetősen hiányos, a kutatás több olyan résztvevőjétől – Csalog Zsolt, Dávid János, Havas Gábor, Lengyel Gabriella –, akikről biztosan tudtam vagy valószínűsítettem, hogy számos interjút készítettek, a kiselejtezett anyagban egyetlenegyet sem találtam. Viszont találtam interjút olyanoktól – Ballay Attiláné, Egri Gábor, Máté János, Mogács József, Sziklai Imre –, akikről azt sem tudtam, hogy részt vettek a kutatásban, mert a keddi összejöveteleken emlékeim szerint egyszer sem találkoztam velük. A saját interjúimból egy példányt eltettem magamnak, így azok pótlására megvolt a lehetőség, és ugyanez volt a helyzet Lengyel Gabriella interjúival. Csalog Zsolt akkoriban külföldön élt, így őt nem lehetett megkérdezni. Utólag súlyos mulasztásnak tartom, hogy a rendszerváltást követően, amikor Csalog is, és a kutatás vezetője, Kemény István is hazatért az emigrációból, nem próbáltam velük tisztázni, hogy hogyan és kitől lehetne a hiányzó interjúkat begyűjteni annak érdekében, hogy a gyűjteményt teljessé tegyük. Amit akkor elmulasztottam, azt ma már nem nagyon lehet pótolni, de az az igazság, hogy a 90-es évek elején a teljes gyűjtemény létrehozásának az igénye sem fogalmazódott meg. Ezt csak a 2000-es évek közepén kezdeményezték a Roma Sajtóközpont munkatársai. Akkor az ő megbízásukból megkeresett Bernáth Péter, elmondta, hogy szeretnének egy minél teljesebb gyűjteményt kialakítani, és ennek érdekében kérte: a nálam lévő interjúkat adjam kölcsön, hogy azokból másolatokat készíthessenek. Bernáth Péter később a birtokomban lévő anyagból hiányzó interjúkat is megpróbálta minél nagyobb számban begyűjteni. A kutatás egykori résztvevői közül megkereste Dávid Jánost, Lengyel Gabriellát és Neményi Máriát – közülük csak Neményi Máriától volt egyetlen interjú a Szociológiai Intézet által kiselejtezett anyagban –, és mindhármuktól kapott további interjúkat másolásra. Csalog Zsolt esetleges interjúiról azonban továbbra sem sikerült érdemi információkat szerezni. 2013-ban értesültem arról, hogy Bognár Éva, Csalog utolsó élettársa a hagyaték nála lévő részét átadta az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárának. Alaposan átnéztem a teljes anyagot. Találtam több, az 1971-es vizsgálathoz kapcsolódó dokumentumot, de Csalog által készített interjút egyet sem. Találtam viszont a dátumozás alapján (1971 április–július) minden kétséget kizáróan a kutatás keretében készült 7 darab Heves megyei interjút Matolay Magdától. A közelmúltban gondoskodtam arról, hogy ezek másolata bekerüljön a 20. század Hangja Archívum gyűjteményébe.

Valószínűleg így is jelentős számú interjú hiányzik még. A legfájóbb hiányt természetesen Csalog interjúi jelentik. Ő a kutatás keretében két megyében is (Somogy, Szolnok) egyedül végezte az összes terepmunkát.

Mindkét helyről készített megyei tanulmányt és további esettanulmányokat (Barcs, Jászfényszaru) is. Ráadásul egyértelmű bizonyítékai vannak annak, hogy a kutatás során még további két megyébe (Csongrád, Békés) is eljutott. Az OSZK-ban őrzött hagyatékban találtam egy összegépelt, összesen 145 oldal terjedelmű anyagot (F445/80.), amely tulajdonképpen 4 különálló írást tartalmaz: a két említett megyei tanulmányt (Somogy, Szolnok), az ugyancsak említett „A barcsi cigánytelepen végzett próbamérések eredményei" címűt, valamint egy 8 oldalas írást „A cigányság Szentesen, Csongrádon, Makón" címmel. Az egybegépelés arról tanúskodik, hogy ez az utóbbi esettanulmány is a Kemény-féle kutatás számára készült. Mint ahogy minden valószínűség szerint ugyanez a helyzet a Csalog-féle hagyatékban ugyancsak megtalálható „A cigányság Békés megyében" című tanulmánnyal is, amelyhez az anyaggyűjtés 1972 januárjában zajlott, és amely részletesen tárgyalja a megye települései közül Békést, Dobozt, Endrődöt, Mezőberényt, Orosházát, Szarvast és Szeghalmot. Csalog tehát, aki maga is elkötelezett híve, hosszabb ideje rendszeres és kiváló művelője volt ennek a műfajnak, négy megye számos településére jutott el egy olyan kutatás keretében, amely a szociológiai mélyinterjút fontos kutatási eszközként alkalmazta. Ismerve a kutatás módszertani megfontolásait, Csalog munkamódszerét és a műfajhoz való vonzódását – számos, kötetben megjelent irodalmi alkotása (Kilenc cigány, Parasztregény, A tengert akartam látni stb.) épült magnós mélyinterjúra, beszélgetéssorozatra –, elképzelhetetlennek tűnik, hogy ne készített volna jelentős számú interjút (Csalog 1976, 1978, 1981).

Ugyanakkor nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy ez valóban megtörtént volna. A Szolnok megyei tanulmányban csak pedagógusokkal készült interjúkból idéz, amiből annyi mindenképpen következik, hogy ilyen interjúk készültek. A Somogy megyei tanulmányban egyetlen interjúrészletet találtam. Ebben a cigány interjúalany a cigány identitásáról, illetve más cigány alcsoportokhoz fűződő viszonyáról mond pár mondatot. A további, kutatáshoz kapcsolódó esettanulmányaiban pedig egyáltalán nem használ interjúrészleteket. Így sem arra, hogy csinált, sem arra, hogy nem csinált interjúkat, nincs egyértelmű bizonyíték. Arra viszont határozottan emlékszem, hogy Solt Ottília, aki a cigányvizsgálatban a párhuzamosan folyó gazdasági vezetők vizsgálat miatt intenzíven nem vett részt, azért végzett némi terepmunkát Bács-Kiskunban, ahol készített néhány interjút is. Ezek azonban az ő hagyatékában sem maradtak fönn. A hiányokat a saját példámmal is tudom illusztrálni. Annak idején minden általam készített interjúból megőriztem egy példányt magamnak. Ennek ellenére most öt olyan interjút is fel tudok idézni, amelyekből ma már nincs egyetlen példány sem.

Ezek a következők:

Balogh József	Bogádmindszent
Orsós György	Cserkút
Kalányos István	Kozármisleny-Üszögpuszta
Kalányos János	Kozármisleny-Üszögpuszta
Lakatos István	Kozármisleny-Üszögpuszta

Hogy ezeket az interjúkat magnetofonra vettem és legépeltem, azt egyértelműen bizonyítja az általam írt Baranya megyei tanulmány, amelyben mindegyikből bőségesen idéztem (Havas 1982). Valószínűnek tartom, hogy ilyen jellegű hiányok másoknál is előfordulhatnak. Elsősorban azoknál – Dávid János, Lengyel Gabriella, Neményi Mária –, akiknek az interjúi nem voltak benne a kiselejtezett anyagban.

Publikációk, kéziratok

Ahogy utaltam már rá, a megyei tanulmányok és a különböző résztémákat feldolgozó további esettanulmányok tanulmányozása elvileg segíthetne abban, hogy pontosabban becsülhessük meg az annak idején elkészült, legépelt, de időközben elkallódott interjúk számát. Ám a megyei tanulmányok megírására az egyes megyék felelőseinek csak egy része vállalkozott, és az elkészült tanulmányok sincsenek mind meg.

Az 1971-es kutatás eredményeit bemutató kötet 1976-ban, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kiadványai elnevezésű sorozatban belső kiadványként jelent meg „Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról" címmel. A kötet szerkesztési elveit ismertető előszó egy lábjegyzetben 6 elkészült megyei tanulmányt sorol fel:

Csalog Zsolt: Somogy megye (Az előszó tévesen Lakatos Menyhértet jelöli meg szerzőként.)
Csalog Zsolt: Szolnok megye
Havas Gábor: Baranya megye
Molnár Gyula: Pest megye
Molnár Gyula: Vas megye
Törzsök Erika: Komárom megye

A kötetbe azonban a szerkesztő, Palkovics Mária döntése alapján csak a Szolnok megyei tanulmány került be teljes terjedelmében, és a Baranya megyei tanulmányból egy fejezet.

A Somogy megyei tanulmány, ahogy Csalog valamennyi, az 1971-es kutatáshoz kapcsolódó műve, megtalálható az OSZK kézirattárában őrzött Csalog-hagyatékban.

F445/478. A cigányság Somogy megyében
F445/477. A cigányság Békés megyében
F445/480. A cigányság Szentesen, Csongrádon és Makón
F445/481. A jászfényszarusi cigányság 1971-ben
F445/80. A barcsi cigánytelepen végzett próbamérések eredményei

Havas Gábor megyei tanulmánya teljes terjedelmében megjelent a Cigányvizsgálatok című kötetben. (Havas 1982) A többi megyei tanulmány tudomásom szerint nem jelent meg. A kutatáshoz kapcsolódóan a Kemény István által írt zárótanulmányon és a megyei tanulmányokon kívül (Kemény 1974, Lakatos 1971, 1974, Lengyel 1974, Rupp 1976) született még néhány, egyes településeket, illetve bizonyos résztémákat érintő esettanulmány. Ezek tanulmányozása is hasznos lehet az interjúk értelmezéséhez, tartalomelemzéséhez, illetve bármilyen célú feldolgozásához. A már említetteken kívül még a következő kéziratok létezéséről és elérhetőségéről lehet tudni:

Dávid János: Nagybátonyról (Megvan az RSK gyűjteményében)
Dávid János: Kazár községről (Megvan az RSK gyűjteményében)
Dávid János: Nógrád megyéről (Megvan az RSK gyűjteményében)
Egri Gábor: Nyíri és Tiszakarád leírása (Megvan az RSK gyűjteményében)

Hivatkozások

Csalog Zs. (1976) *Kilenc cigány.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Csalog Zs. (1978) *Parasztregény.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Csalog Zs. (1981) *A tengert akartam látni.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Havas G. (1982) A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor M. (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.

Palkovics M. (szerk.) (1976) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Kemény I. (1974) A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1, 63–72.

Lakatos M. (1971) Cigányközösség, cigánytelepek. *Valóság*, 4, 81–91.

Lengyel G. (1974) A letenyei muzsikuscigányok. *Zalai Tükör,* 2, 25–41. Elérhető: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/008_a_letenyei_muzsikusciganyok.htm [Letöltve: 2016-04-24].

Rupp K. (1976) A magyarországi cigánykérdésről. In Palkovics M. (szerk.) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Solt O. (1998) Interjúzni muszáj. In Eörsi J. – F. Havas G. – Kemény I. (szerk.) *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest: Beszélő, 29–48.